

МАДАНИЯТИ
СУХАН

МАДАНИЯТИ СУХАН

(МАТОЛИБИ КОНФЕРЕНСИЯИ МАДАНИЯТИ
СУХАН АЗ 24—25 НОЯБРИ СОЛИ 1988)

Зери назар ва таҳрири доктори илми филология,
узви вобастаи АИ ҶОҶИКИСТОН, профессор
Шарофиддин Рустамов

ДУШАНБЕ
«МАОРИФ»
1990

ББК 81.2 Тоҷик—7
М 14

Мураттиб — *Ғаффор Ҷӯраев*
Муҳаррирон — *А. Шохмирзоев, С. Собирова*

М 14 Маданияти сухан.— Душанбе: Маориф, 1989.

24-25 ноябри соли 1988 дар АИ Тоҷикистон Конференцияи илмии «Маданияти сухан» барпо гардида буд. Дар ин китоб матолиби он ба доираи васеи хонандагон пешкаш мешаванд.

Культура речи.

24—25 ноября 1988 г. в АН Таджикской ССР состоялась научная конференция по вопросам культуры речи. В книге предлагаются широкому кругу читателей ее материалы.

ISBN 5—670—00279—2

М $\frac{5002000000 - 262}{504(12) - 89}$ бе эълон

ББК 81.2 Тоҷик—7

ISBN 5—670—00279—2

© Нашриёти «Маориф» 1989

Сухани муқаддимагии А. Маниёзов, директори Институти забон ва адабиёти ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, узви вобастаи АИ Тоҷикистон

Дигаргунсозиҳои инқилобӣ, вусъати демократия ва ошкорбаёнӣ дар ҳаёти маънавии мо муҳити мусоид ва созгоре ба вучуд оварданд. Ба шарофати он акнун имкон дорем, ба рӯзгори гузашта ва имрӯза бо назари тоза ва воқеъбинӣ нигарем, дар баробари дастовардҳои ҳақиқатан ҳам беназир нуқсонҳои қиддии ҷанбаҳои гуногуни зиндагии худро бубинем. Дар сари онҳо андеша ронем. Тадбирҳои бартараф намудани камбудихоро пешбинӣ кунем.

Имрӯз ҳамчун омили ҳалқунандаи навсозиҳои ҳаёти ҷамъият мақоми воло пайдо кардани инсон бештар аз ҳарвақта инкишоф ёфтани маданияту маърифати ҳар як фарди ҷомеаро тақозо менамояд. Маданияти шахс пеш аз ҳама ва беш аз ҳама дар маънавиёт, дар ҳусни муомила, муошират ва хулқу атвори ӯ зоҳир мегардад. Дар зуҳур ва ривочи маънавиёти одам забон аҳамияти бағоят калон дорад. Мавқеъ ва мартабаи забон дар ҷамъият маҳз аз ҳамин бармеояд. Аз ин рӯ, партия ва ҳукумат дар марҳилаи ҳозираи тараққиёти ҷамъият ба масъалаи забон беш аз пеш тавачҷӯх зоҳир мекунанд. Тимсоли дураҳшони он ду қарори ҳеле муҳими Комитети Марказии Ҳартияи Коммунистии Тоҷикистон ва Совети Вазирони республика доир ба тадбирҳои тақмили омӯзиш ва таълими забони тоҷикӣ ва тақмили минбаъдаи таҳсил ва таълими забони русӣ мебошанд, ки 20-ми март соли 1988 дар матбуот нашр гардида буданд.

Дар як вақт интишор ёфтани ин ду қарор бесабаб нест. Ин қарорҳо рӯҳи замони моро инъикос менамоянд. Дузабонӣ — донишҷӯи ҳам забони модарӣ ва ҳам забони русӣ талаби зиндагӣ ва амри замон аст. Дар республикаи мо, ки зиёда аз ҳаштод қавму миллат сукунат доранд, дар баробари донишҷӯи забони модарӣ ба тарзи шонста донишҷӯи забони русӣ, ки муҳимтарин воситаи муоширати байни миллатҳост,

аҳамияти бузурги сиёсӣ, иҷтимоӣ ва маърифатӣ касб наму-
дааст. Ҳар як шахси соҳибмаърифат ва маданӣ бояд ақал-
лан ин ду забон ва боз яке аз забонҳои хориҷиро бидонад
ва аз онҳо ба қадри лозима истифода карда тавонад. Дав-
рони мо равнақбахши дӯстӣ ва ҳамкориҳои байни халқҳост.
Дар таҳкими ваҳдат ва иттиҳоди ҳалалнопазири миллатҳои
социалистӣ, инкишофи робита ва муносибатҳои мутақобилаи
мардумони гуногунмиллат, ривочи мубодилаи таҷриба ва
дастовардҳои иқтисодиву фарҳангӣ забони русӣ мақоми са-
зовор ва вазиғаи пурифтиҳор дорад.

Дар ҳар шахру деҳоти диёри мо, дар ҳар коргоҳи истеҳ-
солӣ, дар ҳар муассисаи илмиву эҷодӣ намояндагонии бисёр
миллатҳо ҳастанд, ки забони тоҷикиро хуб медонанд. Онҳо
забони тоҷикиро чунон ёд гирифтаанд, ки гумон мекунад, ин
забон ҳам барояшон мисли забони модарӣ аҳамият пайдо
кардааст.

Дар ду қарори доир ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ ба
масъалаи маданияти нутқ, таълими забон дар мактаб ва тар-
бияи завқу салиқаи суҳандониву суҳанронӣ диққати махсус
дода, як силсила тадбирҳои инкишофи ин соҳаи дониш ва
маърифати инсон пешниҳод шудаанд.

Амалӣ намудани ин тадбирҳо вазиғаи таъхирнопазири
муассисаҳои илмиву таълимӣ ва маданияту маърифат, таш-
килотҳои эҷодӣ, мактабҳои миёнаву олий, воситаҳои ахбори
омма, вазиғаи муҳими тамоми аҳли ҷомеа ба шумор ме-
равад. Ҳоло ҳар як муассиса ва ташкилот, ҳар як коллекти-
ви меҳнатӣ дар роҳи иҷрои ин қарорҳо нақшаи ҷорабинҳои
худро пешбинӣ намуда, ба анҷом додани онҳо амалан шурӯъ
кардааст. Институтҳои забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии
Академияи илмҳои РСС Тоҷикистон ҳам дар ин бобат масъ-
улияти бевосита ва бештари худро дарк карда, нақшаи ҷо-
рабинҳои муфассале тарҳрезӣ намуд. Яке аз ин тадбирҳо
моҳи ноябри соли 1988 бо ҳамроҳии вазоратҳои маориф ва
маданият баргузор намудани Конференцияи илмӣ оид ба
маданияти суҳан буд. Инак, ҳамон конференция имрӯз дар
ин толори маркази илми республика бо иштироки намоянда-
гони зиниёни эҷодкор, донишмандон, омӯзгорон, кормандони
муассисаҳои маданияту маърифат ва воситаҳои ахбори
омма ба кори худ шурӯъ мекунад.

Дар маърӯза ва гузоришҳо асосан масъалаҳои мадани-
яти суҳан ва ҳаман ҷиҳатҳои марбути он, алалҳусус муно-
сибати забони адабӣ ва гуфтугӯ, меъёри забони адабии хат-
тӣ ва лафзӣ, имло ва истилоҳот, тарзи талаффуз, нутқи саҳ-
на, забони матбуот, забонмӯзӣ дар мактаб, риояи сабқҳои

забон, забони тарчмаи адабиёти бадеӣ ва китобҳои дарсӣ, хусни номгузорӣ ва лавҳаву шиорҳо ва амсоли инҳо мавриди баҳс қарор хоҳанд гирифт. Воқеан, барномаи конференция дар ҳабари рӯзномаҳои «Тоҷикистони советӣ» ва «Газетаи муаллимон» интишор ёфта буд. Чунон ки аз ин барнома аён аст, имрӯз мо асосан ба масъалаи маданияти сухани тоҷикӣ дахл мекунем. Он чӣ оид ба масъалаи маданияти нутқи русӣ бошад, роҷеъ ба он дар оянда бо иштироки фаъоли мутахассисони ин соҳа маҷлиси махсусе барпо хоҳем кард.

Забони тоҷикӣ аз қадимтарин ва ғанитарин забонҳои ҷаҳон ба шумор меравад. Дар ин забон шоҳасарҳои безаволи илму адаб офарида шудаанд. Вай дар тӯли чандин асрҳо марҳилаҳои гуногуни тараққиро паймуда, сабку услубҳои гуногун пайдо карда, тамоюлҳои ҳам соддабаёнӣ ва ҳам мушкилписандиро аз сар гузаронида, то даврони мо пойдор ва устувор мондааст. Қас гоҳо дар ҳайрат мемонад, ки чӣ тавр офаридаҳои устод Рӯдакӣ ва муосирону пасояндагонӣ ӯ, бо вучуди тағайироти давра замон ва табaddулооти ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ, дар давоми зиёда аз ҳазор сол ҳам ба хонанда ва шунавандаи худ мисли навиштаҳои адибони кунунӣ, балки аз онҳо ҳам соддатар ва фаҳмотаранд! Яке аз сабабҳои ин ҳодисаи шигифтоварро бештар ба шеърӯ шоирӣ нисбат доштани ин забон медонам. Дар ҳақиқат ҳам, забони адабии тоҷик давраҳои аввали ташаккул ва инкишофи худро ба шеър пайваста, то имрӯз ҷавлонгӯҳои худро дар он ёфтааст ва забони нисбатан устувор ва камтағйири назм боиси бақои он гардидааст. Ба назарам, баъзе хусусиятҳои забони адабии мо, аз қабилӣ муназзамӣ ва мавзунӣ сухан, ба худ шаклҳои гуногун гирифтани калима ва тобишҳои ниҳоят зиёди маъноӣ пайдо кардани он маҳз натиҷаи таъсири шеър аст. Баъзе душворихое, ки дар бобати наздиктар намудани фосилаи байни забони адабӣ ва ғӯишҳои мо вучуд дорад, шояд ба ҳамин хусусияти забонамон низ алоқае дошта бошад. Ба ҳар ҳол, таҳқиқи забони шеър, ки аз муҳимтарин вазифаҳои навбатии забоншиносони мо, дар ҳалли ин муаммо кӯмак хоҳад расонд.

Пас аз инқилоби Октябр равияҳои нави инкишофи забони адабии тоҷик пайдо шуда, ба ҷараёни тараққиёти он беш аз пеш насли нави реалистӣ таъсир гузошт. Ба шарофати ривочи илму маърифат, саводнок шудани мардум, вусъати робитаҳои ҳаммаи маҳалҳои тоҷикинишин, ба вучуд омадани марказҳои маданӣ тафовутҳои байни шеваю лаҳҷаҳо торафт камтар гардида, ба ташаккули забони гуфтугӯи

умумихалқӣ ва тадричан ба забони миллати социалистӣ табдил ёфтани забони тоҷикӣ шароити мусоид фароҳам омад. Дар натиҷа вазифаи ҷамъиятии он вусъат гирифт. Ба ин забон нахустин матбуоту нашриёт, муассисаҳои маданияту маърифат ва адабиёту санъати советии тоҷик ари вучуд намуд. Дар овони инқилоби маданӣ ин забон рӯҳи демократии худро боз ҳам қавитар намуда, ба оммаи халқ наздиктар гардид.

Чун сухан ба сари демократӣ кунондани забон омад, доир ба ин масъала мехоҳам, аз маврид истифода бурда, мулоҳизаеро баён намоям. Баъзеҳо ақидае доранд, ки демократӣ қардани забони тоҷикӣ дар охири солҳои 30, дар бобати ба оммаи халқ наздик овардани забони адабӣ асосан ба охир расид ва дар шароити таракқиёти ҳозираи илму маърифат ва саросар босавод гардидани мардум бояд оммаро ба забони адабӣ наздиктар намоем, яъне акнун халқро лозим аст, ки ба савияи забони адабӣ бирасад. Ба фикри ман, аввалан ҷараёни демократӣ қардани забон ҳеҷ гоҳ қатъ намешавад ва сониян ин ду тамоюл — ба халқ наздик намудани забон ва ба забон наздик овардани халқ аз ҳам ҷудонашаванда аст.

Албатта, ин ҷараён ба як мизон сурат намеёбад. Вобаста ба тақозои замон ва шароит метавонад гоҳо суст ва гоҳо сарътар гардад, аҳамияти ғавқулодда пайдо намояд, чунон ки дар солҳои аввали сохтмони ҷамъияти социалистӣ ба ҷунин аҳамият соҳиб шуда буд. Имрӯз ҳам, ки дар сабку услуб, имлову иншо ва захираву таркиби луғавии забони адабии тоҷик хеле дигаргуниҳо ба амал меоянд, масъалаи демократӣ қардани он аз ҳарвақта дида бештар аҳамият касб менамояд. Умуман, ин масъаларо дурусттар санҷидан ва омӯхтани аҳли илми забон лозим аст.

Илми забоншиносии тоҷик, ба маънии имрӯзааш, самарановонро даврони советист. Аз аввалин сарфу наҳв то грамматикаи илмии забони адабии ҳозираи тоҷик илми забоншиносии роҳи пушрафе тай намуд. Соҳаҳои гуногуни он комёбиҳои назаррасро ноил шуданд. Мо имрӯз метавонем, дар заминаи ҳамин комёбиҳои илмӣ ба ҳалли самарановонии масъалаҳои амалии забонамон муваффақ шавем.

Дар айни замон, бо ин ҳама комёбиҳо ва дастовардҳои доираи истеъмоли забони тоҷикӣ мисли дигар забонҳои милли аз асари даврани шахспарастиву қарахтӣ оҳиста-оҳиста маҳдуд шудан гирифт, савияи доништан ва омӯхтани он хеле поин фуромад. Ҳоло дар байни зиёён, ҳатто, аҳли илму адаб қасоне, ки забони модарашонро хуб наметандонанд, кам

нестанд. Забони тоҷикӣ хусусан дар соҳаи илму фан, чунон ки бояду шояд, равнақ наёфт. Дар натиҷа сабки илмии забони адабии тоҷик то охир ба дараҷаи ташаккули худ нарасид. Таълими забон ва адабиёти тоҷик дар мактаб ҳанӯз мувофиқи тадаби замон нест. Ин вазъият тақозо менамояд, ки омӯзиш ва таълими забони тоҷикӣ дар ҳамаи савияҳои таҳсил сифатан беҳтар гардида, беш аз пеш такмил дода шавад.

Чунон ки маълум аст, ҳар яки мо бо захираи муайяни луғавӣ, ки аз муҳити кӯдакӣ, аз модару падар ва ясливу боғча андӯхтаем, ба остонаи мактаб қадам мегузорем. Аз нахустин дарси муаллим омӯзиши мураттаб ва муттасили забон сар мешавад ва мо аз алифбо, аз қонуну қоидаҳои ибтидоии забон шурӯъ намуда, тадриҷан ба олами пурасрору пурэҷозии суҳан ворид мешавем. Албатта, дар таҳсил ба натиҷаҳои матлуб ноил шудан, пеш аз ҳама, ба ҳуди мо, бо саъю кӯшиш ва меҳнату риёзати мо вобаста аст. Аммо сабақи муаллим дар касби ин соҳаи муҳимтарини маданияти инсонӣ, ба дурустӣ донистани суҳан, ба қадри кофӣ андӯхтани он ва эҳсос намудани нафосату фасоҳати вай мақоми асосӣ дорад. Бинобар ин ҳар як ҳаракат, оҳанги гуфтор, тарзи талаффуз, ҳатто, вачоҳат ва қиёфаи ӯ ҳангоми суҳанронӣ аҳамият пайдо карда, ба шоғирдонаш бетаъсир наменонад. Ин ҳолат дар назди муаллим масъулияти ҷиддӣ мегузорад ва аз вай ҳамеша, алалхусус дар вақти дарс қомилан риоя кардани норми забони адабӣ ва маданияти омӯзгориро талаб менамояд. Хушбахтона, дар мактабҳои республикаи мо чунин муаллимони забардаст кам нестанд. Номҳои онҳо, қори онҳо боиси ифтихори мост.

Аммо, мутаассифона, дар байни муаллимони мактаб қисме ҳама пайдо мешаванд, ки нисбат ба касби худ бепарвоӣ ва безътиноӣ зоҳир мекунанд, мутолиаи кам доранд, усули дарсгӯиро такмил намедиханд, ҳатто, аз воситаҳои мавҷудаи таълиму тадрис дуруст истифода намебаранд. Ин қабил муаллимон ҳангоми дарс қалимаҳои лаҳҷавиро ба қор мебаранд ва бо лаҳни берун аз меъёри забони адабӣ суҳан мегӯянд, аксаран дақиқаҳои хеле муҳимми дарсро ба пурғӯйҳои камарзиш сарф мекунанд.

Шубҳае нест, ки ин камбудӣ ба тавассути амалӣ намудани тадбирҳои ислоҳоти мактаб ҳатман аз байн хоҳанд рафт. Вале чун ҳоло мавҷуданд, дар бораи онҳо гап задан лозим меояд.

Чунон ки мегӯянд, ҳусни суҳан фазилати инсон аст. Ҳусни суҳан ҳам дар шакл ва ҳам дар мазмуни гуфтор зо-

ҳир мегардад. Аз ҷиҳати шакл риояи оҳанг ва низоми су-
хан, шево ва бурро талаффуз кардани ҳар як калима шар-
ти асосист. Аз ҷиҳати мазмун донишҷони маъниҳои аслии ва
маҷозии ҳар як калимаву ибора ва бамавқеъ истифода на-
мудани он интиҳоби калимаҳои беҳтарин ва фаҳмотарин, ки
ба ифодаи матлаб мувофиқ бошад, ҳеле муҳим аст. Дар су-
рати бо ҳам мутобиқати комил пайдо кардани ҷиҳатҳои шакл-
ӣ ва маънавии гуфтор арзиш ва таъсири суҳан ҳеле зиёд
мешавад. Аз ин рӯ, суҳандони муҳимтарин фазилати ин-
сон медонанд. Ақлу заковат, донишу ҳунар ва ҳулку атвори
кас аз суҳани ӯ аён мегардад. «Суҳан оинаи марди суҳангӯ»
гуфтаанд.

Ҳар марди суҳангӯ бояд суҳансанҷ бошад, суҳанро сан-
ҷида гӯяд. Расидан ба ин мақом саъю кӯшиш ва мутолиаи
муттасилро талаб менамояд ва дар сурате кас аз ин шуғл
самаран дилхоҳе ба даст меорад, ки забонро дӯст дорад ва
ба забонмӯзӣ шавқе беинтиҳо дошта бошад. Махсусан за-
бони модариашро дӯст дорад. Ҳар касе, ки забони модари-
ашро дӯст медорад, дигар забонҳоро низ эҳтиром менамояд.

Маданияти суҳан дар заминаи ҳуб донишҷони забон ин-
кишоф меёбад. Бинобар ин дар партави Қарори Ҷамоати
Ҷамоати барои пешрафти ҷамаҷонибаи забони тоҷикӣ қабл
аз ҷама шароит ва имкониятҳои зарурӣ фароҳам овардан
ва дар ин бобат тадбирҳои муҳим ва муассир пешбинӣ кар-
дан ва онҳоро сари вақт иҷро намудан лозим аст.

МАСЪАЛАҲОИ МУҲИММИ МАДАНИЯТИ СУХАН

Замони тантанаи хирад

Забон рукни асосии миллат аст. Ҳар кӣ ба қадри забон нарасад, ба қадри ҳеҷ чиз ва ҳеҷ кас намерасад. Охир, забон модар аст, забон таърих аст, забон маданият аст, забон тақдир аст. Қасе, ки забону маданияти миллати худро намедонад, шахси маданӣ буда наметавонад.

Инак, мо дар замони нав аз минбари бозсозӣ аз мақоми забони тоҷикӣ, аз ҳусну қубҳи нутқамон сухан мекунем. Суханронии мо дар партави қарори Комитети Марказии Ҳартияи Қоммунистии Тоҷикистон ва Совети Вазирони Тоҷикистон «Дар бораи тадбирҳои тақмили омӯзиш ва таълими забони тоҷикӣ дар республика» воқеъ мегардад, ки паҳлӯҳои асосии маданияти суханро фаро мегирад.

Маданияти сухан қисми таркибии маданияти халқ аст. Дараҷа ва инкишофи он ба таърихи халқ, ба пешрафти илму маданият, адабиёту санъат, ба шароити мусоид ва татбиқи моҳиронаи сиёсати ленинии Ҳартия доир ба забон, ба таълими забон ва адабиёт, ба дониш ва заковати аҳли илму адаб, маорифу маданият, матбуоту нашриёт, радиову телевизион, кинову театр, ба риояи норма ва ус-

лубҳои забони адабӣ, қондаҳои имло, тарзи талаффуз, калимасозӣ, калимабандӣ, ҷумласозӣ, ба тозагии забону нутқ, ба истифодаи оқилонаи сарвати луғавии забон, ба маҳорати сухандонӣ, суханварӣ ва сухансанҷӣ марбут аст.

Иқдоми таърихӣ

Дар арафаи Конференцияи XIX ҚПСС дар матбуот қарорҳои КМ Ҳизмати Точикистон ва Совети Вазирони Тоҷикистон дар бораи тадбирҳои тақмили омӯзиш ва таълими забонҳои тоҷикӣ ва русӣ дар республика интишор ёфт. Ин ҳуҷҷати таърихӣ иқдоми муборакест дар иҷрои дастурҳои Съезди XXVII ҚПСС дар барқарор ва ба ҳаёт татбиқ намудани таълимоти ҷовидонии Ленин доир ба забон.

Мақому мартабаи забони пуриқтидори рус дар рӯзгори мо ва аҳамияти омӯзиши ин воситаи муҳими муошироти мардуми сермиллати мамлақати паҳноварамон ва тамоми ҷаҳон, омили асосии истифодаи илму маданияти пешқадами бани башар басо бузург аст. Баҳси ин мавзӯ мақолаи хоссае мебошад. Мо ҳоло доир ба таълим ва тадқиқи забони тоҷикӣ дар партави ин ҳуҷҷати замони бозсозӣ ва ошкорбаёнӣ баъзе мулоҳизаҳои худро изҳор менамоем.

Забони тоҷикӣ аз забонҳои қадимхати мамлақатамон ба шумор меравад. Ба ин забон осори оламшумули адабиёти классикии форсу тоҷик, асарҳои гаронбаҳои илмиву таърихӣ иншо гардидаанд, ки дар тамаддуни башарӣ мақоми хоссае доранд. Ба мақом ва мартабаи ин забон аҳли илму адаб ва сиёсат дар давоми даҳ аср борҳо из-

ҳори ақида намуда, дар инкишофи он хидмати шоистае кардаанд.

Ба ин забон фарҳангҳои зиёде таълиф шудаанд, ки сарвати луғавиро дар бар мегиранд ва тақомулоти тадриҷии онро намоиш медиҳанд, дар ин луғатҳо ҳамчунин шарҳи этимологӣ (бигзор, баъзеи онҳо баҳсталаб бошад) ва тавзеҳи грамматикӣ воҳидҳои гуногуни забон фаровон омадааст. Муқаддимаи «Фарҳанги Рашидӣ» як очерки муқаммали грамматикӣ. Ин муқаддима дар Европа ҳамчун очерки грамматикӣ забони форсӣ пурра ба забони лотинӣ тарҷума шудааст. Аввалин грамматикаи забони форсӣ дар Европа соли 1639 чоп шуда буд.

Маълумоти зиёди забонӣ, аз ҷумла грамматикӣ дар дигар асарҳои илмӣ ва илмиву адабӣ низ кам нестанд. Чунончи, дар «Алмуъҷам фи манори ашъор-ил-аҷам»-и Шамсиддин Муҳаммад бини Қайси Розӣ ва «Асос-ал-иктибос»-и Хоҷа Насриддини Тӯсӣ маълумоти фаровони калимасозӣ, морфологӣ ва синтаксисӣ дода шудааст. Аз ин лиҳоз омӯзиш ва тадқиқи забони тоҷикиро ба як-ду асри охири маҳдуд кардан тангии назар аст.

Бо ғалабаи Революцияи Октябр ва ташкили давлати советӣ дар Тоҷикистон давраи нави инкишофи забони адабии тоҷик оғоз меёбад. Маълум аст, ки ҳаман забонҳои давраи миллат аз ҷиҳати ташаккул ва инкишоф дар як поя намеистанд. Баъзе забонҳои адабӣ маҳз дар давраи миллат ташаккул меёбанд. Забонҳои соҳибхат дар ин давра вазифаи худро васеътар менамоянд. Зиёиёни пешқадами тоҷик ба инкишофи забони адабии тоҷик аз ҳамин нуқтаи назари илмӣ муносибат карда, ба ҳама гуна забонсозону забонҷӯён зарбаи қатъӣ заданд. Дар ин ҷабҳа хидмати асосгузори адабиёти советии тоҷик устод Айни бузург аст. Ӯ бар

хилофи даъвоҳои беасосу ғайриилмӣ таърихи зиёда аз ҳазорсола доштани забони адабии тоҷикро собит кард, барои соддаву оммафаҳмии забони адабии тоҷик ва инкишофи он хидмати таърихӣ намуд, ба шарофати насри реалистии тоҷик забони адабиёро ба пояҳои баланд бардошт.

Дар замони социализм мақоми забони адабии тоҷик баланд гардид. Вай ба фанни асосии таълим дар мактаб ва ба аслиҳои таълиму тарбияи оммаи меҳнаткаш табдил ёфт, ба пешрафти ҳаёти социалистии мо хидмат намуд. Аммо инкишофи забони адабии тоҷик дар ин муддати кӯтоҳи таърихӣ низ ҳамвор ва бе монеа давом накардааст. Дар ин давра таълимоти Ленин доир ба забон ба таври бояду шояд риоя нагардид. Дар солҳои охир, махсусан, дар солҳои қарахтӣ бе парвоя ба таълим ва вазифаи ҷамъиятии ин забон басо кам аҳамият дода шуд, қор ба қор расид, ки хонандагон саводи комил набароварда, мактаби миёнаро хатм мекунанд, дар имтиҳони қабули мактабҳои олӣ қисми зиёди доктарагон аз иншо баҳои ғайриқаноатбахш мегиранд, бисёре аз онҳо бо баҳои се ба донишқада дохил шуда, бо ҳамон баҳо хатм менамоянд. Дар баъзе донишқадаҳои олии республика ин забонро намеомӯзанд, ба он таълим намедиханд, таълими ин забон ва ба он дарс гуфтан дар баъзе донишқадаҳо, ки пеш буд, дар солҳои қарахтӣ, ҳатто, аз миён бардошта шуд. Безътиной ба забони тоҷикӣ ба қор расид, ки дар ясливу боғчаҳо мураббӣни хушзабону хушбаёнро қариб намеёфтагӣ шудем, муаллимоне пайдо шуданд, ки ба забони адабӣ ҳарф задан ва дарс гуфтанро вазифаи аҳли қалам ва муаллимони забону адабиёт медонистанд, дар навиштаҷоти шаҳру районҳо ва ҳуҷҷатҳои расмӣ ба дағалтарин ҳатоҳо роҳ медиҳем, маслиҳати мутахассисонро ба эътибор наме-

гирем. Ба гунаҳқорони ҳамаи ин камбудихо касе чизе намегуфт.

Замони бозсозӣ дар роҳи барқарор намудани ҳақиқати Ленин иқдоми ҷиддӣ гузошт ва ин ҳақиқат дар соҳаи забон низ тантана хоҳад кард. Оре, чунон ки дар қарор зикр шудааст: «Дар шароити навсозии инқилобии тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамият, инкишофи худшиносии миллӣ интернационалӣ шудани ҳаёти ҷамъият, ривочи робитаҳои республика бо мамлакатҳои ҳамсоя вазифаҳои ҷамъиятии забони тоҷикӣ беш аз пеш вусъат меёбанд».

Ин хулосаи илмӣ, ки рӯҳи замони бозсозӣ ва ҳақиқати забони адабии тоҷикро равшан ифода менамояд, имкон додааст, ки вазъият ва тарзи омӯзиши забон аз кӯдакистон то донишкадаҳои олии, сифати гуфторҳои навиштаҳои мо, камбудихои ҷиддии соҳаҳои дигар инъикос ёбад ва баҳри барҳам додани ин камбудихо тадбирҳои васеъ ва амалӣ пешниҳод карда шавад. Барои амалӣ гардидани ин тадбирҳо, барҳам задани ҳама гуна беаҳамиятӣ дар муносибат ба забони адабӣ, қоидаву қонун ва вазифаи ҷамъиятии он ҳамаи ташкилотҳои мутасаддии шаҳру район ва вилояту республика вазифадор карда шудаанд. Таъкид гардидааст, ки «принципи ленинии баробарҳуқуқии забонҳоро қатъиян риоя намуда, барои дар тамоми соҳаҳои ҳаёти республика вусъат ёфтани вазифаҳои ҷамъиятии забони тоҷикӣ ва баланд шудани эътибори он шароити дарқорӣ муҳайё мекунанд, хангоми таҳияи ҳуҷҷатҳо, лавҳаҳо, шиорҳо, диаграммаҳо ва дигар навъҳои воситаҳои айёни нормаҳои забони адабии тоҷикро комилан риоя кунанд».

«Дар ҷамъомадҳои оммавӣ, ки намояндагони миллатҳои гуногун иштирок менамоянд, ба забони тоҷикӣ гузаронидани тадбирҳои ҷамъиятию сиёсӣ ва маданияту идеологӣ амалан қорӣ карда шуда,

дар айни ҳол тарҷумаи фаврии (синхронии) онҳо ба забони русӣ таъмин гардад».

Иҷрои ин масъалаҳо таъхир ёфта истодааст. Барои ба амал татбиқ намудани ин нақшаи азим корҳои зиёди ташкилӣ ва тарбиявиро бояд анҷом дод. Бо шахсони масъул ва мутасадди ҳамаи навъҳои ҳуҷҷату навиштаҷот моҳияти ин тадбирҳои фаҳмонида, барои барҳам додани камбудҳои мавҷуда ва роҳ наёфтани камбудҳои дигар дар назди комитетҳои иҷроияи советҳои маҳаллӣ бо сарвариин яке аз роҳбарони онҳо ташкил кардани комиссияи махсус ба назари мо, ба мақсад мувофиқ аст. Тадбирҳои ин комиссияи бонуфуз дар маҷлиси якҷояи бюрои партиавӣ ва комиҷроияи дахлдор бояд муҳокима ва тасдиқ карда шавад. Нақшаҳои беҳтарин ва шоистаи ибратро дар матбуот ҷоп кардан аҳамияти калон дорад.

Ғамхори ленинии партия ва ҳукумати республика дар ин ҳуҷҷат бо амалияи конкрети сазовори давраи бозсозӣ ба зухур омадааст. Зиёд кардани соатҳои дарси забони тоҷикӣ ва то синфи XI таълим додани он, дар таълими забони тоҷикӣ дар синфҳои 5—11 тадриҷан ба таҳғуруҳҳо тақсим кардани хонандагон, дар назди Институти санъати ба номи Мирзо Турсунзода таъсис додани курси маданияти нутқ ва маҳорати суҳанварӣ, дар тамоми факультетҳо ва шӯъбаҳои мактабҳои олиии республика ҷорӣ намудани таълими факультативии забони тоҷикӣ, таъсиси сарредацияи таълим ва маърифат доир ба таълими забони тоҷикӣ дар ҳайати Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба радио ва телевизион, ба забони асл истеҳсол шудани маҳсулоти «Тоҷикфильм», ба миёни гузоштани нашри журнали «Забон ва адабиёти тоҷик», таъсиси Шӯрои республикавии мутобиқат доир ба забони тоҷикӣ ва ғайра далели инанд. Қисме аз ин тадбирҳо

амалӣ шуда бошанд, қисми дигарашон ҳоло ҳал нашудаанд. Воситаҳою ахбори омма, рӯзнома-нигорони мо ба иҷрои ин вазифаҳо бояд мадад расонанд, шахсони бепарворо ба масъулиятшиносӣ ва иҷрои вазифаи бевоситаашон даъват намоянд.

Дар қарор барҳақ зикр шудааст, ки «донистани сарвати луғавӣ ва сохти грамматикии забони адабии тоҷик тайёрии махсус, такмили пайвасти дониши забониро талаб менамояд». Ин нуқтаи ба-со муҳим ба онҳое, ки бо баҳонаҳои гуногун омӯзиши ҷиддии грамматика, қоидаҳои калимасозию калимабандӣ, ибораорую ҷумласозиро инкор мекарданд ва ё паст мезаданд, ҳамчунин бо баҳонаи ба масъалаҳои амалӣ равона кардани қувваҳои илмӣ назарияи забоншиносиро камаҳамият ва камқадр нишон додани мешуданд, зарбаи сахт хоҳад шуд. Дар кори идора намудани рафти инкишофи забон, барқарор ва мустаҳкам гардидани норма ва қоидаҳои он назарияи забоншиносӣ раҳнамои боэътимод ва меъёри асосӣ ба шумор меравад. Таъкиди донистани сарвати луғавии забон инчунин аз он ҷиҳат аст, ки нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ мо аз ин лиҳоз низ камбағал аст. Забони ғаниву муқтадири тоҷик сарвати бебаҳо ва фаровони луғавӣ дорад, ки қисми он ҳанӯз истифода нашудааст. Албатта, ҳангоми истифодаи ин сарвати қиматбаҳо эҳтиёҷ бояд кард, то заминаи умумихалқии он ҳалалдор нашавад. Рафиқон дар асоси тафовути маоши муаллимони забону адабиёти русу тоҷик ва стипендияи студентони факултетҳои филологияи русу тоҷик беадолатии иҷтимоиро таъкид карданд. Мо ба ин муносибат ҳаминро гуфта-ним, ки ҳалли ин масъала ба салоҳияти Ҳукумати Иттифоқ дохил мешавад. Ва тадбири зиёд намудани стипендияи студентон ва маоши муаллимон баҳри баланд бардоштани сифати таълими забони

русӣ андешида шудааст. Самараи ин тадбирро мо аллакай дида истодаем. Ба ин факултетҳо ва Институти забон ва адабиёти рус ҷавонони қобилиятнок дохил мешаванд ва барои хуб хондан саъю кӯшиш менамоянд. Бинобар ин мо таклиф менамоем, ки стипендияи студентони факултетҳои филология ва муаллимони забону адабиёти миллӣ ба дараҷаи студентону муаллимони забон ва адабиёти рус баланд бардошта шавад; ҳамчунин дар пайрави Институти забон ва адабиёти рус дар республикаи мо кушодани Институти таълимии забон ва адабиёти тоҷик бомаврид доништа шавад.

Назарияи номукаммали дузабонӣ ва муносибати яктарафа ба дузабонӣ ба таълими забони тоҷикӣ дар мактабҳои ғайритоҷикии маълумоти умумӣ ва олий, ба эътибори ин забон таъсири манфӣ расонд. Ислоҳи ин вазъият меҳнати зиёд талаб менамояд. Дар программаи васеи иҷрои вазифаҳои забони Вазорати маориф масъалаи дуруст ба роҳ мондани таълими забони тоҷикӣ, махсусан, таълими он дар ҳамаи зинаҳои мактабҳои ғайритоҷикӣ ва таълими забони русӣ, махсусан, дар деҳот бояд ҷои асосиро ишғол намояд. Бисёре аз китобҳои дарсии ин ду соҳа ба талабот ҷавоб намедиханд. Ба таълифи онҳо мутахассисони таҷрибаноки хушбаён, педагогҳо ва методистони сазовор, ҷавонони умедбахшро ҷалб намуда, ба баланд бардоштани сифати китобҳои дарсӣ, дастурҳои методӣ, асбобҳои аёнӣ ва тарбияи кадрҳои шоистаи замони бозсозӣ мусоидат бояд кард. Эътибори Институти тадқиқоти илмӣ илмҳои педагогиро, ки ходимони он ҳоло ба қори худ ҷиддитар муносибат карда истодаанд, баланд бардошта, бо кадрҳои шоиста пурқувват кардан лозим аст. Мактаби мо интизори дастурҳои хуби таълим ва методӣ мебошад. Ба баланд бардоштани маҳорати

касбии муаллим ва сифати дарс дастурҳои методӣ, таҷрибаҳои ибратбахш, дарсҳои илмиву методи Институти такмили ихтисоси муаллимон ва шӯъбаҳои он, маслиҳатҳои методистони вазорат, институтҳои тадқиқотию таълимӣ, шӯъбаи маорифи халқи вилоятҳо, шаҳрҳо ва районҳо мусоидат менамоянд.

Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АИ республика барои ба амал татбиқ намудани ин қарор тадбирҳои андешид, ки муҳимтарини онҳо тартиб додани луғатнома ва пас аз он қомуси забони тоҷикӣ, бо ҳамроҳии Вазорати маорифи республика ба нақша гирифтани таълифи китобҳои нави дарсӣ ва як силсила китобҳои илмиву оммавӣ, луғатҳо ва дастурҳои таълим мебошад, ки луғати имло, луғатҳои гуногуни дузабонӣ, луғати тафсирии забоншиносӣ, луғатҳои этимологӣ, синонимҳо, антонимҳо, ибораҳои серистеъмол, луғати тафсирии номҳо ва ҷойҳои таърихӣ, луғати тафсирии забони адабии ҳозираи тоҷик барои мактабиён, рисолаҳои илмию оммавӣ доир ба забони адабии ҳозираи тоҷик, маданияти нутқ, услуби нависандагон, калимасозӣ, иборабандӣ ва дастурҳои зиёди методӣ аз ҷумлаи онҳоянд.

Дар плани ҳамкории мо бо Вазорати маорифи халқи республика ҳамчунин такмили програмаи таълим ва китобҳои дарсӣ, ба таълифи китобҳои дарсӣ ҷалб намудани олимони ва методистони қобилиятнок дар назар дошта шудааст. На танҳо тарзи таълиф, методи баёни материал ва супоришот, балки заминаи илмии бисёре аз китобҳои дарсӣ ба тарзи нав ва ба қамоли масъулият навиштани китобҳои дарсиро тақозо менамояд. Бе конкурс, бе муҳокимаи махсус ва бе тақризи салоҳиятнок ба ҷоп тавсия намудани китоби дарсӣ ва дастурҳои дигари таълим раво нест. Ба таъ-

лифи воситаҳои таълим бештар ҷалб намудани мутахассисони ҷавон аҳамияти калон дорад. Ҳамаи мо даъват шудаем, ки барои тозагӣ, устуворӣ ва инкишофи маданияти суҳан ҳиссае гузорем, баҳри ба амал татбиқ намудани таълимоти В. И. Ленин доир ба забон саъю кӯшиш намоем. Масъалаҳои ҳалталаби ин соҳаро ба таври илмӣ ва бо риояи одоби танқид ба доираи мувоҳиса кашем. Охир, ҳақиқат зодаи баҳс аст.

Барои бомуваффақият иҷро гардидани вазифаҳои навбатӣ тақлиф менамоем: **Плани илмии ҳамаи забоншиносон ва олимони дигар муассисаҳои илмӣ, таълимӣ ва методии Вазорати маорифи халқи Тоҷикистон, нашриётҳо ба иҷрои вазифаҳои муайянкардаи ҳамин қарори партия ва ҳукумати республика дар бораи тадбирҳои омӯзиш ва таълими забон мувофиқ карда, иҷрои дигар корҳо муваққатан мавқуф гузошта шавад.**

Мақоми забон мақоми миллат аст

Омили асосии инкишофи забон ва ҳусни суҳан вазъу мақоми ҷамъият ва забон мебошад. Мақому мартабаи забонро дар ҷамъият талаботи замон муайян мекунад.

Дар даврони советӣ дағалона вайрон кардан ва таҳриф намудани таълимоти Ленин доир ба миллат ва забонҳои миллӣ боиси ба таври бояду шояд инкишоф наёфтани забонҳои миллӣ, маҳдуд гардидани доираи истифодаи онҳо шуданд. Даъвоҳои доир ба забонҳои минтақавию ҷаҳонӣ ва сиёсати фармонфармоии Сталин на танҳо дар солҳои ҳукумронии худӣ ӯ, балки дар давраи қарахтӣ низ ба тадричан паст шудани мақоми забони тоҷикӣ овард.

Дар Конференцияи XIX умумиттифоқии пар-

тия эътибор надодан ба масъалаҳои забон махсус қайд гардид. Конференция вазифа гузошт, ки нормаю принципҳои ленинии сиёсати миллӣ субот-корона пайдор гардонда, эҷодкорона инкишоф дода, аз таҳрифот комилан тоза карда шаванд. Доҳии аъзам, партияти вай таълим дода буданд. ки «дар кишвари худ ба забони модарӣ суд, маъмурият, органҳои хоҷагӣ, органҳои ҳокимиятро ташкил кунанд, тараққӣ диҳанд ва мустақкам намоянд», «дар кишвари худ матбуот, мактаб, театр, кори клуб ва умуман муассисаҳои мадания-равшаннамоиро ба забони модарӣ тараққӣ диҳанд»,¹ кадрҳои мутахассис ва роҳбарро дар ҳамаи соҳаҳо ба забони модарӣ таълим диҳанд ва тарбия намоянд, роҳбарон бояд психология, маданият ва забони мардумро омӯзанд ва аз худ намоянд. Оё ин талаби доҳӣ ва партияти большевикон пурра ба амал татбиқ шудааст? Мо ба ин савол на танҳо ҷавоб нагуфтаем, балки чунин саволро, ҳатто ба миён нагузоштаем.

Мо ҳамеша меғӯем: забони тоҷикӣ ба фанни асосии таълим табдил ёфтааст. Ин дуруст аст. Аммо дар республикаи мо донишкадаҳои ҳастанд, ки дар он ҷо на забони тоҷикиро меомӯзанд ва на ба он таълим медиҳанд. Институти тиббӣ мисоли барҷастаи ин аст. Дар солҳои қарахтӣ бюрократе таълими забони тоҷикӣ ва ба ин забон дарс гуфтавро дар Институти хоҷагии қишлоқ барҳам дод. Баъд аз қарори партияти ва ҳукумати республикаи ин хато як андоза ислоҳ шудааст, ин аз эълони комиссияи қабули институт, ки 16 ноябр дар газета чоп гардид, маълум мешавад: «Таҳсил

¹ КПСС дар резолюция ва қарорҳои съездҳо, конференцияҳо ва пленумҳои ҚМ. Қисми 1, Душанбе, «Ирфон, 1975, с. 266—267.

дар институт ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ аст»... дохилшавандагон аз забони русӣ диктант месупоранд. «Шахсоне, ки мактаби миёнаро бо забони русӣ тамом карданд, аз забон ва адабиёти рус ба ҷои диктант иншо менависанд». Пас, саволе пайдо мешавад: модом ки таълим ба забони тоҷикӣ бошад, чаро дохилшавандагон ба ин забон— ба забони модарии худ аз забону адабиёт иншо нанависанд? Оё ин бозмондаи ҳамон давраи қарахатику безътиной нест? Агар хонанда донад, ки ба мактаби олии аз забону адабиёти тоҷик имтиҳон месупорад, муносибати вай ба ин фанҳо дигар мешавад, ба шуурона омӯхтани он шурӯъ мекунад. Тақлифи мо дар ин хусус чунин аст: дар ҳамаи мактабҳои олии ва миёнаи махсус аз фанни адабиёт ва забони модарӣ имтиҳони қабул гирифта шавад, омӯзиши забони тоҷикӣ ва таълими он бе ягон истисно ҷорӣ карда шавад.

В. И. Ленин гуфта буд, ки муҳимтарин соҳаи санъат киност. Аммо студияи кинои тоҷик то ҳол ба забони тоҷикӣ ягон филм набаровардааст. Шумо дар ин вазъият чӣ тавр аз маданияти сухани кино гап мезанед?

Дар республикаи мо аз поён то боло бисёрин ҳуҷҷатҳо ба забони тоҷикӣ навишта намешаванд, дар ҳуҷҷатҳои шахсӣ ва номи кӯчаву хиёбон, колхозу совхоз, деҳу деҳқада, шаҳру район гуногунависӣ ва ғалатнависӣ кам нест.

Воқеан, рафиқон таъбири номҳои нав ва барқарор намудани номҳои таърихӣ деҳоту шаҳрҳои ҳаққонӣ ба миён гузошта, аз нав дидани номҳои мавҷуда ва дар республика ба номи одамони шоиста гузоштани номи танҳо як колхоз ё совхоз, як мактаб ва як кӯчаро сазовор донистанд. Мо илова карданем, ки номҳои сифатино ба исми табдил дода (масалан, ба ҷои Коммунистӣ — Ком-

мунист, ба ҷои Қомсомолӣ — Қомсомол), дар ном-гузорӣ анъанайи халқи тоҷикро риоя кунанд. Дар ин соҳа Ҳазинаи маданият бо роҳбарии шоира Гулрухсор хизмати шоистае карда истодааст.

Як гуруҳ олимони таклиф кардаанд, ки номи падар ва фамилияи тоҷикон бо морфемаҳои тоҷикӣ сохта шаванд. Мо ҳоло ҳамин қадар гуфтанием, ки ин тарзи номсозӣ аз забони мо қомилан барҳам нахӯрдааст. Албатта, онро маҳдуд кардан норавост. Ба назари ман, мардум ба тарзи сохтани номи падар ва фамилия бояд ҳуқуқи қомил дошта бошанд. Барои гуруҳтан аз гуногунрангӣ тавсия додан мумкин аст, ки номи падар ва фамилияро бо унсурҳои зерин (=зод): Мирзозода, Афсаҳзод ва ба воситаи бандиҳои изофӣ: Олими Одил, Шарофи Ёр, ба воситаи суффикси =ӣ: Гулобӣ, Ансорӣ ва бо =пур ва =духт номи падару бо =иён фамилияро овардан мумкин аст: Носирпур, Аббосдухт, Орифиён.

Масъалаи дигари ислоҳпазир ин аст, ки дар маркази шаҳри районҳо, дар муассисаҳо ва ташкилотҳо, хиёбону гулгашт ва кӯчаву бозорҳо ба забони тоҷикӣ навиштаҷот қам ба назар мерасад ва онҳо низ пурғалатанд. Анҷуману конференцияҳо, олимпиадаю фестивалҳо, маҷлису ҷамъомадҳо ва ғайра ба забони тоҷикӣ хеле қам мегузаранд. Маҳз аз ҳамин сабаб забони услуби қорбарии расмӣ мо ба талаботи маданияти сухан ҷавоб дода наметавонад, хеле ва хеле қамбағал ва сарнуқсон мебошад, дурусттараш, пурра ташаккул наёфтааст. Забони асару мақолаҳои илмӣ мо низ нуқсонҳои қиддӣ дорад. Воқеан, доираи қорҳои илмӣ, ки ба забони тоҷикӣ анҷом меёбанд, ниҳоят маҳдуд аст. Вай асосан як қисми илмҳои ҷамъиятшиносӣ, ғолибан филологияи тоҷикро фаро мегирад.

Дар республикаи мо роҳбароне, ки забони тоҷи-

киро намедонанд, матбуот ва адабиёти тоҷикро мутолиа намекунанд, кам нестанд. Бисъёр роҳбароне ҳастанд, ки аз мазмуни мақолаҳои зарурӣ, арзу шикоят ва дархостҳои мардум ба воситаи тарҷумон огоҳ мешаванд. Ин огоҳии хушк ва расмист, дар зери он дарду изтиробии соҳибмактубро эҳсос кардан душвор аст.

Аз ин гуфтаҳо чунин савол ба миён меояд: Оё вазъи имрӯзаи забони тоҷикиро дигар кардан, амали онро дар ҳамаи соҳаҳо, махсусан дар корбарии расмӣ ва илмӣ қорӣ кардан мумкин аст? Ба назари мо, ин масъала басо мушкил, вале имконпазир аст. Шартҳои асосии ислоҳи ин вазъият ҳамин аст, ки вазъ ва доираи истифодаи ин забон бояд бо қарори давлат муайян гардад. В.И. Ленин гуфта буд: «Дар бобати истифодаи забони миллӣ дар республикаҳои миллӣ, ки ба ҳайати иттифоқи мо дохил ҳастанд, қоидаҳои саҳт қорӣ кардан ва ин қоидаҳоро махсусан бодикқат тафтиш намудан лозим аст»¹.

Мардум ба нишондоди дохӣ такъя намуда, ин масъаларо ҷиддӣ ба миён гузошта истодаанд: ба забони тоҷикӣ вазъи давлатӣ дода шавад. Албатта, дар мақоми давлатӣ шинохтани забони тоҷикӣ аз он сабаб аст, ки доираи истифодаи он маҳдуд гардидааст, вай вазифаи худро ҳамчун забони миллати соҳибдавлат пурра адо накарда истодааст. Пойтахти республика — шаҳри Душанбе, ки бояд вазифаи сарпарастии ин забонро адо наояд ва ба ташаккули забони шифоҳии адабӣ мусоидат кунад, яке аз сабабҳои маҳдудияти вазифаи он гардидааст, вазоратҳо, ташкилотҳо, муассисаҳо ва идораҳои ин шаҳр ба забони тоҷикӣ қариб ки кори расмӣ намебаранд. Ягона органи

¹ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 36, с. 629.

чопии ташкилоти партиявӣ ва советии шаҳр «Вечерный Душанбе» мебошад, ба забони тоҷикӣ рӯзномаи шаҳрӣ намебарояд.

Оре, вазъияти имрузаи забони тоҷикӣ водор намуд, ки мардум роҳҳои пайдорӣ ва инкишофи ин рукни асосии миллатро сустҷӯ намоянд. Мақоми давлатӣ кафолати ҳуқуқи онро дар иҷрои вазифаҳои ҷамъиятӣ дар органҳои давлатӣ, ташкилотҳо, муассисаҳо, идораҳо, дар соҳаҳои маориф, маданият, илм, хизмати маишӣ, тиббӣ, савдо, алоқа, нақлиёт ва дигарҳо таъмин намоянд.

Албатта, дар сурати қабул ёфтани ин таклиф дар қонун ба забонҳои дигаре, ки дар республика ҳастанд, кафолат дода мешавад, ки онҳо дар ҳаёти ҷамъият озодона иштирок намоянд ба омӯзиш, таълим ва истифодаи онҳо шароити мусоид фароҳам меояд. Ба зами ин забони русӣ ҳамчун забони муоширати байни миллатҳо қонунан таъин мегардад.

Дарахти дӯстӣ биншон

Ҷамъият ва забон ба ҳам ба дараҷае алоқаманданд, ки яке бе дигаре наметавонад арзи ҳастӣ бикунад. Аз ин рӯ мақоми забон дар инкишофи ҷамъият беҳамтост. Дар тараққиёти ҳамаи соҳаҳои ҳаёти республикаҳои мо, мамлакатаи паҳноварамон ҳиссаи забонҳои миллӣ басо қалон аст. Албатта, роль ва мақоми ҳар забон ба вазифаи ҷамъиятиву давлатии он марбут аст. Дар ин ҷабҳа роли забони русӣ, забони муомилоти байни миллатҳо бемонанд аст. Ҳоло дар тамоми республикаҳои иттифоқӣ иншооти бузурге нест, ки дар он намояндагони миллатҳои гуногуни Иттифоқи Советӣ иштирок намоянд. Гуфтаҳои В.И.Ленин дар хусуси он, ки асоси иқтисодӣ ва манфиати муш-

тараки миллатҳо зарурати забони умумиро ба миён меорад, барҷаста зоҳир мегардад. Ин вазифа-ро дар ҳудуди республикаҳои иттифоқӣ дар баробари забони русӣ забонҳои миллӣ адо менамоянд. Забони русӣ вазифаи муоширати байни намоён-дагони миллатҳои дохили республикаро бештар дар шаҳрҳо, корхонаҳои калони навбунёд, корхонаҳои саноатӣ, мошинсозӣ, комбинатҳо, фабрикаҳо ва амсоли инҳо адо мекунад. Забонҳои миллӣ ин амалро бештар дар колхозу совхозҳои пахтакору ғаллакор, сабзавоткору чорводор адо менамоянд. Дар Тоҷикистон 89 фоизи аҳолии таҳҷой, аз ҷумла шасту ҳафт фоизи аҳолии республика дар деҳот истиқомат доранд.

Ин вазифаҳо забонҳои миллӣ пеш аз Октябр низ адо мекарданд. Инро дар мисоли забонҳои тоҷикиву ўзбекӣ равшан нишон додан мумкин аст. Мардуми мо аксар дузабона ва серзабонаанд.

Дар Тоҷикистон вилояте, водие нест, ки дар он ҷо тоҷикону ўзбекон зиндагонӣ накунанд. Ман қариб чор сол дар райони Панҷакент дар вазифаи котиби комичроия кор кардам. Ягон роҳбареро надидаам, ки ин ду забонро надонад (ба ҷуз котиби якуми комитети партиявии шаҳр, ки забони русиро медонисту забони адабии тоҷику ўзбекро бисъёр бад медонист ва хеле хандахариш ҳам шуда буд. Ӯ тоҷики шаҳрӣ буд). Мардуми ин сарзамини бостонӣ дар қору зиндагӣ, маъракаву маҷлисҳо ҳамдигар ҳамзабон буданд. Ман ягон бор аз ягон кас нашунидаам, ки ҳуқуқи касеро бинобар миллати дигар буданаш маҳдуд карда бошанд, ба забони модарӣ нахон гуфта бошанд. Саҳифаи ўзбекии гзетаи «Зарафшон»-ро тоҷикон ва саҳифаҳои тоҷикии онро ўзбекон низ мутолиа мекунанд. Мардуми он ҷоро дӯст гуфтан кам аст, онҳо бародарвор зиндагӣ мекунанд. Дӯстиву бародарии

ин ду халқ дар таърихи садсолаҳо дар ҳамкори-
ашон дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти халқ дар меҳнати
ҷисмониву фикрӣ, дар зиндагии якҷоя, дар мубо-
риза баҳри ҳифзи номусу нағ дар офариниш ва
эҷоди ҳамагона, дар урфу одати муштарак ва
самаран онон ифода гардидааст. Ҳамкориву ҳам-
тақдирӣ ин ду халқ дар забонҳояшон низ нақши
азиме гузоштааст. Забонҳои ўзбекиву тоҷикӣ на
танҳо воситаи тавоноии муомилаву мубориза, ҳам-
кориву эҷодӣ буданд, инчунин оинаанд, ки таъ-
рихи бошарафи ин ду халқ ва дар даврони советӣ
дӯстиву ҳамкорӣ онҳоро бо халқи қабири рус ва
забони муқтадирӣ он нишон медиҳанд. Як қисми
муҳимми таркиби луғавӣ ин ду забонро калима-
ҳое ташкил медиҳанд, ки аз забони якдигар гирифт-
таанд, дар байни онҳо калимаҳое низ ҳастанд, ки
ба таркиби фонди луғавӣ дохил мешаванд ва ё
воситаи грамматикӣ ба шумор мераванд. Ба ду
забон навиштани қаламкашон, ба тарзи ширу ша-
кар гуфтани шеър ба расмият даромада буд ва
мардум аз он ҳаловат мебурд.

Аммо дар даврони мо ин анъанаи қадимӣ як
андоза ҳалал дид. Ростӣ гап, баъзе гуфтугузорҳо,
ҳабару мақолаҳо ва ҳуҷҷатҳоро дар хусуси танг
қардани тоҷикони Ўзбекистон, маҷбуран ба онҳо
додани паспорти ўзбекӣ, бастанӣ мактаби тоҷикӣ,
ба тоҷикон ба забони ўзбекӣ таълим додани тоҷикӣ
ва монанди онҳоро мефаҳмӣ, дар ҳайрат мемонӣ.
Ин иқдоми номуборак тоҷиконро не, балки мис-
ли зилзилаи нобахангом бинои мӯхташами дӯсти-
ро несту нобуд мекунад, ки онро халқи инсонпар-
вари ҳамқисмату ҳамтақдирӣ тоҷику ўзбек, фарзан-
дони машҳури ҷаҳони онон Ҷомиву Навоӣ бунёди
гузоштаанду Айниву Ҳамза, Мирзо Турсунзодаву
Ғафур Ғулом барин бузургони илму адаб мустаҳ-
кам намудаанд.

Ҳар хабари имрӯза, ки дар бораи кушодани синфхонае ё мактаби тоҷикие, дар хусуси пайдо шудани китобхонае ё саҳифаи тоҷикии рӯзномае дарак медиҳад, ҳам хушу ҳам нохуш аст. Аммо бовар дорем, ки халқи меҳнаткаш, дӯстони содиқи тоҷику ўзбек нағз мефаҳманд, ки ин кори чанд тани тангназар ва нопоктинат аст. Ин оқибати сиёсати давраи шахспарастӣ, маъмуриятчигӣ, мағрурӣ ва худписандӣ, бюрокративу саркӯбӣ ва ҳаромкорист. Заволи ин давра даррасид.

Ба шарофати бозсозӣ давраи демократияю бозгӯӣ, давраи бедорӣ миллӣ, замони татбиқи амалии сиёсати ленинии баробарҳуқуқии миллатҳо расид. Мо ҳамчунин бовар дорем, ки ин маҳдудияти забонҳои миллӣ комилан барҳам дода мешавад, барои инкишоф ва иҷрои вазифаҳои ҷамъиятии забонҳои миллӣ, баланд бардоштани мақоми онҳо, дар ҳамаи ҷабҳаҳои ҳаёти мамлакат ва республика бемайлони истифода гардидани онҳо партия ва давлат ғамхорӣ менамоянд, ба ин восита имконоти ба ҷамъият фаъолона таъсир расондани ҳамаи забонҳои миллӣ бештар мегардад, ки он аз омилҳои асосӣ ва пуртаъсири мустақкам гардидани дӯстии халқҳои Иттифоқи Советӣ хоҳад шуд.

Тадқиқи махсус ва доманадори муносибати забон ва ҷамъият, муносибати забонҳои конкрет, аз ҷумла забони русиву тоҷикӣ ва тоҷикиву ўзбекӣ, дар ин асос хидмат ба дӯстии халқҳо аз вазифаҳои навбатии аҳли ин илм бояд қарор бигирад.

Талаботи маданияти суҳанро риоя кунем

Дар навиштаҳои мо гоҳо истилоҳоти маданияти суҳан ва ҳусни суҳанро бетафовут қор мефармоянд. Ҳатто, дар зери рубрикаи «Ҳусни суҳан» баъзан

мақолаҳое дарҷ мегарданд, ки аз онҳо на ҳусн, балки танҳо кубҳ эҳсос мешавад.

Қалимаи ҳусн танҳо маънои мусбат дорад. Маънои аслии ин қалима хушрӯй, зебӣ, ҷамол аст. Дар қалимаву таркибҳои гуногун қалимаи ҳусн ба маънои сифати аълову воло меояд ва бо қалимаҳои амсоли ҷамол ҳамчун муродиф воқеъ мегардад. Дар қалимаҳои соҳибҳусн ва соҳибҷамол қалимаҳои синонимии ҳусн ва ҷамол ҳусни расои исмро далолат мекунад. Дар ибораи ҳусни сухан, ҳусни қалом, ҳусни ифода, ҳусни баён, ҳусни маънӣ, ҳусни мақол, ҳусни муомила, ҳусни мурочиат, ҳусни китоб, ҳусни такрор дар ниҳояти зебӣ воқеъ гардидани исмҳои муайянқунанда зикр шудааст. Аз ҳамин сабаб ин тавсифхоро одатан ба соҳибсуханон, ба суханварони мумтоз нисбат медиҳанд. Ба фирқаҳои ҷудоғонаи бадеӣ ибораҳои ҳусни матлаъ, ҳусни оғоз, ҳусни анҷом ва ғайраро нисбат додаанд. Ҳамин тавр, ибораи ҳусни сухан ва муродифоти он аз латофати тарзи баён далолат мекунад. Аз ҳамин лиҳоз ҷумлаҳои «ҳусни хатат бад», «ҳусни хатат бенур», ҳусни хатат ба қоида мувофиқ нест», «ҳусни хататро ислоҳ кун» ва монанди инҳо, ки на танҳо дар дафтари иншоҳои хонандагон ба назар мерасанд, саҳеҳ нестанд, чунки ҳусн худ нуру зиёи хат аст.

Устод Айнӣ ибораи маданияти нутқро дар «Ёддоштҳо» истифода карда, як паҳлуи нозуки онро низ нишон додааст: «... гоҳо дар забони тоҷикӣ оҳанги овоз як маънии пурраи бо лафз адо карданашударо ифода мекунад ва дар ин ҷо фақат маданияти нутқ ба ифодаи мароми шоир хизмат менамояд». Ҳамин тавр, мафҳуми маданияти сухан васеътар буда, ҳусни сухан қисми муҳими он аст.

Дурустии нутқ, беғалатии он талаби нахустини маданияти сухан аст. Аз рӯи ин талабот ба вари-

антҳо чунин баҳо дода мешавад: дуруст-нодуруст, мумкин-номумкин, масалан, пайвандаки таркибии модом ки дуруст, вале модоме ки нодуруст мебошад, **чунон** ки дуруст, вале **чуноне** ки нодуруст аст; **чумлаи қолибӣ «ҳар ҷо ки наравам, туро мебинам»** ғалат, вале «ҳар ҷо ки равам, туро мебинам» дуруст ва адабӣ мебошад.

Дурустии нутқ, таълими нормаи забон мавзӯи асосии китобҳои дарсӣ мебошад, онро хонандагон асосан дар мактаб меомӯзанд. Риояи нормаи забон дар гуфтору навиштаҷот аз саводнокии шахс, маданияту дониши ӯ шаҳодат медиҳад. Мутаассифона, мо инро ба ҳамаи хатмкунандагони мактаби миёнаву олий ва баъзе қаламкашон нисбат дода наметавонем.

Талаби дигари маданияти суҳан тарбияи завқ ва маҳорати суҳанварист. **Маҳорати суҳанварӣ** ба замми риояи нормаи забони адабӣ аз ин забон моҳирона ва мавридшиносона интиҳоб ва истифода кардани беҳтарин муодилҳои воҳиди забонро мефаҳмонад, ки ҳам аз ҷиҳати мазмун, ҳам аз ҷиҳати услуб, ҳам аз ҷиҳати равшанӣ ва таъсир мувофиқ бошад. Аз рӯи талаботи маҳорати суҳанварӣ ба вариантҳои забон чунин меъёр гузошта мешавад: беҳтар-бадтар, бамавридтар, образноктар, барҷастатар, фаҳмотар, саҳеҳтар, фасеҳтар, равшантар, нишонрастар, нозуктар, ширинтар ва ғайра. Масалан, аз чумлаи «Санам аз Чаман дида чолоктар аст» чумлаи «Санам аз Чаман чолоктар аст» саҳеҳтар аст.

Маданияти баланди нутқ аз баландии шуур ва маданияти шахс, аз равшании тафаккур, маҳорати суҳанварӣ, аз муҳаббати забон башорат медиҳад.

Маданияти баланди суҳан дар нутқ ва осори суҳанварон дида мешавад. Онҳо ҳар як воҳиди забонро мавридшиносона, бо обуранги бадеӣ ва

пуртаъсир истифода мекунанд. Бесабаб нест, ки мардуми мо маҳз ба аҳли адаб, ба шоиру нависандагони мумтоз тавсифҳои соҳибсухан, суханвар, устоди сухан ва монанди инҳоро раво донистаанд. Оре, аҳли адаб аз муборизони собитқадами ҳусни сухан мебошанд. Осори онҳо манбаи асосии омӯзиши забони адабӣ, маҳорати суханварӣ ба шумор меравад. Аммо олимони мо ба тадқиқи маҳорати суханвари аҳли адаб бевосита машғул нестанд.

Ба баланд бардоштани сатҳи маданияти сухан илми ин соҳа мусоидат менамояд. Аммо дар муассасаҳои илмӣ ва донишкадаҳои олии тадқиқи масъалаҳои забоншиносии иҷтимоӣ, маданияти сухан, вазъи ҷамъиятии забон, забони воситаҳои ахбори умум ва театру кино, муносибати забону нутқ ва шакли хаттиву шифоҳии забони адабӣ, таъсири мутақобилаи забони адабиву шева ба нақша ғирифта нашудааст.

Дар институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ ва донишкадаҳои олии ба қабул ва тарбияи ҷавонони забоншинос шароити мусоид мавҷуд нест. Дар институт барои тадқиқи масъалаҳои маданияти сухан ва таърихи забони тоҷикӣ на ин ки шӯъба ё сектор, ҳатто, ғуруҳи расмӣ вучуд надорад, ду сол боз барои лабораторияи фонемикӣ, ки дастгоҳҳои онро оварданд, ҷой ёфт намешавад. Олимон ба масъалаҳои маданияти сухан бештар мувофиқи савобдид, амри вичдон ва имкони шахсиашон ширкат менамоянд.

Дар давраи бозсозӣ аҳамияти махсуси амалӣ, назарӣ ва сиёсӣ касб намудани илми забоншиносӣ ба он аҳамияти махсус додани роҳбарияти академияи илмҳо ва ҳукумати республикаро талаб менамояд.

Дуруст ва шавқовар нависем

Холо дар саҳифаҳои матбуоти мо хабару мақолаҳои хонданбоб ва шавқовар тез-тез пайдо мешаванд, ки самарани бозсозист. Маҳз сиёсати ошкорбаеӣ, демократияи васеъ ва танқиду худтанқидкунӣ имкон дод, ки мардум дарди дил гӯяд, давои дарди чандинсоларо дарёбад. Оре, ҳамон мақолаву гуфтор ва барномаҳои рӯзнома мақбули омма мегардад, ки манфиати халқро ифода намояд, мададгори ӯ бошад.

Сухан, ки нест дар ӯ дард, теги беоб аст.
Забон хушк шавад, Соиб, аз насихати хушк.

Барои боз ҳам хонотару завқбахш гардонидани нашрия шаклҳои тоза ба тозаи ахборро бояд пайдо кард. Ба назари мо, барномаҳои **Паёми рӯз**, **Ҳаёти деҳот**, **Мо ва шунавандагон**, **Ҳусни сухан**, **Ҳамроз**, **Навиди шабонгоҳи радио**, **Сапеда**, **Ранда**, **Ҷаҳоннамо**, **Боз як барномаи ҷавонӣ**, **Мулоқоти мустақими телевизион**, мақолаҳои мубоҳисавӣ, дар як вақт дар як мавзӯё ду мақолаи хилофи якдигар чоп кардан, бо хоҳиши хонанда ба як мавзӯё чанд бор баргаштан, мактуби хонандагонро таҳлил ва мухтасар чоп кардан, гуфтугӯи ошкоро ва мулоқоти ғоибона бо хонанда аз ҷумлаи онҳоянд. Оре, ҳақиқати зиндагӣ, дарду алам, нияту орзу ва бурду боҳти мардумро ба тарзи марғуб ва табииву оммафаҳм ифода намудан эътибори рӯзномаву барнома ва рӯзноманигорро баланд мебардорад.

Масалан, имрӯзҳо ягон шумораи «Тоҷикистони советӣ» нест, ки хабару мақолаи хонданбоб ва пурдард надошта бошад. Шумораи рӯзи 18 ноябрӣро, ки ҳангоми навиштани ҳамин фасли маъруза гирифтам, ҳамчун намуна нишон додан мумкин аст. Сар-

лавҳаҳои чанде аз мақолаҳои ин шумораро номбар мекунам: **Оё мо интиҳоб карда метавонем? Хоҳиш кардан кам аст, Бо айбҷӯӣ кор буд намешавад, Нависанда ҳақиқатро гуфтааст, Дӯғи кӣ турш аст?, Мууроҷиатномаи комиссияи Ҳазинаи маданияти Тоҷикистон оид ба номҳо ба мардуми республика. Оё ягонтои ин мақолаҳоро нахондан мумкин аст? Оре, садои ҳақиқати рӯзро нашондан мумкин нест:**

Рӯи даръеи суханро хору хас пӯшида буд,
Ин хасу хошоқро ман бар карон андохтам.

Бо вучуди ҳамаи ин дар забони воситаҳои ахбори умум, махсусан рӯзномаҳо, ки аз онҳо имкони сараро аз носара чудо кардани мо нисбатан бештар аст, камбудиву нуқсонҳо кам нестанд. Ба ҷои калимаҳои **лаҳза, захира, модда, матн, иҷтимоӣ, кафолат** истифодаи калимаҳои **момент** (моменти ҳозира), **резерв, пункт, контекст, социалӣ, гарантия** зарурате надорад.

Ва, баръакс, ба ҷои калимаҳои **иктибосӣ**, ки ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шуда, ҳазм ғардидаанд, калимаҳои дигари номафҳум ва ё сунъисохтро кор мефармоянд. Масалан, ба ҷои рули мошин, истифодаи «фармони мошин» ҳеч зарурате надорад. Ин калимаро, ҳатто, баъзе адибон ба ҳамин маъно кор фармудаанд. Ва ҳол он ки қоидаи маъмул ин аст, ки агар калимаи **иктибосӣ** бо предмети ифода мекардагаш ба забон ва зиндагӣ дохил шуда бошад, ба иваз кардани он ҳоҷат нест.

Чандест, ки ба ҷои калимаи **роль** калимаи **нақш** истифода мекунанд ва дар аксари мавридҳо дурӯст менамояд. Аммо **роль** калимаи сермаъно аст. Ҳамаи онҳоро **нақш** иваз карда наметавонад. Аз ҳамин лиҳоз ба маънои **аҳамият** истифода кардани **нақш** сунъӣ менамояд. Чунончи, навиштаанд: **Ҳам-**

дастиву ҳамкорию эҷодӣ дар пешрафту нумӯи санъати мо нақши муҳим бозидаанд».

Ба наздикӣ ба муносибати фестивали дӯстии халқҳо калимаи «чашнвора» дар воситаҳои ахбори умуми республикаамон ба таври фаровон истеъмол гардид. Аз муқонсаи матнҳои русиву тоҷикӣ маълум шуд, ки қаламкашон онро ба маънои фестивал кор фармудаанд. Азбаски фестивал чашни калон аст, «чашнвора» ба маънии чашни бузург омадааст. Аммо ин мазмун маънои калимасозӣ нест, балки маъноест, ки ба ин калимаи сунъисохт бор карда шудааст. Чунки дар ин қолиб дар забони тоҷикӣ то имрӯз калимае сохта нашудааст, Дар забони тоҷикӣ суффикси **-вора** нест, ки бо исме омада, калима ё шакле сохта бошад. Унсурӣ **-вора** дар калимаи «гӯшвора» ба назар мерасад, ки вай маънои «гӯши бузург, гӯши калон» надорад, балки мисли **сарвора** (сарбора, сарборӣ) предмети таъинотро ифода мекунад. Дар калимаи «чашнвора» ин маънои калимасозӣ ба назар намерасад. Дар ин ҳолате тобиши тасғир асту бас, ки ба маънои дилхоҳи созандааш мувофиқат намекунад.

Воқеан, доираи истифодаи «чашнвора» торафт васеъ шуда, ба маънои **рӯзоҳ, ҳафта, даҳа** ва монанди онҳо низ омада истодааст.

Унсурӣ **«вора»**-ро ду суффикс: **-вор** ва **-а** пиндоштан ҳам дуруст нест, зеро дар забони тоҷикӣ суффиксҳои **-вор** ва **-а** бошанд ҳам, хусусияти калимасозии онҳо дар «чашнвора» дида намешавад. Маълум аст, ки суффикси **-вор** аз исми зарфҳои монанди месозад: **гурбавор, шервор, тирвор** ва ғ. Аммо дар «чашнвор» ин вазифаи вай дида намешавад. Суффикси **-а** бошад, аз калимаҳои муштак бо суффикси **-вор** исми насохтааст. Аз ҳамин лиҳоз калимаи «чашнвора» нодуруст сохта шудааст.

Гоҳе чанд хел тарҷума кардани як истилоҳ му-

шоҳида мешавад. Масалан, калимаи «арендатор» се хел тарҷума шудааст: **ичорагир, ичоракор, арендатор**; калимаи «аренд» ду хел иҷора ва ичоракорӣ, калимаи «арендний»: ду хел: **ичоравӣ** ва **ичоракор**. Ба назари ман, калимаи «аренда»-ро иҷора, «арендатор»-ро ичорагир ва «арендний»-ро **ичоракор** тарҷума кардан кифоя аст. Ибораи «арендний коллектив»-ро ҳам **коллективи ичоракор** ва ҳам «коллективи иҷоравӣ» тарҷума кардаанд, ки «коллективи ичоракор» дуруст аст.

Дар матбуоти мо гоҳ-гоҳ хабару мақолаҳои чоп мешавад, ки рӯи забони тоҷикиро ифода намекунанд, калимаҳо ва калимабандии онҳо сунъӣ, тақлидӣ ва архаистӣ менамояд. Муаллифони ин гуна хабару мақолаҳо ё изҳори фазл мекунанд ва ё сусти худро бо калимаҳои кӯҳна, шаклҳои архаистӣ ва чумлаҳои печ дар печ рӯпӯш кардани мешаванд. Калимаҳои **эйдом, истеъмори, эъмори, тасмим, раъс** аз ҳамин қабиланд.

Яке аз омилҳои соддагӣ ва оммафаҳмии забони адабии ҳозираи тоҷик ин буд, ки аз калимаҳои кӯҳна ва номафҳум, аз чамъбандиҳои забони араби, ки пеш аз Октябрь фаровон истифода мешуданд, сарфи назар карда шуд, таиҳо шаклҳои маъмулӣ умумишудаи он, ки бештаринашон ба таъбири маънои дучор шудаанд, дар забони мо боқӣ мондаанд.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик калимаҳо бо морфемаҳои тоҷикӣ чамъ баста мешаванд ва ин нормаи асосии чамъбандӣ ба шумор меравад. Аз ҳамин сабаб калимаҳои масоил, лаҳзот, ҳозирин, аҳдоф, авқот, мадорис, мамолик, мазомин, саноеъ, ки дар матбуоти мо гоҳ-гоҳ истифода мешаванд, зарурат надоранд.

Калимаҳои архаистӣ ва номафҳум ба ибораорӣ ва чумлабандӣ таъсири манфӣ мерасонанд, фаҳми-

дани матлабро душвѳр мегардонанд. Инак, мисолѳ аз як мақола: «таърих ҳукми ѳъдоми истибдоди феодалӣ ва истеъмори империалистиро содир намуда буд».

Натиҷаи ҳамин гуна зоҳирпарастӣ ва тақлидкорист, ки дар бисъѳре аз ин гуна ҷумлаҳо тапосуби сухан риоя нашудааст: «ходимони кино ва мунаққидон таҳияи онро бо нигоҳи нек ва мунтазир нигарон буданд».

Рӯзи 13 сентябри соли ҷорӣ дар рӯзномае бо ҳамин услуб мақолае ҷоп шуд, ки ҷандин нуқсонҳои забонӣ дошт. Яке аз онҳо ин аст: «Чунин баррасид, ки дар омӯзишгоҳи касбҳои техникии рақами 20, 41, 64, 74 гузориши қор, сифати қорҳои методӣ, воситаҳои техникиӣ ба тариқи қофӣ намерасанд». Эроди мо дар ин ҷумла танҳо ба бемаврид омадани калимаи «баррасидан» ва ба таркиби «ба тариқи қофӣ» нест, ҳамчунин ба муносибати сараъзоҳои ҷумлаи пайрав дахл дорад. Мубтадои ҷумлаи пайрав ба тарзи ҷида воқеъ шудааст: 1) гузориши қор, 2) сифати қорҳои методӣ ва 3) воситаҳои техникии. Аммо хабари ҷумла аз ҷиҳати маъно танҳо бо мубтадои сеюм мувофиқат мекунад: воситаҳои техникӣ истифода намешаванд. Хабар бо мубтадоҳои якуму дуум мувофиқати маъноӣ надорад, яъне «гузориши қор истифода намешавад», «сифати қорҳои методӣ истифода намешавад» намегӯянд. Маълум мешавад, ки муҳбири тақлидкор оддитарин қоидаи калимабандии ҷумлаҳои ҷидааъзоро намедонад.

Адабиѳти бои классикӣ ва забони ширину рагини он мавриди омӯзиш, истифода ва сарчашмаи ганӣ гардидани тартиби луғавии забон мебошад, вале ин чунин маънӣ надорад, ки аз он калимаҳои номафҳуми арабиرو ба забони матбуот дохил қардан гирем ва ба қоидаҳои иборабандиву ҷумласозӣ ѳътибор надихем.

Баъзе калимаҳо бошанд, бемаврид истифода мешаванд. Масалан: дар забони тоҷикӣ калимаи **кирмакпарварӣ** ҳаст ва он дар қолиби исми маънӣ (исми абстракт) сохта шудааст, бинобар ин онро сифати нисбӣ пиндошта, ба **агроном** нисбат додан ва ибораи **агрономи кирмакпарварӣ** сохтан нодуруст аст. Чунончи, навиштаанд: «Ман бо маслиҳати вай агрономи кирмакпарварӣ шудам». Шакли дурусти ин ибора **агрономи кирмакпарвар** мебошад, ё худ **агрономи соҳаи кирмакпарварӣ**. Ҳамин тавр, **кирмакпарварӣ** сифати шахс шуда наметавонад, балки амали вай аст, исми маънист. Устод Айнӣ ба ибораи «Акобирҳои қабилагӣ» эрод гирифта навишта буд, ки «дар тоҷикӣ «гӣ» бисъёр кор фармуда мешавад, лекин дар мавридаш. Агар ба ҷои «акобирҳо», масалан, «одатҳо» мебуд ва «одатҳои қабилагӣ» мегуфтем, «гӣ» ба ҷои худ меафтод ва нисбатро адо мекард. Аммо ҳоло «калонони қабила» кифоя мекунад. Ба «гӣ» ҳеч эҳтиёҷ нест». «...ин чизҳо чизҳои бисъёр хурди назарногиранд, бо вучуди ин ба сабаби бепарвой кардан дар монанди ин чизҳо хусусияти забони тоҷикӣ барбод меравад». «...ба сабаби дуруст кор нафармуданашон забон аз рӯҳи тоҷик дур мешавад».

Яке аз нуксонҳои навиштаҳои мо ин аст, ки дар онҳо аз ҷиҳати мазмун ва шакл мувофиқат накардани аъзоҳои ҷумла зиёд мушоҳида мешавад. Чунончи, дар ибораҳои аҳамияти ҳаётан калон, соҳаҳои гуногунтарин, соати 10-и пагоҳӣ, соати 20-и беғохӣ, қувваҳои фикр баён кардан, дар нутқ гап задан ҷузъҳои ибора ба ҳам аз ҷиҳати мазмуну маънӣ ва мантиқ мувофиқат намекунанд. Масалан, навиштаанд: Депутатҳо... аз соати 10-и пагоҳӣ то соати 20-и беғохӣ... ба қайд гирифта мешавад. Фарз кардем, «соати 10-и пагоҳӣ» гуфтан мумкин бошад ҳам (ҳарчанд ки мо як соати 10 дорем, соати 10-и

бегохиро одатан 22 мегӯянд), вале соати 20-и бегоҳӣ гуфтан хандаовар аст, охир соати 20-и пагоҳӣ нест, ки барои аз он фарқ кунондан ин тавр навишта шавад. Ибораи аҳамияти ҳаётан калон аз он ҷиҳат нокис аст, ки дар он муносибати калимаҳои ҳаётан ва калон ба назар сунъӣ менамояд, чунки калимаи ҳаётан одатан бо калимаҳои муҳим, зарур ва амсоли инҳо муносибати маъноӣ дорад ва ба онҳо тобеъ шуда меояд. Ибораи дар нутқ ғап задан ғарз натиҷаи тарҷумаи нодуруст ба амал омадааст. Ба тоҷикӣ дар ин гуна мавридҳо нутқ эрод кард ва гуфт, нутқ эрод карда, гуфт ва монанди инҳо мегӯянд.

Дар тарҷумаҳои мо гоҳо калимаву таркиб ва ибораву ҷумлаҳои ба назар мерасанд, ки ноӯҳдабароёна сохта шудаанд ва ҳамчун калмаи сунъӣ ба назар мерасанд. Ибораҳои ҳар таклифи панҷум, ду сеяки аъзоён аз ҷумлаи онҳост. Ба тоҷикӣ маънии «ҳар панҷум» бо калимаи панҷьяк, «ду сеяк» бо ибораи аз се ду қисм ифода мешавад.

Мо дар хусуси дар як ҷо омадани ду пешоянди аслии сухан ронда, нодурустии ин ҳодисаро бо далелҳо ва нишондодҳои устод Айнӣ таъкид карда будем. Мутаассифона, ин ҳодиса ҳоло ҳам мушоҳида мешавад. Ана, ду мисол аз як газета: Ғап фақат дар ба инобат гирифтани таклифу эродҳо нест. Аз ба онҳо хабар додан (?) заруртар коре нест.

Ин ҷумлаҳоро ба тарзи зерин сохтан мумкин буд: Ғап фақат дар таклифу эродҳо ба инобат гирифтани нест. Аз хабар додан ба онҳо заруртар коре нест.

Дар забони адабии тоҷик ҳодисаи аз пешояндҳои номии таркибии изофӣ фуру гузоштани пешояндҳои аслии дида мешавад, вале он ҷо ва маврид дорад. Аз ҳамин ҷиҳат дар ҷумлаҳои зерин ихтисори пешояндҳои аслии сунъӣ буда, мавзунии ҷум-

ларо халалдор ва фаҳмидани матлабро душвор гардонандааст: Дар рӯзҳои ин маърака шоирону нависандагон воситаи радиои маҳаллӣ баромад карданд. Онҳо тавассути мадади шумо ба ин поя расиданд. Имрӯз дар Ҳоити Фарм, инчунин дар гулбоғи поёни Нимич авлодони бошараф хотири фидоиёни роҳи озодӣ муҷассамаҳое гузоштанд, ки назди онҳо ҳамешагӣ гулчанбарҳои тару тоза ба назар мерасанд. Онҳо шарофати Шумо ба ин поя расиданд. Туфайли ғамхории калонон ба ин поя расиданд.

Ба вазифаи пешояндҳои номии изофӣ кор фармудани нисбати, оиди, доири натиҷаи ҳамин равияи нодуруст аст. Дар навиштаҳои аҳли сухан маънои кӣс ва мансубият бо нисбат равшан зоҳир мешавад, аммо дар пешоянди «нисбати» ин чиз аксар нопадид меғардад. Аз мисолҳои дасти мо маълум мешавад, ки қаламкашони имрӯзаи мо «нисбати»-ро ба ҷои ҳама гуна пешоянд: ба, аз, дар, вобаста, бинобар, дар хусуси кор мефармоянд. Ин амал натиҷаи надонистани мавриди пешояндҳо ва равияи носолими муҷаррадбаёнӣ аст. Ҳамин ки қаламкаш ба истифодаи пешоянде дармонд, ба ёрии вай «нисбати» меояд. Ба қадом маънӣ омадани онро бигзор ҳуди хонанда ёбад. Инак, чанде аз он ҷумлаҳо, ки аз дигар нуксонҳо низ ҳолӣ нестанд:

1. Апполон Сергеевич, нисбати ин таҷҳизот ду масъала, яъне масъалаи сифат ва масъалаи нарх ба миён меояд. 2. Такмили идораи мактаби ҳозира нисбати баплангирии кори мактаб низ муносибати навро тақозо менамояд. 3. Фасли 9-уми план — «Қоординатсияи идораи дохилимактабӣ» масъалаҳои асосии роҳбарии якҷояи маъмурият, ташкилоҳои партиявӣ ва ҷамъиятиро нисбати роҳбарӣ ба коллективи муаллимону хонандагон пешбинӣ менамояд. 4. Шояд барои ҳамин ӯ нисбати дигар ҳамсӯх-

батҳояш бештар ба мо нисанд омад. Бо вучуд аз ин сӯҳбат масъала ба мо равшан нагашт. 5. Коллектив нисбати вафоти модараш ба Аминов таъзия баён мекунад.

Ба ҷои нисбати дар ҷумлаи якум вобаста ба (вобаста ба ин таҷҳизот), дар ҷумлаи дуюм ба (ба планкашӣ), дар ҷумлаи сеюм дар (дар роҳбарӣ), дар ҷумлаи чаҳорум аз (аз дигар ҳамсӯҳбатҳояш), дар ҷумлаи панҷум бинобар бояд меомад. Ин тарзи истифода хилофи услуби соддаву оммафаҳмии забони матбуот, хилофи табиати забони тоҷикӣ мебошад.

Бар хилофи даъвои рафикон дар хусуси «нисбати эронфурушӣ» ҳамин қадар гуфтаниам, ки дар он байти Лохутӣ «нисбати» пешоянди изофӣ нест, балки ҳиссаи помии хабари феълӣ, ки муайянкунанда қабул намудааст. Он байт ин аст:

Ба маҷлис нисбати эронфурушӣ медиханд, аммо
Намедонам, кунам иқрор ё инкор, ё ҳар ду?

Соиб ҳам дар ин қолиб фармудааст:

Ба оби зиндагӣ чун нисбати ҷонон кунам, Соиб,
Ки серӣ ҳаст аз ҷон, нест серӣ аз тамошоӣ?

Ба нодурустии пешоянди «оиди» рафикон изҳори ақида қарда буданд. Назари ман низ ҳамин аст. Дар ҷумлаҳое, ки «оиди» омадааст, бемаврид ва ғайритабиӣ будани он равшан зоҳир мешавад. Инак, се мисол: 1. Роҳбарияти институт ба талабушикоятҳои студентон, дархостҳои онҳо оиди беҳбудӣ сифати таълиму тадрис, шароити зист дар ҷамъомадҳои умумии студентон ҳисобот медиҳанд. 2. ...оиди ин аъмоли овозадор прокуратура чӣ гапи нав гуфта метавонад? 3. Вазири саноати авиационии СССР А. С. Сисцов дар бораи программаи со-

ҳа биди истехсоли таҷҳизот барои коркарди ашьеи хоми хоҷагии қишлоқ муфассал нақл кард.

Қалимаи «оиди» дар ҷумлаи якум ба ҷои пешоянди **барои, баҳри** (барои беҳбудии сифати таълиму тарбия), дар ҷумлаи дуюм ба ҷои пешоянди **дар бораи, дар хусуси, доир ба** (дар бораи ин аъмоли овозадор), дар ҷумлаи сеюм ба ҷои бандаки изофӣ (программаи истехсоли таҷҳизот) омадааст.

Вақтҳои охир ба ин доира пешоянди «доири» низ кашида шудааст. Ҳатто, дар мақолаи нависанда Баҳром Фируз пешоянди «доири» омадааст, ки: ба назари мо, дар пайравии «оиди» пайдо шудааст: «санаду далел доири ин мавзӯ дар дасти ман ҳеле фаровон аст»... «Боист, ки мо ҳақиқатро на фақат роҷеъ ба гузашта, балки доири имрӯза низ гуфтаю шунида тавонем».

Оре, як ғалат ғалати дигарро аз паси худ кашола мекунад. Чунки калимаҳои **оид** ва **доир** ба ҳам муродифанд. Агар аҳволу рафтор ҳамин бошад, фардо ба ҷои «роҷеъ ба» **роҷеи** ва монанди инҳо низ пайдо мешавад.

Нодурустӣ ва ғайритабиӣ будани пешояндҳои «оиди» ва «доири»-ро усул ва қолабҳои иборабандии забони тоҷикӣ собит менамояд. Дар забони тоҷикӣ бо бандаки изофӣ калимаҳои ба вазифаи пешоянди изофӣ меоянд, ки муносибатҳои гуногуни синтаксисӣ, ғолибан ҳолиро ифода менамоянд ва ба ин восита муносибатро равшан зоҳир менамоянд. Аммо ин фикрро дар нисбати калимаҳои «оид» ва «доир» гуфта наметавонем. Ин калимаҳо бар хилофи ҳиссаҳои номии пешояндҳои изофӣ хусусияти хабарӣ, предикатӣ доранд, ки он барои ба худ бо роҳи вобастагӣ тобеъ намудани аъзои ҷумла қодир аст. Маҳз аз ҳамин сабаб устодони сухан онҳоро ба сифати хабари ҷумла кор фармудаанд. Дар ин вазифа онҳо объект талаб менамоянд ва

вӯситаи алокаи онҳо пешояндҳо мебошанд, на бандеки изофӣ. Сабаби дар вазифаи ёридаанда дар шакли оид ба, доир ба омадани онҳо ба ҳамин табиати онҳо марбут аст. Барои равшантар дарк намудани ин масъала имконоти калима тобеъ кардани калимаи «вобаста»-ро аз назар гузаронидан мумкин аст, чунки вай ҳам мисли «оид» ва «доир» калимаи предикатӣ буда, бо пешояндҳо дигар калимаҳоро ба худ тобеъ менамояд. Чунончи, мегӯянд: «ба фаҳмиши ӯ вобаста аст», ё ки «вобаста ба фаҳмиши ӯ». Чунон ки ин матлабро бо таркиби изофӣ, яъне ба тарзи «вобастаи фаҳмиши ӯ» гуфтан мумкин нест, ҳамчунин «ба ин масъала оид аст»-ро дар шакли «оиди ин масъала» овардан нодуруст аст.

Дар ҷумлаи ҷаҳоруми иқтибоси боло як камбудии дигаре ҳаст, ки дар ин хусус гап назадан мумкин нест, чунки вай хеле паҳн шудааст ва аз худсарии ноогоҳонаи баъзе қаламдастон, далолат мекунад. Ин нуқсон дар истифодаи воҳиди нисбии бо вучуд дида мешавад: «**Бо** вучуд аз ин сӯҳбат масъала ба мо равшан нагашт». Дар забони тоҷикӣ дар ин маврид таркиби «бо вучуди ин// бо вучуди он» истифода мешавад. Дар забони мо дар шакли «бо вучуд» ягон воҳиди грамматикӣ нест: на пешоянд, на пайвандак ва на воҳиди нисбӣ.

Ин камбудӣ дар ҷумлаҳое, ки муносибати сабабӣ доранд, бештар содир шудааст. Қаламкашони навбаромад пешоянди **бинобар** ва таркиби нисбии «бинобар ин // бинобар он»-ро аз ҳам фарқ накардаанд. Мо таҳлили ин масъаларо ба дигар вақт мавқуф гузошта, ҳоло бо овардани як мисол қаноат мекунем: «**Ин** ҳодиса ба кам шудани ҳосил сабаб мешавад, **бинобар** роҳҳои кам намудани талаф-ро илм сустҷӯ мекард».

Дар саҳифаҳои матбуоти мо бисёр ғалатҳое

ба назар мерасанд, ки олимони ислоҳи онҳоро кайҳо маслиҳат дода буданд. Масалан, академик Муҳаммадҷон Шукуров ба ислоҳи чанд ғалати калимасозӣ, иборабандӣ ва ҷумласозӣ эрод гирифта, муродиф ва ё қолиби дурусти онҳоро тавсия дода буд, вале қисме аз онҳо ҳоло ҳам мушоҳида мешавад. Ҳоло ҳам ба ҷои намоиш ё спектакль «намоишнома», ба ҷои таъбир, такмил, сарф, «таъбирёбӣ, такмилдиҳӣ сарфқунӣ», ба ҷои одамони касбу корашон гуногун «одамони касбу кори гуногун» ва монанди инҳо мегӯянд менависанд.

Дар хусуси дар як ҷо бемаврид омадани ду пешоянд ва ду пайвандак, мувофиқати маъноиву грамматикӣ аъзоҳои ҷумла, мувофиқати феълҳо борҳо бо мисолу далелҳо гуфта шуда бошад ҳам, ҳамон ғалатҳо айнан такрор шуда истодаанд.

Мо ҳоло ҳамин чизро ба таъкид гуфтаним, ки дар пешояндҳои таркибии номӣ роли асосиро пешояндҳои асли мебозанд, ҳиссаҳои номӣ барои равшантар намудани маънои онҳо хидмат менамоянд. Дар баъзе аз ин мисолҳо, ҳатто аъзои ҷумларо ҳиссаи пешоянд пиндоштаанд.

Нуқсонҳои дигари грамматикӣ, ки аз ин пеш гуфта будему ҳоло ҳам гоҳ-гоҳ дучор мешавад, дар як ҷо бемаврид омадани ду пайвандаки тобеъқунанда мебошад. Ду мисол:

Ҳар як қарору тадбири муайянкардаи ташкилоти партиявӣ вақте қувваи ҳаёти пайдо мекунад, **ки агар** вай бо кори харрӯзаи ташкилӣ, бо ҷустуҷӯ ва эҷодкорӣ коммунистон мустақкам карда шавад. Вале авзои ҳақиқии он вақте (?) равшан мегардад, **ки агар** онро бо дараҷаи инкишофи тарҷума ба республикаҳои иттифоқӣ муқоиса кунем.

Дар забони адабии тоҷик дар як ҷо омадани пайвандакҳои ки ва агар мумкин аст, вале онҳо дар ҳамин вазъият ҳам ба сарҷумлаҳои гуногун ҷумла-

ҳои пайрави гуногунро алоқаманд мекунанд. Дар чумлаҳои мазкур бошад, ба сарчумла танҳо як чумлаи пайрав тобеъ шудааст. Азбаски чумлаҳои пайрав ба эзоҳи калимаҳои ҳамнисбати таркиби сарчумла омадаанд, онҳо ба сарчумла танҳо бо пайвандаки ки алоқаманд мешаванд.

Дар забони матбуоти мо пайвандаки **чунон ки** дар се шакл: **чунон ки**, **чуноне ки**, **чуноне вомехӯрад**. Олимон дар хусуси нодурустии **чуноне ки** чанд бор изҳори ақида карда буданд, вале ин шакли ғалат ҳоло ҳам дида мешавад. Дар ду-се соли охир дар саҳифаҳои матбуоти мо ба ҷои **чунон ки** калимаи **чуноне** кор фармуда мешавад, ки тамоман ғалат аст.

Ҳамиро ҳам бояд гуфт, ки дар матбуоти мо хабару мақолаҳои аз ҳар ҷиҳат сернуқсон тез-тез пайдо мешаванд. Як хабарро ҳамчун намуна овардан мумкин аст.

Дар газетаҳои мо 14 май соли ҷорӣ таҳти сарлавҳаи «Роҳҳои ҳамкориҳои Тоҷикистон ва Ўзбекистон» хабари муфассале ҷоп шуд. Дар ин хабар аз ҳунарнамои Артистони Халқии СССР Ҷӯрабек Муродов ва Малика Қаландарова дар Қасри дӯстии халқҳои Тошкент ва тадбирҳои амалии вазоратҳои маданият ва комитетҳои давлатии онд ба нашриёт, полиграфия ва савдои китоби ин ду республикаи бародарӣ маълумот дода шудааст. Ман бовар дорам, ки ин хабарро ҳама хонда, аз иқдоми нахустин ва ҷиддии ҳамкориҳои мардуми ин ду кишвар, ин ду халқи бародар дар роҳи амалӣ гардидани нақшаҳои давраи бозсозӣ доир ба муносибатҳои миллӣ ва дӯстии халқҳо шоду мамнун мешаванд. Албатта, ин хабари фараҳфазо дар рӯзномаҳои Ўзбекистон ва газетаҳои вилоятиву районии мо низ ҷоп шудагист. Аз ҳамин ҷиҳат забон ва тарзи баёни ин гуна хабару мақолаҳо бояд дилписанд ва

шоистаи ибрат бошанд. Шояд шахсоне ёфт шаванд, ки аз он забони ширини тоҷикиро омӯзанд. Охир, имрӯзҳо дар ин ду республика омӯзиши ин забон ба таври ҷиддӣ ба роҳ монда мешавад. Ва газета сарчашмаи асосӣ ва муътамади омӯзиши забон ба шумор меравад. Аммо забони ин хабари басо муҳим ба ин талабот пурра ҷавоб дода наметавонад. Дар он нуқсонҳои ҷиддии забонӣ ба назар мерасад, ки чанде аз онҳоро зикр кардани ҳастем, чунки ин нуқсонҳо басо паҳн шудаанд. Мо барон хубтар фаҳмидани матлаб аввал ҷумлаҳоро айнан оварда, соҳи нуқсони онҳоро нишон медиҳем.

1. «Бинои муҳташами дӯстӣ эъмор шудааст». Эроди мо ба феъли «эъмор шудааст» мебошад, ки ҳиссаи номии он — «эъмор» аз байни калимаҳои дигар ҷудо шуда меистад. Чунон ки гуфтем, ин гуна калимаҳои арабиро, ки ҳатто дар луғатҳо дарҷ наёфтаанду на ҳар хушсавод мефаҳмад, ба оммаи васеъ пешкаш намудан ҳолат надорад. Рӯзнома-нигор ва умуман навиандаи хушбаён касест, ки матлабро муҷаз, фаҳмо ва сареҳ ба қалам медиҳад. Аз ҳамин лиҳоз заминаи мустаққами таҳрир ба навиштаҷот ҳусни махсус мебахшад.

2. «Робитаҳои одамонро, ки баҳри наққорӣ, адолат ва бахту саодат мекушанд, сурудҳо ба забонҳои тоҷикӣ, ўзбекӣ, русӣ, озарӣ, арабӣ ва ба забонҳои дигари халқҳои мамлакат ва ҷаҳон танинандоз мешуданд». Мо ин навиштаро шартан ҷумла меномем, зеро вай дар ягон қолиби ҷумлабандии забони тоҷикӣ рехта нашудааст. Нуқсони ҷиддии ин ҷумла ҳамин аст, ки калимаи якуми он, ки бо пасоянди -ро омадааст (вай бо исми «одамон» омада бошад ҳам, ба «робита» дахл дорад), ба ягон калимаи ин ҷумла муносибати маъноиву грамматикӣ надорад. Он калима мувофиқи қолиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайян-

кунанда бояд ба хабари сарчумла тобеъ мешуд. Аммо ин тавр нашудааст. Ҳиссаи дуёми ин чумла, ки аз сурудҳо» ибтидо меёбад, тамоман мустақил буда, бо ҳиссаи якум робитае надорад. Хабарии ин ҳисса «танинандоз мешуданд» дар шакли тарзи мафъулии феъл воқеъ шуда, объекти бевосита талаб намекунад. Ин нуқсонро тасодуфӣ шумурдан дуруст нест. Вай аз надонистани қоидаи маъмул ва қолиби машҳури чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави муайянкунанда сар задааст. Ин қоида дар чумлаи дуёми парчаи зерин низ риоя нашудааст: «Санъати зебо аз қадимулайём хизмати халқхоро баҳри бародарӣ ба ҷо меовард. Мақсаде, ки аҳли ҷамъияти Тоҷикистон ба хоҳири он роҳбарони ду соҳаи ҳаёти маънавиро... ба назди ҳамсоҳаҳо ва дӯстони худ фиристод. Ба ин маъно мақсади начиб аст». Чунон ки мебинем, чумлаи сеюм, ки қисми таркибии чумлаи мураккаби дуём аст, но дуруст чудо карда шудааст ва ҳол он ки вай хабари сарчумла ба шумор меравад. Дар забони тоҷикӣ дар ҳиссаи дуёми сарчумла, ки пас аз чумлаи пайрави муайянкунанда омадааст, такроран зикр шудани исми муайяншаванда ҳодисаи маъмул аст, аз он гурез карда, чумларо аз ҷиҳати интонация ва таркиби синтаксисӣ ноқис пешниҳод кардан ғалати маҳз мебошад.

3. «Чомию Навоӣ, Ғ. Ғулом ва М. Турсунзода намунаҳои шоёни таҳсини дӯстиро намоиш дода», «Дар ин иди санъат рубоӣҳо замзама шуданд, шеърҳои шоирони бузург Рӯдакӣ, Ҷомӣ, Навоӣ, Ҳофиз, шоирони советӣ М. Турсунзода, Уйғун, Л. Шералӣ замзама шуданд». Эроди мо дар ин ду чумла на ба такрори феъли «замзама шуданд», балки ба услуб ва таносуби сухан дахл дорад. Дар чумлаи якум тарзи нигориши ду исми ҳоси аввал аз тарзи ифодаи ду исми ҳоси сонӣ, ки ҳама чун

мубтадои чида воқеъ шудаанд, тафовут дорад. Ғафур Ғуломро «Ғ. Ғулом» гуфтан дуруст нест. Бинобар ин ду исми сониро ба тарзи Ғафур Ғулом ва Мирзо Турсунзода овардан лозим буд. Ин ғалати машҳури мо дар ҷумлаи дуоим ба тарзи дағалтаре содир шудааст. «Шеърҳои шоирони советӣ М. Турсунзода, Уйғун, Л. Шерали замзама шуданд». Мо Лоик Шералиро ҳамин тавр пурра ва ё танҳо Лоик мегӯем. Он се шоирро ба як тарз чидан талаби тарзи солими баён аст: Турсунзода, Уйғун, Лоик.

Ба ҳамин муносибат бояд гуфт, ки номи шоирро ва умуман аҳли қаламро пурра навиштан ва пурра хондан (чунки гоҳо, ҳатто, аз минбар ҳам М. Турсунзода, Б. Ғафуров мехонанд), ё ки таҳаллуси онҳоро истифода кардан беҳтар аст.

Дар ин ҷумла нуқсони дигаре ҳаст, ки он дар тарзи номатлуби ҷудо кардани муайянқунандаҳои чидаи «шоирони бузург» ва «шоирони советӣ» содир шудааст.

Дар охир ҳаминро бояд ба таъкид гуфт, ки мо дар хусуси забони адабӣ ва маданияти нутқ хеле бисёр гап мезанем, вале дар кори амалиямон ба сифати навиштаҳо чун пештара камтар эътибор медиҳем, шахсони бепарворо ба масъулиятшиносии даъват намекунем. Вақти он расидааст, ки камбудӣ ва нуқсони забони ҳар як хабару мақоларо бадеҳатан ба воситаи матбуот ва телевизиону радио нишон диҳем. Ин аз муҳимтарин тадбирҳои пешгирии паҳн гардидан ва ислоҳ намудани камбудии забонӣ ва масъулиятшиносии қаламдастон ба шумор меравад.

Забони адабӣ забони мактаб аст

Дар Съезди XXVII ҚПСС масъалаи тарбияи ҳамаҷонибаи мардуми мо, баланд бардоштани савияи маънавии он ба таври ҷиддӣ ба миён гузош-

та шуд. Мо дар асоси талаботи съезд бояд ба фаъолияти худ ба таври нав муносибат кунем. Маълум аст, ки маданияту фазилати шахс маҳз дар забон ва ба воситаи забон ифода мешавад:

То мард сухан нагуфта бошад
Айбу ҳунараш нухуфта бошад.

Забон дар айни замон асоситарин омили омӯзиш ва маърифат аст. Аммо мо, пеш аз ҳама аҳли илму-адаб ва мактабу маориф, ба олами маънавӣ ва нутқи кӯдакон, тарбиягирандагон, қаламкашон ва ҳамсӯҳбатони худ эътибор намедиҳем.

Забони адабии тоҷик аз ҷумлаи забонҳои ғанӣ ва пуриқтидор мебошад, вале нутқи мардуми мо, махсусан нутқи шифоҳӣ, хеле камбағал аст. Ин камбағалӣ дар муколамаи ҳама: ҳам хонандаву муаллим, ҳам коргару колхозчӣ, ҳам роҳбару сарвар, ҳам пропагандисту агитатор мушоҳида мешавад. Барои мисол чанд намоиши телевизиони моро таҳлил кардан кифоя аст. Ҳамин ки мухбири телевизион риштаи суханро ба ихтиёри касе дод, дили одам меларзад, ки ҳозир вайрони забони у ошкор мешавад. Ҳатто, дар намоишҳои гузаштаи «Бӯстон» рафиқоне сухан мегуфтанд ва ба ҳунари санъаткорон баҳо медоданд, ки ҷумлаеро бенукс истифода карда наметавонистанд. Ин ҷумлаи ғалат ҳоло ҳам дар гуши ман садо медиҳад: «**Жури бо раққоса 10 бал баҳо дода шуд**». Хайрият, дар намоиши «Бӯстони 3» ин хел нуқсонҳои забонӣ содир нашуданд.

Боре телевизион дар хусуси барҳам додани майпарастиву майзадагӣ ва тadbирҳои оқилонаи ташкилотҳои райони Қабодиён намоиши ибратомезе орофт. Дар ин намоиш ходимони зиёди муассисаҳои савдо, маданият, спорт, колхозу совхозҳо ва

ташкилотҳои советӣ иштирок намуданд, аз таҷрибаи худ, тадбирҳои ташкилотҳо сӯхбат карданд. Ростӣ гап, камбудии нутқи онҳо ба сифати ин намоиш таъсири манфӣ расонд. Қариб ҳама ба нуқсонҳои забонӣ роҳ медоданд. Камбудии асосӣ ин буд, ки дар нутқи ин рафиқон унсурҳои луғавии гуногун: адабӣ, шевагӣ, гуфтугӯӣ, омезиши калимаҳои тоҷикӣ, русӣ ва ўзбекӣ, муғлақии ибораву ҷумлаҳо мушоҳида мешуд. Ин қабил мисолҳоро боз ҳам овардан мумкин аст. Аммо як ҳодисаро нагуфтани мумкин нест. Боре хонандаи рӯзномаи «Комсомоли Тоҷикистон» пурсида буд:

— **Чаро бисъёр одамони мо бо қоғаз гап мезананд?**

— Инкишофи нутқи мактаббачаҳо бисъёр суст аст. Ва боз сабаби дигараш — кам хондан.

Чунон ки мебинед, саволу ҷавоб кӯтоҳакак, вале як китоб маънӣ дорад. Барои ҷӣ шахсе аз минбар ва ё дар ҷамъомад бо қоғаз гап мезанаду сабаби онро аз сусти нутқи мактаббачаҳо медонанд? Магар ин дуруст аст? Оре, қомилан дуруст аст!

Мактаб ҷои асосиест, ки хонандагон забони адабӣ меомӯзанд, сабақ ва ибрат мегиранд, ба қамол мерасанд. Қамолоти хонанда сарвати маънавии ӯст. Забони шахси бомаърифат қамбағал намешавад.

Албатта, кӯдак ба мактаб аз оила ва боғча меояд. Бинобар ин ҳам дар оила ва ҳам дар боғча ба омӯзиши забони адабии кӯдакон бояд эътибор дод. Набояд фаромӯш кард, ки забони модарии ҳар кас ҳамон забонест, ки кӯдак аз модар ва атрофиён меомӯзад. Он забон ҳоло дар шакли шева, гуфтугӯӣ умум ва адабӣ ҷараён дорад. Дар ин шароит, албатта, роли забони адабӣ қалон ва мақоми он баланд аст. Вай бо ёрии ҳамаи воситаҳои ахбори умум: радио, телевизион, театр, кино, газета, жур-

нал, китоб ва ғайра қорӣ мешавад. Агар падару модар, мураббӣён, аҳли илму адаб, ходимони маорифу маданият ҳам ба ин масъала чиддан машғул шаванд, самараи он бештар хоҳад шуд. Аммо ҳамаи мо, пеш аз ҳама, падару модарон ва мураббӣёну муаллимон ба забони кӯдак, ба забонамӯзии ӯ тамоман бепарво мебошем. Набояд фаромӯш кард, ки одам забони адабиरो асосан дар кӯдакӣ ва наврасиву ҷавонӣ меомӯзад. Аз ҳамин ҷиҳат сабаби ба забони адабӣ риоя накардани калонсолонро аз сустии инкишофи нутқи мактаббачаҳо до-нистанд.

Оё масъалаи омӯзиши забони адабиरो дар оила ва мактаб дуруст ба роҳ мондан, вазъияти забонамӯзии бачагонро комилан тағйир додан ва савияи забондонии онҳоро баланд бардоштан мумкин аст? Оре, мумкин аст. Вале ин масъала бе чидду ҷаҳди умум ва бе нақшаи муназзам намешавад.

Яке аз камбудихои кори мо ин аст, ки ба кӯдакону наврасон меҳри забон, завқи забонамӯзӣ ва суҳанварӣ тарбия намекунем. Фаромӯш кардаем, ки ин вазифаи бошарафи ҳамаи мо: падару модарон, мураббӣёну муаллимон, бародарону хоҳарон, ёру рафиқон, ҳамкорону ҳамкасбон, ҳамсоғону ҳамдиёрон мебошад. Бе муҳаббати забон ва завқи забонамӯзӣ суҳандон шудан мумкин нест. Ин гуна завқро тарбия мекунамд, вай худ аз худ пайдо намешавад. Завқи омӯзиши забон аз муҳаббати забон аз шуурона фаҳмидани моҳияти он пайдо мешавад.

Муҳаббати забон муҳаббати модар, муҳаббати Ватан аст. Магар аз модару Ватан азизтар ва муқаддастар чизе ҳаст? Шоирӣ нуктасанҷи мо Мӯъмин Қаноат дар васфи ин забон бо завқи том гуфтааст:

Панд чӯй, қанд чӯй, эй чаноб,
 Ҳар чӣ меҷӯй, биҷӯй.
Бекарон бахрест, гавҳар беҳисоб
 Ҳар чӣ меҷӯй, биҷӯй.

Форсӣ гӯй, дарӣ гӯй варо,
 Ҳар чӣ мегӯй, бигӯ
Лафзи шеърӯ дилбарӣ гӯй варо,
 Ҳар чӣ мегӯй, бигӯ.

Баҳри ман танҳо забони модарист,
 Ҳамчу шири модар аст,
Баҳри ӯ ташбеҳи дигар нест, нест.
 Чунки меҳри модар аст.

3-ин сабаб чун шӯҳихои дилбарам
 Дӯст медорам варо,
Чун навозишҳои гарми модарам
 Дӯст медорам варо!

Тарбияи муҳаббати забон ва завқи омӯзиши он бо роҳҳои гуногун ба амал меояд. Завқу муҳаббат пеш аз ҳама бо роҳи тақлид ва пайравӣ ибтидо мегирад, кӯдакон айёми забонбарорӣ ва нутқ ба модару падар ва атрофиён тақлид мекунанд. Аз ҳамин давра ба онҳо оҳиста-оҳиста калимаҳои аввал соддаву осон, вале фаҳмову адабиро меомӯзанд, ҳар як ҳалати нутқи ӯро дафъатан ислоҳ мекунанд, барон омӯзиши бомуваффақияти ҳатто, як калимаи дилписанд, як иборати хуб, як ҷумлаи нағз бо таҳсину офарин сарфароз мегардонанд. Ин машқ бояд муттасил давом кунад, ҳеҷ гоҳ қатъ нагардад.

Мураббӣни кӯдакистон бояд аз педагогикаю психологияи кӯдакони ин синну сол боҳабар бошанд, хусусияти нутқи онҳо, захираи луғавӣ, дониши имлоиву грамматикии онҳоро донанд. Машқи кӯдакон бояд қатъ наёбад, завқи забномӯзии онҳо барҳам нахӯрад, балки инкишоф ёбад.

Яслию боғча тарбиятгоҳанд. Коллективи онҳо бояд бо падару модарони кӯдакон робитаи қавӣ дошта бошад, бо онҳо дар хусуси забномӯзии фарзандон ва тарбияи завқи забондонӣ сӯхбат ва маҷ-

лисо гузаронад, лекцияю маърузаҳо ташкил кунад, ба тарбияи кӯдакон дар оила назорат ва раҳбарӣ намояд. Падару модарони таҷрибанок ва намунаро ба ин кор ҷалб намудан, аз таҷрибаи онҳо истифода кардан аҳамияти калон дорад. Ташкили сӯҳбати ин гуна падару модарон бо тифлакони ширинзабон самараи хуб медиҳад.

Забон дар ташкили ахлоқи тарбиягирандагон омили тавоноӣ. Ба воситаи калимаҳо маънӣ ва мафҳумҳои гуногун дар хотири кӯдакон ва тафаккури онҳо шакл мегирад. Калимаҳои ҷӯрагӣ, рафиқӣ, бародарӣ, дӯстӣ, ҳамкорӣ, ёрӣ, раҳм, шафқат, дилсӯзӣ, раҳмдилӣ дастгирӣ, мадад, далерӣ, қаҳрамонӣ, фидокорӣ ва монанди инҳо маъно ва мафҳумҳои ифода мекунанд, ки ба тарбияи дӯстиву интернационалӣ, нақӯкорӣ ва ҷасурӣ ибтидо мегуздоранд. Шууроно ва базавқ омӯхтан ва дар амал истифода кардани чунин калимаҳо ва дигар воҳидҳои забон, иборасозӣ ва ҷумлабандӣ бо онҳо аҳамияти калон дорад.

Яслию боғча коллективи кӯдакон аст. Дар коллектив имконоти омӯзиши забон ва тарбияи завқи забондонӣ бештар аст. Мураббӣён бояд ширинзабон ва забондон бошанд. Бо маданияти забондонӣ ашон ба кӯдакон таъсир расонанд, онҳоро аз паси худ пеш баранд. Мураббӣён кӯшиш намоянд, ки худ ба ғалати забонӣ роҳ надиҳанд, ғалати кӯдаконро ҳамон дам дар ҳузури рафиқонаш ислоҳ намоянд. Кӯдакони дар забон пешқадаму пешравро дар ҳузури дигарон таҳсину офарин гӯянд. Дар ҷамъомадҳои кӯдакон барои беғалат ва бурро суҳан кардан, хуб хондани байте, рубоие, шеър, ҷумлае, порчаи насри, масале, афсоначае, таърихномае, шарҳи сурате, манзарае ва ғайра ҷапак задан, таҳсин кардан, мукофот додан воситаҳои ҳа-

васманд гардонанд, ки ба омӯзиши босуботи забон мусоидат мекунанд.

Худи мураббӣён бояд калимаҳоро дуруст, бурро ва равшан талаффуз намоянд, ба зада ва тарзи талаффузи онҳо риоя кунанд, инро аз шогирдон низ талаб намоянд, ба дараҷае ки ба онон ширинзабониву забондонӣ муяссар гардад.

Мураббӣён ва муаллимон ба ҳар чӣ, ки аз шогирдон талаб мекунанд, худ бояд қатъӣ риоя намоянд, шеърҳои ёдкардаи шогирдонро худ аз ёд донанд, луғатҳои душвор ва кинояю маҷозҳоро осонак фаҳмонанд, ба калимаву ибораҳои хушчило, образнок махсус эътибор диҳанд. Ба ин муносибат ҳисси зебопарастии онҳоро бедор ва тарбия намоянд ва мавридшиносона фаҳмонанд, ки суханварию сухандонӣ хунари устодони забон аст. Устодони забон, суханварони мумтоз ифтихори халқу миллат буда, эҷоди онҳо дар тамаддуни башарият мақоми хосса дорад. Ба ин мақом касе мушарраф мегардад, ки забонро мисли модару Ватан дӯст дорад, муқаддас донад, омӯзад ва дар амалиёти ҳаррӯза моҳирона истифода кунад.

Чунон ки ишора шуд, аз хурдӣ ба кӯдакон ёд кардани парчаҳои хурд-хурди насрӣ фоиданок аст, онро аз матнҳои ду-сечумлагӣ бояд сар кард. Албатта, ин шуғл тадричан афзуда, дар мактаб такмил меёбад.

Мактаб зинаи асосии омӯзиши забони адабиёт. Омӯзиши забон дар мактабҳои мо, чунон ки ишора шуд, қаноатбахш нест. Албатта, муаллимони ҷудогонаи фидокор кам нестанд. Аммо омӯзиши забон кори як касу ду кас нест, ин кори пурифтихори тамоми коллективи мактаб мебошад. Масъалаи забондонӣ ва забономӯзӣ, маданияти шахс донишмандони маданияти сухан, ифтихори шахс ва миллат будани суханварӣ ба фикри умум, ба афкори ҷамъият

бояд табдил ёбад. М. С. Горбачёв дар Съезди XXVII ҚПСС гуфта буд: «Агар нақшаҳои мо ба дили мардум роҳ наёбанд, агар мо фаъолияти меҳнатию ҷамъиятии омма ва ғайрату ташаббуси онҳоро ривоч дода натавонем, ҳама гуна нақшаҳои мо муаллақ мемонанд».

Дар мактаб омӯзиши забон на танҳо амалӣ, инчунин назарӣ давом мекунад. Мактабҳои, ки бо боғчаҳои кӯдакон робита доранд, амалияи онҳоро ба тадриҷ давом медиҳанд. Аммо ин тарзи таълим на дар ҳама ҷо як хел аст. Дар байни боғчаю мактабҳои на деҳот, ҳатто, на ҳамаи шаҳрҳо чунин робита мавҷуд аст. Барқарор намудани чунин робита аз вазифаҳои муҳимтарини органҳои маорифи халқ, махсусан мактабҳо ба шумор меравад.

Мутаассифона, дар бисёр деҳаву деҳкадаҳои мо боғчаҳои кӯдакон нестанд ва мунтазам кор намеkunанд. Ин вазъият ба забонмузии тифлакон ва умуман тарбияи коллективизм таъсири манфи мерасонад. Мушоҳидаҳо нишон медиҳад, ки дар забони қисме аз ин кӯдакон калимаҳои вулгарӣ, шевагӣ, жаргонҳо, ҳатто, калимаҳои таҳқирӣ хеле зиёданд. Барои ислоҳи ин вазъият тадбири асосӣ дар ҳама ҷо кушодани боғчаҳои кӯдакон мебошад, тадбирҳои иловагӣ ин аст, ки комитетҳои гузару маҳалла, советҳои маҳаллӣ, махсусан, мактаб ба ин бояд фаъолона иштирок намоянд, муҳити тарбияи кӯдакон аз таъсири педагогӣ набояд берун монад. Ба ин кор мактаб аз қувваи пионерону комсомолон метавонад самаранок истифода кунад. Ин тадбир фоидаи дутарафа дорад. Дар хусуси дар шаҳрҳо кушодани боғчаҳои кӯдакон ва дар боғчаҳои мавҷуда ташкил намудани гурӯҳҳои тоҷикӣ аз гуфтор ба амал гузаштани ташкилотҳои дахлдор лозим аст.

Аз минбари Пленуми VI ҚМ ПҚ Тоҷикистон

зикр гардид., ки «Барои он ки дар боғчаҳо бо хошиши падару модарон гуруҳҳои тоҷикӣ ташкил карда, воқоатҳои агитацияи аёнӣ дузабона буда, номи кучаҳо, ташкилотҳо, муассисаю корхонаҳо, эълонҳо ба ду забон навишта шавад, ягон дастури ташкилоти болоӣ зарур аст». Оре, мо худ ташаббускору масъулиятшинос нестем, ба ишора одат кардаем. Дар ҳоли истиқомат ва дар мактаб муҳити мусоид, вазъияти хуби омӯзиши забони адабӣ ва бегалат гап заданро бояд ба амал овард. Дар ин масъала коллективи педагогии мактаб, ташкилотҳои ҷамъиятии он роли асосӣ мебозанд. Дар ҳама ҳолати адабӣ ва бегалат сухан гуфтан ҳамаҷоя карда шавад. Барои ин ҳама бояд масъул бошанд ва яқдигарро ислоҳ кунанд. Тарзи ислоҳ бояд хеле боодобона ва беозор бошад. Масалан, хонандае «маълум» гуфт, муаллим ё рафикаш охистаяк «муаллим» гӯён ислоҳ намояд. Талабае «ита» гуфт, онро ҳамон замон «ин тавр» гӯён ислоҳ кунанд. Шахс «гуфсос» гуфт, ҳамроҳаш гуфта истодааст гӯён ислоҳ намояд. Муаллимон дар ин ҷабҳа бояд намуна бошанд. Онҳо ба нутқашон бояд эътибори ҷиддӣ диҳанд. Муаллим бо рафтору кирдор, забони гӯёву бурро ба хонанда таъсир мерасонад. Мутаассифона, дар байни омӯзгорони мо шахсоне ҳастанд, ки ба забони адабӣ озод сухан гуфта наметавонанд. Ходимони инетитутути мо намунаи нутқи чанде аз ин гуна муаллимонро дар лента сабт кардаанд. Аз ин гуна муаллимон омӯхтагии забони адабӣ ғайриимкон аст. Бинобар ин дар тамоми мактаб, дар байни ҳамаи хонандагон ва муаллимон ҳамаҷоя кардани чунин тартиб ғайриимкон аст: дар ҳудуди мактаб танҳо ба забони адабӣ бояд гап зад. Ғалати ҳар касро, қатъи назар аз савия, машғулият ва ихтисос, бояд ислоҳ намуд, ҳисси масъулияти онҳоро бедор ва тарбия бояд кард. Ин иқдоми нахустин аст.

Илова ба ин, дар мактабҳо кружокҳои гуногуни хусни сухан, маданияти нутқ, суханварӣ, забондонӣ ва забоншиносӣ бояд ташкил намуд. Ба ин мақсад аз кружокҳои адабиёт низ фаровон истифода кардан лозим аст. Хонандагонро водор бояд кард, ки ҳам шеър ва ҳам порчаҳои ибратбахш ва пуртаъсирро аз ёд кунанд ва дар назди ҷамоат бо риояи задаву интонацияи калимаву ҷумла ва мантиқи ифоданок хонанд.

Дар ин маҳфилҳо навиштаҳои аҳли илму адабро доир ба забон, мақом ва мартабаи он дар ҷамъият, мақоми суханварон ва хидмати шоистаи онон доир ба тоза нигоҳ доштан ва ғанӣ гардонидани ин сарвати бебаҳои халқ мавриди гуфтугӯ ва омӯзиш қарор дода, шеърро порчаҳои лозимаи доир ба забонро ёд кунондан даркор аст. Забондонон, ғолибони мусобиқаи шеърхониву байтбарак ва ғайраро бо роҳҳои гуногун рӯҳбаланд кардан ғоиданок аст. Байтбарак ва навъҳои дигари мусобиқаи шеърхониву шеърдониро бояд ривож дод. Ба ҳама маълум аст, ки устод Айнӣ мусобиқаи байтбаракро аз омилҳои муҳимми омӯзиши забони адабии гуфта буд. Воқеан, ӯ мактаби советиро макони омӯзиши забони адабии номидааст. Ӯ дар ин хусус дар мактуби кушодаи худ ба Пӯлод Толис навишта буд: «Ман дар хусуси таъсири забони мактабии забони гуфтугӯ як ёддошти худро нақл хоҳам кард: дар моҳи сентябри соли 1936 ман ба яке аз маданитарин шахрҳои Тоҷикистони советӣ ба Ленинобод рафта будам. Дар он ҷо забони гуфтугӯи омма ва саводнокҳои кӯхнаро гӯш додам. Дар он ҷо қатори монанди «гусел» луғатҳои адабии классикӣ «чуред!», «қачан меравам?», «ким омад?» барин луғатҳои хандаоварро шунидам. Дар он миён маро ба маҷлиси комсомолҳо даъват карданд. Аксарияти аҳли маҷлис талабаҳои мактабҳои миёна ва муаллимон буданд.

Хушбахтона дидам, ки талабаҳои мактабҳои миёна ва муаллимоне, ки аз мактабҳои ибтидоӣ сар карда, дар мактабҳои советӣ хонда баромадаанд, бо забони адабии оммафаҳм гап мезаданд ва ягон ҷумлаи аз қоида беруноро кор намефармоянд. Луғатҳои маҳаллии маҳдудро ҳам дар гуфтугӯи худ ҳамроҳ намекарданд. Аммо муаллимони кӯхнасавод ва роҳбарони калонсол бошанд, бо ҳамон «чуред», «қачан» ва «ким»-ҳо гап мезаданд.¹

Аз ин мушоҳидаи Айнӣ зиёда аз 50 сол гузашт. Дар ин муддат мактаби мо хеле пеш рафт, таълими забон ва адабиёт, қобилияти забондонии мардум хеле инкишоф ёфт. Аммо ин вазъият, алалхусус дараҷаи маданияти забондонии мо, нутқи шифоҳии мо, гуфтугӯи мо талаботи имрӯзаро қонеъ намегардонад. Шояд аз ҳамин ҷиҳат бошад, ки вазири собиқи маорифи республика Р. Д. Додобоев дар мулоқоти ғоибонаи газетани «Комсомоли Тоҷикистон», ки 16 марти соли 1986 таҳти унвони «Оғози оғозҳо, оғози парвозҳо...» чоп шуд, ба саволи «— Оё шумо таълими забон ва адабиёти тоҷикро дар мактабҳои миёна қаноатбахш меҳисобед?» ҷунин ҷавоб дод:

— Не.

Пас аз ин ҷавоб ҷунин эзоҳе ҳаст:

— Шояд оғох бошед, соли гузашта Вазорати маориф якҷоя бо Вазорати маълумоти олий ва миёнаи махсус, Иттифоқи нависандаҳо, Академияи фанҳои республика конференцияе гузаронд, ки ба ин масъала баҳшида шуда буд. Тавсияномаҳои ин конференция аллақай амалӣ шуда истодаанд.

Рости гап, баҳои вазир, баҳои ғайриқаноатбахши вазир, ки дар матбуот чоп шуд, моро ба изти-

¹ Айнӣ С. Куллиёт, ҷ. II, китоби 2, с. 379—380.

роб андохт. Оре, ин бонги хатар аст! Ба ин ҳолат бетарафона, хунсардона нигаристан мумкин нест! Ҳама, аз оилаву мактаб то роҳбари роҳбарон бояд бапо хезанд. Магар бо ҳолати ғайриқаноатбахши таълими забону адабиёти тоҷик муросо кардан мумкин аст? Ҳаргиз! Магар дар шароите, ки таълими забону адабиёти тоҷик дар мактаб ғайриқаноатбахш бошад, дар хусуси нутқи адабии хонандагон, нутқи адабии мактаббачагон сухан рондан мумкин аст? Ҳеч гоҳ! Модом ки таълими забон ғайриқаноатбахш бошад, дар хусуси сифати таълими дигар фанҳо низ сухани хуб гуфтан маҳол аст! Рафиқ Маҳкамов Қ. М. дар пленуми КМ ПҚ Тоҷикистон гуфт, ки «як қисми тоҷикон забони модарӣ ва хусусан забони адабиёти дуруст намедонанд».

Пас, дар соҳаи таълими забон ва адабиёти тоҷик дигаргунии чиддӣ лозим аст. Барои ин дигаргунии чиддӣ бо ин ё он конференция маҳдуд нашуда, маҷмӯи тадбирҳоро тартиб дода, барои ҳар чӣ зудтар ба амал баровардани он аз тамоми қувва ва имкониятҳои республика бояд истифода кард. Рӯҳи Съезди XXVII ҚПСС, ислоҳоти мактаб, Конференцияи XIX умумииттифоқии партия чунин дигаргуниро тақозо мекунад.

Дар мактаб шакли асосии таълим дарс ва симони асосӣ муаллим аст. Аммо тарзи таълим ва усули омӯзиши забон дар дарс моро қонеъ намегардонад, онро таъбир ва такмил бояд дод. Намоиши телевизион, ки ба маҳорату таҷрибаи муаллими пешқадам, аълоҷии маорифи халқи СССР Барот Мирзоев бахшида шуда буд, инро бори дигар собит намуд.

Нуқсони дигари таълими забон ин аст, ки муаллим ба масъалаҳои назарӣ бисёр эътибор медиҳад, аммо барои дар амал татбиқ намудани он

кам саъй менамояд, методикаи таълими забони тоҷикӣ ба талабот ҷавоб намедиҳад, таҷрибаи хуби муаллимон дастраси дигарон намегардад. М. И. Калинин аз таҷрибаи таълими назарияи марксизм-ленинизм сухан ронда, аз ҷумла гуфт: «Ман ҳам муаллим будам... муаллими марксизм дар кружоки махфӣ. Ҳамин хел, баъзан ягон чизро ҳикоя мекуиву худат пай мебарӣ, ки то ба одамон он қадар рафта намерасад. Сипас ман усули дигар интихоб намудам: 15 дақиқа назария мехонему дигар вақт ҳодисаҳои ҷудоғонаи ҳаёти конкретро таҳлил мекунем, аз таҳти дил сӯҳбат менамудем».¹

Магар ин дарси ибрат нест? Муаллим бояд эҷодкор бошад. Усул ва шакли дарсро вазъият муайян мекунад.

Камбудии дигари тарзи таълими мо ин аст, ки калимаҳоро чудо-чудо, берун аз таркибу ибора ва ҷумлаву матн таълим медиҳем. Дар бораи ибораву ҷумла каму беш маълумот диҳем ҳам, аз хусуси матн чизе намегӯем, инро программаи таълиму китоби дарсӣ ҳам талаб намекунад. Аз ин рӯ нуқсонҳои ибораву ҷумла ва матн дар гуфтору навиштаҷоти мо кам нест.

Ва, ниҳоят, ҳам дар китобҳои дарсӣ ва ҳам дар луғатҳои мо дар таркиби ибора ва ҷумла оварда, нишон додани маъноҳои зиёди калима ва қобилияти калиматобъектунии он хеле ва хеле кам ба назар мерасад. Ин вазъияти ногувор дар таълими феъл ва дарчи феъл дар луғат бештар мушоҳида мешавад. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ҷо-ҷо ин усул истифода шуда бошад ҳам, дигар инкишоф наёфт. Ба назари мо, ба таълими феъл дарчи он дар луғат ва тадқиқи феъл ҳамин гуна як ҷамъомади бонуфуз бояд гузаронд.

¹ Калинин М. И. О коммунистическом воспитании. «Молодая гвардия», 1956, с. 112.

Таъбири вазъият, дуруст ба роҳ мондани таълими забону адабиёти тоҷик, такмили дарси он, омӯхтани забони адабӣ ва дар навишту гуфтугӯ риоя намудани қоидаҳои он вазифаи пеш аз ҳама коллективи педагогии мактаб мебошад.

Албатта, дар омӯзиши забон ва дар хату гуфтугӯ риоя кардан ва ба малакаи умумӣ табдил додани он ба омӯзиши мунтазам, хониши китобҳои бадеӣ, бошуурона хондани рӯзномаву маҷаллаҳо, шунидану тамошо кардани радиову телевизион, театру кино низ марбут аст. Бинобар ин ҳамаи китобхонаҳо, хонаву қасрҳои пионерӣ, клубу ҷойхонаҳо, театру хонаҳои маданият, санаторияю истироҳатгоҳҳо низ бояд макони маърифат, омӯзиши забони адабӣ қарор бигиранд. Риояи қоидаҳои забон, соддагӣю равонии нутқ, хор надоштани сухан вазифаи ҳар яки мост.

Таълими забони адабӣ ва маданияти нутқ дар мактабҳои олии низ ба талабот ҷавоб намендид. Дар ин ҷо ба зами тадбирҳои, ки дар қарори Комитети Марказӣ ва Совети Вазирони республика зикр шудааст, ҷораҳои дигар, аз ҷумла тарзи таълим ва омӯзиширо қатъиян бояд таъбир дод, корҳои амалиро бештар ва ғуруҳҳои хурдтар кардан лозим аст, ҳайати омӯзгоронро таъбир дода, кадрҳои баландсифат ва моҳирро бештар бояд ҷалб кард. Ба таълими маданияти сухан, маҳорати суханварӣ санъати натоқӣ, услубиёти нутқ мутахассисони сазовор ва санъаткорони шинохтаро бояд ҷалб кард. Таълими ин фанҳоро дар ҳамаи мактабҳои олии гуманитарӣ ҷорӣ бояд кард.

Бисёре аз муаллимон на танҳо ҳусни сухан, ҳатто, қоидаҳои забонро риоя намеkunанд. Ва ҳол он ки воситаи асосии таълими ҳамаи фанҳо забон аст М. И. Қалинин ба муаллимон муроҷиаткунон гуфта буд: «...чизи яқуме, ки аз муаллим талаб

карда мешавад, риояи нутқи хоси модар аст. Грамматикаро биомӯз, то нутқ дуруст бошад, вале ба забони табиӣ, оддӣ сухан гӯй». Ман суханрони баъзеҳоро, ки дар байнашон муаллимони мактабҳои миёнаю олии кам нестанд, шунида, ҳайрон мешавам: онҳо аз лаҳни ширин аз забони соддаву формами модарашон ҷӣ нуксон дида бошанд, ки ба тақлиди беҳунаронаи ин тарзи гуфтори ҳамзабонони ҳамсоҷи мо чунон безеб ва ночаспон гап мезананд, ки дили кас ғаш мекунад. Ростӣ гап, вақте ки дӯстони афғонӣ ва эронии мо ба тарзи талаффузи модариашон ҳарф мезананд, ҳаловат мебаред, вале вақте ки тоҷикӣ ба онҳо тақлидкорона гап мезананд, дилатон бечӯ мешавад. Ин қасон забони ширини тоҷикӣ, тарзи формами ҳамрадифи аллаи модарашонро ор мебананд. Дӯстони ҳамзабони мо аз забони ширини тоҷикони асил ва суханвар на як бору ду бор лафзи тоҷикиро шунида, таҳсину офарин гуфтаанд. Саид Нафисӣ ба суханони мӯйсафедони Панҷрӯд гӯш дода, аз ҷумла гуфта буд: Ҷӣ забони гуворост забони дарӣ. Аз шунидани он хуши кас меояд.

Имло ва хат

Азбаски доир ба имло маърузаи махсус пешбинӣ шудааст, ман чанд сухан мегӯям ба с. Имлои имрӯза мо вазъи имрӯзаи инкишофи забон ва забоншиносиро инъикос намекунад. Илова ба ин ҳодимони матбуоту нашриёти мо дар бисёр мавридҳо қоидаи ҷорӣ имлоро риоя намекунанд. Қор ба ҷое расидааст, ки як калимаро ду-се хел менависанд. Ин ҳолат ба саводнокии мардум, ба қабул шудани хонандагон ба мактабҳои олии таъсири манфӣ мерасонад. Қори комиссияи имлоро аз нав ба роҳ мондан лозим аст. Оре, вақти он расидааст,

ки таҳрири нави қоидаҳои имлои забони адабии тоҷикро комилан ба анҷом расонида, муҳокимаи васеи онро ташкил намоем. Муҳокимаи васеъ ва мубоҳисаи илмӣ ба ҳалли масъалаҳои мубоҳисавии имло ва алифбо мадад хоҳад кард.

Доир ба алифбои арабиасоси тоҷик фикри ман ҳамон аст, ки чанд бор гуфта будам: Омӯхтани он, таълими вай ноғузир аст. Ман ба фикри рафиконе розӣ ҳастам, ки гуфтаанд: ба омӯзиши ихтиёрӣ маҳдуд нашуда, таълими алифбои арабиасосро аз синфҳои ибтидоӣ сар кардан лозим аст. Гузаштаи худ, таърихи халқи худ, маданияти онро дар асра нахондан ва надоништан мумкин нест. М. С. Горбачёв дар мулоқот бо ҷавонон чунин гуфт: «Баъзеҳо гузаштаро сарфи назар кардан мехоҳанд, гуфтани мешаванд, ки гӯё замони гузашта паси саршуд ва ё аҳамияте надорад. Ин ақидаи нодуруст аст, агар робитаи наслҳо гусаста шавад, ҷамъият хароб мегардад. Ҳар табақаи маданият, ҳар табақаи тамаддун ва ҳар насли нав бояд бар заминаи пойдор қарор гирад. Оқибати сарфи назар кардани гузашта боиси талаботи калони маънавӣ мегардад. Ҳоло ҳамин тавр буд, фардо ҳам чунин хоҳад буд. Инсонӣ дилсӯз, раъиятпарвар шарики таърих набуда наметавонад. Вай бояд бо таърих робита дошта бошад ва худ онро аз сар гузаронад».¹

Истилоҳот ва хусни суҳан

Як қисми асосии таркиби луғавии забонро истилоҳот ташкил менамояд. Аммо дар истилоҳсозӣ ва мавриди истифодаи он риояи нашудани принцип

¹ Мулоқоти М. С. Горбачёв бо ҷавонон, «Тоҷикистонӣ советӣ», 2 ноябри соли 1988.

ва конидаҳои он ба назар мерасад. Ин ҳолат на танҳо дар навиштаҳои рӯзномаву маҷалла, балки дар китобҳои дарсӣ ва луғатҳои махсуси истилоҳот низ мушоҳида мешавад.

Ташаккул ва инкишофи истилоҳоти забони тоҷикӣ ба ташаккул ва инкишофи забони адабии тоҷик зич марбут аст. Аз ҳамин ҷиҳат дар таркиби истилоҳоти мо дар баробари калимаҳои асли қалимаҳои иқтибосӣ, аз ҷумла, иқтибосҳои арабӣ ва русиву интернационалӣ бисъёранд. Ин ҳолат ба шароити иҷтимоии ду давраи инкишофи забони адабии тоҷик алоқаманд мебошад.

Дар даврони советӣ вобаста ба инкишофи соҳаҳои гуногуни илму техника, маорифу маданият ва сохти нави иҷтимоӣ дар забони тоҷикӣ истилоҳоти зиёде пайдо шуданд. Дар ташаккули ин истилоҳот ва истифодаи он муносибат ва принципи ягона дида намешуд. Масалан, дар солҳои 20 бештар истилоҳоти арабӣ ва дар солҳои 30—40—50 бештар истилоҳоти русиву интернационалӣ истифода мешуданд, низоми ягона, дастури ягона набуд. Ҳар кас мувофиқи фаҳмиш ва дониши худ амал мекард. Истилоҳҳои сунъисохт ва иқтибосҳои нозарур пайдо шудан гирифтанд. Барои ба як система ва низом даровардани истилоҳот ва ҳалли чанд масъалаи дигар соли 1960 дар назди Академияи илмҳои республика бо қарори Совети Вазирони РСС Тоҷикистон Комитети терминология таъсис шуд.

Вазифаи Комитети терминология аз он иборат буд, ки принципҳои илмии истилоҳсозиро муайян намояд, ба тартиб додан ва таълиф намудани луғатҳои истилоҳот роҳбарӣ кунад, мутахассисон ва донишмандонро ба таълифу такризи онҳо сафарбар намояд, ба дуруст истифода шудани истилоҳот назорат кунад. Баҳри иҷрои ин вазифаҳо дар назди АИ Тоҷикистон дар ҳайати мутахассисон шӯъба-

ҳои соҳавӣ ташкил карда шудаанд. Дар чанд соли охир бо ташаббуси Комитети истилоҳот ва шӯъбаҳои он чанд луғати **истилоҳоти соҳавӣ тайёр** ва чоп гардиданд.

Комитети терминология барои беҳтар ва хушсифаттар баровардани луғатҳои истилоҳот соли 1971 дастури «Принципи асосии терминологияи забони тоҷикӣ»-ро чоп кард. Ин дастур дар ин давра хизмате кард, аммо вай маҳсули давраи карахтӣ буд, бинобар ин аз нуксонҳои ҷиддӣ холӣ нест. Чунинчи, дар банди якуми тавсияҳо, ки дар он аз хусуси ҳамчун истилоҳ истифода кардани таркиби луғавии забони тоҷикӣ сухан меравад, чунин тавзеҳ омадааст: «Терминҳои астрономия аз қоидаҳои умумии забони тоҷикӣ андак мустасно мебошад. Азбаски илми нучум дар Осиёи Миёна аз давраҳои қадим раванқ дошт, терминҳои он на фақат дар байни олимони он давра хеле паҳн шуда буданд, балки шоирону нависандагони мо низ дар давоми асрҳо ҳам дар адабиёти классикӣ ва ҳам дар адабиёти советӣ ин терминҳоро бисёр кор фармудаанд. Аз ин рӯ, мо таклиф дорем, ки терминҳои мазкур ба шакле қабул карда шаванд, ки дар асарҳои илмӣ ва адабии тоҷикон вомехӯранд. Масалан, Альдебран — Дабарон, Альтаир — Насри Тоир, Вега — Насри Вокеъ».

Аз қоидаи умумии забон мустасно будани иптихоби истилоҳи астрономия маънӣ надорад. Таклифи дар шакли аслӣ ва маъмул қабул кардани истилоҳоти тоҷикӣ, ки, наметонем, бо ташаббус ва чуръати қадом олиме дар он замон ба ин дастур роҳ ёфтааст, басо дуруст буда, ин қабил истилоҳот бояд асоси истилоҳоти забони адабии тоҷикро ташкил меоданд. Ин равиҷ бояд принципи асосии терминологияи забони тоҷикӣ доништа мешуд ва он на танҳо дар соҳаи астрономия, балки дар ҳамаи

соҳаҳо татбиқ мегардид. Вайрониҳо ва нофаҳми-
ҳое, ки дар интиҳоб ва эҷоди истилоҳоти забони
тоҷикӣ рӯй дод, натиҷаи ҳамин принципи ғайри-
илмиву ғайритаърихист. Ин дастур ба талаботи
тартиб додани луғатҳои истилоҳотӣ ва эҷоди исти-
лоҳот ҷавоб дода наметавонад. Онро бояд аз нав
сохт.

Қоидаи интиҳоб ва эҷоди истилоҳот чунин аст:
аввал аз имконоти дохилии ҳуди забон пурра исти-
фода карда, сонӣ дар мавридҳои зарурӣ аз ди-
гар сарчашмаҳо, аз ҷумла, аз забонҳои дигар исти-
лоҳотро иқтибос мекунад. Албатта ба имконоти
дохилӣ истифодаи истилоҳоти мавҷуда, ҳамчун исти-
лоҳ қабул кардани калимаҳои муқаррарӣ, бо
яке аз маъноҳояш ба доираи истилоҳот кашидани
калима, усулу қолибҳои истилоҳсозӣ дохил меша-
ванд.

Дар дастур усулу қолибҳои истилоҳсозӣ тамо-
ман фаромӯш гардидааст ва ҳол он ки дар давраи
нави инкишофи забони адабӣ тағйири маъно ва ин-
кишофи маънои калима ва калимасозӣ воситаи
асосии такмили таркиби луғавии забон ба шумор
меравад. Дар дастур ба ҷои таҳлилу тавсияи он
таҳлили таркиби морфологӣи калимаҳои русиву
интернационалӣ, ба ҷои ягон-ягон морфемаҳои онҳо
омадани морфемаҳои забони тоҷикӣ нишон дода
шудааст.

Дар дастур бе ҳеҷ тавзеҳу баён айнан тарҷума
кардани калимаву ибораҳо (калька) яке аз прин-
ципҳои истилоҳсозӣ пешниҳод шудааст. Натиҷаи
ҳамин меъёри поматлуб аст, ки бисёр истилоҳоти
маъмули мо, аз ҷумла, истилоҳоти забоншиносӣ
исм ва шумора ҳамчун калькаи ибораҳои «имя су-
ществительное, имя числительное» ба қалам раф-
тааст. Дар асоси ҳамин равия дар хусуси сохтани
истилоҳоти нав навиштаанд: «Сохтани терминҳои

нав бо роҳи ҳамроҳ кардани калимаҳои тоҷикӣ ба терминҳои дигар забонҳо. Масалан: дар соҳаи забоншиносӣ

аглютинативный строй	соҳаи аглютинативӣ
аналитический способ	тарзи аналитикӣ
Аналитический язык	забони аналитикӣ

Мо дар ибораҳои соҳти аглютинативӣ, тарзи аналитикӣ ва забони аналитикӣ ягон калимаи дигар забонҳоро намебинем. Сифатҳои нисбии ин ибораҳо бо усули морфологии калимасозӣ сохта шудаанд ва онҳо калимаҳои соф тоҷиканд. Набояд фаромӯш кард, ки калимаҳои иқтибосӣ низ дар ҳар як забон ҳамчун манбаи калимасозӣ истифода мегарданд. Албатта, тарзи истифодаи онҳо махсусиятҳои дорад, ки ин ҷо мавриди баҳси онҳо нест. Аммо калимаҳои муштақи решаиқтибосро бегона пиндоштан ғалати маҳз аст. Ҳамчунин ибораҳои «коркунони соҳаи агрономӣ», «руёндан бо қарори суд» ва амсоли инҳоро истилоҳ ба қалами дода, дар асоси онҳо «Соҳтани терминҳои нав бо роҳи баёни мафҳуми терминҳои забонҳои дигар» гуфтан саҳеҳ нест.

Дар асоси ин дастур луғатҳои зиёди истилоҳот, аз ҷумла, луғатҳои истилоҳоти дузабонӣ таълиф гардиданд. Ҷунончи, «Луғати мухтасари русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русии терминҳои забоншиносӣ» (1974) ба таъъ расид. Муаллифон навиштаанд, ки «Мақсади ин луғат мураттаб гардонидани терминҳои забоншиносӣ ва бартараф намудани гуногунии терминҳо мебошад».¹ Ин луғат дар иҷрои ин мақсад, албатта, хизмат кард. Аммо тартибдиҳандагон ба як камбудии ҷиддӣ роҳ додаанд. Онҳо ҳа-

¹ Луғати мухтасари русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русии терминҳои забоншиносӣ. Душанбе, 1974, с. 3.

ракат кардаанд, ки истилоҳот ягон бошад, муродиф надошта бошад ва ё муродифот камтар бошад. Масалан, абстрактность «абстрактіят», «абстрактный», «абстрактӣ» омадааст, ҳол он ки **исми абстракт** ва **исми маънӣ муродифанд**). Камбудии дигар ин аст, ки бисёр калимаҳои русиву интернационалӣ ҳамчун истилоҳ нишон дода шудаанд ва ҳол он ки онҳо ба таркиби луғавии забон дохил нашудаанд: **анализ, деривация, дефис, диалектолог, лексиколог, перфект.**

Дар ин луғат **перфект** чунин тавзеҳ ёфтааст: «**перфект** перфект (шакли феълие ки то як вақти муайян иҷро шудани амалро ифода мекунад)». Аввало ҳаминро бояд гуфт, ки ба забони тоҷикӣ истилоҳи «перфект» дохил нашудааст, дар грамматикаҳои мо вай «феъли нақлӣ» ном дорад.

Аз тавзеҳи мутлақи «перфект» маълум мешавад, ки муаллифон маънии худи ин истилохро нафаҳмидаанд, вай ба қоидаи ягон шакли феълӣ ва ё категорияҳои грамматикӣ феъл мувофиқат намекунад. Маънии асосии феъли нақлӣ ғайришухудӣ аст. Шаклҳои нақлии феъл аз шаклҳои дигар на аз ҷиҳати ифодаи замон ва маънои намудӣ, балки маҳз аз лиҳози шоҳиди бевоситаи иҷрои амал набудани фоил фарқ мекунад. Аз ҳамин ҷиҳат тафсири истилоҳи «плюсквамперфект» («замони гузаштаи дур») низ дуруст нест. Охир, замони гузаштаи дур ҳам ба шакли хабарӣ (рафта буд) ва ҳам ба шакли нақлии феъл (рафта будааст) дахл дорад. Пас, хонанда онро ба кадоме аз ин маъноҳо фаҳмад?

Дуруст аст, ки дар қисми тоҷикӣ ба русии луғат «замонҳои нақлӣ» дуруст тарҷума шудааст: «неочевидные времена». Аммо «нақлӣ»-ро ба вақт нисбат додан дуруст нест, чунки «нақлӣ» на ба замон, балки ба модалияти феъл дахл дорад, мо-

ҳияти сиваӣ дорад. В. С. Расторгуева онро бе сабаб ҳамчун сиваи махсус ба қалам надодааст. Аз ҳамин ҷиҳат, чунон ки «замони хабарӣ, замони шартӣ, замони эҳтиمولӣ, замони амрӣ» гуфтан мумкин нест, ҳамчунин «замонҳои нақлӣ» гуфтан ғалат аст. Ин камбудӣ аз китобҳои дарсӣ омадаст.

Истилоҳсозӣ кори осон нест. Аммо бисёре аз мураттибони луғатҳои истилоҳот онро хеле сахл пиндошта, дар сохтани он ба худсарихо роҳ додаанд. Ин ҳолат, ҳатто, дар луғати мухтасари русӣ ба тоҷикӣ низ мушоҳида мешавад. Ба ин гуруҳ истилоҳоти зеринро дохил кардан мумкин аст: **пассикомисшуда** (веляризованный), **грамматикашавӣ** (грамматикализация), **лексикаи шевагӣ** (диалектная лексика), **изофати пай дар пай** (изафетная цепь), **нутқи нақлӣ**, (косвенная речь), **зарфи сифатӣ** (наречие качественное), **умумикунанда** (обобщающий), **сиваи эҳтиمولӣ-хоҳишмандӣ** (оптатив), **пасоянда** (постпозитивный), **бо ҳам баробар тобеъшавӣ** (соподчинение), **бо ҳам баробар тобеъшаванда** (соподчиенный), **пайвастшавӣ бо пайвандак** (союзная связь), **ҷамъомади ҳамсадоҳо** (стечение согласных) ва монанди инҳо.

Истилоҳоти мухталифро истифода кардани муаллифони китобҳои дарсӣ ва рисолаҳои ҷудогона аз эҳтимол дур нест. Вазифаи мураттиби луғат ин аст, ки муодилҳои дурусти онро интихоб намояд ва ё истилоҳи наवे созад, ки аз муодилҳои мавҷуда бартарӣ дошта бошад.

Гуруҳи дигари истилоҳот нодуруст дарк шудаанд ва тавзеҳ ёфтаанд. Масалан, «сложные союзы» ба ҷои пайвандакҳои мураккаб «пайвандакҳои таркибӣ» ва, баръакс, «сложный глагол» ба ҷои феъли таркибӣ «феъли мураккаб», «сноска» ба ҷои истинод «поварак», «словосложение» ба ҷои васлшавии калимаҳо «калимабандӣ», «глаголсвязка»

ба ҷои бандаки феълӣ «бандаки хабарӣ» омадааст. Ин нуксон далели он аст, ки тартибдиҳандагон на ҳамаи воҳидҳои грамматикаро хуб медонанд. Масалан, калимасозиро бо калимабандӣ омехта кардан ғалати сахл нест. Калимасозӣ қисми махсуси илми забоншиносӣ буда, воҳиди баҳси он калимаҳои муштак мебошад, ки бо усулу қолибҳои гуногун сурат мегирад. То имрӯз дар забоншиносии тоҷик дар қисми морфология мавриди баҳс қарор гирифтани он ба ин ҷиҳат аст, ки ҳиссаҳои нутқ бо калимасозӣ низ аз якдигар фарқ мекунанд. Аммо калимабандӣ дар боби синтаксис омӯхта мешавад, вай дар ташкили ибораву ҷумла, инчунин таркибҳои хидмат менамояд. Хамин тавр, калимасозӣ дар офаридани воҳиди луғат, вале калимабандӣ дар сохтани воҳиди синтаксис истифода мешавад.

Дар дигар луғатҳои дузабонии истилоҳот коидаҳои истилоҳозӣ бештар вайрон шудааст. Дар онҳо истилоҳоти сунъисохт хеле ва хеле зиёданд. Камбудии умумӣ ва асосии ин луғатҳо ҳамин аст, ки мураттибон ба кофтуков ва эҷоди истилоҳи тоҷикӣ кам машғул мешаванд, қолибҳои калимасозӣ, унсурҳои калимасозро риоя намекунанд, ба равоию оҳангнокии истилоҳот эътибор намедиҳанд. Ин ҳолат дар калимасозӣ бо суффиксҳои «-ӣ», «-нокӣ», ва «-анда» бештар ба назар мерасад. Масалан, дар «Луғати русӣ-тоҷикии терминологияи география» муносибатҳои соҳибияту мансубияти муайянкунандаву муайяншаванда аксар ба муносибати нисбӣ омехта шудааст. Ва муаллиф дар бисёр мавридҳо сифати русиро, ки дар иборати изофӣ ба тоҷикӣ исм талаб мекунад, сифат тарҷума мекунад. Бинобар ин ба ҷои **пирьяҳои Альп**, «пирьяҳои алпӣ», ба ҷои **марғзорҳои Альп**, «марғзорҳои альпӣ», ба ҷои **ҳавои Антарктида** «ҳавои антарктидӣ», ба ҷои **хати соҳил** «хати соҳилӣ» ва ба ҳамин мо-

нанд «хамвории соҳилӣ», кӯҳҳои соҳилӣ», «яҳи соҳилӣ», ба ҷои ҷинсҳои оташфишон «ҷинсҳои оташфишонӣ», ба ҷои мамлақати (кишвари, водии, вилояти, райони) кӯҳистон, ё кӯҳсор «мамлақати кӯҳӣ», ҳатто, ба ҷои вилояти кӯҳистон «соҳаи кӯҳӣ» ва ғайра аз монанди инҳо навиштаанд. Ин гуна ибораҳои носуфтаи истилоҳӣ ҳангоми бо суффикси -анда сохтани ҳиссаи тобег иборати изофӣ низ мушоҳида мешавад. Масалан, маънии калимаҳои **обногузаранда**, **обнигоҳдорандаро** калимаҳои **обногузар**: ва **обдор** (обнигоҳдор рехта наменамояд) равшан ифода мекунад.

Ин гуна нуқсонҳо дар луғатҳои истилоҳоти молак андар лақанд. Дар луғати дузабонии истилоҳоти қароқўлпарварӣ ба сифати истилоҳ таркибу ибораҳои зиёдеро ҷой додаанд, ки ба принцип ва қоидаи луғатсозӣ рост намеояд. Барои ҳаёда чанде аз онҳоро аз қисми тоҷикӣ-русинаш овардан мумкин аст: **баҳаммонандии экизақҳо**, **баҳодихӣ ба кўчқорӣ** наслдеҳ, **ваннаи маҳсус** барои шустани чорво, **васеъгии (фосилаи)** байни гулҳои пўст, **камонашакл ҷойгиршавии қаламгулҳо**, **камҷилоии нўги мўй**, **маҳсулоттайёркунии яквақта**, **миқдори гўшту рағани тоза баъд аз куштан**, **нодуруст чудо қардани пўст**, **парварида зиёдкунии саршумори чорво**, **пашми чиркини мушхордору иллатнок**, **системаи дар оғил (кўтан)** парвариш қардани чорво ва, **ниҳоят**, **чиркиншавии пўсти қароқўлӣ баъди қорқард** ва **рангубордихӣ**. Мисли истехсоли мўинагирӣ истилоҳоти зоҳиран иборавию маънан хароб низ қам нестанд.

Сабаби асосии рӯй додани чунин қамбудихо ин аст, ки ба тартиб додани луғатҳои истилоҳот шахсонии қамлаёқат ва ғайримутахассис қалб қарда шудаанд. Ба назари мо, дар таълифи дастури илмӣ ва луғатҳои истилоҳот дар қатори мутахассисони

соҳаҳои гуногуни илму техника мутахассисони соҳаи забонро бо ягон роҳ бояд ҷалб намуд. Нуқсонҳои луғатҳои истилоҳот ба сифати луғати дузабонаи русӣ ба тоҷикӣ низ таъсири манфӣ расондааст. Қисме аз он камбудихо ба ин луғат низ роҳ ёфтааст.

Ин қабил луғатҳои истилоҳот ба баланд бардоштани маданияти сухан не, ба костани он мадад мерасонад. Ва қисме аз онҳо луғати дузабонаро не, балки маҷмӯи истилоҳоти забони русӣ ва як навъ шарҳи шогирдонаи онҳоро мегонад.

Маънии аслии калимаи лотинии «термин» худуд аст. Аммо дар луғатҳои мо баъзеи онҳо сарҳад надоранд. Албатта, як қисм истилоҳҳо дар шакли ибора, ғолибан иборати изофӣ меояд, ки аз ду ва гоҳҳо се калима иборат аст. Дар ибора мафҳуми илмиву техникӣ равшантар ифода мешавад. Аммо ибораҳои посуфтаи серкалимаро ба сифати истилоҳ пешниҳод кардан ғояти беэҳтиётист. Илова ба ин, истилоҳ ном аст, ном бо ном ифода мешавад. Ҳамин қоидаи оддӣ ҳам на ҳамеша риоя мешавад. Айнии бузург фармуда буд: «Истилоҳҳои фанӣ ва илмӣ он қадар чизи ғайримухимме нест, ки як муҳаррир ба ихтиёри худ вазъу қабул намояд».¹

Дар ҳамаи ин луғатҳо роҳ ёфтани камбудихоҳои ҷиддӣ, ки ба маданияти сухани мо кам таъсир накардааст, ба ташкили самараноки кори Комитети терминология низ вобаста аст. Муҳокима ва тақризнависӣ ба луғатҳо ҷиддӣ сурат намегирад. Ивазшавӣ ва бемасъулияти котиби комитет, ки ягон шахси махсуси мутасаддӣ мебошад, ва дар ин замонҳо ғайримухимме нест, ки баъзеи худ надоштани ҳеч гуна маблағ, ки ба маданиятондану тақриз кардани луғатҳо ва истилоҳот мадад мекунад. Аҳли радио, телеви-

¹ Айнии С. Куллиёт. ҷ. II, китоби Ҷумҳурияҳои миллӣ ва ҷолиберо ибраз

нанд «ҳамвории соҳилӣ», кӯҳҳои соҳилӣ», «яхи соҳилӣ», ба ҷои чинсҳои оташфишон «чинсҳои оташфишонӣ», ба ҷои мамлақати (кишвари, водии, вилояти, райони) кӯҳистон, ё кӯҳсор «мамлақати кӯҳӣ», ҳатто, ба ҷои вилояти кӯҳистон «соҳаи кӯҳӣ» ва ғайра аз монанди инҳо навиштаанд. Ин гуна ибораҳои носуфтаи истилоҳӣ ҳангоми бо суффикси -анда сохтани ҳиссаи тобеи ибораи изофӣ низ мушоҳида мешавад. Масалан, маънии калимаҳои **обногузаранда**, **обнигоҳдорандаро** калимаҳои **обногузар**: ва **обдор** (обнигоҳдор рехта наменамояд) равшан ифода мекунад.

Ин гуна нуксонҳо дар луғатҳои истилоҳоти мо лак андар лаканд. Дар луғати дузабонии истилоҳоти кароқулпарварӣ ба сифати истилоҳ таркибу ибораҳои зиёдеро ҷой додаанд, ки ба принцип ва қоидаи луғатсозӣ рост намеояд. Барои ҳаёда чанде аз онҳоро аз қисми тоҷикӣ-русиаш овардан мумкин аст: баҳаммонандии экизақҳо, баҳодиҳӣ ба кӯчқорӣ наслдеҳ, ваннаи махсус барои шустани чорво, васеъгии (фосилаи) байни ғулҳои пӯст, камоншакл ҷойгиршавии қаламгулҳо, камчилоии нӯги мӯй, маҳсулоттайёркунии яквақта, миқдори ғушту рағани тоза баъд аз куштан, нодуруст ҷудо кардани пӯст, парварида зиёдкунии саршумори чорво, пашми чиркини мушхордору иллатнок, системаи дар оғил (қӯтан) парвариш кардани чорво ва, ниҳоят, чиркиншавии пӯсти қароқӯлӣ баъди коркард ва рангубордиҳӣ. Мисли истехсоли мӯинагирӣ истилоҳоти зоҳиран иборавию маънан хароб низ кам нестанд.

Сабаби асосии рӯй додани чунин камбудихо ин аст, ки ба тартиб додани луғатҳои истилоҳот шахсонӣ камлаёқат ва ғайримутахассис ҷалб карда шудаанд. Ба назари мо, дар таълифи дастури илмӣ ва луғатҳои истилоҳот дар қатори мутахассисони

соҳаҳои гуногуни илму техника мутахассисони соҳаи забонро бо ягон роҳ бояд ҷалб намуд. Нуксонҳои луғатҳои истилоҳот ба сифати луғати дузабонаи русӣ ба тоҷикӣ низ таъсири манфӣ расондааст. Қисме аз он камбудихо ба ин луғат низ роҳ ёфтааст.

Ин қабил луғатҳои истилоҳот ба баланд бардоштани маданияти сухан не, ба костани он мадад мерасонад. Ва қисме аз онҳо луғати дузабонаро не, балки маҷмӯи истилоҳоти забони русӣ ва як навъ шарҳи шогирдонаи онҳоро мемонад.

Маънии аслии калимаи лотинии «термин» худ аст. Аммо дар луғатҳои мо баъзеи онҳо сарҳад надоранд. Албатта, як қисм истилоҳҳо дар шакли ибора, ғолибан иборати изофӣ меояд, ки аз ду ва гоҳҳо се калима иборат аст. Дар ибора мафҳуми илмиву техникӣ равшантар ифода мешавад. Аммо ибораҳои носуфтаи серкалимаро ба сифати истилоҳ пешниҳод кардан ғояти беэҳтиётист. Илова ба ин, истилоҳ ном аст, ном бо исм ифода мешавад. Ҳамин қоидаи оддӣ ҳам на ҳамеша риоя мешавад. Айнии бузург фармуда буд: «Истилоҳҳои фанӣ ва илмӣ он қадар қизи ғайримуҳимме нест, ки як муҳаррир ба ихтиёри худ вазъу қабул намояд».¹

Дар ҳамаи ин луғатҳо роҳ ёфтани камбудихои ҷиддӣ, ки ба маданияти сухани мо кам таъсир накардааст, ба ташкили самараноки қори Комитети терминология низ вобаста аст. Муҳокима ва тақризнависӣ ба луғатҳо ҷиддӣ сурат намегирад. Ивазшавӣ ва бемасъулиятии қотиби комитет, ки ягона шахси махсуси мутасаддӣ мебошад, ва дар ихтиёри худ надоштани ҳеҷ гуна маблағ, ки барои ба хондану тақриз кардани луғатҳо ва дигар тад-

¹ Айни С. Куллиёт. ҷ. II, китоби 2, с. 377.

бирҳо истифода шавад, ба кори мураттиб ва самаранокии комитет таъсири манфӣ расонд Масалан, комитет моҳи феврале соли 1987 бо иштироки нависандагону рӯзноманигорон зиёда аз 500 истилоҳи бахсталаби серистеъмоли ҷамъиятиву сиёсӣ ва каму беш соҳаҳои дигарро ба ҷоп тавсия карда, дар зарфи ду моҳ ба дасти аҳли қалам расидани онро таъкид карда буд. Аз байн қариб ду сол гузашт. Ҳоло ҳам на аз вай ва на аз бюлетени комитет, ки ҳар сол дидори онро орзу мекунем, дар раке нест. Ва ниҳоят сабаби асосии ҳолати ногувори луғатҳои дузабонии истилоҳоти мо дар ҳамин аст, ки дар республикаи мо тадқиқотҳои илмӣ ба забони тоҷикӣ ками дар кам сурат мегиранд, дар аксари соҳаҳои илм забони тоҷикӣ истифода намешавад. Ин аст, ки услуби илмӣ дар байни дигар услубҳои забони адабии тоҷик хеле камбағал мебошад. Ин ҳолат ба инкишофи мӯътадили забони адабӣ низ таъсири манфӣ мерасонад.

Вақти он расидааст, ки луғати истилоҳоти забони тоҷикӣ дар даҳ қарни пеш аз Октябр тартиб дода шавад ва ин мавзӯ ба нақшаи муштараки муассисаҳои илмии республика дохил карда шавад.

Р. Гаффоров,
доктори илми филология, профессор

МАДАНИЯТИ СУХАН ВА МУҲИМТАРИН ВАЗИФАҲОИ ЗАБОНШИНОСОНИ ТОҶИК

Истилоҳи ҳусни баён ё, чунон ки ҳоло расм шудааст, маданияти сухан як қатор тадбирҳои амалӣ ва баррасиҳои назариро фаро мегирад, ки ба тан-

Зими воситаҳои забони адабӣ, истифодаи бамаврид ва оғаҳонаи онҳо барои ҳарчи дурусттар, ҳарчи равшантар ва ҳарчи фасеҳтар ифода кардани фикру ҳиссиёт нигаронида мешаванд. Ин масъала ба сифати муҳимтарин шартҳои инкишофи маданияти миллӣ ҳамеша дар мадди назари аҳли савод буд, ҳаст ва ҳамчунон хоҳад монд. Ваҷҳи ин нуқта маълум аст: маданияти бани-башар дар ҳама асру замонҳо тавассути забони модарӣ офарида мешуд, пеш мерафт ва раванг мегирифт. Забон тамаддуни инсониятро ба вучуд меорад, тараққӣ медиҳад ва дар баробари ин комёбиҳои ҳаррузаи ин соҳаро фавран акс намуда, худ низ бетаваққуф пеш меравад, рӯзӯроӯз ғанитар, беҳтар ва муқтадиртар мегардад. Савияи маданияти умумии ҷомеа ҳар қадар баланд бошад, забони онҳо низ ба ҳамон андоза сарватманд ва мукамал хоҳад буд. Ба ҳамин маънӣ, забони ҳар халқ намоёнгари сатҳи инкишофи ҳаёти моддӣ ва маънавии ӯст.

Ҳар халқ дар тӯли инкишофи фарҳанги худ кӯшиш менамояд, ки аз имконоти забони модарӣ бештар ва босамартар истифода барад. Дар ҷамъияти социалистӣ, ки омман мардум хазинаи маданияти миллӣ, аз он ҷумла забони адабию, ҳамачониба фаро мегиранд, ин майл бо қувва ва иқтидори даҳчанд падида меояд.

Дар замони бозсозии инқилобӣ ва ислоҳоти ҷиддийи сиёсӣ, дар айёме, ки баҳо додан ба такмили маънавияти омма, ҳифз ва ривоҷи беҳтарин анъанаҳои маданӣ аз дидгоҳи манфиатҳои миллӣ ва интернационализми ҳақиқӣ ҳамвора вусъат мегирад, масъалаи забон чун қисми таркибии маданияти миллӣ аҳамияти азим касб мекунад. Аҳли ҷамъият ҳоло ба воситаи матбуот, радио, телевизион чи дар марказ ва чи дар республикаҳои миллӣ дар ин хусус фикрҳои бикр ва ҷолиберо иброз

медоранд, ки сазовори эътибор ва омӯзиши бадикқатанд. Қарорҳои ҚМ ПҚ Тоҷикистон ва Совети Вазирони республика оид ба таҳсил ва таълими забони тоҷикию русӣ, ки соли гузашта ба таърих расиданд, ҳосили ҳамин чараҳои сиёсӣ буда, оммаи халқ, тамоми зиёиёни моро вазифадор мекунанд, ки қоида ва қонунҳои забони модарии худро ҳарчи хубтар аз бар намоянд, барои покӣ ва инкишофи минбаъдаи он пайгири на мубориза баранд, олами маънавии худро бо донишмандии забони русӣ, ки халқҳои мамлақати мо онро ихтиёран ба сифати воситаи муоширати байни миллатҳо қабул карданд, боз ҳам ғанитар созанд.

Ҳар як забони адабии ҳосияти худ, масъалаҳои зарури худ, ҷанбаҳои таҳқиқ ва меъёрварии худро дорост. Барои забони адабии миллии тоҷик масъалаи инкишофи тадриҷии ду шохаи муҳим — забони гуфторӣ ва ҳаттӣ, таъсири мутақобилаи онҳо, муносибати забони адабии ҳозира бо забони адабии классикӣ ва бо лаҳҷаю шеваҳои маҳаллӣ, дигаргуниҳои адабии ва тағйироти шохаҳои услубии забони адабии бо асари ин омилҳо аз ҷумлаи умдатарини ин масъалаҳо ба шумор мераванд.

I

Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои забони адабии миллии тоҷик иборат аз он аст, ки дар ду шакл — шакли ҳаттӣ ва гуфторӣ амал мекунад.

Шакли гуфторӣ назар ба шакли ҳаттӣ хеле ҷавон буда, баъди Инқилоби Октябр бо суръати таъом рӯ ба ташаккул ниҳод. Сохти нави ҳаёти ҷамъиятӣ ба инкишофи тарзи нави муошират — нутқи ҷамагонӣ, оммавӣ мусоидат кард. Фаъолияти ҷамъиятӣ, радио, телевизион, кино, театр дастраси оммаи васеъ шуда, ба рӯзгори онҳо ворид шуданд.

Ин ҳама барои ранги адабӣ гирифтани нутқи шифоҳӣ бе таъсир намонд. Имрӯз мо суханрониҳои табақии гуногуни мардумро аз минбари ҷамъомадҳои калон, аз радио ва телевизион шунида, изҳори қаноатмандӣ мекунем, ки забони адабии гуфтории оммаи халқ моили ташаккул буда, тез пеш меравад. Нахустин падидаҳои ин тарзи суханронӣ зиёда аз ним аср пеш устод Айниро саҳт ба ваҷд оварда буд. Ӯ нутқи ду гурӯҳ — роҳбарону муаллимони кӯҳансол ва ҷавонони шаҳри Ленинобро бо ҳам муқоиса намуда, чунин ҳақиқати воқеъро дарк карда буд, ки умумӣ шудани мактабу маориф дар байни тоҷикон барои гап задани онҳо «бо забони адабии софи оммафаҳм» боис шудааст.¹

Бо ин ҳама гуфтан мумкин нест, ки нутқи адабии шифоҳӣ имрӯз қомилан ранги умумӣ гирифтааст ва мардум (дар суханронии оммавӣ) ба он пурра риоя мекунанд. Гоҳо шоҳиди воқеаҳои, мешавем, ки зиёиёни мо, онҳое, ки донишҷӯи забони адабӣ барои онҳо амри ҳатмист, ба забони модарии худ дуруст ҳарф зада наметавонанд. Истифодаи нобарҷои қалимаҳои шевагию иқтибосӣ, сохтани ибора ва ҷумлаҳои нимқора ва дурушту бесалиқа, риоя накардан ба таносуби аъзоҳои ҷумла — ҳаминаҳоланд чанде аз аломатҳои асосии чунин суханрониҳои бӯқаламун. Қас ин тарзи гапзаниро аз забони баъзе роҳбарони масъул, аз забони артистони номӣ ва олимони олирутба шунида, ниҳоят оташин мешавад, ба худ мепечад, зери обу арақ менамояд ва мехоҳад бо тамоми овоз фаръед зада, гӯяд: ҳой мардум, ҳой бародарон ва хоҳарони азиз, шумо чӣ гуна одамони босаводед, ки ба забони модарии худ, ба забоне, ки шӯҳрати ҷаҳонӣ дорад ва яке аз забонҳои бисёр мавзун ва гӯшнаво-

Айни С. Қуллӣёт, ҷ. II, китоби дуюм, с. 380—381.

зи дунёест, гап зада наметавонед, ба ин ганҷи бебаҳо ин дараҷа бепарво ва безътиноед?!

Ин нуқси калони миллист. Охир, чӣ тавр мешавад, ки мо сохиби давлати худ, забони алоҳида ва мустақили худ бошему гули сари сабади ҷамъият—зиёӣени мо дар қисми аксарият фикри худро ба забони адабӣ, ба он тарзе, ки оммаи халқ фаҳманд, баён карда натавопанд. Сабаби ҷунин иллати азим дар чист? Ба назарам, ин натиҷаи нуқси сиёсист, ки собиқ аз ҷиҳати безътиной ба масъалаи муносибатҳои миллӣ рух дода буд: давран шахспарастӣ ва сукут вазифаи ҷамъиятии бисёре аз шохаҳои услубии забони адабӣ, аз ҷумла забони адабии шифоҳиро басо маҳдуд кард. Дар маҷлисҳо, ҷамъомадҳои оммавӣ аксарият, қариб ҳамаи роҳбарони идораҳо аз поён то боло ба забони модарӣ сухан намекарданд. Дар ин вазъият ба истифодаи забони адабӣ дар байни ҷомеа эҳтиёҷе намонд. Ин ҳол малакаи забони роҳбаронро маҳдуд кард, балки кушт. Мардум ба ҷунин ақида омада буданд, ки модом ки баромад кардан ба забони модарӣ дар ҷамъомадҳои умумӣ расм нест, омӯхтани он, ба ин восита баланд бардоштани маданияти нутқи шифоҳӣ низ зарурате надорад. Ин фикр гӯе мағз андар мағзи ҷомеа роҳ ёфта буд. Аз яслию боғча то мактабҳои олии мо барон аз худ кардани забони модарӣ, пайдо кардани малакаи сухангӯӣ дар ҷамъомадҳои оммавӣ мутлақо бепарво шудем. Меҳру муҳаббат ба забони модарӣ ниҳоят суст шуд.

Холо вазъият тағйир меёбад. Истилоҳоти сиёсӣ, ки партия пеш гирифт, дар ин боб низ аллақай нақши намоёне гузошт. Молдаи зерини Қарори ҚМ Партияи Коммунистии Тоҷикистон ва Совети Вазирони РСС Тоҷикистон далели равшани ин даъво: «Дар ҷамъомадҳои оммавӣ, ки намоёндагонии миллатҳои гуногун иштирок мекунанд, ба забони

тоҷикӣ гузаронидани тадбирҳои ҷамъиятию сиёсӣ ва маданияту идеологӣ амалан ҷорӣ карда шуда, дар айни ҳол тарҷумаи фаврии (синхронии) онҳо ба забони русӣ таъмин гардад».

Умед аст, ки ин дастури муқим бе қилу қол, собитқадамона ба амал татбиқ мешавад ва зиёиёни мо ҳам мисли зиёиёни бисёр халқҳои дигар ба забони модарии худ, ки сабаби ҳасти онҳост, озодона ҳарф мезананд ва ба ин восита шаҳодат медиҳанд, ки забони онҳо алоҳида ва бо забонҳои дигар баробарҳуқуқ аст. Аммо ин ҳануз як тарафи масъала аст. Барои ташаккули нутқи адабии шифоӣ ва инкишофи он ҷорӣ кардани услуби расмӣ коргузори дар ҳама корхона ва муассисаҳои давлатӣ аҳамияти ҳалқунанда дорад. Ба пиндошти мо, то ин кор амалӣ нашавад, зиёиёни мо гап задани адабиро, чунон ки бояд, ёд пахоҳанд гирифт. Ин масъалаи бисёр ҷиддист ва барои ҳалли он кӯшиши зиёд ва тайёрии васеъ мебошад. Ҳоло ҳозир тарзи омӯзонидани нутқи адабии гуфториро дар мактаб бояд ба тарзи ҷиддӣ беҳтар кард. Агар муаллимони забону адабиёт ва тамоми муаллимони фанҳои дигар тарзи фаъолияти худро ҷиддан дигар нақунанд, дар ин боб натиҷаи дилхоҳ ба даст намероянд: аввал ҳамин, ки дар дарсҳои хониши адабӣ ва адабиёт ҳангоми шунидани ҷавобҳои хонандагон фақат бо мундариҷаи порчаҳои адабӣ маҳдуд нашуда (чунон ки ҳоло расм аст), собитқадамона барои ин низ мубориза бурдан лозим аст, ки маданияти нутқи шифоӣ хонандагон ҳамвора пеш равад, такмил ёбад. Иҷрои ин амр барои муаллимони ғайри забону адабиёт низ воҷиб аст. Агар онҳо ҳам монанди муаллимони забону адабиёт ба забони адабӣ гап зада, шогирдонашонро низ дар ин роҳ ҳидоят намоянд, кори умумии мо дар соҳаи тарбияи забонӣ босамар пеш меравад. Маъ зомин-

нам, ки муаллимони мо аз синфҳои ибтидоӣ то синфҳои боло фаъолияти худро ба тарзи мазкур ба роҳ намонанд, мурода ҳосил намешавад. Ин гап аслан нав нест. Мо аз ин хусус борҳо гуфтаем. Лекин ҳозир, ки дар рӯи ғояҳои бозсозӣ ҳама дар худ ва дар қори худ дигаргуниҳои кулӣ ворид мекунанд, муаллимони иззатманди мо низ бояд аз ин амри хайр ба қанор намонанд.

Омузгорони азиз, агар хоҳед, ки дар фурсати кӯтоҳ тамоми халқи мо бо як забон — забони адабии сухангӯ шаванд, дар ин қори неқ ҳиммат ва ғайрати худро дареғ надоред!

Дар нутқи гуфтори адабии низ мисли нутқи адабии ҳатти дар талаффузи калимаҳои алоҳида ҳолатҳои инҳироф — дур рафтан аз меъёр мушоҳида мешавад, ки барои хусусияти умумӣ гирифтани меъёри умумӣ ҳалал мерасонад. Тафсири муфассали ин мавзӯро ба вақти дигар мавқуф гузошта, ҳоло дар хусуси масъалаҳои сухан меронам, ки вақтҳои охир вариантҳои дар онҳо беш аз пеш меафзояд.

Масъалаи якум ба талаффузи «ӯ» (вои маҷҳул) дахл дорад. Ҳарчанд дар навишт ва талаффузи ин овоз қоидаи умумӣ ба асос ниғаҳдорӣ мешавад, дар матбуот, аз ҷумла дар навиштаҳои баъзе адибон ва дар нутқи оммавии қисме аз зиёиён гоҳо ҳолати акс низ ба назар мерасад: дар калимаҳои мӯ, рӯз, пӯст, дӯст ва мисли инҳо, ки аз бобати этимологӣ бо «ӯ» (вои маҷҳул) навиштан ва талаффуз қарданро тақозо доранд, «у» (вои маъруф) менависанд ва ҳамин тавр ҳам талаффуз мекунанд. Айни ҳамин ҳолатро дар калимаҳои сӯхтан, хӯрдан, дӯхтан низ метавон мушоҳида кард. Баръакси ин дар калимаҳои амсоли шубон, шулла, суфа, паҳлу, орзу ва мисли инҳо, ки бо «у» навиштан ва талаффуз қарданашон лозим аст, бе сабаб

«ӯ» ба кор бурда мешавад. Умуман, истифодаи фонемаи «ӯ» ба ҷои «у» вақтҳои охир зиёд шудааст. Баъзе аз аҳли савод онро дар калимаҳои амсоли республика, институт, махсус, хусусан, мактуб, ҳуқуқ, маҷбур (ба тарзи, республика, институт, махсус, хусусан, мактуб, ҳуқуқ, маҷбур) низ ба кор мебаранд.

Охир дар натиҷаи ноҷо истифода кардани овози «ӯ» ба ҷои «у» дар баъзе аз калимаҳо маънӣ ба тарзи хандаовар дигар мешавад **шубон** кучову **шӯбон** кучо, **гул** кучову **гӯл** кучо, **хурд** кучову **хӯрд** кучо?

Маълум аст, ки фонемаи «ӯ» идомаи дифтонги кӯтоҳи «ау» буда, дар забони адабиёти классикӣ васеъ истеъмол мешуд. Ин овоз ҳоло дар қисме аз лаҳҷаҳои замонамон маълум ва серистеъмол аст, аммо дар баъзеи онҳо мавриди истифода нест. Онҳое, ки ба гурӯҳи дуюм мансубанд, табиист, дар талаффузи фонемаи мазкур очизӣ мекашанд. Аммо ин набояд боиси эроди саҳт шавад. Ҳодисаҳои лаҳҷавӣ дар қисми савтиёт назар ба сатҳҳои дигари системаи забон дарозумртаранд ва барои рафъи онҳо муддати тӯлонитаре лозим аст. Тадқиқоти рентгенологӣ ва лабораторӣ нишон дод, ки артистоне, ки фонемаи «ӯ» дар лаҳҷаашон расм нест, торафт талаффузи адабӣ ва умумии онро зиёдтар касб карда истодаанд.¹

Аҳён-аҳён чунин ақидаҳои ботил ҳам ғушрас мешаванд, ки овози «ӯ» ба забони тоҷикӣ хос нест. классикони адабиётмон ғӯё онро истифода накардаанд. Инкишофи таърихӣ забони тоҷикӣ ин ақидаро рад мекунад. Аҳли тадқиқот яке аз фарқҳои барҷастаи забонҳои қадими эрониро дар он дидаанд, ки садонокҳо дар онҳо аз ҷиҳати кӯтоҳӣ ва

¹ Ниг. Файзов М. Таджикское литературное произношение. Душанбе, 1985, с. 25.

дарозӣ аз ҳам фарқ мекарданд. Чунончи, дар забони қадими форси, ки намуна ва шакли ибтидоии садонокҳои имрузаро нишон медиҳад, се чуфт фонемаи садонок аз бобати кӯтоҳӣ ва дарозӣ хилофи ҳамдигар воқеъ мешуд: й-и, а-а, у-у¹. Вай ба зами ин чор дифтонг (пайвасти ду садонок дар як ҳичо) низ дошт, ки аз инҳо иборатанд: **аи, аи, ау, ау.**

Инкишофи минбаъдаи чунин системаи садонокҳо дар забони миёнаи форси акс ёфт. Фарқи он аз давраи гузашта танҳо дар ранги монотонгӣ — яқовозӣ гирифтани дифтонгҳои **аи, ау** зоҳир гардид; дифтонги **аи** ба садонокӣ дарози е ва дифтонги **ау** ба овози «ӯ» (вои маҷхул) табдил ёфт.

Профессор В. С. Расторгуева зимни истинод ба асарҳои эроншиносони маъруф Хр. Бартоломэ, К. Г. Залеман ва дигарон дар хусуси вазъи садонокҳои забони миёнаи форсӣ дар забони нави форсӣ ба чунин хулоса омадааст: «Айнан ҳамин ҳаёти фонемаҳои садонокро мо дертар дар забони муаллифони форсу тоҷик, ки давраи классикӣ меноманд (яъне дар асарҳои Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Саъдӣ ва ғайра...) мушоҳида мекунем».²

Маъруф будани садонокӣ «ӯ»-ро дар осори классикӣ аз ин ҷо низ дарёфтани мумкин аст, ки дар фарҳангҳо барои вай ва «у» истилоҳи махсусе вазъ карда буданд: «ӯ»-ро вои маҷхул мегуфтанду «у»-ро вои маъруф. Ин маънӣ аз чунин сатрҳои Муҳаммад Ғиёсиддин равшан падидор аст: «...дар «Баҳори Аҷам» навишта, ки ту (ба вои маъруф) ба маънии андаруни чизе ва ба вои маҷхул ба маънии худ ва туро низ омада».³

¹ Хатчаи болои ҳарфҳои дарозии онҳоро нишон медиҳад.

² Расторгуева В. С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. М., 1964, с. 17.

³ Ғиёс-ул-луғот, ҷилди I, Душанбе, 1987, с. 216.

Кашфиётҳои мазкури илмӣ доир ба таърихи пайдоиши овози «ӯ» то имрӯз на фақат қурби худро гум накарданд, балки баръакс дар тадқиқотҳои навтарини ин соҳа ба далелҳои нав тасдиқ ва такмил ёфтанд.

Фонемаи «ӯ» дар забони дарӣ низ мустаъмал аст. Забоншиноси маъруфи Афғонистон Равон Фарҳодӣ мавҷудияти онро дар забони дарӣ таъкид сохта, дар тасдиқи фикр бештар аз 100 адад калима овардааст, ки дар таркиби худ овози «ӯ» доранд. Аз он ҷумла аст ин чанд калима: абрӯ, афсӯс, амбӯх, обрӯ, оғӯш, бӯса, чӯб, чӯпон, дурӯғ, дӯғ, дӯст, дӯш, дӯшидан, дӯхтан, дӯзах, фаромӯш ва ғ.¹

Мутахассиси дигари забони дарӣ — Киселёва Л. Н. низ ҷонибдори ҳамин ақида аст.²

Аҳли тадқиқот мавҷудияти фонемаи «ӯ»-ро дар қисме аз забонҳои помирӣ низ қайд кардаанд.

Солҳои бист, вақте ки асосҳои имло ва нормаҳои талаффузи адабӣ муқаррар мешуданд, дар атрофи фонемаи мазкур баҳс ба амал омад. Баъзеҳо мавҷудияти онро дар забони тоҷикӣ инкор намуданд. Устод Айнӣ ин фикрро қатъан рад карда, гуфта буд: «Ин соитҳо (овозҳои ӯ ва е — Р. Ғ.) дар забони имрӯзаи Эрон нест, бинобар ин баъзе рафиқони эронӣ, ки дар миёни тоҷикон кам гаштаанд, инҳоро инкор мекунанд. Аммо эронӣёне, ки бо тоҷикон хеле омезиш ёфтаанд, инкор нахоҳанд кард. Профессор Семёнов ҳам онҳоро қабул доранд... Қабул кардани ин ду овоз дар маҷлиси машваратии ноябри Самарқанд маҳз барои ниғаҳдории хусусияти забони тоҷикӣ буд».³

¹ Фарҳоди Равшан. Разговорный фарси в Афганистане М., 1974, 17—23.

² Киселёва Л. Н. Язык дари Афганистана. М., 1985, с. 22.

³ Айнӣ С. Куллиёт, ҷ. II. Китоби дуум, с. 359—360.

Мутахассиси таърихи забони тоҷикӣ А. Қаримов дар хусуси сайри таърихии садоноки «ӯ» чунин мулохизаи ҳақро баён намуд: «Қалимаҳои таърихӣ, ки дар таркибашон овози «ӯ» ҳаст, аз қадимулайём дар забонамон вуҷуд доранд ва дар қадим ин овози маҷхул дар шакли дифтонги **ау** буд: рауч-рӯз, баувда-бӯй, мауда-мӯй.¹

Аз ин ручӯи илмӣ маълум мегардад, ки овози «ӯ» дар забони мо рӯйдоди нав нест, балки таърихи мадиде дорад. Вай яке аз он унсурҳои, ки ирсият ва идомакории забони тоҷикиро бо забони қадими форсӣ собит месозад. Пас, мо бояд аз ин сарвати забони модарии худ ифтихор кунем ва дастҷамъона саъй намоем, ки мавқеи он имрӯз ҳарчӣ мустаҳкам ва қоиमतар бошад. Аз ин нуқтаи назар, кӯшиши баъзе забоншиносони мо барои инкори таърихии садоноки «ӯ» ноҳақ, як навъ зухуроти эҳсосот ва субъективизми маҳз асту бас. Хусусияти фонемагии овози маҷхур дар заминаи тазодҳои зерин равшан падида меояд: сӯм (ба маънии пул), сум (ноҳуни ҳайвонот), бӯр-бур, кӯш-куш, хӯр-хур, хӯрд-хурд, гӯл-гул, рӯд-руд, мӯл-мул ва мисли инҳо. Агар ин нуқта ба ҳисоб гирифта нашавад, фаҳмидани ҳамдигар дар мавридҳои ҷудогона душвор мегардад.

Ба ин тариқ, фонемаи «ӯ» аз ҷумлаи садонокҳои комилҳақ буда, риояи он дар нутқи хаттӣ ба сифати қоидаи умумӣ барои ҳама хатмист. Дар имлои ин овоз ҳоло қалавиши зиёд дида мешавад, ки дар талаффуз низ акс кардааст. Ислоҳи ин ҳол, аниқтар кардани қоидаҳои имло ва талаффузи адабӣ дар ин боб аз муҳимтарин вазифаҳои имлои нав ва луғати талаффузи адабист.

¹ Қаримов А. То ки имло беғалат бошад.
«Газетани муаллимон», 25 июни соли 1988.

Ташдиди овозҳои ҳамсадо низ аз ҷумлаи ҳодисаҳои муҳими ҳам имло ва ҳам талаффузи саҳеҳ ба шумор меравад. Калимаҳои шаддадор дар забони мо ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: худӣ ва иқтибосӣ. Унсурҳои иқтибосӣ бештар ду хеланд: арабӣ ва русӣ, ё русӣ-интернационалӣ. Намунаи калимаҳои гурӯҳи аввал аз инҳо иборат аст: парра, пашша, бурро, зарра, латта, калла, палла, фалла, курра, фаррух, хуррам ва мисли инҳо. Гурӯҳи дуюм калимаҳои зеринро фаро мегирад: маннон, маллоҳ, маддох, муаззам, муназзам, муаллим, мубарро, мусаллам, таҳаввул (арабӣ), коллектив, коллегия, коллекция, аппарат, аккумулятор, аппендицит, коммунист ва ғайра (русӣ ва русӣ-интернационалӣ).

Ташдиди ҳамсадоҳо аз ҳодисаҳои серистеъмоли фонетикӣ буда, ҳам дар калимаҳои решагӣ (пашша, акка, бутта, васса ва ғ.), ҳам дар калимаҳои сохта (чилла, якка, таррак, наррак, заррин, бурро ва амсоли инҳо) ва ҳам дар калимаҳои мураккаб (амсоли танноз, оббоз, ҷаҳоннамо, офтоббаро) мушоҳида мешавад.

Моҳияти фонологии ташдидро барои тафовути калимаҳо дар тазодҳои зерин метавон равшан мушоҳида кард: акка — ака, дарра — дара, модда — мода даррав — дарав, маккон — макон, садд — сад, занн (гумон), зан (чинси муқобили мард), ушшоқ (ҷамъи ошиқ), ушоқ (дастёр хизматгори ҷавон).

Ташдиди ҳамсадоҳо дар забони мо аз қадим ҷо дошта, дар назми классикӣ вобаста ба талаби вазн хеле инкишоф ёфт. А. Қаримов дар мақолаи мазкур ба таърихи пайдоиши ташдид дар баъзе калимаҳо дахл карда, навиштааст: «Аз таърихи забони тоҷикӣ маълум аст, ки калимаҳои дар тоҷикии қадим дар таркибашон —*рн*— дошта, бо мурури замон ба —*рр*— табдил шудаанд: тоҷикии қадим варнақа, тоҷикии миёна барраг ва тоҷикии нав

барра, зарнака-зарраг-зарра». Таъсири забони арабӣ, ки ҳодисаи мазкур дар он маъмул аст, ин равишро дар забони мо равнақ дод. Дар натиҷа бисёр калимаҳои тоҷикӣ ба шакли мушаддад ба меъёр даромада, ҳам дар назм ва ҳам дар наср маъмул шудаанд. Ин буд, ки истилоҳи «ташдид» дар илм ҷорӣ шуд ва аҳли фарҳанг ҳангоми таъкиди фарқи маънӣ ё нишон додани сурати аслии калима онро ба қор бурданд.

Аз он далелҳо маълум мегардад, ки ташдид аз табиати забонамон ба вучуд омадааст ва барои фарқ кардани маъноӣ калимаҳои ҳамшакл, таъмини лаҳн ва назокати суҳан чизи дарқорист. Дар ин асос мо ба ақидаи зерин ҳаргиз розӣ шуда наметавонем: «...такрори ҳамсадоҳо ба забони мо бегона аст... Ин ҳадиса аз дуруст андеша наварзидан дар перомуни забони забони тоҷикӣ падид омада, ниёзманди ислоҳ аст»².

Ин фикри ноҳақ дар мақолаи олимони забоншиносии мо—А. Мирзоев, А. Рауфов, ҳамчунин дар мақолаи С. Солеҳов, ки махсус ба ҳамин мавзӯ бахшида навиштаанд, бо далелҳои қотей рад ва маҳкум шуд³.

Ба ақидаи мо, айб дар қоидаи ташдид нест, балки ба қисме аз соҳибони забон аст, ки тарзи истифодаи ин қоидаи забони адабию риюя намекунанд. Дар забони хаттӣ ва гуфтории мо ду нуқсон ба назар мерасад: яке аз ин аст, ки дар ҷойҳои нолозим калимаҳоро бо ташдид навишта, ҳамин тавр ҳам

¹ Ниг.: Опыт историко-типологического исследования иранских языков. М., 1975, с. 55—56; Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. М., 1982., с. 20—52.

² Афсахов А., Чиллаев Қ. Андешаҳо перомуни имло. Газ. «Адабиёт ва санъат», 19 июли с. 1984.

³ Солеҳов С. Бо ташдид ё бе ташдид? Газ. «Адабиёт ва санъат», 1 августи с. 1985.

талаффуз мекунем. Масалан: муррабо, доммод, таманно, суррат, муқаддам, тавваччӯх, таззод, типпи ва ғайра. Як диктори пуртаҷриба солҳост, ки калимаи «район»-ро, ки ташдид надорад, бо ташдид талаффуз мекунад; дигаре ин аст, ки дар он ҷое, ки истифодаи ташдид воҷиб ва расм аст, кор намефармоем. Чунончи, ҳимат, таҳавул, бача, лата, кала ва мисли инҳо, ки гоҳо бе шаддаи ҳамсадо дучор мешаванд.

Баъзе аз ин қабил хатоҳо дар китоби Ш. Бобомуродов, ки соли гузашта ба таъб расид,¹ ислоҳ шудаанд. Афсӯс, ки ин асар бинобар камии тираж дастраси умум нест.

Мумкин аст, мавзӯи баҳсро аз руи мавзӯҳои дигари талаффузи адабӣ боз ҳам идома дод. Аммо ҳоло бо ҳамин иқтифо карда, ин чанд пешниҳодро доир ба проблемаи забони адабии гуфтори изҳор мекунем:

1. Нутқи адабии шифоҳии тоҷик, ки ҳоло дар ҷараёни ташаккул буда, камбудии зиёде дорад, бояд зери назорати доимии аҳли ҷамъият, хусусан забоншиносон, бошад.

Як қисми камбудии ин соҳа аз норасоии хат ва имло сар мезананд, ки ислоҳи ҷиддиро тақозо доранд.

2. Барои бартараф кардани нуқсонҳои ин соҳа чунин корҳоро бояд анҷом дод:

а) ҳама соҳаи талаффузи саҳеҳ — орфоэнияро ба воситаи истифодаи дастгоҳҳои кунунии фонетикӣ ба тарзи эксперименталӣ бояд тадқиқ кард;

б) аз руи дастовардҳои ин навъ тадқиқот луғати имло ва талаффузи адабиро (ҳам луғати умумӣ ва ҳам мактабӣ) бояд тартиб дод;

¹ Бобомуродов Ш. Ҳамсадоҳои такрор дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1988.

в) синтаксиси нутқи адабии гуфториро бояд ба тадқиқ гирифт;

г) хуб мешуд, ба омӯзиши нутқи гуфтории аҳолии Душанбе, ки лаҳҷаҳои мухталиф дар он омешиш доранд, пардозем;

д) бо роҳи кушодани курсҳои дикторон ба тарбияи забони онҳо бояд ҷиддан машғул шуд.

Аҳамияти рӯзафзуни нутқи шифоӣ дар шароити имрӯза забоншиносонро водор месозад, ки ба масъалаҳои меъёрварии ҷанбаҳои гуфтории забон зиёдтар диққат диҳанд. Институти забон ва адабиёти АИ Тоҷикистон ба ин масъала эътибори аввалиндараҷа бояд зоҳир намояд.

2

Акнун меоем ба сари баъзе аз муҳимтарин паҳлуҳои нутқи хаттӣ. Академик В. В. Виноградов, ки яке аз бунёдгузорони назарияи илми маданияти суҳан аст, вазифаи асосии ин фанро ба масъалаҳои омӯзиши «ҳаёти такаллумоти ҷомеа дар ягон даври таърихӣ», тадқиқи нормаҳои адабӣ ва тамоюлҳои асосии инкишофи забон марбут дониста, наништа буд: «Ба ин тариқа, ба ҳаёти масъалаҳои маданияти забон вазифаҳои зерин дохил мешаванд бо онҳо қаробат пайдо мекунанд:

1. Омӯхтани нормаҳои забон дар ҳама сатҳи системаи забон дар ҳолати шаклҳои собит, зиддиятҳо ва тамоюлҳои ба тозагӣ инкишофёбандаи онҳо; бинобар ин падидаҳои мансуби меъёрварӣ на фақат бояд дар ҷанбаи таърихӣ натиҷавӣ, балки дар ҷанбаи мутаҳаррик низ ба тадқиқ расанд»;

2. Зарур аст, ки дар пояи тамоми соҳаҳои ҳаёти нутқ зимни таъин намудани муносибати онҳо бо системаи забон, бо нормаҳои сохтори он ва тағйироти онҳо тамоюлҳои умдаи инкишофи забон

муқаррар карда шаванд, ин равиш ҳатман бояд бо роҳи тафтиши падидаҳои наврӯ сурат бигирад».¹

Пас, тамоюлҳои асосии инкишофи забони адабӣ ҳоло аз чӣ иборатанд? Таъсири ин тамоюлҳо ба системаи забон ва нормаҳои адабии он ба чӣ тарз аст? Мо дар чанд мақолаи худ, ки солҳои охир ба таърихи расиданд, ба ин саволҳо қисман ҷавоб додаем. Ҳоло аз хусуси баъзе аз воқиаҳои ҳаммаъноӣ грамматикӣ ва луғавӣ баҳс мекунем, ки тамоюлҳои кунунии инкишофи забони адабӣ истемולי мувози онҳоро тақозо доранд.

Забони адабии ҳатти тоҷик, чунон ки аён аст, таърихи шӯҳратманди бештар аз ҳазорсола дорад. Замони советӣ барои таъбир ва инкишофи басуръати ин забон шароити зарурӣ фароҳам овард. Он ҳама дигаргуниҳои оламшумули сиеӣ, иқтисодӣ ва маданият, ки ба шарофати ғалабаи Инқилоби Қабири Социалистии Октябр дар ҳаёти халқи мо ба амал омаданд, ба система ва нормаҳои забони адабӣ таъсири бағоят бузург гузоштаанд.

Соҳти тозаи иҷтимоӣ, ки боиси таъсиси давлати қорғару деҳқон гардид, иқтисо дошт, ки ба сарвати маданият пешин аз дидгоҳи эстетикӣ замони нав баҳо дода шавад. Назари эстетикӣ даврони нав наздик овардани забони адабро ба мазок ва фаҳми оммаи халқ талаб мекард. Асосгузори адабиёти советӣ М.Горький дар таъкиди ин маъни он солҳо навишта буд: «Ҳоло дар тамоми мамлақати мо ташкили нави забон ба амал омада истодааст... Замон ва хонандаи нав соддагӣ ва равшаниро тақозо доранд»¹.

¹ Виноградов В. В. Проблемы культуры речи и некоторые задачи русского языкознания. «Вопросы языкознания». М., 1964, с. 9.

Суханҳои зерини устод Айнӣ, ки низ ҳамон солҳо иншо шудаанд, маънии мазкурро таъкид месозанд: «Вазифаи бузурге, ки ба гардани ходимони матбуот ва нашриёти тоҷик аз тарафи меҳнаткашонӣ тоҷик бор шудааст, аз ҷиҳати забон наздик кардани матбуот аст ба оммаи мардуми тоҷик».² Мувофиқи чунин дархости замон дар система ва муқаррароти забони адабӣ дохил гаштани таҳаввулотӣ ҷиддӣ амри ногузире буд. Зарурати ҷорӣ шудани ин дигаргунӣ боз аз ин ҷо ба миён меомад, ки собиқ «фарқи забони адабии тоҷик аз забони гуфтугӯ аз ҳад зиёд бисъёр»³ буд. Дар натиҷа ду тамоюли муҳим, ки яке қоим ва пойдор намудани воситаҳои анъанавӣ, дигаре оммавӣ ва адабӣ кардани воситаҳои нав, воситаҳои забони зиндари тақозо дошт, баробар амал намуданд. Забони адабӣ тадриҷан дар пояи забони зинда демократӣ шуд, захира ва имконоти луғавӣ, ғрамматиқӣ ва услубии он аз ин ҳисоб ба дараҷот афзуд. Ҷорӣ шудани рӯйдодҳои нав задухӯрд ва рақобати шадиди воситаҳои ҳаммаъноӣ забон — мувозаҳоро ба амал овард. Доираи истеъмоли қисме аз нормаҳои анъанавӣ маҳдуд шуд, баъзеи онҳо тамоман кӯҳна шуданд, бахше аз рӯйдодҳои нав ранги оммавӣ гирифта, вориди забони адабӣ гардиданд, чанде аз онҳо дар марҳилаи муайян, ҳарчанд хосияти адабӣ гирифтанд, сонихо чунин фазилати худро аз даст доданд, ё майли ин ҳол карданд. Ҷараёни демократӣ шудани забони адабӣ чунин сурат пази-

¹ Ниг.: Русские писатели о языке. Ленинград, 1954, с. 688.

² Айнӣ С. Ахтари инқилоб. Душанбе, «Ирфон», 1974, с. 97.

³ Айнӣ С. Куллиёт, ҷилди II, китоби дуюм. Душанбе, 1964, с. 397.

руфт, ки ба катори бисъёр унсурҳои кобил ва шоиста як қисм калима ва шаклу воситаҳои маҳдуди маҳаллӣ ва омиёна низ ба забони адабӣ роҳ ёфтанд. Дар забони матбуот, тарҷумаҳои бадеӣ, ҳамчунин дар навиштаҳои қисме аз адибон истифода аз асолати сухани классикӣ, аз ин сарвати воло хеле маҳдуд шуд. Оддигӯӣ ба безътиной ба фасоҳату шавкати сухан вусъат гирифт, нормаҳои забон коҳиш ёфтанд. Ин аҳвол дар марҳилаи муайяни инкишофи таърихии забон, дар он асно, ки унсурҳои анъанавӣ аз нав алоқамандона бо вусъати заминаи иҷтимоии забони адабӣ ва такмили тадриҷии савияи забонии оммаи халқ ҷараён мегирифт, ҳодисаи табиӣ ва қонуниятманде ба шумор мерафт. Бештарини зиёни халқӣ, ки ба туфайли ҷорӣ гаштани инкилоби маданӣ бо андак таҳсил ба қорҳои маданӣ ҷалб шуда буданд, аз қоидаҳои ҳазорсолаи забони модарӣ пурра огоҳӣ надоштанд. Аз ҳамин сабаб онҳо ба ивази қисме аз воситаҳои китобӣ муродифҳои гуфтугӯӣ ва маҳаллии онҳоро истифода намуданд, ки аз падару модар ва ҳамдиёрони худ шунида, ба он одат карда буданд. Дар байни ин қабил унсурҳои навбунёд, яқин, калима ва шаклу воситаҳои грамматикӣ лоиқ ва умумишаванда кам набуданд, лекин бахше аз онҳо хусусияти сирф маҳаллӣ доштанд ва аз ҷиҳати маҳдудии доираи амал ё носуфтагии тарҳу қолиб наметавонистанд бо шаклҳои ҳаммаънои адабии худ рақобат намоянд. Чунин роҳи тараққиётро баъзе забонҳои дигар масалан, забони русӣ низ ҳангоми инкишофи таърихии худ дар марҳилаҳои аввали замони советӣ паси сар карданд.¹

¹ Ниг.: Русский язык и советское общество. Лексика современного русского литературного языка. М., 1968, с. 60.

Солҳои шаст чашмандози чамъиятӣ ва эстетикӣ халқ ба меъёр ва қоидаҳои забон тағйир ёфт. Чараёни фаъоли эҳёи нормаҳои фаромӯшшудаи анъанавӣ, сайқали забон, фуругузошти воҳидҳои маҳдуди маҳаллию омиёна, ки ба ин процесс монё мешуданд, ба амал омад. Дар ин давраи истифода аз унсурҳои пазира ва қабилӣ лаҳҷаҳои кӯҳистон пахно гирифт. Такмили савияи маданияи оммаи халқ, ҳудогоҳии миллӣ, пайдоиши хели тозаи зиёиён, ривочи муносибатҳои маданӣ бо ҳамсояҳои ҳамзабон ба ин равию солим ва объективӣ бе асар намондаанд. Ин чараёни ҳоло хеле фаъол ва босуръат аст. Мутассифона, баъзе аз забоншиносон онро дуруст дарк накарданд ва дар хусуси қисме аз падидаҳои, ки солҳои охир ба маърази истифода омаданд, ақидаҳои пеш ронданд, ки хилофи рӯи замон ва инкишофи таърихӣ нормаҳои адабианд. Шарҳу тавсифи ҳама ин масъалаҳо тадқиқоти алоҳида ва батааннӣ меҳодад. Ҳоло фақат дар хусуси чанде аз воқиҳои ҳаммаъно — мувозиҳе таваққуф мекунем, ки бозгӯи тамоюлҳои мазкури инкишофи забони адабӣ хоҳанд буд. Зотан, тавассути тағйири муносибати мувозаҳо, ки баъзе қоимпазир, баъзеи дигар нопадор, муваққатӣ, қисме ҳаммаъно, қисми дигар дорои фарқҳои нозуки услубианд, таҳаввулоти тадриҷии забони адабӣ дар ҳама сатҳи системаи он ба амал меояд. Ҳамин аст, ки тадқиқ ва тасвири ин ҳодиса аз вазифаҳои аввалиндараҷаи илми маданияти сухан ба шумор меравад. Инак, намунаи мисолҳо аз ҳар қисмати системаи забон онд ба мувозаҳои ҳамсанг ва услубан фарқнок.

Дар як моддаи қарори Комиссариати маорифи Тоҷикистон, ки баъд аз маҷлисҳои машваратӣ онд ба масъалаҳои забон 25 ноябри соли 1939 дар гезети «Тоҷикистони советӣ» нашр шуда буд, дар

хусуси префикси-би чунин супориш мазкур аст: «... префикси «би-» азбаски шакли архаистӣ буда, ба забони зиндаи имрӯзаи тоҷик бегона аст, кор фармуда нашавад». Ғолибан, бо асари ҳамин қарор чанде аз воситаҳои анъанавӣ, аз ҷумла префикси мазкур, аз истеъмоли умум берун монданд. Ин аҳвол то солҳои шаст давом кард. Аз ин ҷиҳат ҳулосае, ки проф. В. С. Расторгуева оид ба қисме аз шаклҳои феълӣ, дар ин қатор дар бораи префикси би-, ки аввали ин солҳо изҳор намуда буд, комилан дуруст аст. Ӯ гуфтааст: «Забони адабии ҳозираи тоҷик шаклҳои мавҷудаи забони давраи классиқиро бо тағйироти зерини ҷузъӣ ба мерос гирифт: 1) дар он аорист ва сиғаи амрӣ бе префикси би-(кунам, кун) истифода мешаванд; префикси мазкур бо замони гузашта низ кор фармуда намешавад».¹ Дар ҷои дигари ин китоб (с. 73) ӯ боз навиштааст: «Префикси би — дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҳаст, аммо бисёр кам, бештарин дар назм истифода мешавад».

То солҳои 60-ум аҳвол дар воқеъ ба ҳамин минвол буд. Аммо тадричан дар ин боб дигаргунии ҷиддӣ рух дод: ин префикс имрӯз на фақат дар услуби бадеӣ (назму наср), балки дар услубҳои дигар, аз ҷумла дар услубҳои публицистӣ ва илмӣ низ ҳам бо аорист, ҳам бо сиғаи амрӣ ва ҳам бо шакли замони гузашта тез-тез дучор меояд. Инак, чанд мисол: Маҷбур буданд, гирдогирди ободихони кишварашонро девор бигиранд (С. Улуғзода); Худат хуб биандеш (С. Улуғзода); ...ба асасҳо фармон дод, ки шаб ҳар киро дар кӯчаҳо бинанд, бикушанд (С. Улуғзода); Ва ҳамин ки хотираш биошуд, боз як мушти дигар санг мегирифт (Ф. Муҳам-

¹ Расторгуева В. С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. М., 1964, с. 74.

Мадиев);... қисме аз вазни уро дар души худ мётавонист бигирад (Ф. Муҳаммадиев); Гоҳ-гоҳ сари қадам омада хабар бигирӣ, раҳмат (А. Самадов); Дару девори онро оғуш карда бибӯсаду бибӯсад (А. Самадов); Сангу кулӯхи ба сарашон борида маҷбурашон кард, руи бом бихобанд (Гулрухсор).

Бандакҷонишинҳои шахси-соҳибӣ, чунон ки маълум аст, дар ифодаи муносибатҳои грамматикӣ соҳибият ва мафъулият—чи мафъули бевосита ва чи бавосита—ба тарзи мувози ба кор бурда мешаванд. Истеъмоли онҳо ба вазифаи дуюм дар сайри таърихӣ тағйир ва такомули нормаҳои забони адабӣ дар айёми советӣ ҳамвор ва ҳамгун набудааст. Дар назм анъанаи қадим ҳамчунон идома ёфт, аммо дар наср дигаргуниҳои муҳим ба ба амал пайвастанд: то солҳои 60-ум носирони мо, ба чуз устод Айнӣ бандакҷонишинҳои шахсии соҳибиро дар ифодаи мафъули бавосита ва бевосита ба нудрат истифода бурдаанд. В. С. Расторгуева ин ҳолатро ба назар гирифта, ибтидои солҳои шаст чунин навишта буд: «Дар давраи миёна ва давраи классикӣ вазифаи ҷонишинҳои энклитикӣ дар ҷумла басо гуногун буд. Аз ҷумла, дар забони классикӣ онҳо дар ифодаи маъноҳои зерин кор фармуда мешуданд: 1) мансубият (вазифаи муайянсозӣ): китобам, дастам; 2) пуркунандаи бевосита: дидам-аш; пуркунандаи бавосита: гуфтам-аш. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик вазифаи гуногуни пешинаи онҳо ба як вазифае ифодаи мансубият муттаҳид шудааст»¹. Аммо минбаъд истеъмоли бандакҳои мазкур дар ифодаи ҳарду навъи мафъул раванқ гирифт. Теъдоди истеъмоли онҳо ба ин вазифа ҳам дар услуби бадеӣ

¹ Расторгуева В. С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров, с. 66.

ва ҳам дар услуби публицистӣ солҳои охир махсусан зиёд афзуд, ки далелҳои зерин гувоҳи ин фикранд: Бо ин ҳама саффокию даррандагии ӯ занхо ошикаш мешуданд (С. Улуғзода); Ҳазлкаше гуфтааст, ки агар медонистам, ки падарам мемурад ва муфт зери хок мешавад, ақалан ба як коса сабӯс иваз мекардамаш (Ф. Муҳаммадиев); Вай шахсеро мемонад, ки дар болои дуддӣ ё гуноҳи саҳти дигаре дастгираш кардаанд (С. Турсун); Қасе хиёнат кунад, офтоб сӯзонадаш, нон кӯраш кунад (Гулрухсор).

Мувофиқи қондан грамматика вақте ки ҷонишинҳои шахсӣ барои ифодаи мафъул истифода мешаванд, ба иловаи онҳо ба ҳамин маънӣ истифода кардани бандакҷонишинҳои шахсии соҳибӣ дуруст нест. Ин ҳолат, ки дар илми забон бо истилоҳи ифодаи плеонастикӣ, яъне ифодаи пеш аз эътидол, дар давраҳои аввали ташаккули забони адабии тоҷикӣ маъмул будааст, аз ҷониби шарқшиноси маъруфи францавӣ Ж.Лазар қайд шуда буд. Айни ҳамин ҳолро мо дар лаҳҷаҳо, аз ҷумла дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва шарқӣ низ мушоҳида мекунем.¹ Баъзе аз нависандагон, ки истеъмоли бандакҷонишинҳои шахсии соҳибӣ дар лаҳҷаи онҳо хос нест, бинобар ноогоҳӣ аз қондаи мазкури грамматикӣ ба ҳамин гуна хато роҳ додаанд: ӯро гӯраш карданд (Р. Ҷалил); колхоз сохтанду ӯро раисаш карданд (Сидқӣ).

Дар китобҳои дарсӣ ва тадқиқоти оид ба грамматикаи забони тоҷикӣ қайд шудааст, ки дараҷаи олии сифат дар забони адабии имрӯза дар ду шакл ифода мешавад: бо суффикси — тарин ва таркиби

¹ Барои муфассалтар ошно шудан бо ин масъала ниг. Гаффоров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ. 3. Душанбе, 1979, с. 122—126.

аз ҳама: духтари зеботарини — духтари аз ҳама зебо. Аммо ҳам дар адабиёти классикӣ (ба нудрат) ва ҳам дар лаҳҷаҳои забонамон (бисъёр фаровон) варианти сеюмӣ низ истеъмоли мешавад, ки аз такрори сифат бо ёрии изофат шакл мегирад: духтари зебои зебо. Аз он ҷо ки ин шакли солҳои пеш ниҳоят камистеъмоли буд, дар грамматикаҳои забони адабӣ номазкур мондааст. Аммо имрӯз дараҷаи истифодаи он беш аз пеш зиёд мешавад. Ибораҳои пайраҳои борики борик (Кӯҳзод), тани танҳои танҳо (Лоик),... тепҳои хомӯши хомӯш (А.Самадов), ҳавои тозаи тоза... (Сорбон) шаммаест аз мисолҳои фаровони дасти мо дар ин хусус.

Воҳидҳои мазкури забонӣ бо ду сабаб аз нав зинда ва серистеъмоли гаштанд: аввалан, бо таъсири забони классикӣ, сониян, бо асари лаҳҷаҳои кӯхистон. Мувозаҳои нав сарвати грамматикӣ забонамонро афзун, имконияти услубӣ онро васеътар намуданд. Ин се мисоле, ки овардем, аз соҳаи морфология буд. Айни ҳамин ҳолатро дар қисмати синтаксис низ мушоҳида мекунем. Далелҳои зерин, ки шомили ибораҳои шаҳодати ин иддао ҳоҳанд буд.

Мисоли якум. Як қатор ибораҳои номӣ, ки дар онҳо муносибати муайянсозӣ бо тобиши макон ифода мегардад, дар ду қолиб воқеъ мешаванд: а) қолаби исму исм: **рӯзномаи даст, мурдори найзор, аскарӣ пеш:** Рӯзномаи дасташро... ба соқи мӯзааш хаст (Кӯҳзод); Саидбек кулӯхро ба мурдори найзор ғурронд (Ф. Муҳаммадиев); Аскарӣ пеш дасташро гирифт, аскарӣ ақиб китфашро тақья монд (Кӯҳзод); б) қолиби исму таркиби сифати феълӣ: **рӯзномаи дар дасташ буда, мурдори дар найзор буда, аскарӣ дар пеш истода:** Ибораҳои зогони дар шоҳи садаҳо нишаста, китоби дар дасташ буда, тепҳои дар шарқ будагӣ, сағбачаи

дар болои суфа гузошта шуда, телефони дар паҳлуи столи хатнависӣ дар рӯи чорпояи давраи махмалпӯш истодагӣ, хомаҳои реги дар атрофи ҳавлии Полвон-Араб буда, ки ба қалами адибони гуногун мансубанд, дар ҳамин тарҳ сохта шудаанд: Зоғони дар шохи садаҳо нишаста аз гудоки автомобил тарсида ба ҳаво париданд (С. Улуғзода); Офтоб акнун аз паси теппаҳои дар шарқ будагӣ сар бардошта, кӯчаи рост, васеъ ва сангфаршро равшан мекард (Ҷ. Икромӣ); Дар ҳамин вақт яке аз телефони дар паҳлуи столи хатнависӣ дар рӯи чорпояи давраи махмалпӯш истодагӣ занги чунон баланд зад, ки... (Р. Ҷалил); Зан китоби дар дасташ бударо як тараф гузошта... («Газ. муаллимон»). Аммо ба рӯи хомаҳои реги дар атрофи ҳавлии Полвон-Араб буда, аз барфу бороне, ки чанд рӯз пеш борида буд, асаре намонда буд (С. Айнӣ):

Дар ҳамаи ин ибораҳо пешояндҳо ва сифатҳои феълии «нишаста», «будагӣ», «гузошта шуда», «истодагӣ», «буда»-ро ба осонӣ тарк кардан мумкин аст. Масалан, ин хел: зоғони дар шохи садаҳо буда—зоғони шохи садаҳо, реги дар атрофи ҳавлии Полвон-Араб будагӣ—реги атрофи ҳавлии Полвон-Араб ва ғайра. Аён аст, ки аз ихтисори унсурҳои нозарур ибора, бе он ки маънан осебе бинад, тарҳи мӯҷаз ва суфтае мегирад. Аз ҳамин сабаб қолиби тафсилӣ, ки маҳсули замони оддигӯи ва паст фаромадани нормаҳои адабӣ буд, имрӯз ҷои худро ҳамвора ба қолаби содда ва раван воменгузорад.

Мисоли дуюм. Исмиро шарҳ додани ҳиссаҳои тобеъ аз бобати макон дар ибораҳои номӣ ба ду тарзи зерин низ воқеъ мешавад: а) исми тарзи сифати феълӣ бо пешояндҳои таркибӣ: суфаи дар таги чанор буда, чанги дар таги ҷарӣ шуда истода, сатили дар лаби ҳавз будагӣ. Мисолҳои ин ибораҳо

дар ҷумла ба ин тарик аст: Аз хона писарбачаи фирӯзачаши сафедпӯст, тозон баромада, ба сари сағбачаи ба болои суфа гузошта шуда баромад (Р. Ҷалил);... ва рӯзе ўро ба ҷону ҳолаш намонда ба дарахтзори дар доираи беморхона будагӣ бурд (Р. Ҷалил); ошхонаи дар лаби даръё буда ҳама вақт серодам аст («Газ. муаллимон»); б) дар қолаби исм ва таркибҳои исмӣ: **суфаи таги чанор, чанги зери ҷарӣ, ошхонаи лаби даръё**. Пешоянди ин қабил ибораҳо, ки ҳиссаҳои номии пешояндҳои таркибианд, ду хусусият доранд: маъноӣ луғавӣ дар баъзе аз онҳо хеле суст шудааст, аммо дар баъзеи дигарашон ҳамчунон равшан ҳис мешавад. Дар ҳар ду ҳолат пешояндҳо ба сифати воситаи алоқа робитаи синтаксии исмҳои ибораро таъмин намуда, барои ифодаи барҷастаи маъноӣ ва муносибати грамматикӣ онҳо кӯмак мерасонанд. Инак, чанд мисол: одамони раис самоворхонаи лаби ҳавзро давр зада, касеро дошта оварданд (С. Айнӣ); Гулхани болои кӯҳ оташиналами барафрӯхтаи Восеъ буд (С. Улуғзода); Ҳоло муаллим дар хавлии назди почтаи шаҳр зиндагӣ мекарданд (Ф. Муҳаммадиев).

Ҷои шубҳа нест, ки аз ибораҳои гуруҳи яқум бидуни зиён ба маънӣ пешояндҳои аслий ва калимаҳои сифати феълиро тарк кардан имконпазир аст, масалан, ин ҳел: сағчаи ба болои суфа гузошташуда — сағчаи болои суфа. Аз ҳамин ҷост, ки солҳои охир қолиби дуум назар ба қолиби яқум моили серистеъмолист. Ин равия, албатта, равияи хубе буда, ба талаботи ғасоҳати сухан пурра мусоидат дорад.

Мисоли сеюм. Дар китобҳои дарсӣ ва асарҳои илмӣ як навъи ибораҳои номие зикр шудааст, ки мураккабсохт буда, дар қолиби исм+исм+бандаки-аш,-ашон — сифат ё исм ва ё сифати феъ-

ли сохта шудаанд: аспи даҳонаш пуркафк, марди дандонаш тилло, чашмони нигоҳашон лағжанда. Д. Т. Тоҷиев хуеусияти синтаксиси ин қабил ибораҳоро ҳартарафа ба тадқиқ гирифта, нишон дода буд, ки онҳо дар заминаи ҷумлаи пайрав ба вучуд омадаанд ва дар забони адабии имрӯзаи моруидоди наведе ҳисоб меёбанд.¹ М. Шукуров низ ба ҷунин ақида аст, ки «ин навъи тозаи ибораҳо ҳангоми демократӣ гардидани забони адабӣ аз лаҳзаҳо гирифта шуд».² Воқеан ҳам, қолиби мазкури ибораҳои номӣ маҳсули давран советии инкишофи забони адабии тоҷик буда, ҳангоми наздик омадани он ба забони зинда ба вучуд омадааст. Шакли нав, бешак, захираи грамматикӣ забонамонро афзунтар тохт, имконияте муҳайё — кард, ки дар мавридҳои алоҳида муносибати грамматикӣ калимаҳо равшан ва қавитар ифода ёбад. Б. Қамолитдинов ба ҳамин маънӣ навиштааст: «Ибораҳои изофӣ (яъне ибораҳои изофии дорон баидаки-аш — Р. Ғ.) назар ба сифатҳои мураккаб дорон имконияти қалони васеъшавианд».³

Аҳмияти-аш ва -ашон ба сифати воситаҳои нави алоқа дар се ҳолати зерин махсусан равшан падида меояд:

а) Дар аъзоҳои ҷида, барои устувор нигоҳ доштани алоқаи онҳо бо исми тобеъкунанда: Вай марде буд қадаш аз миёна пастиар, танутӯшдор, дар шамоли офтоб ранги пустиаш сухта сиёҳгашта,

¹ Таджиев Д. Способы связи определения с определяемым в современном таджикском литературном языке. Сталинабад, 1955, с. 49.

² Шукуров М. Хар сухан ҷоеву хар нукта мақоме дорад. Душанбе, 1985, с. 231.

³ Қамолитдинов Б. Синтаксическая синонимия в современном таджикском литературном языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Душанбе, 1988, с. 18.

чашмонаш гирда-гирда ва начандон сиёх, абруво-
наш серму муйлабхояш борик (Ч. Икромӣ). Дар
ин ҷо ҳафт муайянкунанда, ки аксарият (ғайр аз
танутушдор) тафсилианд, маҳз ба туфайли-аш
бо исми мард муносибати худро мустаҳкам нигоҳ
доштаанд, агар мо онҳоро фуру гузорем, лозим
меояд, ки ҷумла тамоман дар қолиби дигар сох-
та шавад. Дар ду муайянкунанда — танутушдор
ва начандон сиёх истифода нашудани ин восита-
ҳои грамматикӣ сабаб дорад: танутушдор калимаи
мураккаб буда, бе ин восита ҳам алоқаашро бо ис-
ми муайянкунандаи худ гум намекунад, на чандон
калон мустақиман не, балки тавассути муайянку-
нандаи чашмонаш гирда-гирда бо ҳиссаи тобеъ-
кунандаи худ алоқа пайдо кардааст.

Айни ҳамин хусусият дар мисолҳои зерин низ
мушоҳида мешавад: Ин ғазал... содда, ҳамафаҳм,
ҳама калимаҳои дилчасп буд (С. Айни); Марди
лоғарандоми зардинаи камриш, чашмонаш хурд ва
кабудтоб ба сухан баромад (С. Улуғзода). Зоҳир
аст, ки ин ҷо ҳам «-аш»-ро аз он калимаҳои, ки
часпида омадааст, соқит кардан мумкин нест:
дар акси ҳол муносибати миёни аъзоҳои ҷида ва
исми тобеъкунанда аз байн меравад. Фарз кардем,
аз ҷумлаи дуҷумла онро фуругузор кардем, мешавад
марди... чашмон хурд ва кабудтоб. Ҳоҷати шарҳ
нест, ки аз ин дигаргунӣ муносибати грамматикӣ
аъзоҳои ҷида вайрон шуд, маънои умумии
ҷумла саҳт осеб дид.

б) Дар муайянкунандаҳои тафсилӣ. Зарурати
бандаки «-аш» дар ин маврид низ таъмини ало-
қаи синтаксисӣ ва ифодаи нозуктарин маъноҳои
грамматикист: Дар як ғуша ҷойнику пиёлаи ҷояш
нимхурд меистод (Б. Насриддинов). Муқаррар аст,
ки ин ҷо бе -аш ибора ба сурати ҷойнику пиёлаи
ҷой нимхурд воқеъ мешавад. Дар ин ҳол калимаи

нимхурд, ки тобеи пиёла аст, на фақат ба он, бал-
ки ба калимаи ҷойнику низ нисбат пайдо мекунад ва
ҳол он ки ғуянда маҳз пиёлари дар назар дорад.
Ас, барои пойдорӣ алоқаи муайянкунандаи
«ҷояш нимхурд» бо исми «пиёла» «-аш» чун воси-
таи алоқа воҷиб аст. Айни ҳамин мулоҳизаро дар
хусуси муайянкунандаҳои тафсилии ҷумлаҳои зерин
низ метавон гуфт: онҳо... монанди говони нав
гарданашон буридашуда хуррос зада мехобиданд
(С. Айни);... телпаки қарокули хокистарраи
болояш мовути сурх ва пустини чарминашро ка-
шида ба мех овехт (Ф. Ниёзӣ).

Дар ин ҳол маънои ибораҳои мазкурро ё ба
ҳамин тарз ва ё бо ҷумлаҳои мураккаб, ки дорои
ҷумлаи пайрави муайянкунандаанд, ифода кардан
мумкин аст. Интиҳоби яке аз вариантҳо, албатта,
ба рафти сухан, зарурати услубии онҳо марбут
аст.

Мулоҳизаҳои боло зарурати бандаки-ашро
дар забони адабии имрӯза собит месозанд. Бо ин
ҳама гуфтаи мумкин нест ки воситаи грамматикӣ
мазкур ҳамеша бамаврид истифода мегардад,
Чунин ба мулоҳиза меояд, ки солҳои оддигунӣ дараҷаи
истеъмоли он хеле афзуд, дар сохтани ибора-
ҳои, ки аз ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ва
калимаҳои мураккаб муродифҳои созгор доранд,
суистифода шуд. Ибораҳои номӣ дар ин қолиб на
фақат дар забони матбуот, балки дар навиштаҳои
адибони номдор низ зиёда роҳ ёфтанд. Б. Камолид-
динов ин ҳодисаро аз рӯи навиштаҳои ҷанде аз
адибони маъруф баррасӣ карда, чунин натиҷа ги-
рифтааст: «Истеъмоли ибораҳо бо ҷонишини эн-
клитикӣ барои забони Р. Ҷалил хос аст, нависан-
дагони дигар дар ин маврид ба сифати ҷузъи то-
беъ калимаҳои мураккаб.. ё худ конструкцияҳои

мураккаби дорон ҷумлаи пайрави муайнкунандаро ба кор бурдаанд».¹

Зиёдтар истеъмоли ёфтани ибораҳои номӣ бо бандаки мазкур дар асарҳои Р. Ҷалил, албатта, бесабаб нест: исбот шудааст, ки дар навиштаҳои ӯ таъсири забони зинда басо бузург аст. Афзонши ибораҳои қолиби мазкур дар забони матбуот, бешак, натиҷаи таъсири забони русӣ, таъсири он ибораҳои, ки дар ин забон ба воситаи пешоянди «с» сохта мешаванд.

Яке аз ҳолатҳои истеъмоли нобарҷои бандаки-**аш** он ибораҳои, ки ҷузъҳои тобеи онҳоро бо фуругузошти ин воситаи грамматикӣ озодона ба калимаи мураккаб иваз кардан мумкин аст, ҷунончи, ин хел: **зани дандонаш тилло—зани дандонтилло**, **иморати деворҳояш похсагин—иморати похсадевор**, **бачаи чашмаш сиёҳ—бачаи сиёҳчашм ва ғ.** Барои он ки серистеъмолии ибораҳои номӣ бо бандаки мазкур, тазъиқи ин қолиби ибораҳо ба мувозаҳояш хубтар ба исбот расад, аз асарҳои нависандагони маъруф боз чанд мисоли дигар меорем:... **чашму абруи сиёҳ**, **мижгонҳои дарози нӯғаш баргашта... бойро ба ҳайрат андохта буданд** (С.Айнӣ); **Садафмоҳ дастурхони се донани обаш гурехтаи зағора ва ду қошуқи сипсиёҳи кафлесмонанд печонда овардаашро ба замин кушод** (Р. Ҷалил); **Даррав ба ақоп рафта дар пеши пулемёти кундоқаш шикастагӣ истод** (Ф. Ниёзӣ); **Меҳнати пахтакорони Тоҷикистон маҳсули мислаш диданашудае дод** (М.Миршакар).

Ибораҳои **мижгонҳои нӯғаш баргашта**, **нони обаш гурехта**, **пулемёти кундоқаш шикастагӣ**, **маҳсулоти мислаш диданашудаи ҷумлаҳои мазкурро** бо фуругузошти бандаки «аш» ба ин тарз:

¹ Қамолитдинов Б. Автореферати мазкур, с. 18.

сохтан мумкин, балки беҳтар буд: мижгонҳои нӯг-баргашта, нони ӯбгурехта, пулемёти қундоқши-каста, маҳсулоти бемисл.

Қолибҳои бе бандакҷонишин, бидуни шубҳа, ба қоидаҳои хусни баён, ки равонӣ ва кӯтоҳии тарзи ифодаро мепарварад, мувофиқати пурра доранд. Аз ин ҷиҳат, дар мавридҳои, ки зарурати грамматикӣ ва услубӣ нест, бартарӣ додани калимаҳои мураккаб бар муродифҳои иборагии онҳо сазовори дастгирӣ аст. Сохтани ибораҳо бо банлаки -аш, ки ниҳоят шӯҳрат пайдо кардааст, чандон душвор нест, аммо ифода кардани маънои онҳо дар қолиби калимаҳои шоистаи мураккаб кори мушкилест, амрест, ки эҷодкорӣ ва табъи ҳунарсанҷ металабад. Ба ҳамин сабаб мулоҳизаи зерини до-нишманди мӯхтарам М. Шукуров комилан лоиқи тарафдорӣ аст: «Бояд фаромӯш накунем, ки ин навъи муайянҷунанда (муайянҷунандаи изофии дорои бандаки -аш»-Р. Ғ.) ба ибораю ҷумла кам ё беш, гоҳ андаке ва гоҳе хеле ноҳамвориву гаронӣ меорад. Аммо калимаи мураккаб, ҳатто, калимаи сечузъа ҳам, агар дуруст сохта шуда бошад, ба равонӣ ва табиияти ҷумла осеб намерасонад, баръакс ба сухан матонат ва қиддияте мебахшад».¹

Муоинаи забони адабии имрӯза нишон медиҳад, ки чандомади ибораҳои номӣ бо бандаки -аш хеле маҳдуд шудааст. Ин ҳам ба яқин, натиҷаи таъсири тамоюлоти солҳои охир дар роҳи халосӣ аз тарзи оддигӯӣ аст.

Мисоли чорум. Ҳамон гуна ки маълум аст, алоқаи ҷузъҳо дар ибора одатан бо як воситаи наҳвӣ — изофат (бештар дар ибораҳои номӣ ё пешоянд дар ибораҳои феълӣ) сурат мегирад. Робитаи

¹ Шукуров М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад, с. 234.

ҳиссаи асосӣ ва тобеъ дар ибораҳои номӣ гоҳо бо ёрии пешояндҳо низ ба амал меояд, ки чандон нитишор надорад. Дар баробари ин ҳолатҳое низ ба назар мерасанд, ки дар ташкили ибораҳои номӣ дар як вақт ҳам изофат ҳам пешоянд иштирок мекунад. Ин ҳодиса ҳарчанд ба зоҳир хилофи қоида аст, дар асл аз талаби ғасоҳати суҳан ба миён омада асос ва низоми махсусеро дорост. Муаллифи ин сатрҳо ҳангоми навиштани ғасли ибораи дастури забони тоҷикӣ барои донишқадаҳои олии ба ин масъала диққат дода буд¹. Академик М. Шукуров як қисми муҳимми китоби худ «Ҳар суҳан ҷоеву ҳар нуқта мақоме дорад»-ро ба дурусту ғалати истеъмоли ин воҳидҳои синтаксисӣ дар забони адабии ҳозира бахшидааст. Дар диссертацияи доктории Б. Камолитдинов, ки шомили тадқиқи муродифоти синтаксисист, ин мавзӯё яке аз қисмҳои муҳиммеро ташкил медиҳад.

Ибораҳои изофии пешоянддор дар шакли содда ва мураккаб истифода мешаванд. Ҳар ду шакл ҳам собика дорад. Дарачаи истеъмоли инҳо дар осори классикӣ хеле маҳдуд буда, ҳоло ба маротиб зиёд шудааст. Ин, аз як тараф, ба инкишофи тадриҷии забони адабӣ мувофиқи қонунҳои дохилӣ, аз ҷониби дигар, то дараҷае ба таъсири омилҳои беруна, таъсири забони русӣ марбут аст.

Чунин ба мӯшоҳида расид, ки дар забони адабии тоҷикӣ қолаби соддаи ибораҳои номии мазкур бештар бо пешоянди дар сурат мебастанд. Ҷузъи тобеъ дар ин қабил ибораҳо вобаста ба вазифаи грамматикӣ пешоянди мазкур ҳиссаи асо-

¹ Ниг.: Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Барои студентони факултетҳои филологияи мактабҳои олии Душанбе, 1970, с. 33; Инчунин нашри дуюми ин китоб. Душанбе, 1984, с. 37.

сиро аз лаҳози ҷойгаҳи он дар чизе ва ё маҳалле
эзоҳ медиҳад. Инак, чанд мисол:

Ба нушбоди он хурмои дар шир,
Шакар хонд ангубино чошингир.

(Низомии Ганҷавӣ)

Агарчи оби гул пок асту хушбӯй,
Набошад ташпаро чун оби дар ҷӯй

(Фахриддини Гургонӣ)

Дар ин кулзум танидам ин қадар бо ёди озодӣ,
Наворастам зи ғам, моҳии дар қуллобро монам

(Аҷзӣ)

Ман ғуломи муътамаде доштам, ба иттифоки
рафиқам равона намудам ва он заи **бо тифли дар
бағал** дар сари дӯконча нишастаанд (Мирзо Бар-
хурдори Фароҳӣ).

Дар истеъмоли пешояндҳои асли барои ташкили
ибораҳои номӣ тадричан ҳам тағйироти миқдорӣ
ва ҳам тағйироти сифатӣ рух додааст: имрӯз дара-
ҷаи истеъмоли ин қабил ибораҳо афзуда, барои
таъсиси онҳо на фақат пешоянди «дар», ки клас-
сикони адабиётмон ба қор бурдаанд, балки қариб
ҳамаи пешояндҳои асли низ истифода мешаванд.
Ноғуфта намонад, ки қолиби мазқури ибораҳои
исмӣ бештар дар асарҳои устод Айнӣ ва Сотим
Улуғзода дучор меояд. Барои истифодаи он дар
навиштаҳои носирони миёнсолу ҷавон, бегумон,
таъсири асарҳои ин ду адиби суҳанвар кам нест.
Аз мисолҳои зиёде, ки дар даст дорем, қисмеро
зикр мекунем:

Аз кӯдакони навзод гирифта то мурдаи дар
гӯри ин олам... ба дасти сармоядорони Ғарб мӯҳ-

тоҷ шуд С. Айнӣ); Марги бо дӯстон тӯй гуфта-
анд (С.Айнӣ); Паноҳандағони ба худро аз ҳар гуна
таҳлука химоят мекард (С. Айнӣ); Аммо намунае
аз айёми бачағиҳояш ва ҳаёги то дарбориаш дида
намешавад (С. Айнӣ); Тазкиранависон меғуянд,
ки Фирдавсӣ барои додхоҳии аз залама дар хусу-
си андози хироҷ аз Тӯс ба Ғазнин рафт (С. Айнӣ);
Оббозии бо собун дар ҳузури худи тӯта Люба ба
амал омад (С. Улуғзода); Масоҳаи то ҳаёт аз
хонаи деҳағии мо як чакрим ҳам намеомад
(С. Улуғзода); Ба ҳар ҳол юриши ба Кангурт
номумкин гардид (С. Улуғзода); Чанги бо аш-
рофро бар ўҳдаи ў воғузур — Андар ин майдон
чу Лоҳутӣ касе чолок нест (Лоҳутӣ); Шумо пар-
рандағони дар сафар — Набудаед мушти пар
(М. Қаноат); Ба сарбории гармои тобистон боз
ҳаври кўрғошими дар гудоз нафаси касро мегар-
донд (Бобо Насриддинов);

Аз ин мисолҳо аён дидан мумкин аст, ки пешо-
яндҳо алоқаи исми тобеъро бо исми асосӣ қавитар
сохта, барои аниқ ва равшан ифода намудани
муносибатҳои мухталифи грамматикӣ ёрмандӣ
кардаанд. Тарафи дигари мусбат дар сохти ибор-
аҳост; онҳо баръакси ҳамонандҳои худ, ки дар
қолиби исму таркиботи сифати феълӣ ё ҷумлаҳои
пайрави муайянкунанда воқеъ мешаванд, мўҷаз
ва рехта буда, дар таъмини ихтисор, ки яке аз
муҳимтарин шартҳои фасоҳат ва бловати калом
аст, аҳамияти хосае доранд. Мучиби мурочиати
адибони маъруф, хусусан, суҳанвари забардасте
чун Айнӣ ба онҳо маҳз дар ҳамин ҷост.

Тарҳи навъи мураккаби ибораҳои номии изо-
ффӣ пешоянднок чунин аст: исму таркиби исмӣ,
исм ё сифат. Шакли охир серистеъмол буда, имрўз
зиёдтар густариш дорад. Ин қолиб ҳам бо вучуди

Маҳдудии доираи истеъмол аз ҷониби классикони адабиётамон истифода шудааст;

Лаби сероби ба хун ташна лаби ёри ман аст.
В-аз паи дидани ӯ додани чон кори ман аст.

(Ҳофизи Шерозӣ)

Ба панҷ мерасид асбоби зиндагии хуш,
Ба иттифоқи ҳақимони шӯхра дар офоқ.

(Абдурахмони Чомӣ)

Ҷиҳати қолиб дар ин гуна ибораҳо он аст, ки дорои ду ҳиссаи тобеъгаранд: ҳиссаи якум исми аввали ибора аст, ки тамоми калимаҳои дигар вобастаи онанд, ҳиссаи дуюм исм ё сифатест, ки таркиби пешояндии дохили ибораро тобеъ месозад. Бо вучуди ин истиқлоли чунун сифат (ё исм) чандон комилан нест, зеро якҷоя бо таркибҳои тобеи худ вобастаи исми асосист. Сифат дар ин қабил ибораҳо дар охир ё пеш аз таркибе, ки тобеи он аст, воқеъ мегардад: **лаби ба хун ташна, ҳақимони шӯхра дар офоқ**. Академик М. Шукуров мувозаи дуюмро мувозаи асосии забони адабии ҳозираи тоҷик ба қалам дода, сабаби онро чунин тавҷеҳ кардааст: «Вале ин шакли ибора гӯё дар гуфтугӯи мардуми Осиёи Миёна дар асрҳои охир аз истеъмол баромада буд ё кам ба назар мерасид. Дар гуфтугӯи тоҷикони асрҳои охир қолиби асосӣ қолиби **фарзанди ба чон баробар** буд. Бинобар ин пас аз революция ҳамин қолиб дар забони адабии тоҷикӣ хеле интишор ёфт».¹

Вусъати доираи истеъмоли қолиби **лаби ба**

¹ Шукуров М. Ҳар суҳан ҷоеву ҳар нукта мақома дорад с. 198.

хун ташна, албатта, чунин маънӣ надорад, ки мувозаи он тамоман аз байн рафтааст, зеро, ҳарчанд кам аст, дар навиштаҳои адибони маъруф ба назар мерасад. Ибораҳои коркунони дуртар аз худам, мадрасаи наздик ба ҳавлӣ, саночҳои пур аз тилло, дилҳои пур аз ҳаяҷон, ҷаҳони пур аз аҷоибот, ки С. Айнӣ, С. Улуғзода, А. Деҳотӣ, Р. Ҷалил ба кор бурдаанд, бурҳони ин даъвост.

Муҳаммадҷон Шукуров боз як хусусияти ибораҳои мураккаби изофии пешоянднокро ошкор сохтааст. Аз рӯи мушоҳидаи ӯ, ин ибораҳо ду навъ мешаванд: дар «қисме, масалан, дар ибораҳои «ҳамсоия ба мо дӯст», «халқи ба мо ҳамсоия», «фарзанди ба ҷон баробар» пешояндро бо изофат иваз намуда, «ҳамсоия дӯсти мо», «халқи ҳамсоия мо», «фарзанди баробари ҷон» гуфтаи имконпазир бошад ҳам, дар қисми дигар, чунончи, дар ибораҳои «фарзанди аз ҷон азизтар», «дӯсти аз ҷашм дур», «қомати аз миёна баландтар», «муболиғи аз ақл берун», «нархи аз ин ҳам арзонтар» ва ғайра ин корро қардан қатъан мумкин нест. Оре, ҳамин тавр аст. Дар ин ибораҳо изофатҳои пешояндро гирифта наметавонад. Бо вучуди ин адади ибораҳои гурӯҳи аввал, ибораҳои, ки озодона дар ду қолиб воқеъ мешаванд, чандон кам нест. Масалан: ноҳияи ба вай мансуб ноҳияи мансуби вай, мардуми ба ин фан машғул — мардуми машғули ин фан, воқеаҳои ба онҳо вобаста — воқеаҳои вобастаи онҳо, одамони ба ҳудаш наздик — одамони наздики ҳудаш, қолинҳои дар олам машхур — қолинҳои машхури олам, қалби аз шодӣ саршор — қалби саршори шодӣ, анбори пур аз ғалла — анбори пури ғалла, сатили лаболаб аз об — сатили лаболаби об ва амсоли инҳо.

Ин мулоҳиза дар тақризи муаллифи ин сатрҳо

ба нашри якуми китоби М. Шукуров «Ҳар сухан чоеву ҳар нукта мақоме дорад» изҳор шуда буд.¹ Олими мӯхтарам ақидаи моро комилан пазируфта, ин нуктаи муҳимро таъкид карда буданд, ки «дар матбуоти имрӯза фақат шакли якуми ин ибораҳо, яъне шакли пешояндноки онҳо, маъмул шудааст ва шакли дуввум, ки сабуктар аст, аз хотирҳо фаромӯш гардидааст».² Мо ин фикрро бо чунин ду илова комилан ҳақ мешуморем: аввалан, қолиби изофат ва пешоянддор на фақат дар забони матбуот, балки дар навиштаҳои баъзе аз адибони номдор ҳам васеъ роҳ ёфтааст; сониян, дараҷаи истеъмоли бемавриди ин қолиб паёпай маҳдуд шуда истодааст, ки асари китоби мазкури М.Шукуров дар ин боб кам нест.

Ҳарчанд мӯхтарам М. Шукуров дорои анъана будани ибораҳои қолиби изофии пешоянддор ва зарурати истеъмоли онҳоро дар забони адабии имрӯза қабул доранд, он фасли китоби худро, ки ба ин масъала оид аст, чунин оғоз кардаанд: «Ибораҳои ҳамсоия ба мо дӯст, мамлақати ба мо дӯст, халқи ба мо ҳамсоия, ки ҳоло дар матбуот дида мешаванд, ба ақидаи мо, чандон дуруст нестанд. Ин мазмун дар забони тоҷикӣ одатан дигар хел ифода мешавад».³

Мо дар мақолаи мазкури худ гуфта будем, ки ин мулоҳиза «аз рӯи риояи назокати сухан як андоза дуруст бошад ҳам, ба қондаи грамматика чандон мувофиқ нест». Ҳоло ҳам ба ҳамин ақидаем. Воқеан, дар соҳти грамматикӣ ин ибораҳо аз он ибораҳои, ки маъқул доништа, истифодаашонро

¹ Ниг.: Ғаффоров Р. Дар боби хусни сухан. «Садон Шарқ», 1969, № 5, с. 124.

² Шукуров М. Ҳар сухан чоеву ҳар нукта мақоме дорад, с. 199.

³ Дар ҳамон ҷо, с. 197.

тавсия кардем, хилоф ва носозгорие нест: онҳо ҳам монанди ибораҳои **воқеаҳои ба онҳо вобаста, шахси ба худ наздик, саночҳои пур аз тилло** ва мисли инҳо дар қолиби исм — изофат таркиби чонишинӣ ё исмӣ — сифат (ё баъзан исм) сохта шудаанд. Пас, ин ҷо аз бобати сохт чизе, ки хилофи қоида бошад вучуд надорад. Бинобар ин, ба пиндошти мо, кор фармудани ибори «**шахси ба худ наздик**» ҳар қадар раво бошад, ба ҳамон андозаи истеъмоли ибори «**ҳамсоия ба мо дӯст**» низ ҷои аст. Гуянда ҳақ дорад, ки мувофиқи тақозои услуби баён яке аз қолибҳои ба кор барад. Чунончи, ба ин тарз, **шахси ба худ наздик — шахси наздики худ, ҳамсоия ба мо дӯст — ҳамсоия дӯсти мо.**

Ҷиҳати асосӣ дар ибораҳои изофии пешоянддор, чунон ки дар ин хусус пеш ҳам гуфта будем, ин аст, ки онҳо дорои хусусияти услубианд: пешояндҳо, одатан, исм ё чонишинҳои ба феъл вобаста сохта, барои ташаккули ҳол ё мафъули ҷумла хизмат мекунанд. Ҳангоме ки онҳо дар дохили ибораҳои номӣ исм ё чонишинро ба сифат ва ё исми дигар алоқаманд месозанд, хусусияти мазкури худро маҳфуз медоранд. Дар натиҷа чунин муносибатҳои грамматикӣ дар онҳо, чунон ки дар ибораҳои феълӣ, хеле барҷаста ифода мегардад. Ва ҳол он ки ин маънӣ дар муродифи ин ибораҳо, ки дар қолиби изофӣ воқеъ мешавад, ба тарзи умумӣ ва ноаёнтар ба зухур меояд: исм ё чонишин дар ин ҳол нисбати калимаи асосӣ дар муносибати муайянсозӣ омада, маънии ҳол ё мафъулро чун тобише фаро мегирад. Ана барои ҳамин, вақте ки таъкиди масъала пеш омад, ибораҳои изофии пешоянддор, дар ҳолатҳои дигар шаклҳои ҳаммаъноии изофии онҳо, ки услубан мутадиланд, истифода мешаванд.

Барои ҳамин ҳам нуктадонон аснои таъкиди маъ-
нӣ шакли пешояндро бар шакли изофӣ тарҷеҳ до-
даанд. Ин маънӣ аз ибораҳои дӯстони ба ман наз-
дик, одамони ба худаш номақбул, ёрони ба ҷон
баробар, ки устод Айни дар ҷумлаҳои зерин истифо-
да бурдааст, равшан ба ҷашм мерасад:... бо тахал-
луси «Айни» шеър гуфтаниро баъзе дӯстони ба
ман бисъёр наздик фаҳмида буданд; **ӯ одамҳои ба**
худаш номақбулро бо алфози қабех дашном метод;
Темурмалик... мурдаҳои **ёрони ба ҷон баробари**
худро аз лошаи муғулон ҷудо карда, ба канорае
мебаровард.

Аммо бади қор дар он ҷост, ки қолиби таъкиди
ҳангоми оддигӯӣ дар матбуот ва навиштаҳои баъзе
адибон бидуни зарурати услубӣ фаровон истифо-
да шуд. Як сабаби афзудани теъдодии ин шакл
ва фишори он ба муродифаш низ дар ҳамин ҷост.
Дар истеъмоли қолиби изофии пешоянддор айби
дигаре ҳам зоҳир гашта буд, ки аз назари ҳақиқат-
бини Муҳаммадҷон Шукуров пинҳон намондааст.
Баъзе аз қаламдастони мо тарҳи анъанавии ибор-
раро, ки рехта ва мухтасар аст, шикаста, хеле
тафсил доданд, ба вай маъноҳои зӯран ҷо кар-
данд, ки барои ифодаи онҳо як, гоҳо ду ҷумлаи
пайрав лозим аст.

Мо дар боло дидем ки, иборати **лабӣ сероби ба**
хун ташна исми асосӣ ғайр аз ҳиссаи «ба хун
ташна» боз бо як калимаи дигар, калимаи **сероб**,
муайян шудааст. Ҳолатҳои бо ҳиссаи дигар эзоҳ
ёфтани қисми тобеи ин гуна ибораҳои мураккаб низ
мушоҳида мешавад. Чунончи, калимаи **бисъёр** дар
иборати **шаҳси ба худ бисъёр наздик**, ки ба қалами
устод Айни таалуқ дорад, тобеи калимаи **наздик**
аст. Ба ҳамин шакланд асосан қолибҳои маъмули
ибораҳои тафсилии изофии пешоянддор. Аммо ин
қолиби хушсифати сабук оддинависонро, ки ба

зебой ва назокати сухан бепарво буданд, қонеъ карда натавонист. Онҳо бо роҳи овардани калима, таркиб ва ё ибораҳои чн ба шарҳи ҳиссаи асосӣ ва чи қисми тобеи қолиби анъанавӣ ҳаҷми онро васеъ карданд. Дар натиҷа тарҳи рехта ва мавзунӣ ибора саҳт осеб дид, фасоҳати вай кост. Инак, чанд намуна: хонаи аз майда будани даричааш то-рик, яктаҳи алочаи чигии аз гиребон то ба доман пур аз дарбех, сержанти хурдӣ ҷангидаю воқиф аз ҳама макру найрангҳои душман ва монанди инҳо. Ин ибораҳоро қаламкаши навкор не, балки яке аз нависандагони машхури мо ба риштаи таҳрир кашидааст. Хонандае, ки андак аз қоидаҳои фасоҳати сухан огоҳӣ дорад, ба хубӣ дарк хоҳад кард, ки байни қолиби анъанавии ибораҳои мазкур ва ин қолибҳои навбуъеди онҳо фарқ аз замин то осмон аст.¹

Дар аснои ҷорӣ гардидани тамоюли нав, тамоюли тоза кардани забони адабӣ аз унсурҳои нозебу вайрон қолибҳои тафсилии мазкур на танҳо ривож наёфтанд, балки саҳт маҳкум шуданд. М. Шукуров табоҳӣ ва зишти онҳоро донишмандона ба исбот расонид ва маслиҳат дод, ки барои парҳез аз истеъмоли чунин қолибҳои дурушту муҳмак кор фармудани ҷумлаҳои пайрави ҳаммаъношон ба ивази онҳо айни савоб аст. Ҳамчунин афзоиши савияи забони зиёиёни солҳои ҳафтаду ҳаштод барои рафъи ин иллати фасоҳати нутқ боис шуд. Ҳамин аст, ки ҳоло қолибҳои тафсилӣ ва сераъзои ибораҳои изофии пешоянддор камтар ба назар мерасанд.

¹ Дар рисолаи Муқим Акрамов. «Ибораҳои сифатии забони ҳозираи тоҷик» (Душанбе, 1977), ҳарчанд ба назари танқидист, онд ба қолибҳои тафсилии ибораҳои мавриди баҳс мисолҳои фаровоне мазкуранд.

Дар боло се қолиби ибораҳои исмиро аз назар гузаронидем, ки тавассути ду воситаи грамматикӣ — изофат ва пешоянд ташкил ёфтаанд. Ду қолиби аввал рехта ва сабук буда, қолиби сеюм, ки гоҳе зиёда тул мекашад, дар талаффуз сакта ва гаронӣ меорад. Аз ин ҷиҳат ҳарчанд дар сохти он аз бобати қоидаи грамматикӣ ихтилофе нест, талаби маданияти сухани тоҷикро, ки табиатан мавзунӣ ва равонии тарзи ифодаро мепарварад, наметавонад қонеъ созад. Маҳз ба ҳамин сабаб аст, ки классикони адабиёти мо қолабҳои секалимагӣ ё чоркалимагии (ғайр аз пешоянду изофат) ибораҳои номии мазкурро қорбасти кардаанд. Устод Айни, ки фарқи борики ҳусни баёнро ба беҳтарин тарзе эҳсос мекард, низ ба қолиби анъана таарруз накардааст, ҳарчанд ки дар навиштаҳои вай ин навъи ибораҳо дар ниҳояти фаровонӣ истифода шудаанд. Ҳоло дар зер аз таҳрири ӯ чанд намуна зикр мекунем, то барои дигарон намуна бошад: асбоби ба деҳқонон дарқорӣ, шӯрапушти ба мадраса мансуб, кирдорҳои бади ба омма зарарнок, мадрасаи наздик ба он ҳавли, яхдонҳои пур аз чорма, оби аз Малик поён, шарикони ба дил наздик ҷойҳои аз марказ дурдаст, таклифи аз талаби вай арзонтар, бомҳои аз барф сап-сафед, кӯчаи дар зимистон пурлой, муомилаи бо ҳӯчаини нав, ниғаҳдории аз ҳучум, мактаби ба усули тоза, меҳмони ба мо номаълум, ҷоҳои ба ман таъсирбахши «Наводир-ул-вақоеъ» ва монанди инҳо.

Мисоли панҷум. Яке аз он дигаргуниҳои намоён, ки баъди Инқилоби Октябр дар сохти синтаксисии забони адабии тоҷик ба амал омад, тафсил ёфтани таркиби ибораҳои феълиҳолӣ, сифати феълӣ ва масдарист. Ин ҳол имкониятҳои грамматикӣ ва услубии масолеҳи забонро яке барҷаҳд афзуд, ададу қолиби муродифоти наҳвиرو зи-

ёд кард. Мутаассифона, масъалаи мазкур дар забоншиносии тоҷик, чунон ки бояд, баррасӣ нашудааст¹. Ва ҳол он ки равшан сохтани ҳусну кубҳи падидаҳои нав дар ин соҳа на фақат барои таъин намудани ҷараёни таърихи инкишофи забони адабии мо дар роҳи расидани вай ба пояи миллӣ, балки барои илми маданияти суҳан ҳам, ки ба тамоюлҳои фаъоли тараққиёти забон такъя дорад, дорои аҳамияти зиёдаст.

Ҳар се навъи ибораҳои мазкур дар забони классикӣ мавриди истифода буданд, аммо аксаран дар ҳаҷми кӯтоҳ воқеъ мегардиданд. Маъниҳои гуногуне, ки имрӯз ибораҳои тафсилӣ феъли ҳол, сифати феълӣ ва масдарӣ ифода менамоянд, собиқ бештарин ба воситаи навъҳои мухталифи ҷумлаҳои мураккаб, чи ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва чи тобеъ, адо мешуданд.

Камбудии асосӣ аз лиҳози фасоҳати суҳан дар истеъмоли ибораҳои мазкур, ҳангоми оддигорӣ, ба назари мо иборат аз он шуд, ки онҳоро ҳаҷман аз ҳад зиёд тафсил дода, ба зиммашон вазифаи чанд ҷумларо зӯран бор кардем. Дар натиҷа забон як навъ ранги ғализу дурушт гирифт, салосат ва равонии он коҳиш ёфт. Ҳамин хел ҳам шуд, ки баъзе аз қаламдастон мувозаҳои иборагиро бар қолибҳои ҷумлаҳои мураккаб бартарӣ доданд ин боиси он гардид, ки доираи истеъмоли баъзе ҷумлаҳои пайрав як дараҷа маҳдуд шавад. Шак нест, ки такмили қолиби ибораҳои мазкур муқтазои инкишофи таърихии забон буд ва забони адабӣ аз

¹ Дар диссертацияи номзоди Абдурахмон Усмонов «Шаклҳои ғайритасрифӣи феъл дар забони адабии тоҷик», ки соли 1983 дифоъ шуда буд, танҳо баъзе аз ҷиҳатҳои ибораҳои қиёсан бо шаклҳои ҳаммаънои форсишон ба тадиқи расидаанд.

ин ҳисоб пеш рафт ва мукамалтар гардид. Эроди мо марбут ба он аст, ки қолибҳои анъанавии сода ба андозае ҳукми фаромӯшӣ гирифтанд, қолибҳои серҷузъа, ки дар талаффуз гаронӣ доранд, серистеъмол шуданд. Азбаски ҳаҷми мақола барои таҳлил ва тасвири хосияти тамоми ибораҳои номбаршуда ғунҷоиш надорад, ҳоло фақат яке аз онҳо — ибораҳои масдариро мухтасаран аз назар мегузаронем.

Чунон ки маълум аст, ибораҳои масдарӣ се қолиб доранд: а) қолибе, ки ҳиссаи тобеъ пеш аз масдар меояд: **китоб хондан, ба боғ баромадан, аз тӯҳмат халос шудан**; б) қолибе, ки ҳиссаи тобеъ пас аз масдар воқеъ мегардад: **хондани китоб, рафтани ба боғ, халос шудан аз тӯҳмат**, в) шакли омехта, ки дар он масдар миёни ҳиссаҳои тобеъ ҷо мегирад: **китоб хондани муаллим, ба боғ рафтани талабагон, аз тӯҳмат халос шудани бегуноҳон** ва ғ.

Дар осори классикӣ масдарҳои изофӣ на фақат дар ифодаи муносибати соф муайянсозӣ, балки барои баёни муносибати атрибутии дорои тобиши ҳоли, ҳамчунин барои баёни муносибати мафъулӣ низ истифода шудаанд. Чунончи, дар байти Рӯз дар касби хунар кӯш, ки май хӯрдани рӯз — Дили чун оина дар занги зулом андозад калимаи рӯз масдарро аз ҷиҳати замон шарҳ дода бошад, дар байтҳои поён калимаҳои **пинҳон, дарӣ** онро аз лиҳози тарз муайян сохтаанд:

Зи бода хӯрдани пинҳон малул шуд Ҳофиз,
Ба бонги барбату най розаш ошкоро кунам.

Зи шеъри дилкаши Ҳофиз касе бувад огоҳ,
Ҷи лутфи назму сухан гуфтани дарӣ донад.

Таркибҳои пешояндӣ дар навиштаҳои суханварони пешии ҳам қабл аз масдар (камтар) ва ҳам пас аз он (бештар) дучор меоянд. Дар ҳар ду ҳолат ҳам асосан шаклҳои соддаи ибораҳои масдарӣ истифода шудаанд. Классикони мо, ки ҳама фасоҳатнигор буданд, вақти истифодаи шаклҳои омехтаи ибораҳои масдарӣ низ барои ҳифзи равонии сухан ба шаклҳои мураккаби онҳо майл накардаанд. Ин анъана дар забони форсӣ ҳоло ҳам идома дорад. Ба ин муносибат овардани суханони зерини муҳаққиқи ин мавзӯ У. Абдурахмонов бамаврид аст:— «Конструкцияҳои мазкур (таркибҳои омехтаи масдарӣ — Р. Ф.) дар забони форсӣ мавҷуд бошанд ҳам, аз забони тоҷикӣ фарқи намоёне доранд, аз ҷумла, дар он истифодаи пурқунандаи бевосита пеш аз масдар мушоҳида намешавад. Ғайр аз ин чунин ибораҳо аз бобати кӯтоҳӣ низ тафовут доранд ва одатан фақат дорои як пурқунандаи бавосита ё фақат як ҳоланд».¹

Аммо ин анъана дар забони тоҷикӣ шикаст: пурқунандаҳои бевосита қабл аз масдар фарвон истифода шуданд, истеъмоли таркибҳои пешояндӣ пеҷ аз он низ назар ба ҳолати ақс ба маротиб зиёд шуд. Чунин қолибҳои ҳам ранги умумӣ гирифта, ба расмият даромаданд, ки дар онҳо ғайр аз пурқунандаи бевосита як пурқунандаи бавосита, ё як пурқунандаю як ҳол пеш аз масдар қатор воқеъ гаштаанд. Инак, ҷанд намуна: ман шабона бачагони хурдсолро ба ҷои дур фиристодан тарсидам (С. Улуғзода); Вай, лоақал, сабаби дар рӯзи ваъда ба сари пул омаданаширо фаҳмиданӣ

¹ Абдурахмонов У. Неличные глагольные формы в современном таджикском литературном языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Душанбе, 1983, с. 10.

шуд (Р. Чалил); Мабодо дар дили \bar{u} аз истоданам ба паҳлуяш пайдо шуда бошад (С. Айнӣ); Модари Сафар... аз ин қадар дуру дароз ба осмон чашм дӯхта хомӯш мондани писараш дар ҳайрат монд (С. Улуғзода; Акнун бояд ҳикмати оташро дар сандалӣ бо хокандоз ниҳоданамро фаҳмида бошад (С. Айнӣ); Ман ҳамин шаб ба шаҳр даромаданам лозим буданро гуфта, аз шабхобӣ узр овардам (С. Айнӣ).

Ибораҳои тафсилии масдарие ҳам мавриди истеъмоланд, ки дар онҳо ду пешоянд пасопеш воқеъ мешаванд. Ин натиҷаи дур рафтани пешоянди аввал аз феъли худ аст. Масалаи, ин хел: **баъд аз мактаб омадан, пеш аз ба маҷлис рафтан, барои ба муаллим додан** ва ғ. Аён аст, ки ин ҷо пешояндҳои «баъд аз», «пеш аз», «барои» аз канори феъли худ ҷудо шудаанд. Табиист, ки ин ҳол дар суҳан дурушти ва ноҳамворӣ ворид намудааст. Чунон мисолхоро дар навиштаҳои солҳои панҷоҳу шаст метавон бисёр дучор кард. Баъзе аз намунаҳои онҳо аз таҳрири як адиби номӣ ба тариқи зайл аст: **Як рӯз ба қасди аз ин кулакдухтар ҷудо шудан ба пеши раиси местком рафта будам; Холо вай ба хурӯсе мемонд, ки пеш аз ба ҷанги минқору ҷангол баромадан** парҳои гулӯи худро хезонида ба ҷаҳидану нигардан омода мегардад. Суҳандонон ва фасеҳнигорон ин ибораҳоро дар қолиби суфта, қолиби **ба қасди ҷудо шудан аз ин кулакдухтар, пеш аз баромадан ба ҷанги минқору ҷангол** ба кор бурда, аз истифодаи паи ҳамин пешояндҳо ва роҳ додан ба истифодаи сакта ва дағал метавонанд раҳан

Н. Маъсумӣ нисбати ибораҳои мавриди истифодаи С. Айнӣ «Марги судхӯр»-ро ба ногуни пайрав донишмандона ошкоранин натиҷа бардошта буд: «Дар «Марги судхӯр» монанди ибораҳои сифати

дараҷа зиёд кор фармуда шудани ибораи масдарӣ ҳам як нишонаи соддагии сохти синтаксисии забони ин асар аст».¹

Дар асарҳои С. Айнӣ баробари қатор омадани ҳиссаҳои тобеъ пеш аз масдар ба тақсими кор фармудани онҳо дар пеш ва думболи он низ зиёда мушоҳида мешавад. Устод дар ин боб ду усул ба кор бурдааст: аввалан, таркибҳои пешоянди бевоҳита пас аз масдар ҷой медиҳад: Як вақт ман онро аз ғарқ шудан дар об халос карда будам; Қорӣ — Ишкамба аз даромадан ба сарой маҳрум мемонад; Дуюм, бидуни фуругузошти пешоянд масдарро бо изофат ба кор мебарад: Онҳо ба замми ин моро ба итоат кардан ба душмани мо далолат мекунад; Пас аз баромадани аз завод бо роҳбарии Сангин ба ҳуҷраи яке аз тоҷикон... рафта, чанд рӯз хобид.

Қолиби якум анъанавии кӯҳан дорад ва яке аз хубтарин усулҳои барои таъмини равоии сухан. Нуқтасанҷони хуштабъ ба ин шакл бештар рағбат зоҳир кардаанд. Мисолҳои зерин, ки аз «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсианд, далели муҷассами ин даъво хоҳанд буд: овардани Рустам Қайқубодро аз кӯҳи Албурз, Рой задани Зол ба мӯбадон дар қори Рудоба, бахш кардани Фаридун Чаҳонро бар писарон, рафтани қанзакони Рудоба ба дидани Зол, сухан гуфтани Пирон бо Сиёвуш аз Фарангис, нома навиштани Нӯширвон ба қордорон дар бораи додгустарӣ ва ғ.

Қолиби дуюм дар осори классикӣ ба мо дучор нашуд. Аҷаб нест, ки аз ихтирооти ҳуди С. Айнӣ бошад. Дар аксари мавридҳо устод худ шакли беизофаашро ба кор бурдааст. Яқин, қолиби бештар

¹ Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. Сталинобод, 1959, с. 289.

ҳамин аст, чаро ки аз тарки изофат ибора маънан заррае зарар намебинад. Масалаи, муқоиса кунед: баромадани аз завод—баромадан аз завод. Афзоиши изофат ба масдар, қолибан, аз он ҷо ба миён омадааст, ки калимаю ибораҳо ҳангоми воқеъ гаштан дар пеш бо ёрии пешоянд ё пасоянд, аснои истифода дар қафо тавассути изофат ба масдар васл мешаванд. Аз он ҷо ки таркибҳои исми ҳангоми таъдбири ҷой ба паси масдар айнан мекӯчанд, баъзе кор фармудани изофат (агар исм ё сифат тобеъ надошта бошад) ҳолате намеонад. Ин нукта муҳиятан ба ҷунии талаботи маданияти сухан мувофиқати тамои дорад: сухан ҳамеша моили ихтисор аст ва истифодаи хурдтарин воқеаҳои забони бидуни зарурат хилофи фасоҳати калом ҳақ буд.

Қолиби ибораҳои масдари изофату пешоянднок ғайр аз навиштаҳои устод Айни дар таълифоти С.Улуғзода низ дучор мешаванд. Аз он ҷумла аст ин ду мисол: Амлоқдори собиқро ба фуromaдани аз асп таклиф кард; Аз рафтани ба Чилдухтарон хурсанд шудам;

Мисли он ки дар осори С. Айнист, дар асарҳои С. Улуғзода ҳам қолиби асоси ин қабил ибораҳои масдари ҳамон қолиби ибораҳои беизофат аст. Ҷунии ба назар мерасад, ки имрӯз маҳз ҳамин қолиб раванқ дорад: кор фармудани таркибҳои қатори исми барои ифодаи муносибатҳои рангоранги синтаксисӣ пеш аз масдар беш аз пеш маҳдуд мешавад. Аҳли қалам ҳоло ё таркибҳои тақсим карда, дар пеш ва қафои масдар ба кор мебаранд ва ё ба ҷумлаҳои пайрави ҳаммаъноӣ онҳо рӯ меоранд. Ин ҳам нишонаи зебоиниғорӣ, аломати тавачҷӯҳест барои зинда ва серистеъмом намудани анъанави иборасозии классикӣ. Дар тасдиқи фикр ҳоло аз эҷодиёти С. Улуғзода, ки «рӯҳи

замон» ва меъёрҳои роиҷи забони адабии кунунии мо дар навиштаҳои ӯ ба хубӣ акс доранд, чанд мисол меорем.

Мисоли аввал мансуби ду романи «Навобод» аст, ки яке солҳои авҷи оддигӯӣ — соли 1953 навишта шуда, дигаре асноӣ амали тамоюли талоши сухан ва боло бардоштани маданияти он — соли 1982 бо таҳрири нав ба таърифи расида буд. Дар нашри с. 1953 таркибҳои исми дар ибораҳои тафсилии масдари бештар қалб аз қузъи асосӣ воқеъ гаштаанд. Дар нашри нав акси ин ҳолатро мебинем. Мисолҳои зерин аз он ҷумлаанд: Рост аст, ки худи Шарофат-хола барои ба «Навобод»-равии духтараш муқобил баромадан вачҳе дошт (1953, с.103) — Рост аст, ки худи Шарофат-хола ҳам барои манъ кардани духтараш аз рафтани ба «Навобод» вачҳе дошт (1982 с. 92); Аммо Шодигул чӣ қунад, ки падараш уро аз «Навобод» рафтани манъ кард (1953, с. 103); Лекин Шодигулро падараш аз рафтани ба «Навобод» манъ кард (1982, с.91).

Мисоли дуюм шомили романи «Фирдавсӣ» аст, ки соли 1988 аз ҷоп баромад. Забони ин асар ба талаботи кунунии ҳусни баён қомилан мусоидат дошта, кӯшиши муаллифро барои тоза кардани забони адабӣ ва унсурҳои омиёна, эҳё ва маъмул соختани қоидаҳои анъана барҷаста нишон медиҳад. Шубҳае нест, ки қисме аз унсурҳои қадим аз тақозои услубии мавзӯи роман сар задаанд. Ин як тарафи масъала аст. Тарафи дигари он вобаста аст ба эволюцияи услуби муаллиф, ки, бидуни шубҳа, аз забони адабиёти классикӣ сарчашма мегирад. Ба наср гардонидани «Шоҳнома»-и безаволи Абдулқосим Фирдавсӣ, навиштани чанд асар дар мавзӯи таърихӣ, вобаста ба ин ҳамвора мутолиа намудани осори бадеию илмӣ кӯҳна ба таъбири ҷиддии сабки нависанда нақши назаррасе гузоштанд. Ин

хусусиятро мо. аз чумла, дар ибораҳои масдарие мушоҳида мекунем, ки дар қолиби классикӣ, он қолибҳои, ки Фирдавсии бузургвор ҳам истеъмол карда буд, кор фармуда шудаанд. Инак, чанд намуна: **Ба назм гардонидани қиссаи писарони Фаридун бисъёр дароз кашид:...** ба овардани он сатрҳои даҳшатаңгез ба рӯи қоғаз дил намекунад; Имоми шодобӣ қироат кардани талабагони мадраса «қиссаи маҷус»-и Золи Рудобаро... баён намуда, навишта буд;... фузалои шаҳр назм кардани шумо қиссаи замони ҷоҳилияро намелисанданд; Таҳдиди ҳабсу банд ва ҳатто тахтачаи занҷирбанд овехтан ба гардани қарздорон пайдо шуд; баъзе хирочгузори аз почорӣ ба қарз бардоштан аз судхӯрон розӣ... шуда буданд; Ба ақидаи банда фиристодани Фирдавсӣ ин манзумаро ба соҳиб на аз он сабаб будааст, ки...

Мо намунаи мисолҳоро қасдан андак зиёд зикр намудем: аз як тараф, хостем, комилан ба исбот расад, ки С. Улуғзода, дар воқеъ, ба истифодаи фаровонтари қолиби равои ва суфтаи ибораҳои масдарии тафсилӣ рӯ овардааст, мақсади дигар бо ин воситаи тарбияи забони қаламдастонест, ки ба кор фармудани қолиби дурушти ибораҳои мазкур ху гирифта, қолибҳои шоистаи классикиро фаромӯш кардаанд.

Қисмати луғат назар ба ҳама сатҳи дигари системаи забон зудтар инкишоф меёбад ва тағйир мебинад. Аз ҳамин ҷиҳат муқаррар сохтани хусусияти меъёрии воҳидҳои ҷудоғонаи луғавӣ басо душвор аст. Шояд ба ҳамин сабаб бошад, ки Л. Н. Толстой ¹² навишта буд: «Қалимаҳои мурда вучуд надоранд, ҷаеи онҳо дар пайванди муайяне зинда хоҳанд, шуд». Чунин хусусияти системаи луғавӣ мучиби он гардид, ки баъзе аз аҳли назария мавҷудияти нормаи луғавиро зерини шубҳа гирифтанд. Аз чумла,

яке аз мутахассисони намоёни илми маданияти сухан проф. Б. Н. Головин дар ин бора ин тавр навишта буд: «Интихоби калима ва ворид овардани он дар нутқ бештарин на ба воситаи норма, балки тавассути салоҳият ба низом меадрояд».¹

Бо ин ҳам гуфтан мумкин нест, ки дар қисмати луғат меъёри умумӣ вучуд надорад. Аз касе пӯшида нест, ки аҳли қалам, онҳое, ки салиқаи хуби забонӣ дошта, набзи замонро ба хубӣ эҳсос мекунанд, дар истеъмоли воҳидҳои луғавӣ на фақат ҷою маҳалли онҳо, балки талаби давр ва ҷомеаро низ ба ҳисоб мегиранд. Ба ҳамин сабаб аст, ки мо баъзе калимаҳоро архаистӣ, баъзеи дигарро лаҳҷавӣ ҳукм карда, аз истифодаи онҳо бе зарурати услуби худдорӣ мекунем. Тамоюлотҳои кунунии инкишофи забони адабии тоҷик ҳусни назари қаламкашонро ба ин қабатҳои луғавӣ ба дараҷот тағйир дод. Азҳамин ҷост, ки солҳои охир хеле калимаҳои «кӯҳна» бозпас зинда шуда, ранги фаъол гирифтанд, як гурӯҳ луғатҳои маҳаллӣ, хусусан, калимаҳои марбут ба лаҳҷаҳои кӯҳистон, ки пеш бо сабабҳои маълум камтар ба забони адабӣ роҳ ёфта буданд, аз доираи танг берун омада, ҳосияти умумӣ пайдо карданд.

Барои тасдиқи фикр аз услуби бадеӣ, аз навиштаҳои ду нависандаи нуктасанҷ — Ф. Муҳаммадиев ва А. Самадов чанд мисол меорем. Далеле, ки аз таҳрири Ф. Муҳаммадиев зикр мешавад, бо калимаҳои номашхур, ё, чунон ки мегӯянд ба калимаҳои адабии китобӣ, дахл дорад, ки дар поёни охирини вай «Варта» бештар истифода шудаанд. Баъзе аз ин калимаҳо ва ё мопанди онҳо дар

¹ Головин Б. Н. Основы культуры речи. М. 1980, стр. 31.

асарҳои қабл аз ин навиштаи муаллиф, ҳамчунин дар асарҳои нависандагони дигар низ кам ё беш дучор мешаванд. Аммо истеъмоли фаровони онҳо дар повести мазкур ҳамонро таъсири тамоюли хуш-нигорист. Нависандаи суханшинос бо роҳи истифодаи мавридшиносонаи чунин воҳидҳои луғавӣ, ки услубан номӯътадиланд, хостааст, ки доираи калимаҳои ғаёл ва умумистеъмоли забони адабии имрӯзаро боз ҳам васеътар намояд. Инак, чанде аз онҳо: **ройгон, дамон** (кафки дамон), **посух, шикейбой, маҳлака, поло, вожгун, рафъ, муштоқ, ниёз, вачд, пайкар, ғиреф, фарр, густаридан, субӯт, акноф, накҳат, родмард, муқовимат, сӯгвор, суруд, ялдо ва ғ.**

Мисолҳои марбут ба навиштаҳои А. Самадов калимаҳои китобӣ ё, ба қавли устод Айнӣ, «таъбирҳои классикона»-ро фаро мегиранд, ки дар зодгоҳи ӯ зиндаанд. Мушоҳидаи зиёд моро ба чунин хулоса овард, ки А. Самадов ба забони асарҳои худ, аз ҷумла, ба истифодаи бамавриди калимаҳои шевагӣ ҳамаҷиҳата диққат медиҳад. Ӯ меҳодад, ба ин восита унсурҳои нуҳуфтаи забони халқро рӯи кор оварад, дороии забони адабиёро бештар ва имконоти услуби онро фарохтар созам. Калимаҳои шевагӣ дар навиштаҳои А. Самадов на фақат дар тавсифи сухани персонажҳо инчунин на танҳо дар ифодаи урфи халқ ва ландшафтҳои маҳаллӣ, балки дар сухани тасвири худӣ муаллиф низ бисёр дучор мешаванд. Мувофиқи таъбири «мушт намунаи хирвор» ҳоло калимаҳои **бора, полҳанг, такидан, ёбу**-ро манзури хонандагон месозем.

Қалимаи **бора** аз калимаҳои қадими тоҷикӣ ва дар луғат онро чунин шарҳ додаанд: девори қалъа, ҳисор; девори шаҳр; хоктудан баланд дар ғирдоғирди шаҳр ва ё қалъа».¹ Ин қалима ғолибан барои му-

раттибони луғати тоҷикӣ-русӣ маълум набудааст, ки дар луғат дохил накардаанд ва ҳол он ки дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ва шарқӣ ба маънои хоктӯдаи баланд маъмул аст. А. Самадов ҳам онро ба ҳамин маънӣ қор фармудааст: «...паси бора пинҳон шуд»; «...дар лаби бора нишасту дер гоҳ ба рӯи Гулбону дида дӯхт».

Полҳанг низ аз ҷумлаи калимаҳои кӯҳнаи мост. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бо зикри ду вариант — **полҳанг** ва **полоҳанг** дар тафсири он чунин навишта шудааст: тасма, яккаҷилав, чилбур, банд; расан, таноб, ки аспӣ кӯталро ба он баста мекашанд». А. Самадов ҳам ин калимаро айнан ба ҳамин маънӣ истифода бурдааст: «Бобои писарак аз полҳанги тойча дошта, ҷониби дарвоза равон шуд». **Полҳанг** солҳои панҷоҳум мавриди истифодаи умум набуд, аз ҳамин сабаб аз луғати тоҷикӣ-русӣ хориҷ мондааст.

Калимаи **такидан** дар осори классикӣ ба чунин маънӣ истифода шудааст: «давидан, ин сӯ он сӯ рафтан, таку дав кардан, даводав кардан». Ин маънои луғати мазкур имрӯз ҳам дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳои забонамон зиндааст, фақат ҳамин, ки бештар на дар шакли алоҳида, балки ба сурати **такудав** бо муродифи худ дар як таркиб истифода мешавад. Аммо дар баъзе аз лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, аз ҷумла дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ **такидан** ба маънои дигар — маънои афшондан, шипондан маъмул аст. А. Самадов ҳам онро ба ҳамин маънӣ қор фармудааст: «Насибаашонро, гирифтанд, хотирашон ҷамъ шуд,— гуфт хаёлан **Талаб** ва тоқиашро такида-такида, оби даҳонашро **фуру** бурд». Калимаи мазкур ба ин маънӣ ҳоло ба забони адабӣ низ роҳ ёфтааст. Барои ҳамин ҳам

¹ Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ. I, М., 1969, с. 203,

мураттибони лугати русӣ-тоҷикии нав онро дар тарҷумаи калимаи **отряхнуть** бо муродифҳояш — афшондан, нишондан дар як қатор зикр кардаанд.

Қалимаи **ёбу** ба маънои аспӣ боркаш дар осори классикӣ бисёр дучор мешавад. Шамсиддин Шохин дар байти зерин онро ба ҳамин маънӣ истифода кардааст:

Мезад ӯ қамчию он ёбуи тотуталъат
Пой мемонд чу нозуксанамон қад-қадӣ чав.

Ёбу бо чунин маънии таърихӣ дар шеваи чанӯбӣ зиндааст. А.Самадов бо таъсири лаҳҷаи зодгоҳаш онро дар чунин ҷумла истифода намудааст: Ин ёбуи пири лағна ба кӣ даркор?

Миқдори ин гуна калимаҳоро аз рӯи навиштаҳои А. Самадов ва адибони дигар, масалан, С. Турсун, Сорбои, Кӯҳзод, Баҳманъер ва ғайра чанд қарат метавон афзуд. Лекин ҳамин чанд далел ҳам пурра собит месозад, ки чи навъ нависандагон барои эҳёи калимаҳои кӯҳнаи тоҷикӣ, ки дар шеваҳо маҳфуз мондаанд, саъю чадал доранд.

Равияи зинда ва фаъл кардани калимаҳои кӯҳна на фақат дар услуби публицистӣ, балки қисман дар услуби илмӣ низ дар равиҷ аст.

4

Зотан, маҳфуми маданияти сухан ҳусни калом, назокат ва зебоии нутқи шифоӣ ва хаттиро фаро мегирад. Мо ҳам ин ҷо аз хусуси баъзе воситаҳои забоние баҳс кардем, ки дар ин роҳ хизмате дошта, аз унсурҳои таркибии сухани дуруст ва фасеҳ ба шумор мераванд. Мурод аз ин исботи тамоюлҳои асоси инкишофи кунунии забони адабӣ, файзбардории он аз ду сарчашмаи муҳим — забони адабиёти классикӣ ва лаҳҷаҳо дар роҳи раҳидан аз оддингорӣ ва пастии ҳусни калом аст. Мо оид ба ғалат ва вайронҳои соҳаи лугату грамматика

ва услуб дар даст мисолҳои фаровоне дорем, ки баъзеи онҳоро аз қуттӣ аттор ҳам наметавон пайдо кард. Асоситарини ингуна унсурҳои сақат ва ношоҷа дар китоби М. Шукуров «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» бо заковат ва нуктасанҷии тамом ба исбот расидаанд. Ҳар як варақи ин китоб пур аз фикри бикр, пур аз андешаҳои мудаққиконаи илмист. Дарего, ки матбуоти мо ин асари ҷомеъро дуруст таълиф накард, таҳлил ва муҳокимаи он низ аз ҷониби аҳли салоҳият, чунон ки бояд, сурат нагирифт.

Ман аз рӯи мулоҳизаҳои, ки изҳор намудам, мувофиқи он мақолаҳои, ки перомунӣ умдатарин масъалаҳои забони адабии кунунӣ тоҷик соли гузашта бо ҳамқаламии академик Р. Амонов ва алоҳида ба таърифи расонидам, ҳамчунин дар асоси тадқиқоти мазкурӣ М. Шукуров барои таъминӣ ҳусни сухани тоҷикӣ иҷрои чунин тадбирҳои салоҳ медонам.

1. Ҳар илм он вақт пеш меравад ва аҳамияти амалӣ касб мекунад, ки пояҳои назарии он дуруст муайян шуда бошад. Мутаассифона, дар забоншиносӣ тоҷик то имрӯз дар боби маданияти сухан ягон асари ҷиддӣ ба майдон наёмадааст. Бинобар ин аввалин вазифа иборат аз он аст, ки мутахассисон асосҳои илмӣ маданияти суханро ба таҳқиқ гиранд, барои ин илм китобҳои дарсӣ таълиф наоянд. Ҳамчунин лозим аст, ки таълими он дар мактаб (дар синфҳои боло) ва донишқадаҳои олӣ (бо риояи каму зиёдатии соат барои шӯбаҳои филологӣ ва ғайрифилологӣ) ба роҳ монда шавад.

2. Маданияти сухан дар навбати аввал ба донишҷӯи қоидаҳои ҷорӣ забони модарӣ такя дорад. Вале мо ин қоидаҳоро ҳанӯз ба сурати содаву оммафаҳм, дар шакле, ки барои ҳама фаҳмо

ва дастрас бошад, манзури оммаи хонандагон накардаем. Забоншиносон, муассисаҳои алоқаманди ин соҳа дар ин хусус на бояд бепарво бошанд.

3. Асоси маданияти суҳан, ҷони онро нормаҳои адабӣ ташкил медиҳанд. Ба қавли Л. И. Скворцов, норма минои баҳри мебошад, ки соҳибони забон дар укҷенуси бекарони фаъолияти суҳан майли худро ба он мутобиқ месозанд¹ Пас, таҳқиқ, тасвир ва мустаҳкам намудани норма аз ҷумлаи воҷибтарин вазифаҳои забоншиносон аст. Мо ҳоло дар ин боб ниҳоят дараҷа кам кор кардаем ва агар муносибат дар ин соҳа дигар нашавад, пешрафти кори умумӣ барои таъмини маданияти баланди суҳан муҳол аст.

4. Равнақи асосҳои назарии ғалми маданияти суҳан, татбиқи самарабахши дастурҳои он ба зиндагӣ ба дастовардҳои ғалми услубшиносӣ ҳамбастагии қавӣ доранд. Тасвири вазъи шоҳаҳои мухталифи услубиёти забони адабӣ, таъсири беистии онҳо ба ҳамдигар, таҳқиқи сабки адибони бузург ва эволюцияи услуби онҳо вобаста ба иқтисоди тамоюлҳои асосии инкишофи забони адабӣ аз ҷумлаи ҷунин вазифаҳои бузургест, ки бе ҳалли онҳо машғул шудан бо кори танзим ва меъёрварии забони адабӣ натиҷаҳои дилхоҳ нахоҳад дод. Аммо услубшиносӣ дар ҳаёти забоншиносии тоҷик яке аз қафомондатарин соҳаҳост. Тайёр кардани кардҳои худиктисос дар ин боб, сафарбарии онҳо ба барои омӯхтани ҳама шоҳаҳои функционалии забони адабӣ, дар ин асос таълиф кардани асарҳои ҷамъбастии ин соҳа амрест ниҳоят таъхирнопазир.

¹ Скворцов Л. И. Теоретические основы культуры речи М., 1980, с. 9.

5. Луғати тафсирии забони адабии имрӯзаи тоҷик ки самараи дастрани як идда донишмандони забон аст, бояд ҳарчи зудтар ба чоп супорида шавад. Ин луғат дар ҳолати имрӯзааш аз луғатҳои лаҳҷавӣ, ки шевашиносон мураттаб сохтаанд, чандон бархурдор нест ва ҳол он ки дар ин луғатҳо бисёр калима ва ибораҳои рехтаи халқӣ мавҷуданд, ки сазовори дохил кардан ба луғатҳои адабианд. Ҳоло ҳам барои ислоҳи ин камбудӣ вақт ҳаст.

6. Ба мо луғати фразеологӣ меёри бағоят лозим аст, вале ба тадвини он ҳоло касе машғул нест. Агар «Фарҳанги ибораҳои рехта»-ро, ки чанд сол муқаддам марҳум М. Фозилов чоп кунонда буд, бо такмил ва мувофиқ овардани он ба нормани адабии имрӯза дастраси умум мегардонидем, ҷи амри савобе мешуд.

7. Ба муҳокимаи аҳли ҷамъият гузоштани лоиҳаи луғати имлои нави забони тоҷикӣ, ки як гурӯҳ олимони барои он бештар аз ду моҳ вақти пурқимати худро сарф карданд, гӯшти шутур хӯрд. Гуногуннависии зиёд, мактубҳои фаровони зиёиён ба редакцияҳои мухталиф водор месозад, ки ин кори хайр зудтар сомон пазирада.

8. Нормаҳои имрӯза асосан идомаи қонунии нормаҳои қадимианд. Аммо ҳоло нормаҳои пешнина ҳама ба як минвол мавриди истифода нестанд. Дар байни архаизмҳо бисёр калимаю ибора, баъзе шакли воситаҳои грамматикӣ мавҷуданд, ки беҳуда камистеъмол ё фаромӯш шуда буданд. Дар асоси тадқиқоти илмӣ муайян кардан ва манзури омма сохтани ин қабил воситаҳои забонӣ яке аз муҳимтарин вазифаҳои илми таърихи забон аст. Мо дар ин соҳа низ саҳт мӯҳтоҷи кадрем. Ғами ин масъалаи муҳимро на дар сухан, балки дар амал бояд хӯрд.

9. Забони русӣ яке аз муҳимтарин сарчашмаҳои инкишофи забони адабии мост. Аммо таъсири ин забони пурсарват ва муқтадир ба забони мо дар ҳама маврид файзбахш ва мусбат набудааст. Ошқор сохтани ҷиҳатҳои неку бади ин мавзӯ тадиққоти ҷиддии типологӣ металабад. Иҷрои ин кор бе мутахассиси хушихтисос мумкин нест. Институти забон ва адабиёти АИ Тоҷикистон бояд дар ин соҳа низ бетаъхир чораҳо андешад.

10. Забон таърихи халқ, оинаи тамаддуни вай аст. Ривоҷи маданияти халқ, такмили олами маънавии ӯро бе забон наметавон тасаввур кард. Ислоҳоти сиёсӣ, ки имрӯз партия вазъ кардааст, аҳамияти илми забонро ба сифати муҳимтарин шоҳи илмҳои ҷамъиятшиносӣ яке бар чанд афзуд. Ин ҷиҳат президиуми АИ Тоҷикистонро ўҳдадор мекунад, ки барои зиёд ва пурқувват кардани ҳайати кормандони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ ғамхорӣ махсус зоҳир намояд.

Ин чорабиниҳо бояд барои иҷрои муҳимтарин шартҳои маданияти суҳан—донистани масъулаҳои воқеи забон ва инкишофи таърихии он, пурра ва эҷодкорона аз бар намудани қоида ва меъёрҳои адабӣ аз ҷониби соҳибони забон нигаронида шаванд. Яке аз саромадони илми маданияти суҳан, забоншиноси маъруфи советӣ профессор Г. Винокур сарманшан маданияти суҳанро ба ин тарз муқаррар карда буд: «Муҳимтарин шартҳои имкони маданияти суҳан, қабл аз ҳама, вуқуфи лингвистӣ, сониян, меҳру муҳаббат ба забон аст, ки бо шартҳои аввал алоқани ногуастани дорад».¹ Аз ин мебарояд, ки барои боло бардоштани маданияти суҳан аҳли ҷамъиятро тарзе тарбия кунем, ки аҳамияти забони модарни худро дар ҳаёти маънавий, иҷтимоӣ

¹ Винокур Г. Культура языка, 2-е изд., 1929, с. 41.

ва сиёсӣ дуруст дарк созанд; шууроно ҳис намо-
янд, ки забон асоси тамаддун, воситаи худогоҳӣ ва
бақон умри халқ аст. Чӣ хуш мешуд, агар байтҳои
зерин дар роҳи омӯзиш ва ҳифзи забони модарӣ аз
олоиш чун шиори азиме вирди забони тамоми чо-
меа қарор мегирифтанд:

Сухан зи синан модар ба шир омадааст,
Ки меҳри Ватан аз сухан дамад дар қон.

(Салимшо Ҳалимшо)

М. Лутфуллоев,
номзоди илмҳои педагогӣ, доцент

МАКТАБ ВА МАДАНИЯТИ СУХАН

Боиси хурсандист, ки дар конференцияи имрӯза
яке аз масъалаҳои муҳими забони модариамон —
масъалаи маданияти сухан мавриди муҳокимаю
баррасӣ қарор мегирад. Мо аминем, ки конференция
вазифа, роҳу равиши муассисаҳои дахлдор, мак-
табу муаллим, матбуот, радио ва телевизор, умуман
аҳли ҷамъиятро дар партави қарори ҷумҳурия ва ҳуку-
мати республика роҷеъ ба тадбирҳои тақмили омӯ-
зиш ва таълими забонамон муайян намуда, бо
ҳамин дар бобати баланд бардоштани маданияти
сухан, маданияти гуфтани шундан, хондану на-
виштан саҳми арзандае мегузорад.

Агар оила ва кӯдакостонро истисно кунем, кӯ-
дак лафзи ширину гуворо, адабию фасеҳро, ки
холо аз ҳар гуна хасу хошок аст, бори аввал дар
мактаб мешунавад. Мактаби мо маҳз бо ҳамин
фарқ мекунад, ки дар он каломи зинда ҳукмрон аст
ва шогирд ҳам дар ҳамин муҳит фаро гирифта ме-

шавад. Талаба муддати даҳ сол бештар аз даҳ ҳазор соат дарс хонда, ба ҳисоби миёна рӯзе 6—7 соат вақташро дар мактаб мегузаронад. Ин вақти кам нест. Чамъият ҳақ дорад, ки аз мактаб бипурсад: барои чӣ талаба баъди ҳамин қадар вақтро сипарӣ карданаш дар мактаб ва гирифтани номаи камол фикрашро ба ду—се чумлаи равону саҳеҳ баён карда наметавонад? Чаро ӯ саводи казоя надорад? Имло, иншо ва маданияти гуфтораши ин қадар пасту молмоли хатоҳост.

Забон, дар мактаб вазифаҳои гуногун дорад, ки онҳо дар дидактика баён ёфтаанд. Вале азбаски дидактикаи тибқи шароити мо, анъанани миллӣ, таъриху фарҳангамон то ҳол офарида нашудааст, мо вазифаҳои забони модариямонро хеле маҳдуд мефаҳмем. Маҳдудият то чое расидааст, ки дар мактаб дар зери мафҳуми забон ҳамон фанни таълимиро мефаҳманд, ки дар ҷадвали дарсҳои мисли фанҳои дигар истодааст. Забони тоҷикӣ ҳамчун фанни таълимӣ танҳо яке аз вазифаҳои ӯст. Забони модарӣ ҳамчун воситаи омӯзиши фанҳои дигар, ташкил ва гузаронидани маҷлису чорабинӣҳо, тантанаю баромадҳо, шиору варақаҳо, лавҳаю намоишҳо — низ аз вазифаҳои онанд.

Забони тоҷикӣ ҳамчун фанни таълимӣ, қабл аз ҳама дар плани таълимӣ зоҳир мегардад. Ва хеле хуб аст, ки забони модарӣ дар ин план дар ҷои аввал меистад. То солҳои 50-60 теъдоди соатҳо дар ҳар синф бад набуд. Вале баъдтар ҳар фанни наво, ки пайдо мешуд, барои дар план ғунҷондани он аз ҳисоби соатҳои забони модарӣ мегиританд. Дар собиқ вазорати маориф кӣ ин корро мекард, касеро коре набуд. Кор ба дараҷае расид, ки миқдори соатҳои таълимӣ ба таври умумӣ қариб нисф кам шуд. Ҳатто, дар синфи якум онро аз 12 соат ба 7 соат оварда расондаанд.

Ба сурати умумӣ миқдори соатҳои таълимии забони модарӣ ҳамин соли таълимӣ дар синфҳои ҷудогона ин тавр аст:

СИНФҲО	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ЗАБОНИ ТОЧИКӢ	7	9	9	5	4	3	3	2	1	1
АДАБИЯТИ ТОЧИК	—	—	—	3	3	2	2	3	3	3

Дар натиҷаи кӯшиши управленияи мактабҳои вазорат ва талаби аҳли ҷамъият ҳамин соли таҳсил миқдори соатҳои таълим дар баъзе синфҳои яксоати зиёд ва дар синфҳои 9—10 нисбат ба соати алоҳида ҷудо карда шуд. Ба ин тариқ, ҳозир талабаҳо дар давоми соли таҳсил дар давраи ибтидоӣ 850 соат ва дар синфҳои боло 645 соат ва ба сурати умумӣ 1515 соат мехонанд. Ин кам аст ё зиёд?

Аҳамияти омӯзиши забонамонро дар ҳар вақту замонҳо ба назар бигирем, ин хеле кам аст. Илоҷи кор дар ҷустуҷӯ? Агар сохти таълим дар Иттифоқи Советӣ ва аз ҷумла дар республикаи мо ҳамин тавр давом кунад, илоҷи зиёд кардани соатҳои забони модарӣ дигар нест. Пас чӣ бояд кард?

Концепсия ва системаи таълими имрӯзаро бояд дарҳам шикаст ва сохти таълими тафриқа (дифференциалӣ) ва равиҷоро пеш гирифт, ки дар концепсияи нави мактаб ба қадри ҳол ҷой дода шудааст ва институти мо намунаи онро 20-уми маҳини ҳамин сол дар «Газетаи муаллимон» ҷой карда буд. Дар сурати гузаштан ба ин равиҷҳо соатҳои таълимии забони тоҷикӣ дар як сол ба ҳисоби миёна ба 2068 мерасад, ки ин нисбат ба ҳозирааш 553 соат зиёд аст. Бинобар он пешниҳод мекунем, ки барои ба планҳои таълими равиҷҳо гузаштан аз ҳоло корро сар карда аз соли таълими оянда дар он ҷое, ки шароит ҳаст, гузаштан лозим.

Ќузаштан ба равияҳо боз аз он ҷиҳат ба нафъи кор аст, ки барои ҷорӣ намудани таърихи Тоҷикистон ҳамчун фанни алоҳида имконият пайдо мешавад ва ҷараёни таълим то андозае гуманитарӣ мегардад. Вале ин чунин маъно надорад, ки гуманитарӣ намудани ҷараёни таълим танҳо ба зиёд намудани соатҳои дарсии фанҳои гуманитарӣ вобаста бошад. Барои ин лозим аст, ки мазмуни дарсҳои ҳамаи фанҳо умуман, ҷараёни таълиму тарбияро гуманитарӣ карда шавад. Ҳар қадар гуманизм дар таълим баланд гардад, ҳамон қадар маданият, хулқу одоби насли наврас ва аз ин рӯ, маданияти гуфтори ӯ боло мешавад ва шояд он гоҳ мо шоҳиди чунин гуфтугӯ нагардем:

— Кӣ ақиб? Ақиб кӣ?

— Ман.

— Ту аз ақиб кӣ?

— Ҳо ана ӯ мардак.

— Қадом мардак?

— Ана, ҳамон шляпа.

Шоҳиди онем, ки қариб 40 сол боз дар матбуот дар хусуси мувофиқат накардани программаю китобҳои дарсии забони модарӣ ба ҳаҷс меравад. Ҳамаи онҳое, ки ба ҳаҷс мекарданд, имрӯз соҳиб ё муаллифи ҳамин программаю ҳамин китобҳоянд, вале вазъият тағйир наёфтааст, беҳбудӣ ҳис карда намешавад.

Зиёда аз ин дар давоми солҳои охир ҳам мурағатҳои программаю ҳам муаллифони китобҳои дарсӣ аз омӯзиши забони модарӣ ба таври умумӣ ва аз омӯзиши инкишофи нутқи маданияти суҳан гурез карда, роҳи грамматикакунонии таълимро пеш гирифтаанд. Шояд барои ҳамин бошад, ки вақтҳои охир нидоҳое баланд мешаванд, ки грамматика дар таълим лозим нест. Мо забони мо-

Дариамонро ба кӣҳо меомӯзонем? Ба хориҷиён ё ба худамон, равшантараш барои мактаббачагони тоҷик? Пас, чӣ тавр мешавад, ки мактаббачаи тоҷик дар давоми 10 соли таълимаш бештар аз 1500 соат забони модариашро хонда, ба моҳият ва ядрои он, яъне ба грамматика шинос нашавад? Дар робита ба ин масъала ду чиз пеш меояд: яке ҳаҷм, меъёр, дигаре таълим. Масъалаи аввал, яъне ҳаҷм ё меъёри грамматика дар синфҳои ибтидоиямон то андозае ҳал шудааст. Вале таъкид мекунам: дар программа ҳал шудааст, на дар китобҳои дарсӣ. Аммо ин масъала дар синфҳои боло на дар программа ҳал шудаасту на дар китобҳои дарсӣ. Азбаски вақт нест, бо овардани баъзе мисолҳо қаноат мекунем: 1) ифодаи номуайяни дар исм, ба исм гузаштани сифатҳо, сифатҳои таркибӣ; хелҳои шумораҳои микдорӣ, феълҳои монда ва гузаранда (синфи V); ифодаи мубтадо ба воситаи дигар ҳиссаҳои нутқ, ҳоли монандӣ (синфи VII) ва ғайра. Ин мавзӯҳо чи дар китобҳои дарсии мактабиён ва чи донишкадаҳои олии қариб як хел пешниҳод мегарданд. Кучуст он фарқи ҷиддӣ? Ва оё зарур аст, ки ҳамаи мавзӯҳо дар мактаби миёна омӯзонда шаванд? Қайҳо вақти он расидааст, ки программаро ғалб кунем. Вақти он расидааст, ки дар бораи истилоҳоти грамматикӣ ва забонамон фикр кунем. Ҳеҷ шарт набудагист, ки мактаббачаи хурдсоли синфи 2 «суффикс»-у «префикс» гуфта талаффуз кунаду дарс хонад.

Ҳамин тавр, дар муайян намудани ҳаҷм ва меъёри мавзӯ ва қоидаҳои грамматика мо, пеш аз ҳама, бояд онро ба назар бигирем, ки кадоми онҳо ба нафъи инкишофи нутқ ва маданияти сухан бештар хизмат мекунанд, замина мегузоранд.

Масъалаи дуюм ва асосӣ масъалаи таълими забон аст, ки ҳам инкишофи нутқ ва ҳам маданияти

сухан, қабл аз ҳама, ба он вобаста аст. Биёед, роҷеъ ба ин масъала китобҳои дарсии забони модариро рӯякӣ бошад ҳам, аз ҷиҳати аппарати методӣ, аз ҷиҳати моҳияти таълимашон варақ занем.

Аппарати таълимӣ — методӣ на дар таърифоту қоидаҳои грамматикӣ, балки дар машқҳои характери супоришҳо зоҳир мегардад. Аз ҳамин нуқтаи назар агар машқҳои тамоми китобҳои дарсиро бо нуғи сӯзан кобед ҳам, характери супоришҳо беш аз 7—8 то нест. Чунин машқҳо монанди ҷумлаҳоро (матнҳо, шеърро) хонед ва фалон категорияҳои грамматикиро муайян кунед; матнро навишта гиреду зери фалон категорияҳои грамматикӣ хат кашед сар то сари китобҳоро фаро гирифтааст. Вале, рафикон, ҳоло мо дар хусуси зарари ин гуна машқҳо, ки ҷараёни дарсро дилгир мекунад, суҳан намеронем, балки дар хусуси он гап мезанем, ки ин гуна супоришҳо ба инкишофи нутқ ва маданияти суҳан ҷӣ аҳамияте доранд. Ана дар ҳамин ҷо аст сирри он, ки ҷаро мо забонамонро намедонем, мо грамматика меомӯзем, ё забон. Ба ин савол шоир Қамол Насрулло хеле хуб гуфтааст: «Имрӯз дар мактабҳои миёнаи мо бачагон забон намеомӯзанд, балки қоидаҳои онро меомӯзанд, адабиёт намеомӯзанд, балки муҳокимаҳоро дар атрофи адабиёт меомӯзанд, таърих намеомӯзанд, балки қиссаҳоеро дар атрофи таърих меомӯзанд».¹

Грамматика маҳсули забон аст, ё забон маҳсули грамматика? Агар олимони мӯътабарии забоншиносии мо забони хаттӣ ва шифоҳии мо, беҳтараш табиати забонамонро омӯхта, ҷавҳари он, яъне грамматикаи

¹ Хишти аввал гар ниҳад меъмор қач. Рӯзномаи «Тоҷикистони Советӣ», 21 октябр с. 1988.

онро рӯи об бароварда бошанд, пас маълум мешавад, ки пешонеш худи забон ва аз ақиб грамматикаи он меравад. Пас, чаро мо дар чараёни таълим инро риоя намекунем? Ногуфта намонад, ки пешопеш рафтани забон ва аз ақби он грамматика аз муҳимтарин ва асоситарин принципи дидактикии таълими забони модарист. Барои равшантар шудани фикр ду-се мисол меорем.

Синфи IV, машқи 349. Порчаро нависед, ба зери исмҳои хос як хат ва исмҳои ҷинс ду хат кашед.

Ҳамлаи уқоб ба сайёд

«Ин воқеа дар Украина, дар райони Никополь, вилояти Днепропетровск шуда буд. Шикорчии ботаҷриба Андрей Загруний дар даруни ҷӯи Белобрадниха гурӯҳи калони мурғобиҳои ёбро дид.

Шикорчӣ тир холӣ карда буд, ки аз боло ба гурӯҳи мурғобиҳо уқоби калон ҳамла овард. Сайёд ба сӯи уқоб тир парронд.

Уқоби саҳт захмдоршуда ба шикорчӣ ҳамла овард ва бо нохунҳои худ ба милтики вай часпид. Шикорчиёни дигар ин ҳолатро дида, ба ёрдам омаданд ва уқобро зада куштанд. Вазни уқоби кушташуда 20 килограмм буда, қапотҳои бузурги он қариб 2 метр дарозӣ доштанд».

Ана акнун мазмуни матро бо супориши машқ муқоиса кунеду худатон ба хулосае оед. Оё бо ин тарзи таълим мо ба насли оянда забон ёд медиҳем? Қучост инкишофи нутқ? Ку имло?

Вақте ки машқ дорон мазмуни тому яклухт бошаду мо нақли онро сарфи назар кунем, ин забон-омӯзӣ намешавад. Бинобар он барои он ки дар оянда равияи таълими забон тағйир дода шавад, дар ҳамаи китобҳои забон аз синфи 2 сар карда то боло характери супориши машқҳо бояд тағйир ёбанд.

Мо пешниҳод менамоем, ки супоришҳо ба се талаботи дидактикӣ — методӣ ҷавоб дода тавонад.

1. Нутқи бачаҳоро инкишоф дода, маданияти сухани онҳоро баланд бардорад.

2. Моҳияти забон, яъне грамматикаро ба онҳо ёд диҳад.

3. Саводнокии талабаҳоро таъмин намояд.

Роҷеъ ба ин талабот муаллифони китобро лозим буд, ки супоришҳои машқро ба таври зайл пешниҳод намоянд:

1. Порчаро хонед, мазмуни онро бо овози баланд нақл кунед.

2. Исмҳои хос ва калимаҳои воқеа, район, шикорчӣ, гуруҳ, сайёд, парранда, килограммро навишта гиред.

Чаро мо супориш медиҳем, ки баробари исмҳои хос калимаҳои мазкурро низ нависанд. Ба фикрам, ба ин савол ҳочати ҷавоб додан нест. Ҳамаи мо ва ҳар як муаллими забону адабиёт агар диктанди гирифта бошад, медонад, ки талабаҳо маҳз дар имлои хамин калимаҳо хато карда, онҳоро бо тарзҳои гуногун менависанд. Масалан, воқеа воқеаъ, раён раёёнӣ, шикорчи, гуруҳ, ғуруҳ, гуру, саёод, саёд, парранда, килограм, килограм...

Саволе пеш меояд: оё шарт аст, ки дар ҳар соат пеш аз иҷрои супориши грамматикӣ машқ мазмуни он нақл карда шавад. Вақте ки мо равиҳои нави таълими забони модариро пешниҳод мекунем ва таъкид менамоем, ки инкишофи нутқ бояд дар пешгоҳи грамматика қарор гирад, нақли мазмуни матн шарт аст. Вале на ҳамаи машқҳо дорони мазмуни яклухт ва нақлбобанд. Баъзан машқҳои вомехӯранд, ки аз нигоҳи воситаҳои забонӣ ва ифода хеле сермаҳсуланд. Дар ин маврид мо нақли мазмуноро нагузаронда, якбора ба шарҳу эзоҳи калимаю таркибҳо, машқҳои услубӣ мепардозем, ки ин ҳам ун-

сури инкишофи нутк, воситаи муҳими баланд бардоштани маданияти сухан аст. Масалан, машқи 195¹-ро гирем.

Порчаро хонед, исмҳои хурди ва навозиширо чундо кунед.

«Тирамоҳрӯя. Офтоби бемадор гарчи бо шӯёҳои худ оламро мунаввар созад ҳам, аммо боди пуршиддат зӯровари мекунад. Ҳаво сардча. Пагоҳи рӯзиҳо рӯи кӯлмакҳои таги пой, чӯйчаҳо, чоҳҳо, рӯи баъзе ҳавзҳо қаймоқ мебанданд. Ҳанӯз аз барфу борон дараке нест. Қайҳост, ки одамон гуши-хоро дар бар кардаанд.

Дар яке аз ҳамин гуна рӯзҳо дар кӯчаи танги Қонибодом духтарчаи ба назар шаш-ҳафтсолае бозӣ карда мегашт. Вай дар баркуртаи чити кӯҳна, камзӯлпахтаи сурх ва кафшчаи сарипой дошт. Вай лоғар буд. Қоқулҳои дарози то ба зону фуромадааш дар чаңги кӯча чиркин шуда буданд. Нохост аз дур дар сараш бугчаи калони чомашӯӣ зане намудор шуд. Духтарак ӯро дида хушҳол шуд» (Ҳаким Қарим).

Дар ин порча ҳанӯз ҳуди воқеа нест, балки аввали воқеа ифода ёфтааст. Модом ки воқеа нест, чизи нақл мекардагӣ ҳам нест. Вале ин чунин маъно надорад, ки мо талабахоро аз шарҳу эзоҳи калима, ибора ва таркибҳои «Тирамоҳрӯя», «Офтоби бемадор», «Ҳаво сардча», «рӯи... кӯлмакҳо қаймоқ мебанданд», «гуппиҳо», камзӯлпахта», «кафшчаи сарипой»,... маҳрум бисозем. Агар ҳамаи инро сарфи назар карда, якбора исмҳои хурди ва навозиширо пурсем (чи тавре ки китоби дарсӣ пешниҳод мекунад), ин забонамӯзию забондонӣ намешавад, балки грамматикаи хушқу холи мешавад, ки аз

¹ Забони тоҷикӣ, синфи 5, «Маориф», 1986, сах. 90.

маводи асосиаш — забон ва шираю шарбати он чудост.

Дар иртибот бо ин машқ (195) методика ва системаи кори муаллим аз чӣ иборат аст?

1. (Тарзи аввал). Бо супориши муаллим бачаҳо порчаро хомӯшона мехонанд ва калимаю ибораҳои номафҳумро зери чашм мекунанд.

(Тарзи дуум). Яке аз талабаҳо порчаро бо овози баланд мехонад, дигарон хат мебаранд. Муаллим мепурсад, ки кадом калима ва ибораҳо шарҳталабанд. Ҳар ду тарз ҳам дар айни замон баробарвазанд. Ҳар ду ҳам бартарин худро дорад. Бартари тарзи аввал иборат аз он аст, ки дар талабагон хониши мустақилонаеро, тарбия мекунад, ки оянда дорад. Таъкид мекунем, ки тарбияи чунин хониш хеле муҳим буда, вазифаи ҳамин фанҳо дар солҳои таълимист. Бартарин тарзи дуум ҳамин аст, ки калимаю ибораҳои шарҳталаб тезтар маълум мешаванд. Ва баъд як чизи дигарро ҳам ёдоварӣ мекунем, ки интихоби ин ё он тарзи хониш ба мазмун, хусусият ва жанри порча вобаста аст.

Ба ҳар ҳол, муаллим яке аз тарзҳои истифода бурд. Баъд чӣ? Дар супориши машқ мекунем: «Порчаро хонед, исмҳои хурдӣ ва навозиширо чудо кунед. Вале мо шитоб намекунем. Ба шарҳу эзоҳи калимаю ибораҳои эзоҳталаб шурӯъ менамоем.

2. Шарҳи калимаю ибораҳо. Ин корро талабаҳо анҷом медиҳанд: яке шарҳ медиҳад, дигарон илова мекунанд. Агар зарур шавад, муаллим ҳамроҳ мешавад, дар акси ҳол фақат тасдиқ менамояд.

Тираномӯрӯя — мувофиқи календари имрӯза моҳҳои сентябрь, октябр ва ноябрь ба фасли тираномӯҳ дохил мешаванд. Тираномӯрӯя калимаи мураккаб буда, аз калимаҳои тира (сифат,) моҳ (исм), рӯя (исм) таркиб ёфтааст. Маънои калимаи «тираномӯҳ» моҳи ё моҳҳои тира, яъне хира мебошад. Азбаски

Тоҷикистони мо минтақаи гармсёр аст, тирамоҳи ҳақиқӣ дертар дохил мешавад, ва то пурра ҳукумрон гардидани тирамоҳ чанд рӯзест, ки тирамоҳ-рӯя ё обу ҳавои ба тирамоҳи ҳақиқӣ монанд менаманд.

Офтоби бемадор — матлаб аз бемадори ё беқуввати офтоб нест, балки нависанда камтаъсири ё сусту заиф шудани нурҳои офтобро дар назар дорад.

Ҳаво сардча — сард, яъне хунук; сардча ба маънои хунукча не, балки хунукнамо, сарднамо.

Қаймоқ бастан — яъне ях қардан, яхи нозук, тунук; мисли қаймоқи рӯи шир, ки бо андаке даст расондан мешиканад.

Гуппиҳо — куртаи абра астардори серпахтаи кӯтоҳ.

Қафшчаи сарипой — пойафзоле, ки дар ҳавлӣ мепӯшанд (тапочка).

3. Иҷрои супориши грамматикӣ машқ.

Бо хоҳиши муаллим талабаҳо суффикси хурдӣ ва навозишро номбар мекунанд. Талабае онҳоро дар як гӯшаи тахта менависад, дигарон исмҳои бо ин суффиксҳо омадаро муайян карда, муқоиса мекунанд:

ҷӯй — ҷӯйча-ча (хурдӣ)

духтар — духтар-ча (хурдӣ)

кафш — кафшча-ча (хурдӣ)

духтар — духтарак-ак (навозиш)

3. Машқҳои имлоӣ — услубӣ. Дар ин порча калимаҳо дучор мешаванд, ки бачаҳо дар имлои онҳо хато мекунанд. Ин гуна калимаҳо ҳамеша дар зерин назорати муаллим мебошанд, онҳоро муайян карда, менависанд.

Тирамоҳ, шӯбоҳо, мунаввар, аммо, пуршиддат, сардча, гоҳо, баъзе, гуппӣ, шаш-ҳафтсола, кафш-

ча. Барои сарфан вақт ин калимаҳоро аз ҷиҳати қоидаҳои имло гуруҳбандӣ мекунем.

Гуруҳи 1: тирамоҳ, сардча, ҳафтсола. Қайдҳои имлои ин калимаҳо дар ҷустуҷӯ? Овозҳои ҳ дар калимаи тирамоҳ, д дар калимаи сардча, т дар калимаи ҳафтсола равшан шунда намешавад, яъне талаффузашон суст аст, бинобар он шояд бачаҳо хато зоҳир намуда, ин тавр нависанд: тирамо, сарча, ҳафсола.

Гуруҳи 2: шуҳо, баъзе. Эҳтимоли хато кардани талбаҳо дар ин ду калима дар ҳарфи ъ аст.

Гуруҳи 3: мунаввар, аммо, пуршиддат, гушӣ. Хатоҳои талабаҳо дар ин калимаҳо дар навишти ҳарфҳои шадда (ҳамсадоҳои панҷам) мебошад.

Гуруҳи 4: гоҳо, ин калимаро баъзан, бачаҳо дар шакли гоҳо менависанд, ки ин таъсири талаффуз аст.

Гуруҳи 5: кафшча. Аксаран талабаҳо ба ҷои ҳамсадои беҷаранги ҷуфти ҷарангдори он в-ро менависанд. Бинобар он эҳтимол меравад, ки ба ҷои кафш кафшча нависанд. Воқеан, ин ҷо таъсири талаффуз ҳам ҳис карда мешавад.

Талабаҳо бо қоидаҳои имлоии ин мавзӯҳо (ҳамсадоҳои талаффузнашаванда, ҳамсадоҳои шадда, аломати ъ, имлои й-и зада...) шиносанд. Вале азбаски малакаи зарурии имлоӣ надоранд, гаштаю баргашта ба ғалат роҳ медиҳанд. Ана, барои ҳамин ҳам ба ҳисоб гирифтани ҷунин калимаҳо дар ҳар як дарсу дар ҳар як машқ қорест зарур. Фаъолияти минбаъдаи талабаҳо бо ин калимаҳо ҷумлаҳо тартиб додан ва навиштани онҳо мебошад, ки ин қорро бачаҳо метавонанд дар синф сар карда дар хона давом диҳанд.

Ба ин тарик, фикрамонро роҷеъ ба ин машқ (195) ҷамъбаст карда, супориши онро ин тавр ифода мекунем:

1. Порчаро хонед, калима ва ибораҳои номафхумро муайян намуда шарҳ диҳед.

2. Исмҳои хурдӣ ва навозишро навишта, таркиби морфологии онҳоро ҷудо кунед.

3. (Варианти 1). Бо калимаҳои тирамоҳ, шӯбоҳо, мунаввар, пуршиддат, сардча, шаш-ҳафтсола, кафшча, ҷумлаҳо тартиб деҳед.

(Варианти 2). Қалимаҳои... ро навишта гиред ва баъд бо ҳар яки он ҷумла тартиб диҳед.

Агар мо хоҳем, ки ба талабагон забон биомӯзонем, бояд онро ҳам аз бар омӯхт ва ҳам аз газ. Бару газ дар айни замон аз маҷмӯи нақли даҳанию хатӣ, иншо... корҳои зиёди луғавӣ, лексикӣю услубӣ ва имлоӣ иборат аст.

Аммо ҳамаи ин чунин маъно надорад, ки супоришҳои грамматикӣ ҳамеша баъди супоришҳои инкишофи нутқ меистода бошанд. Не, вобаста ба характери таълимии мавзӯ баъзан дар ҷои аввал истода, супоришҳои дигарро аз ақиби худ мебаранд ва ҳамчун қутбнамо хизмат мекунанд.

Дар таълими забони модарӣ ғайр аз програмаю китобҳои дарсӣ метод ва дигар тарзу воситаҳои низ роли калон мебозанд. Вале бо таассуф бояд қайд кард, ки то имрӯз муаллимони забон ва адабиёт дар ихтиёри худ методикаи таълими забонро дар синфҳои боло надоранд. Ҳоло гурӯҳи муаллифон дар ин соҳа камар бастанд ва ният доранд, ки соли оянда онро ба дастӣ ҷон супоранд.

Мо инчо мавқеи инкишофи нутқ ва маданияти суханро дар таълими забони модарнамон каму беш тавзеҳ дода истодаем. Вале нақши таълими адабиётро дар ин қорӣ муҳим набояд ба дастӣ фаромӯшӣ супурд. Ба фикрам, ҳеҷ ягон фан мисли адабиёт дар роҳи ривочи маданияти сухани мактаббачаҳо ин қадар имконияту майдони васеъ надорад. Махсусан нақши дарсҳои хониши эзоҳи синф-

ҳои ибтидоӣ ва хониши адабии синфҳои V—VII—ро дар ин соҳа хубтару беҳтар муайян кардан лозим. Ҳоло муаллифони китобҳои дарсии адабиёт дар ин синфҳо фаъолияти худро бо овардани порчаҳои калон-калони асарҳои назму наср ва шарҳу эзоҳи 4—5 луғату 3—4 саволу супориш маҳдуд кардаанд. Ҳол он ки имконияти забонамӯзии бачаҳо дар ин синну сол хеле зиёд аст. Қори зиёде дар назди муаллифони китобҳои дарсии адабиёти синфҳои VII—X меистад. Онҳоро лозим аст, ки пеш аз ҳама ба забон ва тарзи баён аҳамият дода, китобҳои дарсии адабиётро аз ишкели баёни хушкӯҳӣ ва таърихизм озод намуда, ба ҷиҳати бадеию эстетикӣ, услуб ва ҳусни баёни нависанда диққат диҳанд. Китобҳои дарсии адабиёт аз ҳар гуна ғалатҳо, ҳатто ғалатҳои фавқуллода ҳам тижӣ бошанд.

Солҳост, ки дар саҳ. 9-и китоби дарсии «Адабиёти советии тоҷик» (синфи X) ҷумлаи зерин ҷой мегирад: «2 октябри соли 1925 В. И. Ленин дар съезди III умумироссиягии иттифоқи коммунистони ҷавон нутқ эрон кард» (Душанбе, 1987, саҳ. 9).

Вақте ки сухан дар бораи маданияти сухан меравад, боз як омил дигар пеш назар меояд. Ин омил тавоно забон ва тарзи гуфтори коллективи педагогии мактаб, қабл аз ҳама, нутқи муаллимони синфҳои ибтидоӣ, муаллимони забону адабиёт мебошад. Мавқеи нутқи муаллим дар тарбияи маданияти сухан ниҳоят калон аст. Дар арафаи ҳамин конференция ман дар гӯшаю канори республика шуда, ба дарсҳои зиёде иштирок намудам. Дар бисёр мактабҳо муаллимони мо кӯшиш мекунанд, ки ҳам худашон ва ҳам шогирдҳоишон бо забони адабӣ, равону суфта гап зананд.

Мутаассифона барои баъзе муаллимон забони адабӣ гӯе вучуд надорад. Онҳо ҳамон лаҳҷаи маҳалро ба дарс кӯчондаанд. Монади «шишто ҷомоқ

ҳа», «савола ай чӣ бай чӣ мегузорем?», «Ба мубтадо ай чӣ савол мегузорем?» Нутқи баъзе муаллимону талабаҳо ва маданияти суханронии онҳо аз доираи назорату ислоҳ берун мондааст. Ҳамин аст, ки дар даҳлезу ҳавлии мактаб гоҳо аз даҳони ину он калимаҳои авбошноии «пахан»-у «махан»-ро мешунавед.

Гӯё коллективӣ педагогии ин мактабҳо аз қарори партия ва ҳукумати республика «Дар бораи тадбирҳои такмили омӯзиш ва таълими забони тоҷикӣ» заррае ҳам хабар надоранд.

Бинобар он пешниҳод менамоем: Азбаски забони модарии мо гаронбаҳотарин мероси ниёғони мо, бонуфузтарин қисми фарҳангу маданияти мо, ҳазинаи маданияти республика онро ба зерӣ қаноти худ, ба ҳимояи худ бигирад ва аз ҳар олудагӣ нигоҳаш бидорад.

А. Мирзоев,
номзади илми филология

МАСЪАЛАҲОИ ИМЛО ВА ҲУСНИ СУХАН

Имло аҳамияти бузурги маданӣ, сиёсӣ ва давлатӣ дошта, аз умдатарин масъалаҳои маорифу маданият ба шумор меравад. Сухани волову шоистаи ҳар фарди ҷомиа ба сатҳу савияи фарҳанги ӯ пайваستاаст. Яке аз рукнҳои саводноки тамомро қондаҳои шомили имлои комил ташкил мекунанд. Бинобар ин ҳалли дурусти масъалаҳои баҳсноки имлои забони адабии тоҷик боиси афзоиши савияи маданияти сухани аҳли ҷомиа хоҳад гашт.

Имлои кунунии тоҷик таърихи дуру дароз на-

дорад. Соли 1941 дар асоси алифбои кириллица Қоидаҳои асосии имлои забони адабии тоҷик таълиф гардид, ки онҳо дар муқаррар ва мустақкам кардани кори таълим, матбуоту нашриёт ва дигар соҳаҳои маорифу маданият аҳамияти калон доштанд. Вале ин қоидаҳо ҳанӯз аз камбудихо ҳолӣ набуданд. Нуқсонҳои асосии ин қоидаҳо аз он иборат буд, ки дар онҳо тарзи навишти ҳамаи гурӯҳҳои калимаву ибораву таркиби ҳиссаҳои пӯтки забони тоҷикӣ як системаи муайяни ягона касб накарда буданд. Таҷрибаи кори таълим ва матбуоту нашриёт нишон дод, ки онҳо муҳтоҷи таҳрири тозаҷиддиё ҳастанд. Бо мақсади ислоҳи нуқсон ва тақмили Қоидаҳои асосии имлои соли 1941 дар атрофи масъалаҳои ҳалталаби онҳо солҳои 1952-1953 дар матбуот баҳсу мунозираи кушод ва вуқӯъ пайваست. Охири соли 1953, пас аз ҷамъбасти мубоҳиса таҳрири нави қоидаҳои имло тасдиқ гардид, ки онҳо то аввали соли 1972 амал карданд.

Аз солҳои 60-ум сар карда, вобаста ба инкишофу тараққиёти босуръати илму техника, маданият, иқтисодиёт ва дигар соҳаҳои хоҷагии халқ, инчунин пайваста бо ривочу равнақи нашри осори бои классикии илмию бадеӣ ва кори тарҷума забони адабии тоҷик ҳам хеле тараққӣ кард, ҳазинаи луғати он беш аз пеш тақмил ёфт ва пурра гардид. Пайваста ба ин тарзи навишти гурӯҳҳои ҷудогонаи калимаву таркиб ва ибораҳо, ки дар Қоидаҳои асосии имлои соли 1953 инъикос наёфта буданд, ба миён омад. Ғайр аз ин бо таъсири мубоҳисаи имловии солҳои 1956-1971 дар матбуот нашриёт дар навишти калимаву таркиб ва ибораҳои сершуморе вайронӣ ва худсарӣ рух дод. Ин вазъияти нохуш дар кори таълиму матбуоту нашриёт таъсири манфӣ расондаи гирифт. Бо нияти бартараф намудани ин ҳолати ноғувори имлои тоҷик дар назди Инсти-

тути забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ комиссияи имло таъсис ёфт. Комиссия Қоидаҳои асосии имлои соли 1953 ва материали баҳсу мунозираҳои, ки дар атрофи масъалаҳои баҳсталаби ҳамин қоидаҳо ба вучуд омада буданд, ҳамачониба омӯхта, соли 1967 лоиҳаи таҳрири тозаии имлои забони адабии тоҷикро тартиб дода, онро ба муҳокима пешниҳод кард.

Комиссияи имло дар асоси маводи муҳокима қоидаҳои имлоро гаштаву баргашта аз назари диққат гузаронида, кори таҳриро ба анҷом расонид. «Қоидаҳои асосии имлои забони адабии тоҷик» дар таҳрири нав 20-уми моҳи апрели соли 1972 бо нияти амалӣ гардонидан ба ҳукми қонун дароварда шуд.

Ҳангоми таҳрири нав пеш аз ҳама тамоми матни қоидаҳои имлои соли 1953 танқидан ва ҳамачониба аз назар гузаронида шуда, баъзе қоидаҳои кӯҳна тағйир ёфта, бахше қоидаҳои тоза илова гардиданд. Кӯшиш карда шуд, ки дар таҳрири нави қоидаҳои асосии имло калимаву таркиб ва ибораҳои маъмули забони адабии тоҷик пурратар фаро гирифта шаваид.

Аз ҳангоми пазирушти «Қоидаҳои асосии имлои забони адабии тоҷик» («Ирфон», Душанбе, 1972, минбаъд мухтасар Қоидаҳои асосӣ мегӯем) 16 сол сипарӣ шудааст. Дар тӯли ин муддат қоидаҳои ҷорӣ имло дар танзиму навишти калимаву таркиб ва ибораҳои забони адабии тоҷик нақши муайяне гузошта, ба ҳамин васила дар мустаҳкам сохтани кори таълиму тарбия ва матбуоту нашриёт кӯмаки муфиде расониданд. Бо вучуди ин дар қоидаҳои ҷорӣ имлои мо нуксонҳои ҷиддӣ ва масъалаҳои ҳалталаб ба чашм мерасанд. Бесабаб нест, ки солҳои охир дар матбуот (хоса, дар ҳафтаномаи «Адабиёт ва санъат») як қатор масъалаҳои ҳалталаби

имлоамон мӯчиби талошу андешаву гуфтугузор гардиданд. Зиёда аз ин бо таъсири манфии худи камбудихои имлои ҷорӣ дар навишти калимаву таркиб ва ибораҳои сершуморе вайронӣ ва худсарӣ рух додааст. Албатта, ин вазъи нохуш дар кори таълиму тарбия ва матбуоту нашриёт асари ношоиста хоҳад кард. Ба андешаи камина, ҳарчӣ зудтар бартараф кардани нуқсонҳои имлои ҷорӣ боиси афзоиши савияи маданияти сухани аҳли ҷомиа хоҳад гашт. Яке аз роҳҳои муҳими ислоҳи камбудихои қоидаҳои имлои тоҷик пиромуни онҳо дар матбуот ташкил намудани мубохисаи ошкор мебошад.

Дар зер мо оид ба масъалаҳои ҳалталабу баҳсноки қоидаҳои ҷорӣ имлои тоҷик изҳори ақида карда, хонандагони арҷмандро ба талошу баҳс дармехонем.

Яке аз масъалаҳои ҷидди имлои тоҷик таносуби байни ҳарфу овоз мебошад. Ҳалли дурусти он дар кушоиши гиреҳи бисъёр масъалаҳои баҳсноки имло кӯмак хоҳад кард. Аз сӯи дигар масъалаи таносуби байни ҳарфу овоз бо алифбо пайвастагии қавӣ дорад. Ҳар қадар алифбо мукаммалу бенуқс бошад, хусусиятҳои савтиёти забонро ҳамон андоза аниқу равшан инъикос менамояд. Аммо, мутаассифона, алифбои мавҷудаи тоҷик дар баъзе мавридҳо ба ин талабот ҷавоб дода наметавонад. Аз ин ҷост, ки чанде аз ҳарфҳои алифбои ҷорӣ тоҷик ба савтиётамон мувофиқ нест. Дар натиҷа таносуби байни ҳарфу овоз ҳалал мебинад. Ҳарф бояд ба овоз мувофиқат кунад, на овоз ба ҳарф. Саводнокии омари маҳз алифбою имлои мукамал таъмин менамоянд. Аксари нуқсонҳои имлои мо бо камбудихои алифбои ҷорӣ тоҷик пайвастаанд. Барои бартараф кардани нуқсонҳои имлои ҷорӣ дар навбати аввал камбудихои алифборо бояд ислоҳ кард.

Аз ин нуқтаи назар дар алифбои ҷорӣи тоҷик дигаргунӣ бояд даровард. Ин тақозои замон аст. Инро вазъи имрӯзаи забони адабии тоҷик талаб мекунад.

Дар алифбои мавҷудаи тоҷик ҳарфҳои ҳастанд, ки овози мувофиқи худро надоранд, масалан, айни арабӣ ва ҳарфҳои русии **ц**, **щ** ва **ы**. Ин ҳарфҳо дар нутқи тоҷикӣ бенуқс ва соф талаффуз на мешаванд. Онҳо аслан бо мақсади нигоҳ доштани хусусияти асли калима таносубӣ дар калимаҳои арабӣ ва русӣ навишта мешаванд.

Дар хусуси ҳарфҳои русии **ц**, **щ** ва **ы** ҳаминро бояд гуфт, ки онҳо ба табиату хусусияти талаффузи тоҷикӣ тамоман хос нестанд, бинобар он талаффузи софу равшани онҳо ба фарди тоҷик бо омодагии тӯлонӣ ва идмону машқи доимӣ низ ба осонӣ муяссар намешавад. Ҳатто, онҳое, ки аз тифлӣ дар кӯдакистону донишгоҳ тарбияву таҳлили русӣ дидаанд, дар талаффузи ин ҳарфҳо душворӣ ҳис мекунанд.

Ҳарфи **ц**-ро дар алифбои ҳозираи тоҷикӣ соли 1940, баробари қабули ҳуруфоти кириллица дароварда бошанд, ҳарфҳои **щ** ва **ы**-ро соли 1953 пас аз таҳрири тозаии Қоидаҳои асосии соли 1941, пеш аз ҳама ба хотири Н. С. Хрущёв бо дархосту талаби баъзе ашхоси хушомадгӯву замонасозу замонабози беирода қабул карда буданд. Ба касофати чуқур одамон бори алифбои тоҷикӣ вазништар ва қоидаҳои имлоамон мураккабтар гардид.

Ҳаминро бояд қайд кард, ки дар оғози вожаи асила тоҷикӣ ду ҳамсадо пайҳам намеоянд. Ин вижаи хоси забони тоҷикӣ аст. Дар талаффузи забони адабии русӣ ҳарфи **ц** ду овозро ифода мекунад: **т** с. Аммо ин ҳарф дар талаффузи тоҷикии калимаҳои иқтибосии русӣ байналмилалӣ, ки тавассу-

ти забони тоҷикӣ ворид шудаанд, вобаста ба вазъи фонетикиаш хусусиятҳои махсус зоҳир менамояд:

1. Бо таъсири ҳодисаи фонетикии забони тоҷикӣ, ки зикраш дар боло рафт, ҳарфи **ц** дар оғози калима пеш аз садонок фақат с талаффуз мешавад. Ўғне аз таркиби овозҳои **т с (ц) т** меафтад: селюлоза (целюлоза), семент (цемент), сентнер (центнер), сент (цент), сенрализм (централизм), цилиндр (цилиндр), сикл (цикл), систерна (цистерна) ва амсоли онҳо.

Ҳамчунин дар вазъи пас аз ҳамсадову пеш аз садонок ҳарфи **ц** чун овози с талаффуз мешавад; абсорбсия (абсорбция), абстраксионизм (абстракционизм), аксионер, (акционер), ваксина (вакцина), концерт (концерт), принцип (принцип), пунксия (пункция), апперсепсия (апперцепция) ва монанди онҳо.

Дар мавқеъи пас аз садоноку пеш аз ҳамсадо низ ҳарфи **ц** овози **с-ро** ифода мекунад: билестурнир (блицтурнир), босман (боцман), лосман (лоцман), лосмейстер (лоцмейстер), пласдарм (плацдарм) ва ғайра.

2. Дар миёнаи калима, байни ду садонок, ҳарфи **ц** бо таркиби овозҳои худ (**т с**) пурра талаффуз мешавад: авиатсия (авиация), агитатсия (агитация), атсетилен, (ацетилен), ассотсиатсия (ассоциация) аттестатсия (аттестация), дотсент (доцент), ратсионализм (рационализм), социализм (социализм), мототсикл (мотоцикл), ва монанди онҳо.

Ҳарфи **ц** пас аз йотбарсару пеш аз садонок низ дар талаффузи тоҷикӣ таркиби овозҳои **т с-ро** ифода мекунад. Дар асл йотбарсар аз ҳамсадову садонок иборат аст: **ё-йо, ю-йу, я-йа**. Бинобар ин дар чунии вазъи фонетикӣ низ ҳарфи **ц** байни ду садонок омада, таркиби овозҳои худро нигоҳ медорад: аккумулятсия (аккумуляция), апеллятсия (ап-

пеляция), артикулятсия (артикуляция), ассимилятсия (ассимиляция), революция (революция), резолюция (резолюция) ва амсоли инҳо.

3. Дар калимаҳои мураккаб ва сохта ба назар чунин мерасад, ки *гӯё* ҳарфи *ц* дар байни ду садонок омада бошад. Аммо дар ин ҷо он ҳодисаи фонетикӣ, ки дар банди дуввум аз назар гузаронидем, амал намекунад, чунки ҳарфи *ц* дар асл дар байни ду садонок наомадааст. Дар калимаҳои мураккаб ва сохта садонокӣ пеш аз ҳарфи *ц* баанҷоми ҷузби якум ва худӣ ҳарфи *ц* ба оғози ҷузби дуввум тааллуқ дошта, ҳарду дар васлгоҳи ҷузвҳо омадаанд ва мустақилияти худро нигоҳ медоранд. Бинобар ин ҳарфи *ц* дар чунин вазъ дар талаффузи тоҷикӣ калимаҳои мураккабу сохта ҳамон хусусияти фонетикӣ зоҳир менамояд, ки дар оғози калима пеш аз садонок мушоҳида мегардад, яъне чун овози с талаффуз мешавад: амбосентор (амбоцентор), антисиклон (антициклон), антисипатсия (антиципация), антропосентризм (антропоцентризм) ва амсоли инҳо.

Ҳарфи *щ* низ дар забони адабии русӣ ду овоз (*ш ч*)-ро ифода мекунад. Аммо дар талаффузи тоҷикӣ калимаҳои иқтибосии русӣ фақат як *ш*-и оддӣ ба мушоҳида мерасад. Бинобар ин дар ҳаман он калимаҳои иқтибосии русӣ, ки дар таркибашон ҳарфи *щ* доранд, ба ҷойи он навиштани ҳарфи *ш* ба мақсад мувофиқ аст: борш, мешан, помещик, Шедрин, Шорс, шука ва ғайра.

Пайваста бо таркиби овозҳои *ш ч* ҳаминро низ бояд хотирнишон кард, ки на дар оғозу на дар байну на дар анҷоми вожаи тоҷикӣ ҳардуи ин ҳамсадо пайҳам намеоянд.

Ҳарфи русии *ы* дар талаффузи тоҷикӣ калимаҳои иқтибосии русӣ овози *и*-ро менамояд. Аз

ин рӯ овози ы-ро дар ҳамаи он калимаҳои иқти-
босии русӣ, ки дар таркиби луғати забони тоҷикӣ
даромадаанд, мувофиқи талаффузи тоҷикишон
бо овози и ифода кардан матлуб аст: вимпел, вис-
тавка, вожатий, посилка, Биковский, Куйбишев ва
амсоли инҳо.

Масъалаи дигар бо тартиби ҳарфҳои алифбои
русиасоси тоҷикӣ пайвастагӣ дорад. Тартиби ҳарф-
ҳои алифбои ҳозираи забони тоҷикӣ тағйироти ҷузъӣ
талаб мекунад. Ин масъала бо ҳарфҳои тоҷикии
ғ, ӣ, қ, ӯ, ҳ, ҷ, алоқа дорад. Чунон ки ишора шуд,
алифбои ҳозираи тоҷик дар асоси ҳуруфоти русӣ
сохта шудааст. Маълум аст, ки дар алифбои русӣ
ҳарфҳои қайдшуда нестанд, чунки таиосуби овозии
онҳо дар талаффузи русӣ дида намешавад. Ин та-
бий ва қонунист, зеро алифбои русӣ пеш аз ҳама
барои инъикоси савтиёти забони русӣ тартиб дода
шудааст. Бинобар ин дар вақташ ҳангоми қабули
алифбои русӣ ни шаш ҳарфи тоҷикӣ пас аз ҳамаи
ҳарфҳо ҷой дода шудаанд. Ба назар чунин мерасад,
ки гуё ҳамин шаш ҳарф (ғ, ӣ, қ, ӯ, ҳ, ҷ) тоҷикианду
бас. Вале ин тартиби ҳарфҳо аксар вақт дар амал
вайрон мешавад. Инро қариб ҳар рӯз дар саҳифа-
ҳои матбуоти ҷорӣ метавон мушоҳида кард.

Аз рӯи мавқеу махраҷ ва артикуляция овози
ғ ба г, ӣ ба и, қ ба к, ӯ ба у, ҳ ба х ва ҷ ба ч наз-
дик аст. Бинобар он мувофиқи мақсад аст, ки ин
ҳарфҳо дар алифбо таносубан дар шафати якдигар
ҷой бигиранд, яъне г, ғ, и, ӣ, к, қ, у, ӯ, х, ҳ, ҷ, ч.

Бояд гуфт, ки дигар олимони забоншиноси то-
ҷик низ оид ба нуқсонҳои алифбою имлои ҷориамон
изҳори ақида кардаанд. Аз ҷумла олими шинох-
таи тоҷик Бозор Тилавов дар мақолаи хеле пурмаз-
муни—«Сайри такомули хат» («Садои Шарқ», 1981, *16*
№11, с. 128-135) доир ба хату алифбо ва имлои
кунуни мо фикру андеша ва дархосту пешниҳодоти

муфиде баён кардааст, ки онҳо хангоми тадбирҳои тақмили алифбои ҷорӣ ва таҳрири тозаии Қидаҳои асосии имлоии тоҷик ёрии нафъоваре хоҳанд расонид.

Дар алифбои тоҷикӣ ду ҳарфи наздиквазифа ҳаст: **е** ва **э**. Мувофиқи имлоии ҷорӣ фарқи онҳо фақат дар ин аст, ки **е** дар баъзе мавридҳо (дар аввали калима, пас аз садонок, йотбарсар ва ҳарфи **й** чун йотбарсар намоён мешавад. Қидаҳои асосӣ (с. 5) масалан: ем, оед, даръе, колхозчиё. Аммо бе ҳеч асосе пас аз ҳамсадо низ ба ҷои **э** ҳарфи **е** навишта мешавад, чунончи: бед, деҳа, шер, мавқеъ, духтаре. Хуб мешуд, ки дар ин гуна вазъият ба ҷои **е** мувофиқи талаффузи **э** навишта шавад. Табиати талаффузи тоҷикӣ ҳаминро тақозо дорад.

Яке аз масъалаҳои дигари бисёр баҳснок йотбарсар шудани ҳарфи **и** мебошад: хона — хонаи равшан, ҷой — ҷои кабуд, олу — олуи ширин. Дар забони тоҷикӣ таърихан дар калимаҳои решагӣ ду садонок пайҳам намеояд. Дар калимасозии бо суффикси — **ӣ** ва дар шаклсозӣ агар ду садонок пайҳам ояд, дар байнашон ҳатман яке аз овозҳои **й**, **г**, **в**, **х**, пайдо мешавад, масалан: колхозчийон, балойӣ, хонандагон, имловӣ, (имлойӣ), мову (мойу) шумо, майдаҳақ (майдаёак). Дар ҳақиқат наёфтани ҳамин овозҳои илова боиси вайрон шудани талаффузи мегардад. Ин махсусан дар калимабандии изофӣ хангоми аз телевизион ва радио шунидани хабарҳо низ мушоҳида мешавад. Муаллимон низ арздоранд, ки таълими ҳарфи **и** душвор аст; талаффузи ба навишт мувофиқат намекунад, масалан: хонаи равшан ва хонаи равшан. Хонандагон хангоми иҷрои қорҳои ҳаттӣ йотбарсар шудани **и**-ро аксар фаромӯш мекунанд.

Асосан се йотбарсари асил ҳаст, ки дар алифбои тоҷикӣ аз алифбои русӣ қабул шудааст: **ё**, **ю**, **я**; даръё, юг, доя. **Ё** таркиби овозҳои **йо**, **ю-йо** ва

я-йа-ро ифода мекунад. Дар қатори ин се йотбарсар мувофиқи нишондоди имлои қорӣ ҳарфҳои е ва и низ мавридҳои йотбарсар шудан доранд.

Ҳарфи е дар мавридҳои зерин йотбарсар мешудааст: а) дар аввали калима: елим, ем (бояд гуфт, ки ҳардуи ин калима дар асл тоҷикӣ нестанд); дар миёнаи калима пас аз садонок: оед, шӯед, нависондаед; в) пас аз йотбарсар: бўрьёе, дояе; г) пас аз ҳарфи й: моҳие, тракторчие (Қоидаҳои асосӣ, с.6).

Ҳарфи и дар чунун мавридҳои йотбарсар мешудааст: а) дар байни калима пас аз садонок: афзоиш, наистон; б) дар охири калима пас аз садонок: муаллимаи меҳрубон, навои форам, кадуи калон; в) пас аз йотбарсар: даръёи васеъ, ҳимояи диссертация; г) пас аз ҳарфи й: қаҳрамонони бемонанд, зебоии ҳаёт.

Вале ин қоида ноқис аст. Дар забони тоҷикӣ миқдори зиёди калимаҳои иқтибосии арабие ҳаст, ки мувофиқи имлои ҳозирашон дар онҳо ду садонок пайҳам омадааст: доим, моил, раис, суиқасд, воиз, наим, раият, сойқа, шоир ва ғайра. (Ин ҷо калимаҳои оварда шуданд, ки ҳарфи и пас аз садонок омадааст). Дар ин гурӯҳи калимаҳо ҳарфи и ду талаффуз дорад: дар як маврид чун йотбарсар (моил, раис, суиқасд), дар мавриди дигар чун и-и соф (наим, раият, сойқа), аммо дар талаффузи умумӣ аксар йотбарсар мешавад.

Вале бояд қайд намуд, ки ин гурӯҳи калимаҳои арабие, ки дар боло овардемашон, дар асл ду садонок пайҳам надоранд. Дар байни садонокҳо одатан ё ҳарфи айн, аломати ҳамза меояд. Аммо дар алифбои ҳозираи тоҷикӣ ҳам фонемаи айн ва ҳам нишонаи ҳамза бо як аломати сакта (ъ) ифода ёфтаанд. Агар айну ҳамзоро бо як аломати сакта нишон диҳем, ин калимаҳо бояд чунин навишта ша-

ванд: доџим, моџил, раиџс, суџикасд, воџиз, наџим, таџият, соџика, шоџир ва монанди ин.

Мутаассифона, қоидаҳои чории имлои тоҷик ин тарзи навишти дурустро тавсия накардааст. Ба фикри мо, ин гуруҳи калимаҳои арабӣ мувофиқи анъана бо сакта (айн) навишта шаванд, бехтар аст. (Оид ба ин масъала дар поёнтар боз таваққуф мекунем).

Дар забони тоҷикӣ гуруҳи калимаҳои ҳаст, ки дар охир фонемаи йот (й) доранд, масалан: дай, кай, лой, пай, пай, тӯй, чой, шай ва ғайра. Мутаассифона, дар калимабандии изофӣ ва ҳангоми истифодаи накраи е йоти ин калимаҳоро бе ҳеҷ асосе ба таркиби ба ном йотбарсарҳои ӣ ва е дохил мекунам, масалан: **чоӣ** кабуд, **нае** буд хушовоз.

Ин тарзи навишт нафақат ба талаффузи мутомегардонад.

Бо мақсади бартараф шудани ин норасоиҳо дар навишти калимабандии изофӣ ва ҳангоми омадани накраи е йоти ин гуруҳи калимаҳоро бояд нигоҳ дошт, масалан: **чоӣи** кабуд, **наӣи** хушовоз, **чоӣе**, **наӣе** ва ғайра.

Дар ҳангоми таҳлили грамматикӣ сохту таркиби калима ин нуқс басо равшан зоҳир мегардад. Чунончи, омӯзгоре дар дарс ба шогирдонаш супориш медиҳад, ки чӯзӣ якуми ибораҳои лои часпак, наӣ хушовоз, чоӣи кабуд, (лоӣ, наӣ, чоӣ)-ро аз рӯи сохташон таҷзияи морфологӣ бикунанд. Хонандагон дастнахуст аз калимаҳои зикршуда изофатро ҷудо мекунам: ло-и, на-и, чо-и. Ба назари хонандагон чунин мерасад, ки дар ин калимаҳо унсурҳои **ло**, **на**, **чо** гӯё реша бошанд. Ҳол он ки ин тавр нест. Ҳиссаҳои **ло**, **на** ва **чо** ҳеҷ гуна маъно

надоранд ва ҳамчуни реша шуда наметавонанд. Опохо фақат дар мавриди бо морфемаи йот (й) навишта шуданашон ҳуқуқи реша ва маъно пайдо мекунанд: лой, най, чой. Аз ин пайдост, ки ҳарфи й унсури ҳатмии ин калимаҳо буда, дар хат пеш аз изофат бояд навишта шавад: **лойи** часпак, **найи** хушовоз, **чойи** кабуд ва амсоли инҳо.

Умуман, дар забони тоҷикӣ дар калимабандии изофат ва истифодаи ҳарфи е пас аз садоноки миёна ва охири калима, пас аз йотбарсару ҳарфи й ва йот (й) дар байни ду садонок овози йот (й j) пайдо мешавад. Ин ҳодиса хусусан дар талаффуз бисёр равшан мушоҳида мегардад: хонаи равшан, олӯи ширин, дояи меҳрубон, чойи кабуд, тоёе, дарёе, моҳиёе. Агар ҳамин ҳодисаи фонетикӣ дар хат акс ёбад, сактаи талаффуз дар ин ғурӯи калимаҳо барҳам хоҳад хӯрд.

Азбаски ҳамин ҳодисаи фонетикӣ (яъне дар байни ду садонок пайдо шудани йот (j й) дар хатти мо инъикос намеёбад, ба оҳанги талафузи тоҷикӣ пур халал расонда, онро иллатнок кардааст. Фақат чораи ба алифбои тоҷикӣ даровардани ҳарфи йот (j) имлову савтиёти моро аз ин вазъӣ номӯносиб ҳалос хоҳад кард. Шояд саволе пеш ояд, ки дар алифбои мавҷудаи мо йоти русӣ (й) ҳаст-ку, дар назари ҳарфи йоти латинӣ (j-магар зарурате ҳис карда мешавад? Ба андешаи мо чуни зарурат ҳаст. Нахуст он, ки дар алифбои мо се ҳарфи ҳамгуна мавҷуд аст: и, й, й. Дар таълиму ҳифзу хониши ин ҳарфҳо душворие падида меояд. Ҳамагунагии онҳоро ихтисор бояд кард. Дигар он, ки йоти латинӣ (j) хусусияту табнати талаффузи тоҷикиро дар калимабандии изофат ва накраи баъди садонок (косаj и пуроб, биноj э буд серошёна) равшантар ифода менамояд. Аз сӯи дигар, дар алифбои тоҷикӣ

дохил кардани ҳарфи j ба забони тоҷикӣ хос будану набудани ҳарфҳои йотбарсарро ба миён мегузорад. Мо ақидае дорем, ки ҳодисаи йотбарсар ба табиату хусусияти таллаффузи забони тоҷикӣ бегона аст. Ҳарфҳои йотбарсари ё, ю, я, ки дар вақташ аз алифҳои русӣ ба алифҳои тоҷикӣ кӯчонида шуда буданд, дар асл ду овозро ифода мекунад: ё — j о, ю — j у, я — j а. Табиати талаффузи тоҷикӣ тақозо мекунад, ки йотбарсарҳои зикршуда дар хатти тоҷикӣ дар намуди пурраи овозашон навишта шаванд, яъне дар j о, афj ун, доj а. Ин тарзи навишт ба хусусияту табиати таллаффузи тоҷикӣ комилаи мутобиқат мекунад. Ҳамин тариқ, агар дар алифҳои ҳозираи тоҷикӣ ҳарфи йот (j) дохил шавад, дар бунёди мулоҳизаҳои боло ҳарфҳои йотбарсари ё, ю, я, ихтисор ва ҳарфҳои е ва и низ аз вазифаи иловагии йотбарсарӣ озод шуда, кори таълиму тарбия ва матбуоту нашриёт осон гардида, савияи саводнок шудани мардум хоҳад афзуд.

Масъалаи дигари ҳалталаби имлои забони тоҷикӣ й-и дароз ва и-и кӯтоҳ мебошад. Дар ҳақиқат, ба алифҳои тоҷик таърихан ду и хос аст: и-и кӯтоҳ ва й-и дароз. Ин овозҳо дар алифҳои арабӣ ва алифҳои лотинӣ таносубан аломати хоси шартӣ доштанд. Вале, мутаассифона, й-и дароз дар алифҳои имрӯзаи тоҷик акс наёфтааст. Маълум аст, ки ин вазъияти нохуш ба талаффузи адабӣ бе таъсири манфӣ намонд. Инро ҳар маврид аз телевизиону радио ва баромаду сӯҳбатҳо мушоҳида кардан мумкин аст. Дигар ин, ки шеърҳои тоҷикӣ, ки таърихи бои зиёд аз ҳазорсола дорад, бар вазни арӯз таъсис ёфтааст. Вазни арӯз дар навбати худ ба эътибори садонокӣ дарозу кӯтоҳ сохта шудааст. Бинобар ин дар сурати ба назар нагирифтани дарозиву кӯтоҳии садонокҳо ҳам вазн ва ҳам талаффузи шеър вайрон мешавад. Умуман, ба забони тоҷикӣ

таърихан системаи ҳаштсадонок хос аст: **а, о, и** (и-и кӯтоҳ), **ӣ** (и-и дароз), **у** (у-и кӯтоҳ), **ӯ** (у-и дароз ё маъруф), **у** (у-и мачхул), э. **ӣ**-и дароз дар аввал, миёна ва анҷоми калима навишта мешавад: **изо**, **ӣмо**, **ӣмон**, **ӣн**, **ӣрмон**, **ӣст** (аз феъли **ӣстодап**), **ӣҳом**, **вазӣр**, **зарӣф**, **карӣм**. **пӣр**, **тавӣл**, **тамсӣл**, **тӣд**, **шӣр**, **ятӣм**, **ҳакӣм**, **чалӣл**, **дарозӣ**, **моҳӣ**, **тиллоӣ**, **холиӣ**, **шолӣ**, **ҳавлӣ** ва монанди инҳо. Ҳамин тавр, ин фикрҳо далелу бурҳони онанд, ки **ӣ**-и дароз бояд дар алифбо ва дар қоидаҳои имло акс ёбад, то ки табиату хусусияти талаффузи адабии тоҷикӣ нигоҳ дошта шавад.

Бар хилофи ин андеша баъзе забоншиносон ақидае дораид, ки **гӯё** дар забони адабии ҳозираи тоҷик **и**-и кӯтоҳу **ӣ**-и дароз аҳамияти фонемавии худро аз даст додаанд. Ақиқун дар байни онҳо аз бобати талаффуз низ тафовуте ҳис карда намешавад. Ба андешаи онҳо **ӣ**-и ҳам калимаҳои **пӣр**, **тӣр**, **шӣр**, аз як сӯй, ва ҳам калимаҳои **биринч**, **писта хирс**, аз сӯи дигар, талаффузи якранга дошта, миқдорану сифатан фарқ намекунанд. Мо пайрави ин ақида нестем. Талаффузи адабиро аз талаффузи гуфтугӯи ва лаҳҷавӣ бояд фарқ кард. Забони адабии тоҷик на аз садаи бист, балки аз садаи нӯҳ оғоз меёбад.

Яке аз принципҳои имло принципи анъанавию таърихист, ки гурӯҳи муайяни калимаву таркиб ва ибораҳо аз рӯи тақозои он навишта мешаванд. Таърихан калимаҳои **пӣр**, **тӣр**, **шӣр** бо **ӣ**-и дароз (ёи маъруф), аммо калимаҳои **биринч**, **писта**, **хирс** бо **и**-и кӯтоҳ (қасра) талаффуз мешаванд. Мо талаффузи забони адабиро дар назар дорем. Қариб 60 сол аст, ки дар мактабҳои мо талаффузи забони адабӣ таълим дода намешавад. Сабабгори асосии ин иштилоҳи сунъии «забони адабии ҳозираи тоҷик» ва алифбои ҷорӣ тоҷик мебошанд. Ин исти-

лоҳ забони адабиёти классикиа монро аз забони адабии ҳозираи тоҷик ба таври сунъӣ чудо кард. Дар навбати худ ин мӯҷиби он гардид, ки дар алифбои ҳозираи тоҷик и-и кӯтоҳу ӣ-и дароз сабт нашуданд. Аммо дар забони адабиёти классикӣ ин ҳардуи и дар навишту талаффуз комилан риоя мешуд. Ҳоло ҳам, агар мо, навиштаҷоти имрӯза-монро ба ҳуруфоти арабиасоси тоҷикӣ баргардонем, имлои ӣ-и дарозу и-и кӯтоҳ аз доираи эътибор берун намонад.

Аз давраи даст кашидан аз алифбои арабиасос 50 сол зиёдтар гузаштааст. Ин барои забон вақту таърихи он қадар зиёд нест. Сад афсӯс, ки дар ҳини қабули алифбои русӣ ноҳақона аз баҳри ӣ-и дароз гузашта буданд. Дар ин муддат талаффузи адабии калимаҳоеро, ки таърихан ӣ-и дароз доштаанд, қариб фаромӯш кардаем. Он калимаҳо имрӯз (қисман ба истиснои назм) ба ҳукми талаффузи гуфтугӯӣ даромадаанд. Талаффузи адабии он калимаҳо бояд барқарор шавад. Ин нияти пек дар мавриде амалӣ мегардад, ки дар алифбову имлои ҳозирамон ҳарфу истилоҳи ӣ-и дароз дохил карда шаванд. Дуруст аст, ки дар хати ҳозирамон фақат дар анҷоми калима бо мақсади фарқ кардан аз бандаки изофат ӣ-и дароз навишта мешавад вале онро бо истилоҳи номуносиби «ӣ-и заданок» иваз кардаанд. Дар ҳақиқат, истилоҳи «ӣ-и заданок» бисёр сохта ва сунъист, аз истифодаи он бояд даст кашид.

ӯ-и дароз ва у-и кӯтоҳ низ аз масъалаҳои баҳсноки имлои забони тоҷикӣ ба шумор мераванд. Дар забони тоҷикӣ таърихан се у буд: у-(у-и кӯтоҳ), ū (у-и маъруф) ва у (у-и маҷхул), масалан: устухон, уштур; дӯд, дӯр; руз, муза. Аммо ҳарсеи ин уҳо дар хати адабиёти классикӣ бо ду нишона ифода меёфт: у-и кӯтоҳ бо нишонаи пеш (замма)

ва \bar{u} -и маъруфу у-и маҷхул бо **вов**. Саволе ба миён меояд, агар \bar{u} -и маъруфу у-и маҷхул ду фонемаи мустақил мебуданд ва аз $r\bar{u}$ -и талаффузашон фарқ мекарданд, пас чаро аз аҳди Рӯдакии бузург то имрӯз дар хати арабиасоси тоҷикӣ ҳам дар калимаҳои дуд, дур (муқобили назидк), пуд (пуди матоъ), аз як тараф, ва дар калимаҳои зӯр, рӯз, шӯр, аз тарафи дигар, фақат як **вов** (яъне \bar{u} -и дароз) менавиштанд? Дар ҳақиқат, агар ин калимаҳо аз $r\bar{u}$ -и талаффузи \bar{u} фарқ мекарданд, классикони мо, ки доди сухану каломро додаанд, онҳоро фақат бо як **вов** нанавишта, дар байнашон тафовути овозие (бо нишонаи хосе) мегузоштанд. Маълум мешавад, ки ҳанӯз то давраи ҳазрати Рӯдакӣ талаффузи \bar{u} -и маъруфу у-и маҷхул баҳам наздик шуда, хусусияти умумӣ пайдо карда, ба сифати нормаи забони адабӣ дар ҳарду гурӯҳи калимаҳои дар боло оварда фақат бо як **вов** ифод гардидаанд. Бинобар ин ҳам дар калимаи дуд ва ҳам дар калимаи рӯз ва амсоли инҳо \bar{u} -и маъруфу у-и маҷхул бо як \bar{u} (**вов**) навишта мешавад. Аммо талаффузи хоси \bar{u} -и маъруфу у маҷхул ҳанӯз то кунун дар баъзе лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ мушоҳида мегардад. Бо вучуди ин навишти ҳарду \bar{u} -ро мо бояд мувофиқи анъанаи имлои забони адабиёти классикии тоҷик пурра риоя намоем, яъне дар оғозу миёнаву анҷоми ҳарду гурӯҳи калимаҳо мебоист фақат як \bar{u} -и дароз навишт. Аммо дар имлои ҳозираи тоҷик ду у кас ёфтааст: у ва \bar{u} . Аломати \bar{u} ду вазифа дорад: ҳам ба ҷои \bar{u} -и маъруф ва ҳам ба ҷои у-и маҷхул истифода мешавад. Аммо дар як қатор калимаҳо бе ягон асос \bar{u} -и дароз навишта намешавад, масалан: дуд, дур, гесу, лиму, паҳлу, аду, олу ва ғ., ки дар натиҷаи талаффузи ин калимаҳо вайрон шуда истодааст. Дар ин хели калимаҳои \bar{u} -дароз ба у-и кӯтоҳ иваз карда шудааст,

ки ин тамомаи нодуруст аст. **У**-и дароз ва **у**-и кӯтоҳ дар забони тоҷикӣ фонемаҳои мустақиланд, масалан: **дӯр** (масофа) ва **дур** (санги қиматбаҳо), **мӯр** (навъи ҳашарот) ва **мур** (асоси замони ҳозираи феъли мурдан), **бӯр** (навъи гач) ва **бур** (асоси замони ҳозираи феъли буридан ва ғайра.

Пайваста ба ин дар банди «б»-и параграфи шашуми Қоидаҳои асосӣ (с. 8) оварда шудааст, ки «дар ҳиҷон баста пеш аз ҳарфи **ҳ** ва аломати сакта (**ъ**) **ӯ**-и дароз навишта мешавад: **анбӯҳ**, **бӯҳтон**, **Зӯҳра**, **муҳлат**, **сӯҳбат** **шӯҳрат**, **муътабар**, **муътадил**, **муъчиза** ва ғ. Ин қондаи ҳоси талаффузи умумии тоҷикӣ набуда бештар ҳоси талаффузи ғуруҳи лаҳҷаҳои муайян мебошад. Аз нӯҳ калимае, ки ҳамчун мисол барои тасдиқи қондаи боло оварда шудааст, фақат дар калимаи **анбӯҳ** таърихан **ӯ**-и дароз дида мешаваду бас.

У-и дароз ва **у**-и кӯтоҳи тоҷикӣ мутақобилаи фонетикиро ташкил мекунанд ва ин махсусан дар забони назм равшантар намоён мешавад зеро вазни арӯзи назми тоҷикӣ, чунон ки дар боло ишора шуд, муқобилгузории садонокҳои дарозу кӯтоҳ таъсис ёфтааст.

Ба хотири риояи талаффузи дурусти тоҷикӣ фонемаҳои **ӯ**-и дароз ва **у**-и кӯтоҳ бояд ҳар қадом дар маҷеи худ дуруст навишта шавад. Мавриди истифодаи онҳо қонуни муайян дорад ва ин қонун бояд кашф карда шавад. Дар имлои **ӯ**-и дароз ва **у**-и кӯтоҳ ҷиҳати анъанавию таърихию ҳатман бояд ба эътибор гирифт.

Баъзе рафиқон чунун ақидае доранд, ки **гӯё** дар забони адабии ҳозираи тоҷик вазифаи фонемавии **у**-и кӯтоҳу **ӯ**-и дароз ба ҳамдигар бархӯрда, онҳо дар талаффуз қариб тафовуте надоранд. Бинобар ин онҳоро муттаҳид карда овардани як **у** дар алифбо кифоя аст. Будани ду **у** **гӯё** кори таълимиро душ-

вор мекардааст. Хонандагони мактабҳои миёна ва олии гуё имлои у-и кӯтоҳу ў-и дарозро ҳазм карда наметавонистаанд. Ҳангоми навиштани кори хаттӣ ва иҷрои навъҳои гуногуни мукотиба ин норасоӣ ба со равшан мушоҳида мешудааст. Агар дар алифбо як у бошад, ин камбудиҳо худ аз худ барҳам хӯрда, кори таълиму тарбия ва матбуоту нашриёт хеле осон мегардидааст.

Ба ин рафикон ҳамфикр шуда наметавонем. Дар боло уҳо тавсиф шудаанд. Ҳаминро илова карданем, ки зиёда аз ҳазор сол мо дар хати худ у-и кӯтоҳу ў-и дарозро қорбаст кардем, имрӯз ки алифбои мо дигар шудааст ва ҳамагӣ андаке зиёдтар аз панҷоҳ солро дарбар мегирад, аз баҳри ў-и дароз гузаштан дуруст нест. Ў-и дароз вижаи хоси савтиёти забони адабии тоҷик аст. Системаи садонокҳои забони тоҷикиро бе ў-и дароз тасаввур кардан нашоёд. У-и кӯтоҳу ў-и дароз (ҳамчунин и-и кӯтоҳу й-и дароз) мутақобилаи овозиро ташкил карда, барои фарқ кардани маънои калима низ хидмат мекунанд. Бо назардошти вижаи овозии онҳо дар адабиёти классикии тоҷик шоирон у-и кӯтоҳро бо ў-и дароз ва и-и кӯтоҳро бо й-и дароз ҳеҷ гоҳ қофия набастанд. Ҳамаи ин аз он шаҳодат медиҳад, ки мо бояд дар имлои у-и кӯтоҳу ў-и дароз ва и-и кӯтоҳу й-и дароз анъанави зиёда аз ҳазорсолаи хешро қомилан мурут намоем.

Аз масъалаҳои хеле ҷолиби диққате, ки дар атрофшон бисёр гап мезананд, имлои аломати сакта (ъ) ва аломати ҷудой ва ё нарм (ъ) мебошад. Ҳар дуи ин аломат дар асл хоси забони тоҷикӣ нестанд.

Мувофиқи нишондоду тавсияи Қоидаҳои асосӣ аломати сакта (ъ) дар навиштаҷоти тоҷикӣ дар калимаҳои русиву интернационалӣ (съезд, адъютант, объект) навишта мешавад. Аломати сакта дар

забони тоҷикӣ ду хусусият дорад: дар як маврид чун фонема ва дар мавриди дигар чун аломат намоён мешавад. Дар калимаҳои арабӣ, дар ҳақиқат, ҳамчун фонема барои фарқ кардани маънои калима хизмат мекунад, масалан: аъзо (ҷамъи узв — қисми бадан) ва азо (мусибат, мотам), баъд (пас, сонӣ) ва бад (ғанда, зишт, зараровар), манъ (боздоштан) ва ман (ҷонишини шахсӣ), шеър (сухани манзум) ва шер (навъи ҳайвони дарранда) ва ғайра.

Дар Қоидаҳои асосӣ (с.11) гуфта шудааст, ки аломати сакта «дар калимаҳои навъи зерин ҳамчун аломати ҷудой барои ҷудо кардани ҳиҷо хизмат мекунад: анъана, масъала, масъул, масъуд, машъал, суръат.

Ин қоида ноқис аст. Аломати сакта (номи аслиаш дар калимаҳои иқтибосии арабӣ айн аст) дар ҳамаи калимаҳои иқтибосии арабӣ, аз ҷумла дар калимаҳои дар боло зикршуда, дар ҳамаи вазъият чун фонемаи дифтонгии **ъа, ъи, ъу, ъо** намоён мешавад. Аломати сакта дар забони тоҷикӣ асосан чун ҳамсадои дифтонгӣ ҳиҷоро ҷудо накарда, балки ҳиҷо ташкил мекунад: ан-ъа-на, мас-ъа-ла, масъул, маш-ъал, сур-ъат, аъ-лон, эъло, маъ-лум ва монанди инҳо.

Инчунин дар Қоидаҳои асосӣ (с.11) қайд шудааст, ки «аломати сакта дар байни ду садонок ояд, навишта намешавад». Ин қоида, аз як тараф ноқис намояд, аз тарафи дигар, риоя намешавад, масалан, дар калимаҳои **фаъол, таъин** аломати сакта, ки дар байни ду садонок омадааст, бар хилофи қоидаи боло нигоҳ дошта шуда бошад, аммо дар ҳамин гуна вазъият дар калимаҳои навъи маориф, фоил, соат навишта намешавад. Ҳол он ки ҳамаи ин калимаҳо дар асл арабианд ва бе фонемаи айн (аломати сакта) этимологияи онҳоро таъин

кардан душвор аст. Ҳамин чизро низ бояд ба назар гирифт, ки ҳамаи калимаҳои арабию, ки дар таркибашон фонемаи айн доранд ва дар таркиби лексикаи забони адабии тоҷикӣ садҳо сол муқаддам дохил шуда, ҳиссаи муҳими захираи онро ташкил мекунанд, дар ҳама гуна вазъият бояд мувофиқи анъана навишта шаванд: Фаъол, фоъил, таъин, маъориф саноят, соъат, раъият ва ғ.

Дар омади сухан бояд гуфт, ки ҳарфи айн дар ҳама вазъият (хоҳ дар калимасозӣ ва хоҳ дар калимабандӣ) дар алифбои арабиасос ва лотиниасоси тоҷикӣ нигоҳ дошта мешуд. Дар алифбои лотинии тоҷикӣ аломати шартии ифодаи айн апостроф (') буд. Мутаассифона, дар алифбои ҳозираи тоҷикӣ ин чизҳо пурра ба назар гирифта нашудаанд ва дар натиҷа дар имлои аломати сакта (дурусттараш — фонемаи айн) гуногуннависӣ ва андешаҳои мухталиф ба вуҷуд омадааст. Чунон ки дар боло ишора шуд, дар навишти бисёр калимаҳои иқтибосии арабӣ зиддияти равшан ба ҷашм мерасад. Аз ҷумла калимаи акс дар алифбои арабиасоси тоҷикӣ бо айн навишта мешавад, аммо дар алифбои ҷорӣ ду тарзи навишт дорад: дар як маврид бе айн (акс), дар мавриди дигар дар калимасозии бо префикси бар бо айн (аломати сакта: баръакс) навишта мешавад. Имлои ин калима ҳам дар шакли рехта ва ҳам дар шакли сохта бояд ҳамранг бошад.

Умуман, дар забоншиносии тоҷик оид ба имлои аломати сакта се фикр мушоҳида мешавад: фикри якум аз он иборат аст, ки аломати сакта дар аввали калима ва дар калимабандию калимасозӣ дар байни ду садонок навишта шавад. Тарафдори фикру дуввум мегӯянд, ки аломати сакта дар калимаҳои иқтибосии арабӣ мувофиқи анъана дар ҳама маврид навишта шавад; тараф-

дорони фикри саввум даъво доранд, ки аломати сакта ба табиату хусусияти забони тоҷикӣ хос нест, бинобар он аз алифбои тоҷик бароварда шавад. (Ансор Афсаҳов ва Қамчин Чиллаев. Андешаҳо пирумунӣ имло. «Адабиёт ва санъат», 19 июли соли 1984).

Аломати сакта дар калимаҳои русиву байналмилалӣ низ навишта мешавад. Аммо дар ин ғурӯҳи калимаҳо аломати сакта хусусияти фонемавӣ зоҳир накарда, дар асл ҳамчун аломат намоён мегардад, чунончи: адъютант, объект, субъект, съезд. Акнун ин калимаҳо бо хатти лотинӣ ифода мекунем: *adjutant, objekt, subjekt, Syezd*. Чунон ки мебинем, ҳангоми бо алифбои лотинӣ навиштани ин навъи калимаҳо аломати сакта (ъ) дар хат ифода намегардад ва маънои калима низ ҳалал намебинад.

Бояд эътироф кард, ки дар имлои ҳарфи айн (ба ном аломати сакта ин истилоҳест сунъӣ) дар хатти кунунии тоҷикӣ басо мухталифнависӣ ба чашм мерасад.

Дар забони адабии тоҷикӣ адади калимаҳои иқтибосии арабӣ хеле зиёд аст. Аз рӯи қоидаи имлои ҳозираамон ҳарфи айн дар оғози калима, ҳамчунин дар байни ду садонок (ин ба калимасозиву калимабандӣ низ ҳамбастӣ дорад) навишта намешавад.

Ин қоида аз он ҷиҳат ноқис аст, ки ба норми забони адабии навишти калимаҳо такяя намекунад. Ин тарзи навишт ҳам ба принципи анъанавӣ ва ҳам ба принципи морфологӣ мутобиқ нест.

Вай махсуси принципи фонетикиву талаффузи лаҳҷавист. Зеро дар талаффузи мардуми як ғурӯҳ лаҳҷаҳои тоҷикӣ овози айн мушоҳида намешавад. Дар вақташ дар сарғаҳи танзиму мураттаботи

қойдахой асосий ймлой забони адабии тоҷикӣ асосан намояндагони ин лаҳҷаҳо меистоданд. Онҳо мувофиқи талаффузу хусусияти лаҳҷаи ҳештан ин қоидаи ғалатро ба гардани халқ бор карданд. Акнун вақти он расидааст, ки ин ғалати фаҳш ислоҳ шавад. Ба андешаи камина, ҳарфи айн дар калимаҳои иқтибосии арабӣ мувофиқи анъана дар мавридҳои зерин навишта мешавад: а) дар оғози вожа пеш аз садонокҳои **а, и, о, у**: Ҷабир, Ҷадам, Ҷазоб, Ҷалаф, Ҷид, Ҷиваз, Ҷилм, Ҷиморат, Ҷодат, Ҷолим, Ҷориф, Ҷубур, Ҷуд, Ҷумда, Ҷунвон; б) пас аз садонокҳои оғози калимаву пеш аз ҳамсадо: аъзам, аъзо, аъло, аъроб, уъҷуба, эълон, эътибор, эътиқод, эъҷоб; в) дар байни ду садонок: саноъат, соъат, таъаллуқ, таъачҷуб, фоъил, шиъор, шоъир, шуъур қоида; г) дар мобайн пас аз садонок пеш аз ҳамсадо: ваъда, даъво, истеъдод, истеъмол, муътабар, муътадил; д) дар байни калима пас аз ҳамсадову пеш аз садонок: изъоф, инъом, инъикос, қалъа, қитъа; е) дар охири калима пас аз ҳамсадо: дафъ, манъ, рафъ, шамъ, чамъ; ж) дар анҷоми вожа пас аз садонок: анвоъ, аслаъ, ақтаъ, бурқаъ, ихтироъ, мавзӯъ, мавқеъ, монеъ, мутеъ, тулуъ, шуруъ, конеъ. Дар ҳамаи ин калимаҳо ҳарфи айн унсурӣ ҳатмии фонемавӣ ба шумор меравад ва навиштани он ҳам фарзу ҳам суннат аст.

Қайд кардан бамаврид аст, ки дар хатти имрузаамон аломати сакта вазифаи ҳамзоро низ дар ўҳда дорад, яъне аломати ҳамзаи алифбои арабиасоси тоҷикӣ бо аломати сакта ифода мегардад. Дар хусуси истифодаи ҳамза ҳаминро бояд гуфт, ки вай дар калимаҳои иқтибосии арабӣ ғолибан дар байни ду садонок (азроъил, лаъим, муъаннас, ноъиб, раъис, саъид, фоъиз, хоъиб, шоъиқ, ғоъиб, ҳоъит, чоъиз), қисман пас аз садоноку пеш аз ҳамсадо (иълом, таърих, таъсир,

гаъхир, муъмин, раъс), пас аз ҳамсадову пеш аз садонок (масъул), инчунин ба тариқи хеле кам дар охири калима пас аз садонок (лӯъ-лӯъ, мабдаъ) навишта мешавад.

Аммо ҳаминро низ бояд қайд кард, ки ҳам айн ва ҳам ҳамза дар забони тоҷикӣ дар байни садонокҳои о ва и одатан чун йот (й-j) талаффуз мешаванд: фойил, шойир, қойил, дойира, райис, сайид, фойиз, халойик, хойин, ғойиб, ҳойит, ҷойиз ва амсоли инҳо. Вале ин тарзи навишт аз нормои забони адабӣ дур аст. Нормои ҳамрангии навишти калимаҳои ҳамсохтаре талаб мекунад. Дигар он ки, чунон ки дар боло ишора шуд, калимаҳои дорандаи айн ва ё ҳамза бояд аз рӯи тақозои принципи анъанавӣ инашро шаванд, то ки имлои имрӯзаи ин вожаҳо бо навишти онҳо дар хати арабиасоси тоҷикӣ мусондат бикунад. Ҳоло мардуми мо дар баробари алифбои русиасос алифбои арабиасоси тоҷикиро низ меомӯзанд. Агар мо дар хатти ҳозираамон навишти анъанавӣ ин вожаҳоро комилан риоя намоем, мухталифнависӣ хотима ёфта, кори таълиму тарбия ва матбуоту нашриёт осон хоҳад гашт.

Дар охир оид ба сакта мо чунин пешниҳоду дархост дорем: азбаски сакта дар калимаҳои иқтибосии арабӣ фонемаро ифода мекунад дар калимаҳои иқтибосии русӣ аломатро, баҳри гурӯҳи якум ҳарфи созгоре бояд интиҳоб кард. Ба фикри мо, ҳамин гуна аломат худи ҳарфи айн (ع) мебошад, ки он дар асл фонемаи мустақил буда, дар калимаҳои иқтибосии арабӣ бояд дар ҳаммаврид (дар оғозу байну анҷоми калима, хоса дар байни ду садонок) навишта бишавад. Аммо калимаҳои иқтибосии русиву байналмилалиро мувофиқи талаффузи тоҷикинашон бе аломати сак-

та низ метавон навишт: адйутант, сийээд, субй-экт ва ғайра.

Аломати чудой (б) мувофиқи қоидаҳои ҷорӣ имлои тоҷик дар ду гурӯҳи калимаҳо навишта мешавад: а) дар калимаҳои русӣ ва байналмилалӣ, ки тавассути забони русӣ ба забони тоҷикӣ даромадаанд: большевик, Горький, Рязань, автомобиль, альбом, бульдозер, вольт, июнь, пьеса ва амсоли инҳо; б) дар калимаҳои тоҷикӣ пас аз ҳиҷоӣ бастан пеш аз йотбарсар: бисёр, дарё, такья, ҳадья, афюн ва ғайра. Ин қоидаи навиштани аломати чудой дар калимаҳои тоҷикӣ аз забони русӣ кӯчонида шудааст ва ҳеҷ гуна асоси илмӣ надорад. Зиёда аз ин ҳатто баъзе рафиқон таклиф карда буданд, ки аломати чудой ҳамчун аломати нарм инчунин дар ҳиҷоӣ бастан пас аз ҳарфи «л»-и калимаҳои арабӣ, ки ба таркибу захираи луғати забони тоҷикӣ кайҳо даромадаанд, навишта шавад (М. Раҳимӣ. Имлои нави тоҷик ислоҳ меҳодад. Газ. «Тоҷикистони советӣ», 12 октябри соли 1956). Ба ин фикр, албатта, розӣ шудан душвор аст ва дар вақташ ба он ҷавоби мувофиқ гардонида шуда буд (Н. Ниёзӣ. Имлои нави тоҷик ислоҳ меҳодад. Газ. «Тоҷикистони советӣ», 12 декабри соли 1956). Бояд гуфт, ки овои «л»-и забони тоҷикӣ табиатан нарм аст. Инчунин дар ҳамаи он калимаҳое, ки аз дигар забонҳо (аз ҷумла аз забони арабӣ) ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд, ҳарфи «л» нарм талаффуз мешавад, масалан: илм, толиб, муаллим, ҳосил ва ғайра.

Аломати чудой дар забони тоҷикӣ ҳеҷ гуна вазифа надорад, будану набудани вай дар талаффузи тоҷикӣ ҳис намешавад. Масалан, калимаҳои **дарё**, **афюн**, ва **гирья** ҳам дар алифбои арабиасос, ҳам дар алифбои латиниасос ва ҳам дар

алифбон русиасоси тоҷикӣ талаффузи якхела до-ранд.

Дар банди дуввуми параграфи 23-уми Қоидаҳои асосӣ (с. 15) сухан аз тарзи навишти исмҳои чинс ва хоси таркибии навиҳои дили кафтар (навиҳои ангур) ва Дараи Ниҳон (номи ҷуғрофӣ) меравад. Таъкид шудааст, ки ин гуна исмҳои чинсу хоси таркибӣ ҳамеша' чудо навишта мешаванд. Аммо дар ҳамон ҷо, ҳамчун истисно, қайд ёфтааст, ки «Исмҳои хоси (таркибии — А. М.) номи маҳал..., ки маънои луғавии ҷузъҳои он суфтааст ва бо як замири асосии калима талаффуз меёбанд, яқоя навишта мешаванд: Даштиҷум, Қонибодом, Обигарм, Сарихосор, Шаҳринав, Шаҳрисабз (с. 16). Акнун мулоҳиза бояд кард, ки фарқи маъноиву шаклии номҳои Дараи Ниҳон ва Обигарм дар ҳақиқат, ки ҷузъҳои яқум чудо ва дуюм яқоя навишта мешаванд. Ҳардуи ин воҳид ҳам номи таркибист ва асосанро ибораи исмии изофие, ки ҷузъи тобеаш сифат аст, ташкил мекунад. Ин номҳо аз рӯи сохт ва талаффуз тафовут надоранд. Фарқи маъноии онҳо дар семантикаи ҷузъҳои онҳо зоҳир мегардад.

Бояд қайд кард, ки забони тоҷикӣ аз исмҳои таркибии номи ҷуғрофӣ бой аст, ба монанди Варзоби Боло, Дашти Ҷум. Дараи Ниҳон, Маҳаллаи Боло, Оби Гарм, Сари Пул, Чашмаи Нукра, Шаҳри Нав ва ғайра. Ҳамин гуна номҳои дигар забонҳои русӣ зиёд аст: Кривой Рог, Нижний Тагел, Ясная Поляна ва амсоли инҳо. Дуруст аст, ки аксари ин навиҳои исмҳои таркибӣ ҳамчун номи хос аз маъноии аслии худ дур рафтаанд (дар сурате ки алокаи маъноии ном бо семантикаи ҷузъҳои он муносибати ибтидоии синтаксисии ибора ҳақиқатан ҳис карда мешавад (ва дар баъзеи онҳо дар

талаффуз қариб задаи асосии калима мушоҳида мегардад. Вале ин мулоҳизаҳо барои якҷоя навиштани чунин исмҳои хоси таркибӣ асоси чиддӣ шуда наметавонанд, чунки чузъҳои аксари онҳо талаффузи ҷудогона ва задаи алоҳида доранд, чунончи: Варзоби Боло, Булғени Поён, Чашмаи Нукра, Шаҳри Сабз, Шаҳри Нав. Бинобар ин табиату хусусияти забони тоҷикӣ талаб мекунад, ки чузъҳои исмҳои хоси таркибӣ беистисно ҷудо ва бо ҳарфи калон навишта шаванд: Варзоби Боло, Дараи Ниҳон, Кони Бодом, Маҳаллаи Боло, Чашмаи Нукра, Шаҳри Сабз ва ғайра.

Дар банди саввуми параграфи 32 боби «Имлои сифат» гуфта шудааст, ки «сифатҳои таркибии изофии пай дар пай, ки ба воситаи морфемай — дор сохта шудаанд, ҷудо навишта мешаванд: (заводи) ордени Лениндор, (колхозӣ) Байрақи Сурхдор, (Театри) ордени Байрақи Сурхи Меҳнатдор ва ғайра (с. 22). Ин қоида ноқис аст. Дар навишти ин сифатҳо ду хато роҳ ёфтааст. Хатой якум аз он иборат аст, ки дар таркиби сифатҳои зикршуда номи ордени ва номи байрақ бо ҳарфи калон навишта шудааст. Ин сифатҳои таркибӣ мувофиқи қоидаи калимасозӣ бояд бо ҳарфи хурд навишта шаванд: (заводи) ордени Лениндор, (колхозӣ) байрақи сурхдор ва амсоли инҳо. Хатой дуввум аз он иборат аст, ки сифатҳои таркибии мазкур мувофиқи қоидаи калимасозӣ чун сифати мураккаб бояд якҷоя навишта шаванд, зеро дар охир суффиксоид (— дор) ва задаи асосӣ доранд. Задаи асосиро ҳамин суффиксоид таъмин мекунад. Задаи асосӣ дар навбати худ чузъҳои сифати мураккабро муттаҳид намуда, талаб мекунад, ки онҳо якҷоя навишта шаванд. Аммо дар қоидаҳои имло ҷамъҳои ин сифатҳо ҷудо навишта шудаанд.

Дар хусуси морфемаи — **дор** боз ҳаминро бо-
яд илова кард, ки вай аз исмҳои конкрет сифат-
ное месозад, ки хусусияти ба чизе соҳиб буда-
ни предметро нишон медиҳанд, чунончи: (меҳмо-
ни) айнакдор, (чӯпони) ордендор, (бригадаи)
байрақдор ва ғайра. Агар чунин сифатҳо фақат
аз ду морфема (исми конкрету хиссаи — дор)
ибораат бошанд, гӯшхарош ва вазинталаффуз
нестанд, масалан: (сарбози) милтиқдор, (колхоз-
чи) медальдор ва амсоли инҳо. Таркиби чунин
сифат аз ду морфема зиёд бошад, ба гӯш нофо-
рам мерасад ва талаффузаш низ вазнин меша-
вад, масалан: (чӯпони) орденилениндор, (театри)
орденибайрақисурхимехнатдор ва ғайра.

Хурсандона дар қоидаҳои ҷорӣ имло тарзи
навишти дуҷуми ин сифатҳои таркибӣ тавсия шу-
дааст, чунончи: (заводи) дорой ордени Ленин,
(колхозӣ) дорой Байрақи Сурхи Мехнат (с. 22).
Дар чунин маврид ин гуна сифатҳои мураккаб ба
воситаи таркиб ифода мегарданд, ки дар натиҷа
номи ордени байрақ, хусусияти исми худро пур-
ра нигоҳ медорад ва ҷузъҳои бо ҳарфи калон
навишта мешавад, масалан: (чӯпони) дорой ор-
дени Ленин, (театри) дорой ордени Байрақи Сур-
хи Мехнат, (совхозӣ) дорой Байрақи Сурх (с. 22).
Аммо дар ин гуна таркибҳо ба ҷои сифати аслии
дору овардани сифати феълии **доранда** ба мақсад
мувофиқтар аст. Калимаи **дору**, ки таърихан си-
фати феълиест, аз рӯи қолаби сифатҳои навъи **хо-**
но, **доно** сохта шуда, одатан аломату хусусияти
ҳосил предметро нишон медиҳад, яъне ин аломат аз
табиати худи предмет бармеояд. Бинобар ин дар
чунин ибораҳо ба ҷои калимаи **дору** навиштани
сифати феълии **доранда** ҳам аз ҷиҳати маъно ва
ҳам аз ҷиҳати шакл бартарӣ дорад ва қобили қа-
бул аст. Ҳам калимаи **дору** ва ҳам калимаи **до-**

ранда дар ин гуна ибораҳо бе калимаи ордени медалъ, инчунин бе номи ордени медалъ аломати ноқиси предметро нишон медиҳад (театри доранда). Ин таркибҳо ҳам аз рӯи маъно ноқисанд. Фақат дар сурати ба воситаи изофат бо номи ордени медалъ пайваста шудан аз бобати сохту маъно нисбатан муқаммал гашта, аломати нисбатан дурраи предметро ифода менамоянд, чунончи: (театри) дорандаи ордени Байраки Сурхи Меҳнат. Калимаи доранда бо иборати баъдина маънану шаклан пайвастагӣ дошта, ба сифати морфема намоён мегардад. Ин фикрро боз ҳамин чиз тақвият медиҳад, ки ҳангоми таҳлили синтаксисӣ воҳидҳои хели «дорандаи ордени Байраки Сурхи Меҳнат» бо тамоми таркиби худ чун ҷузъи тобеи иборати содда намоён мешаванд ва дар навбати худ ҳамаи воҳиди «театри дорандаи ордени Байраки Сурхи Меҳнат» иборати соддаи синтаксисиро ташкил мекунад.

Ҳамин тавр, морфемаи —дор бо сифатҳои дуҷузъа (совхозии **ордендор**) ва морфемаи доранда бо сифатҳои таркибӣ (театри дорандаи ордени Байраки Сурхи Меҳнат) бояд навишта шавад.

Дар боби «Имлои сифати феълӣ»-и Қоидаҳои асосӣ дар қатори иборати **корҳои иҷрошуда** иборати **корҳои иҷро карда шуда**, ки ҷузъи тобеашон сифати феълӣ, оварда шудааст (с. 28). Дар иборати **якум сифати феълӣ** якҷоя, аммо дар дуҷузъи навишта шудааст. Ҳарду сифати феълӣ ҳам шакли мафъул мебошад, ки аз феълӣ гузарандаи иҷро кардан ба воситаи ёридиҳандаи шудан сохта шуда, аз рӯи маъно фарқ надоранд, бинобарин дар шакли дуҷузъи **карда** зиёдтӣ. Аз тарафи дигар, шакли **иҷрошуда** нисбат ба **иҷро карда шуда** суфтаву раво ва сабук мебошад.

Дар параграфи 54-уми Қоидаҳои асосӣ тав-

сия шудааст, ки дар дохили ибораҳои навъи (чи-зи) ба гарав монда шуда, (корхонаи) ба истифода дода шуда, (кори) ба анҷом расонда шуда чузъҳои сифати феълӣ чудо навишта мешаванд (с. 29). Сифати феълӣ аз рӯи сохти ифода ба хабари ҷумла монанд мебошад. Вале аз рӯи вазифа ва хусусан талаффуз онҳо бакуллӣ фарқ мекунанд. Дар вазифаи хабар ҳар чузъи сифати феълӣ задаи мустакил дорад, аммо дар дохили иборати исмӣ дар вазифаи муайянкунанда ҳамаи чузъҳои сифати феълӣ як задаи асосӣ доранд, ки он ба чузъи охирини сифати феълӣ рост меояд, муқоиса мекунем: иҷро карда шудааст (xabар) — (корҳои) иҷрошудаи стода (муайянкунанда). Дар вазифаи муайянкунанда чузъи номии сифати феълӣ (дар ин ҷо иҷро) задаи иловагӣ дорад. Задаи асосӣ тақозо мекунад, ки чузъҳои сифати феълӣ муайянкунанда якҷоя навишта шаванд. Агар сифати феълӣ эзоҳдиҳанда дошта бошад, ибораро ташкил мекунад. Дар чунин маврид чузъҳои сифати феълӣ якҷоя, аммо эзоҳдиҳанда (ва чузъҳои он) чудо навишта мешаванд, масалан: (корҳои) иҷрошаванда — дар оянда иҷрошаванда; иҷрошуда — дирӯз иҷрошуда; иҷрошудаи стода — ҳоло иҷрошудаи стода.

Ҳамин гуна вазъиятро дар параграфи 55-уми Қоидаҳои асосӣ низ мушоҳида мекунем. Дар он ҷайд шудааст, ки «чузъҳои сифати феълӣ мураккаби бо суффикси — гӣ сохташуда аз якдигар чудо навишта мешаванд: (корҳои) иҷро шудагӣ, (корҳои) иҷро шуда истодагӣ, (одами) хонда истодагӣ (с. 29). Аввал, дар ин сифатҳои феълӣ суффикси — гӣ зарурате надорад, вай гуфтугӯист. Со-нӣ, мувофиқи талаффуз онҳо бояд якҷоя навишта шаванд. Шакли бе суффикси — гӣ суфта, равон, сабуқ ва хоси забони адабӣ мебошад, муқоиса

са мекунем: (корҳои) иҷрошудагӣ — иҷрошуда, иҷрошуда истодагӣ — иҷрошудаистода, (одами) хондаистодагӣ — хондаистода ва ғайра.

Табиист, ки ин мақола ҳамаи масъалаҳои баҳсноки имлои забони адабии тоҷикро фаро намегирад. Ҳамаи масъалаҳои кучаку бузурги имлои тоҷик дар оянда бояд мавриди баррасии махсус қарор гирад.

М. Файзов,
номзади илми филология

ОРФОЭПИЯИ ТОҶИКИ ВА ВАЗИФАҲОИ ОН

Забони адабии ҳозираи тоҷик мисли дигар забонҳои тараққикардаи дунё шакли хаттӣ ва гуфторӣ дорад, ки ба яке орфография ва дигаре орфоэпия хизмат мекунад. Орфография маънии дуруст навиштан ва орфоэпия дуруст талаффуз карданро дорад. Вале маънии ин ҳар ду истилоҳ шартӣ аст. Яъне, ҳар ду мафҳум маҳсули машварату маслиҳати донишмандон буда, орфография ба танзими имло, орфоэпия дар ташхиси гуфтор истифода мешавад.

Илми забоншиносӣ нисбат ба унсурҳои материалии забон муносибати бегаразона мекунад. Бинобар ин дар забон чизи дурусту нодуруст, зебою безеб, нағзу ганда, хубу бад нест. Ин сифатҳоро ба забони гуфтугӯӣ мутахассисони соҳае медиҳанд, ки онҳо ба забон аз дидгоҳи норма назар меандозанд. Орфоэпия ва меъёрҳои он вақте пайдо мешаванд, ки тарзи гуиш бо сабабе писанд меафтад: ё осонталаффуз, мавзун аст ва ё аз ягон ҷиҳати дигаре бартарӣ дорад. Пас, нор-

маҳони маҳсуси қор қардашуда ба майдон меоянд ва риоя нақардани нормаҳоро сарқашӣ доништа, талаффузи аз қоида берунро «нодуруст» эълон намуда, мазаммат мекунад. Одатан ҳамагон тарзи гуфторро дуруст шумурда, қобили қабул медонанд, ки вай ба шеваи қалонтаре асос ёфта бошад. Ин «шева»-ро гуфтугӯи ноҳияе ташкил дода метавонад, ки ҳаёти маданият миллатро таҷасум кунад. Барои забони адабии ҳозираи тоҷик ва орфоэпияи он гуфтори водии Миёнқалъа (шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Панҷрӯд, Ёротеппа, Хучанду Қонибодом) асос гардид. Устод С. Айни навишта буд, ки «Агар мо гӯем, ки лаҳҷаи Бухороро асос қарда мегирем, маънии ин он нест, ки сад ғоиз бо риояи лаҳҷаи Бухоро менависем. Мақсад он аст, ки лаҳҷаи Бухороро асос қарда мегирем».

Ин гуфтаҳои устод Айниро комиссияе, ки барои тайёри ба анҷумани илмии забоншиносӣ (с. 1930) таъсис шуда буд, маъқул донист.

Равшан аст, ки системаи савтиёти забони адабӣ ва қоидаҳои талаффуз ва имло дар асоси як шева танзим мешаванд. Ҳеч нашудааст, ки ҳаман лаҳҷаҳо баробар ба асоси забони адабӣ қарор гирифта бошанд. Ин аст, ки ҳангоми муқаррар сохтани нормаҳои гуфтории забони адабии тоҷик фошетиқои яқе аз шеваҳои забони тоҷикиро интихоб қардан лозим омад. Дар он замон тарзи гуфтори Миёнқалъа писанди умум афтод, ки ин сабаби бузурги таърихӣ дошт. Комиссия аз он чиҳат тарзи талаффузи мавзеи мазкурро ба эътибор гирифт, ки он ҷо шаҳрҳои аслии тоҷикон буданд. Дар он водӣ «Малик-уш-шуаро» — устод Абдулҳасан Рӯдакии Самарқандӣ зиндагӣ ва эҷод қардааст, ки мислаш «на дар арабу на дар форс» будааст. Дар он ҷо ғаъолияти адабии ис-

теъдодноктарин саромад Фирдавсӣ, Дақиқии Самарқандӣ сурат пазируфтааст. Дар он ҷо ситораи дурахшони тамаддуни ҷаҳонӣ Абӯалӣ ибни Сино ба дунё омадааст. Нуфузи маданияву маърифатии ноҳияи мазкур на танҳо дар таърихи Бухоро, балки ба тамоми эронзамин аз тарафи умум эътироф шудааст. Он ҷо аз қадимулайём марказҳои фарҳангии халқи тоҷик ба ҳисоб меравад. Ба ин маънӣ шеваи шимолӣи Тоҷикистон дар миёни соири лаҳҷаҳои тоҷикӣ бонуфузтар, муқаддамтар баргузида гардид. Омили лингвистӣ, ки онро писандидатар донистанд, ин буд, ки дар шеваи шимолӣ тоҷикӣ ихтисори овозҳо дар дохили калима нисбатан кам аст. Махсусан фонемаҳои садонок бо овози пурра талаффуз мешаванд. Дар тарзи гуфтори шимолӣ ҳашт фонемаи мустақил мустаъмал мебошад, ки дар мавқеҳои гуногуни фонетикӣ якдигарро иваз карда метавонанд. Дар шеваи мазкур овозҳои дарозӣ таърихӣ «й» ва «ӯ» маҳфуз мебошанд.

Дар забони давраи классикӣ овозҳои мазкурро «йо» ва «вов»-и маълум ё маъруф ҳам мегуфтанд ва дар хат бо ҳарфҳои *و* ва *و* акс мекарданд. Онҳо нисбат ба ҷуфтҳои кӯтоҳи худ «и» ва «у», ки дар давраи классикӣ бо унвони зеру пеш ёд мешуданд, кашишноктар, дарозтар талаффуз мешуданд ва аз ин ҷиҳат овозҳои дарозӣ «й» ва «у» ҳам ном гирифтаанд.

Имрӯз барои равшан соختани ин ҳодисаи фонетикӣ шеваи шимолӣ ва забони арабӣ мо бар сари и ва у аломати «-» мегузорем ва дарозии овозии онҳоро нисбат ба овозҳои кӯтоҳ нишон медиҳем. Барои фарқ кардани «вов»-и маъруф ва маҷҳул, аломати «о» бар сари «у» мегузорем. Дар ин мақола се овози «у»-ро барқарор мекунем. Ёне, у (у-и кӯтоҳи таърихӣ, дар калимаҳои ху-

нук, хусур, хушк, хуфт), \bar{u} (\bar{u} -и дарози таърихӣ, дар калимаҳои сурат, хӯбӣ, дӯрӣ, тӯрон, нӯрон), \bar{u} (\bar{u} -и маҷҳули таърихӣ, дар калимаҳои рӯз, куш, бӯр, кӯлча, дӯз, тӯҳфа).

Шаклҳои u , \bar{u} , \bar{u} -ро дар муҳокимаҳои минбаъдаи ҳамин мақола барои нишон додани тафовути овозҳои « u » истифода мебарем.

Дар шеваи шимол инчунин ду садонокӣ «и», яъне «и»-и кӯтоҳ ва «и»-и дароз дар калимаҳои сӣно—шинос, хӣра—хира, сӣна—сина, сӣмо—шино мушоҳида мешаванд. Лекин ҳангоми ба хатти латиниасос гузаштани имлои тоҷикӣ ҳамин хосияти забони тоҷикӣ ба инбат гирифта нашуд. Комиссияе, ки дар аввали мақола аз он ёдовар шудем, дар ин бора чунин қарор баровардааст: «Овози « \bar{u} » дар лаҳҷаҳои шимол овози мустақил буда, дар ҷануби Тоҷикистон ин овоз вучуд надорад. Азбаски дар мактабҳои ҷануби Тоҷикистон овози « \bar{u} » мушкilotи имлоӣ меоварад, шакли « \bar{u} » ва « \bar{u} »-ро бо як ҳарфи « \bar{u} » навишта, бигузор дар шимол «вов»-и маҷҳул ва дар ҷануб «вов»-и маълум хонанд. Ба ҷуз ин, дигар хусусиятҳои лаҳҷаҳои шимолро ба назар гирифта кори таълим, матбуот ва муҳовараву муоширатро дар асоси он ба роҳ монданд. Ба ин тариқа, он солҳо дар республикаи навбунёдамон китобҳои алоҳидаи дарси мутобиқи талаффузи ҳар ноҳияи тоҷик навишта нашуда, талаффузи ноҳияи аз ҷиҳати иқтисодӣ мутараққӣ ба асоси гӯиш ва имло қарор гирифт ва дар заминаи талаффузи ноҳияҳои мазкур қоидаҳои асосии имло тартиб дода шуданд.

Аз таърих маълум аст, ки пас аз дусад соли истилои араб дар Хуросон ва Мовароуннаҳр дубора забони форсӣ дар аҳди Сомониён ба камол расид. Ва дар даврони Ҳокимияти Советӣ тоҷикон забони нав не, балки ҳамон забони класси-

кни оламшумулро дар хатти нав ба рӯи кор оварданд. Баъзе касони ба масъала ноошно хусусиятҳои савтиёти тоҷиконро вайроншудаи форсии эронӣ ва ё таъсири туркӣ-ӯзбекӣ мепиндоранд. Барои рафъи ин даъвои ғалат, навиштаҳои мустаҳриқи маҷорӣ (венгерӣ) Херман Вамбериро, ки 125 сол қабл (с. 1863) Эронро Осиеи Миёнаро сайру аз ҷиҳати забон тадқиқ кардааст ва, албатта, қуввати дарёфти вай то имрӯз боқист, иқтибос меоварем. У дар китоби «Таърихи Бухоро ё худ Мовароуннаҳр» менависад: «Шеваи ҳозираи форсии Осиеи Миёна аз ҷиҳати луғат ва эроби (талаффуз — М. Ф.) нисбат ба шеваҳои дигар ҳосиятҳои форсии қадимиро бештар нигоҳ доштааст. Агарчи форсии Осиеи Миёна, ки бо вай тоҷикон гап мезананд, асрҳо боз дар байни туркон бошад ҳам, соддагии забонро нигоҳдорӣ кардааст. Шеваҳои дигари форсӣ, хусусан шеваҳои ҷанубӣ (форсии имрӯза — М. Ф.), агарчи бо ҳамсояҳои ғарбӣ худ — сомиҳо (арабҳо — М. Ф.) кам омехта бошанд ҳам, ба таъсири онҳо бисёртар дода шудаанд».

Устод Айни гуфтаҳои Ҳ. Вамбериро бо мисолҳо қувват дода, қайд мекунад, ки калимаҳое, ки дар миёни онҳо «вов» ё «йо»-и мамдуд, «вов»-и маълум, «вов»-и маҷхул ва «йо»-и маълум ва «йо»-и маҷхул мавҷуданд, дар луғатҳо ишораи худро ёфтаанд. Ин ҷудогонагии «вов» ва «йо»-ҳо то имрӯз дар забони тоҷикӣ маҳфуз мондааст. Ҳар тоҷик шер (ҳайвони дарранда)-ро бо «йо»-и маҷхул ва шир (нӯшидани) -ро бо «йо»-и маълум талаффуз мекунад ва инчунин ин ҷудогонагии овозро дар «вов»-ҳои «рӯз, сӯз, ҷӯй, мӯй» (бо вови маҷхул) ва «дӯр, бӯд, сӯд, зӯд» (бо вови маълум) равшан карда мебароранд. Аммо эронӣён,— менависад устод Айни,— ҳамаро бо вови маълум та-

лаффуз мекунамд, албатта, ин аз таъсири забони араб омадааст, дар арабӣ ҳамаи «вов» ва «йо»-ҳои мамдуда маълуманд». Ҳерман Вамбери дар ҷои дигари китобаш навиштааст: «лаҳҷаи форсии Осиёи Миёна, ки бо вай тоҷикон гап мезананд, то имрӯз аз тарафи донишмандони забони форсӣ тафтиш нашудааст. Дар ин лаҳҷа аз ҷиҳати луғат ва аз ҷиҳати эъроб бисёр хосиятҳо ҳастанд, ки услуби Фирдавсро ба ёд меоранд, дар ин лаҳҷа замириҳо ва феълҳо назар ба лаҳҷаи ҳозираи эрон ба таъсири забони бегона камтар дода шудаанд». Дар ин ҷо Вамбери мавҷудияти «вов» ва «йо»-и маҷҳули тоҷикӣ, шаклҳои феълии бо ёвари «истодаи» ва-чи-, -чист ва калимоти амсоли «нағз», «гап задан»-ро дар назар дорад.

Чунон ки зикр кардем, баъди аз хатти арабӣ ба лотинӣ гузаштанамон «лаҳҷаи хушқарда» танҳо аз ҷиҳати фонетика асоси забони адабиरो таъкил дод. Ва он талаффузи районҳои шимолро ба асос гирифт, ки дар он ҷо «вов»-и маҷҳул ва «ё»-и маҷҳул фонемаҳои мустақиланд. «Йо»-и маҷҳул дар шеваи ҷануб чун фонема эътироф мешавад, аммо «вов»-и маҷҳул дар лаҳҷаҳои Кӯлобу Қаротегин аз эътибор соқит аст. Дар Дарвоз ва забонҳои Помир пурра мустақил аст.

Дар Миёнқалъа (дар Самарқанд, Бухоро ва Хуҷанд) хусусиятҳои асосии шевагӣ устуворона ташаккул ёфтаанд: якум, тавассути талаффузи овози «ӯ» ҳодисаи муайяни фонетикӣ зоҳир шудааст, ки дар ҳиҷои баста, пеш аз ҳамсадои ҳалқии «Х» ва «айн» дар калимаҳои иқтибосии арабӣ овози «у» (вов-и маълум) ба «ӯ» мубаддал мегардад. Дуввум, дар ҳиҷои қушодаи пеши задал садонокҳои устувори «ӯ» ва «й» ё худ «ӯ» ва «й»-и дарози таърихӣ зухур меёбад. Сеюм, дар шеваи Миёнқалъа овозҳои иқтибосии «Ҳе»-и ҳуттӣ ва

«айни» арабӣ вучуд надоранд. Дар ноҳияҳои ном- бурдаи ҷануби Тоҷикистон овези «ӯ» аз тарафи муаллимон ва талабагон ғарбӣ намешавад. Дар ин ҷо калимаҳои гул ва гул, кӯш ва қуш, дӯз ва дуз, бур ва бур, хурд ва хурд, сум ва сум, кулча ва кулча бетафовут мебошанд.

Чун ҳалли мусоҳилакоронаи комиссияи маз-кур минбаъд ислоҳ нашуд, орфоэпияи забони ада-бии тоҷик дар ин бобат ба ҳарҷу марҷ ғарбӣ гардид ва 'ду тарзи талаффуз ба саҳни мактаб ва минбари тоҷик сар даровард.

Орфоэпияи ягонаи забони адабӣ ҳангоме усту-вор мешавад, ки хусусиятҳои як шеваи паҳнғаш-таву бонуфуз аз тарафи ҳамаи аъзоёни миллат эътирофу ғарбӣ шаванд. Масъала тавре меистад, ки, ба гуфти устод Айнӣ, «ҳаққи» якеро қур-бон кунем ё барои ҳар як ҷой як китоби ҷу-доғона ҷой кунем». Ин душвортарин масъалаест, ки дар шароити ҳозира, аз забоншиносони тоҷик ҳалли худро тақозо дорад. Нормҳои орфоэпӣ, одатан, дар ноҳияи қойнеи гуфтугӯи бошандагони маркази сиёсӣ ва маданияи мамлакат сурат мепа-зираанд. Аммо ҳандаи таърих ё ғарбиҳои фалак буд, ки мо, тоҷикон, аз марказҳои мутамаддини худ маҳрум гаштем, тарзи гуфтори мардуме, ки асоси орфоэпияи тоҷикиро сурат дода буд, аз мо дур монд. Маркази тоҷик ба соҳили дарёи Ду-шанбе, ки ҷанг хонаи поҳсагин дошт, кӯчид. На-моёндагони лаҳҷаҳои забонҳои гуногун дар ин ҷо ҷамъ омаданд. Дар Душанбе дар натиҷаи му-бодилаи афкори доимии намоёндагони лаҳҷаҳои гуногун ва таъсири забони адабии китобӣ шакли шифоҳии он ба тадриҷ ташаккул меёфт. Дар нут-қи зиёиёни мутамаддини баландхаттасос асосҳои орфоэпияи тоҷикӣ зӯҳур меёбанд. Талаффузи ду-

руст аз шунидани нутки дурусту бехато физо ме-
гирад.

Имло ҷиҳатҳои орфофонии нутқро тасвир кар-
да наметавонад. Чунки транскрипция нест. Та-
лаффузи дуруст аз китоб ёд гирифта намешавад.
Барои орфоэпия муҳовараи бевосита бо соҳибони
забон лозим аст. Забонро аз китоб ёд гирифт-
тан мумкин аст, аммо талаффуз танҳо бо роҳи
гӯш андохтани лафзи соҳибони забон ва бо ҳи-
дояти дастурамалҳои махсуси таълимие, ки аз та-
рафи мутахассисони тадқиқгари талаффузи нор-
мативӣ манзури ниёзмандон мегардонанд, ҳазм ва
аз худ карда мешавад. Тадқиқот нишон медиҳад,
ки зиёиёни орифи Душанбе, намояндагони хуш-
саликаи ноҳияҳои ҷануб ҳам ба тарзи гуфтору
талаффузи шимол такъя доранд. Талаффузи ду-
русти имрӯзаи тоҷикӣ талаффузи интеллигенцияи
хушзавқу босаводи тоҷик аст. Аз ин сабаб тад-
қиқотчиёни орфоэпияи тоҷикӣ тарзи дурусту гу-
ворои онро дар миёни зиёиёни ориф ҷустуҷӯй до-
ранд. Тадқиқу пурсишҳои анкетӣ нишон доданд,
ки аз рӯи муҳовара ва тарзи гуфтор аз кадом ма-
ҳаллаи Тоҷикистон будани гурӯҳи донишмандони
забондонро маълум кардан мушкил аст.

Хавфи дигаре, ки дар баробари лаҳҷа ба ду-
рустии талаффуз таҳдид мекунад, талаффузи ҳарф
ба ҳарфи китобист. Дар он таъсири имло дида
мешавад. Гуфтори тарзи хона-и падар, ҷо-и хуб,
вакт, мағфират, око ба он мисол шуда наметавонад.

Чунон ки гуфтем, акс намудани тобиши фо-
немаҳо дар муҳиту мавқеъҳои гуногуни фонети-
кӣ вазифаи имло нест. Лекин талаффузи сохтаву
сунъӣ маҳз бо таъсири хат ба амал меояд. Им-
лои имрӯзаи тоҷикӣ талаффузи дурусти интелли-
генцияи Душанберо инъикос карда наметавонад.
Дар гуфтори онҳо овозҳои дарозу кӯтоҳи «й» ва

«ӯ» мушоҳида шавад ҳам, имлои тоҷикии имрӯза ин сифати умдаи орфоэпияи тоҷикиро акс намекунад. Яъне дар қатори хуруфоти имрӯзаи тоҷикӣ барои онҳо ҳарф нест. Дуруст аст, ки овозҳои «й» ва «ӯ»-и дароз танҳо дар як муҳит зоҳир мешаванд. Аммо ба эътибор нагирифтани ҳамон муҳити ягона ба ҳусни сухан таъсири манфӣ мерасонад. Дар талаффуз ва гуфтори зиёиёни Душанбе системаи 8 фонемагии садонокҳои давраи классикии забони тоҷикӣ маҳфуз аст. Таркиби овозҳои садонок аз й, и, е, а, о, у, ӯ, ӯ иборат мешавад. Овозҳои дарози таърихӣ й, ӯ (бо истилоҳоти классикӣ «йо» ва «вов»-и маъруф) дар мавқеи мазкури фонетикӣ бо овози пурра талаффуз ёфта, устувории худро нигоҳ медоранд. Овозҳои кӯтоҳи таърихӣ и, у, ки дар хати классикӣ бо зер ва пеш номбар мешуданд, дар мавқеи зикршуда ба ихтисороти кулӣ дучор омада, сифатан қариб таъбир меёбанд, ним садоро аз худ боқӣ мегузоранд. Вақти сарфшудаи ҳангоми талаффуз ба сифр (нуль) баробар аст. Ин мазмунро дар калимаҳои сина — шинос, хира — ғиреб, сино — шино ба ҳубӣ — шудӣ, сӯрат — хурус, дӯрӣ — дурру марҷон ва монанди инҳо мушоҳида ва муқоиса кунед.

Талаффузи зиёиёне, ки мавриди тадқиқи фонетикаи амалӣ — эксперименталӣ қарор гирифт, гуфтаҳои болоро тасдиқ кард. Танзимгарони қоидаҳои имлои тоҷик дар ибтидои қор аз ин хосияти сифатии талаффузи адабии тоҷикӣ сарфи назар карданд, ки оқибати он ба фарқ накардани бино (бинои мактаб), бино (чашми бино), хира (чашми хира), хира (рӯи хира) ва ҳунин, ҳунук, ҳубӣ, шудӣ, пулӣ (пули қоғазӣ), пулӣ (пули оҳанин) оварда расонд. Мактабиён ҳарфро дида талаффуз мекунанд ва акнун бо тамдид, кашиш

талаффуз кардани калимаҳои мазкурро шояд нодуруст ҳам шуморанд. Чунки дар китоби дарсиашон ин хусусияти овоз инъикос нашудааст. Дар мавриди хондани ин қабил калимаҳо муаллим бояд устои заки бошад, лекин бади кор ҳам дар он аст, ки аксари муаллимони имрӯза ба ин маъни сарфаҳм намераванд. Онҳо худ гирифтори ҳамин норасоианд.

Кӯшиши бисёре ба харҷ додан даркор, то ки мактаб ҳақиқатан ҳам макони маърифати баланд ва таълимгоҳи забони фасеҳу талаффузи сарех гардад.

Гарчанде аз давраҳои қадим масъалаи тозагии забон, меъри ягонаи нутқи оммавӣ, санъати суҳанварӣ, талаффузи дуруст диққати ҳақимонро ба худ ҷалб карда бошад ҳам, донишқадаҳои имрӯзаи мо ин маъниро ҳанӯз равшан дарк накардаанд. Ба талаффузи дурусту буррову возеҳи шоғирдон диққати казоӣ намедиханд. Маданияту суҳани талабагон дар мадди назар нест.

Ноқиди машҳури юнони қадим Демосфенро пурсидаанд, ки аз ҳама муҳимтар дар санъати суҳанварӣ чист? Демосфен «талаффуз» гуфтааст. Ва пас аз он чист гуфта пурсанд, ӯ ҳамон талаффуз гуфта ҷавоб додааст.

Суҳанвари дигар Квинтиллиан дар андарзҳои суҳанваринаш навиштааст, ки барбариро аз юнонӣ бо талаффузаш фарқ мекунем, ончунон ки тангаи сохтаре аз асл, сара дар садояш.

Косаи чинӣ, ки садо мекунад,
Худ сифати хеш адо мекунад.

Суҳанвари мумтоз Цицерон дар ин бора чунин навиштааст: «Чун шеваи муайяне ҳасту гӯши моро нахарошида, ҳиссиёти ноканоатмандӣ

лоҳик намегардад ва ба гуши мо ноошно наметобад, пас муқаллиди онем. Оиро меомӯзем, поки за нигоҳ медорем, то ки аз дуруштии гуфтори сахроиён ва аҷнабиён эмин бошад».

Актёри забардасти француз Коклен Бенуа меғӯяд: «Инак, чидди аввалини актёр бояд ба омӯхтани талаффуз равона бошад. Агарчи талаффуз ибтидои санъат аст, вай меъроҷи олии санъат низ мебошад».

Талаффузи возеҳ ҳашамати барзиёдатию инчикии бофтаи забоншиносон нест. Орфоэпия ҳам мисли орфография зарурати воқеӣ буда, бо амри зиндагӣ ба майдон омадааст.

Пас, кӣ ба талаффузи дуруст манфиатдор аст? Оне, ки маънии суханро дар шакли форами гӯшнавозу дилнишин пешкаши шунаванда менамоянд. Ба талаффузи дуруст мардуми сахна, эстрада, минбар, радио, телевизион, зиёиёни мутамаддин ниёз доранд. Мактаб, ки органи маданияти миллат аст, бояд ҳавасманди орфоэпия бошад.

Дар ҳоли ҳозир ғиғаҳбони орфоэпия сахна аст. Лекин сахна дар ин бобат танҳо ба анъана такя карда истодааст.

Дар солҳои охир, махсус, баъди бозшавии дарҳои Институти санъат доир ба орфоэпия ва ҳимояи сухани зинда аз тарафи актёрон, режиссёрон, хонишгарон ҷунбише ба вуқӯъ пайваста аст. Онҳо дар ҷустуҷӯи масъалаҳои баҳсталаби орфоэпия ба тадқиқотҳои илмии забоншиносони тоҷик муроҷиат мекунанд. Аммо ҷанбаи илми орфоэпияро танҳо ба дӯши санъаткорон бор кардан дуруст нест.

Зарурати воқеӣ ба дидани чораҳои таъҷилӣ маҷбур месозад. То ҳол доир ба орфоэпияи тоҷикӣ ва таълими он, қоидаҳои талаффузи дуруст

дастуре ба вучуд наомадааст. Дастурамал оид ба хошиши хушифода, декламация, дикция, техникаи нутқ ва мантиқи он ҳанӯз нонавиштааст. Хулоса, орфоэпия ба коркарди илмӣ мӯҳтоҷ аст. Вале тасвири илмиаш бояд дар заминаи мантиқии забон фаҳмову дастрас бошад. Чунки дар аснои кор бо баъзе таълимот роҷеъ ба тавлиди овозҳои нутқ дучор омадем, ки намунаи чанде аз ин гуна тадқиқотҳоро барои исботи даъво ба тариқи мисол мализури хонанда менамоем. Грамматикаи забони тоҷикӣ (соли 1979) базаи артикуляцияи овози «и»-ро тасвир намуда, менависад, ки «хангоми талаффузи овози «и» кафи забон ақиб меравад». Хонандаи мӯҳтарам, кани, кафи забонатонро дар холигии даҳон ақиб кашида овози «и»-ро талаффуз кунед, ки чӣ мешавад? Ин таснифу тасвир бешак ба табиати ҳақиқии овози «и»-и тоҷикӣ мувофиқат намекунад.

Ё худ ба тасвири овози «а» зеҳн мемонем: «кафи забон хангоми талаффузи «а» чанде ба неш меравад. Нӯги забон ба беҳи дандонҳои поёнчафс мебошад. Мувофиқи ин тасвир «а»-ро талаффуз кунед.

Дар тасвири овози «о» мехонем, ки: «Хангоми талаффузи «о» нӯги забон озод буда, андаке ба боло бардошта мешавад».

Тасвири овозҳои катори қафо, бардошти боло, лабиҳо у, у, у ниҳоят сарсарӣ омадааст. Фонемаҳои мазкур бо аллофонҳои худ тасвири дақиқ мехоҳанд, ки тақозои орфоэпияи тоҷик мебошад.

Дар боби таснифи ҳамсадоҳои тоҷикӣ низ норасоии зиёде дар китобҳои тадқиқотию таълимӣ сар даровардаанд, ки барҷастиатаринашро меоварем. Ҳамсадоҳои «ш» ва «ж»-и тоҷикиро овозҳои думахрача гуфта шарҳ медиҳанд. Лекин во-

кеан йн гуна «ш» ва «ж» на танҳо дар забони адабӣ, балки дар ягон лаҳҷаи тоҷикӣ дучор намешавад.

Магар ҳангоми талаффузи овозҳои «ш» ва «ж» дар калимаҳои шир, шаш, шаб, шер, шуд, шӯр ва жарф, жож, журнал, мижа, мижгон, диж забон дар ду ҷо қатъ гашта, мисли қачақҳои 8 қачукилеб мешавад?

Дигар масъалаи орфоэпияе, ки тақозои зарурати воқеист, бечарангшавии ҳамсадоҳои ҷарангноки охири калима ва дигар мавқеҳои фонетикӣ мебошад. Масалан, аз радио ва телевизиони тоҷик ибораҳои зерин тез-тез ба гӯш расида меистанд, ки дар онҳо ҷаранги ҳамсадоҳо хомӯш мебошад. Масалан, ҳангоми хондани эълонҳо дикторон мегӯянд: аз сати панҷ..., яъне ба ҷои ҳамсадои ҷарангноки ч, ҷ талаффуз мешавад. Ва баръакс дар мавқеҳои алоҳида ҳамсадоҳои бечаранг ҷарангнок мешавад. Мисол: **низбат, избот.** Дар ин қабил калимаҳо ба ҷои ҳамсадои бечаранги «с», «з» шӯнида мешавад. Қайд қардан даркор аст, ки ин ҳарду ҳодиса барои забони адабии тоҷик норма шуда наметавонад.

Инчунин талаффузи ҳамсадоҳои «ҳе»-и ҳуттӣ ва «айн»-ро, ки дар таркиби калимаҳои иқтибосии арабӣ дар нутқи баъзе қасон мушоҳида мешавад, ноқидони сухани тоҷикӣ гуфтори сохта донистанд. Ҳангоми талаффузи ин қабил калимаҳо «ҳе»-и ҳуттӣ ба «ҳе»-и ҳалқии амиқи тоҷикӣ табдил меёбаду айн бошад, дар талаффуз соқит мешавад ва аз ҳисоби сукути он, овозҳои садоноки ҳамшафат миқдоран дарозтар талаффуз меёбанд, яъне маънӣ > маънӣ, маълум > маълум, мӯмин > мӯмин ва монанди ин.

Мақоми ҳамсадоҳои ҳалқии рӯяк «х» ва «айн» дар шеваҳои тоҷикӣ ҳар тарафа тадқиқу муайян

шудааст. Аммо дар тарзи гуфтори адабӣ ин масъала гузоришу баррасии муфассалтареро сазовор аст. Ин ва чанд масъалаи дигари орфоэзияи тоҷикӣ ҳанӯз мавриди муҳокимаи забоншиносон қарор нагирифтанд. Бо ҳидоятӣ иштироки фаълони донишмандон масъалаҳои орфоэзияи тоҷикӣ мавриди тадқиқи мукамал қарор гирифта, ҳалли дурусти худро меёбанд. Дар ин ҷода ҳалли масъалаҳои зерини орфоэзияи тоҷикӣ аз вазифаҳои навбатии илми забоншиносӣ мебошад.

1. Талаффузи зиёиёни орифи Душанберо бо тамоми ҷузъиёт тасвир карда, ҳусну кубҳи онро ошкор сохтан лозим аст. Аз дохили он нормаи талаффузи адабӣ ва вариантҳои лоикро бароварда, ба мардум пешкаш кардан даркор аст.

2. Дар баробари таълими забон мавзӯи орфоэпияро ба программа дохил кардан тақозои рӯз мебошад. Таълими ҷиддӣ ва риояи орфоэпия аз ҷорабиниҳои давлатӣ ҳисобида шавад.

3. Театр нигоҳбону тарғиботчи орфоэпия мебошад. Бинобар ин ходимони таҷрибаандӯхтаи театрро ба сохтани дастури маҷмӯи қоидаҳои талаффуз ҷалб намудан аз манфиат ҳолӣ нест.

4. Навиштани китоби дарсӣ ва асбоби таълимии орфоэпияи тоҷикӣ, ки ҳалли масъалаҳои амалии забонро таъмин менамояд, ба сурати таъҷилӣ ба иҷро расонида шавад. Дар ҳалли он донишмандоне ҷалб шаванд, ки аз шарҳи физиологӣ, акустикӣ ва лингвистии овозҳои нутқ ва фонетикаи забони тоҷикӣ бархӯрдор бошанд.

5. Академияи илмҳо, Вазоратҳои маорифу маданияти Тоҷикистон, Комитети радио ва телевизиони республика ба ҳалли масъалаҳои маданияти соҳаи диққатро афзунтар кунанд. Тартиб додани маҷмӯаҳои орфоэпӣ ва муҳокимаи онҳоро Комиссияҳои махсус ба ӯҳда дошта бошанд.

6. Дар назди Академияи илмҳои Тоҷикистон, дар ҳайати ходимони барҷастаи театр ва олимони забоншинос комиссияи муътамад ташкил дода шавад. Дархосту пешниҳодот бе салоҳияти он ба ҷоп наравад. Дар баробари ин ҳама интихоби норма ва вариантҳои он ба зиммаи комиссия вогузошта шавад.

Умед аст, ки ҳамин гуна маслиҳату машварати дастаҷамии олимони тоҷик дар роҳи ҳалли проблемаи мазкур такони ҷиддие хоҳад буд.

Ҳ. РАУФОВ,

номзади илми филология

НАҚШИ ЛУҒАТ ДАР МАДАНИЯТИ СУХАН

Ҳар як луғат дар такмили таълими забон, дар боло рафтани сатҳи маърифати забони халқ саҳми муносиб дорад. Луғатҳо бо тақозои замон барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷи хонадагон тартиб дода мешаванд. Бинобар он луғатҳоро ҳамсафари тамаддуни халқ ва ҷамъият мешуморанд. Луғатҳо барои такмили дониш, омӯхтани илму маданият, аз худ кардани хусусиятҳои забони муайян ва инчунин забонҳои гуногун ба сифати маъхази рӯимизӣ ҳамеша мададгори аҳли дониш буданд. Аз ин сабаб онҳо барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷи маънавии хонадагон сарчашмаи беминнати маданӣ, илмӣ ва дӯсту маслиҳатгари беғараз ба шумор мераванд.

Ҳарчанд китобҳои луғат аз ҷиҳати вазифа ва сохт шаклҳои гуногун доранд ва захираи муай-

яни луғавии забонро дар худ ғунҷоиш дода, таъкид ва тафсир мекунанд, вале ба мақсади муайяни афзоиш додани маърифати хонанда нигаронида шудаанд.

Нависандаи машҳури француз Анатол Франц навишта буд: «Луғат кулли оламест дар тартиби алифбо! Агар хубтар фикр кунем, луғат китоби китобхост». Нависандаи файласуфи асри XVI француз Рене Декарт таъкид карда буд, ки ҳарчи метавонед маъноӣ калимаҳоро шарҳ диҳед, он гоҳ, Шумо қодиф ҳастед оламеро ақаллан аз нисфи иштибоҳ раҳой диҳед. Вақте ки аз нависандаи боистеъдоди тоҷик Саттор Турсун пурсиданд, ки Шумо кадом сарчашмаҳоро бештар истифода мекунад, вай гуфт: «Барои ман сарчашмаи беминнат пеш аз ҳама «Фарҳанги забони тоҷикӣ» аст».

Шоири соҳиббэхтироми мо Лоик Шералӣ борҳо аз аҳамияти «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ёдовар шуда, изхори таъассуф кард, ки зиёиёни тоҷик ба кадри ин фарҳанг ҳанӯз намерасанд ва агар ин тавр намебуд, нусхаҳои он солҳои дароз дар рафи дӯконҳои китоб намехобид.

Боз як далели ҷолиби диққатро овардан лозим мешавад: Сардори Управления «Таджик-космогеодезияи» Тоҷикистон, номзади илми геологияву минералогия Музаффар Эшонов дар яке аз сӯхбатҳо изҳор дошт, ки барои тӯҳфа ба меҳмонон аз ҷумла ба кайҳоннавардони советию хориҷӣ, ки ба Тоҷикистон меоянд, маҳз аз «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ҳазор нусха харида мондааст. Аз нигоҳи ӯ, меҳмононро алалхусус кайҳоннавардонро бо ҳеч ягон тӯҳна натавонистааст хурсанд кунад, ба ҷуз «Фарҳанги забони тоҷикӣ». Дар яке аз пазириҳои меҳмонҳо ӯ ба ду қарат Қаҳрамони Иттифоқи Советӣ, кайҳоннавард Георгий Тимофеевич Береговой нусхаи ҳамин фарҳангро тӯҳфа

кардааст, у китобро варақ зада пурсидааст, ки ин чӣ китобест. Мизбон ҷавоб медиҳад, ки ин фарҳанги тафсирии забони тоҷикии асрҳои X-XIX мебошад. Тасанно гуфтааст, меҳмон, масалан, дар забони русӣ мавҷуд будани ин хел луғатро ҳанӯз намедонам. Ман дар назди халқе, ки чунин сарвати бузурги маънавиро дорост, сар фуруд меорам.

Боиси хурсандист, ки гуфтаҳои шахсони муътабар беасар намонданд ва имрӯз ин фарҳанг бештар харидор пайдо кардааст ва дар дӯконҳо низ фақат нусхаҳои ҷилди дуҷуми он боқӣ мондаанд.

Дар ҳақиқат, дар хусуси аҳамияти ин фарҳанг, ҳамчун намунаи барҷастаи осори лексикографияи кунунии мо, ҷои ҳеҷ муболиға нест. Зимнан ҳамаи мо, ҳам муаллифону ҳам муҳаррирон, дар чунин ақида будем, ки зудтар нашр шудани ин фарҳанг барои ривоҷи минбаъдаи забони адабии тоҷик, барои инкишофи маданияти миллиамон, бешубҳа, таъсири бузурге хоҳад бахшид.

Имрӯз тамоюли аз сарчашмаи асосии худ, яъне аз забони осори классикон бештар таъсир гирифтани забони адабии имрӯзаи тоҷик аз бисъёр ҷиҳат ба ҷоп шудану ба хонандагон расидани ин гуна асарҳо вобаста аст.

Мисоли дигар. «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-ро устод Айнӣ 5 июли соли 1938 анҷом дода буд. Ин асари гаронбаҳо фақат баъд аз 38 сол, соли 1976 рӯи ҷопро дид, он ҳам ҳамагӣ 5 ҳазор нусха ҷоп шуд. Дар магазинҳои китоби Душанбе ин микдор дар ду рӯз ба фуруш рафт.

Барои равшан кардани бисъёр масъалаҳои забон, тасхеҳи норасою нодурустиҳои забонӣ ин луғатҳо ба хонандагон хидмати бузург мерасо-

панд. Ин луғатҳо беш аз ҳама ба ғайитар шудани захираи лугавии хонадагон, афзудани сарватҳои забони маданияти миллии мо мусоидат мекунанд.

Маълум аст, ки дар замони муваффақиятҳои халқҳои мамлакатамон, навигариҳои ҳаёт, равобити иқтисодию мадапӣ, илмӣ ва ғайра дар муносибатҳои байналхалқӣ пеш аз ҳама дар забони русӣ инъикос меёбанд ва ба воситаи он дастраси ҳамаи забонҳои миллии мегарданд. Забони русӣ воситаи асосии мубодилаи байниҳамдигарии халқҳои мамлакати советӣ мебошад. Инъикоси ин ҳама муносибатҳои забонӣ пеш аз ҳама дар луғатҳои русӣ ба тоҷикӣ дида мешавад. Дар давраи советӣ дар лексикографияи тоҷик офарида шудани луғатҳои параллелӣ аз солҳои сиюм, аз таълифи «Луғати русӣ-тоҷикӣ»-и дучилда сар шуд (солҳои 1933-1934). Баъдтар дар ин соҳа луғатҳои нисбатан мукаммалтаре ба миён омаданд, намунаи онҳо «Луғати русӣ-тоҷикӣ»-и соли 1949 ва «Луғати тоҷикӣ-русӣ»-и соли 1954 мебошад. Соли 1985 «Луғати русӣ-тоҷикӣ»-и ҳаҷман бузургтаре чоп шуд, ки 72 ҳазор калимаро фаро гирифт.

Дар бораи ин луғатҳо дар матбуот фикру ақидаҳои мухталиф изҳор гаштанд. Масалан, нисбат ба «Луғати русӣ-тоҷикӣ»-и соли 1985 чанд мақолаи хурду калон чоп шуд, ки аз ҳусну қубҳи ин луғат фикрҳои мухталифи баҳснокро ифшо дошт. Дар ин мақолаҳо фикрҳои танқидии объективона ҳам буданд. Вале дар ҳеҷ яки ин мақолаҳо аз аҳамияти ин луғат дар боби маданияти сухани тоҷикӣ масъалагузорию чиддӣ дида намешавад.

Бисёр ба назар мерасад, ки мо оид ба баъзе масъалаҳои забон, дурусти ё нодурусти шаклу маъноии баъзе воҳидҳои луғавӣ ба маълумоти ин гуна луғатҳо такъя мекунем. Хулоса, меёри

асосии мо доир ба масъалаҳои забони тоҷикӣ маълумоти луғатҳои забони тоҷикӣ мебошанд.

Вале камбудии асосии забоншиносии тоҷик дар он аст, ки дар атрофи ин гуна асарҳо ягон муҳокима ва баҳси илмӣ каму беш васеъро то ҳол ташкил карда натавонистааст.

Мо имрӯз барҳақ изҳори хурсандӣ мекунем, ки забони рӯзнома ва маҷаллаҳои тоҷикӣ хуб шудааст. Ин дар ҳақиқат ҳам нисбат ба давраҳои гузашта ҳамин тавр аст, яъне забони тоҷикӣ тақмил меёбад, ғайр мегардад. Дар ин роҳ фаъолияти ҳайати таҳририяи рӯзномаву маҷаллаҳо, радиову телевизион шоистаи дастгирист.

Вале дар ин фаъолият равобитаи байни ҳайати таҳририяҳо ва забоншиносону адабиётшиносон ва умуман аҳли қалам ва зиёни милли ба дараҷаи бояду шояд ба миён наомадааст. Масалан, дар шумораи ҳафтуми маҷаллаи «Садони Шарқ» чамъбасти баҳсҳо дар атрофи насри муосир, умуман, ва забони насри муосир, хусусан, дарҷ гардид. Дар мақолаҳои доири баҳс ва чамъбасти он дар идораи маҷалла фақат баъзан дахл карданҳо ба масъалаи хусусиятҳои забони наср дида мешавад, вале баҳс доир ба ин масъала ба маънои ҳақиқӣ ба назар намерасад. Чизе, ки аз ин баҳс дар хотири хонанда мемуада, ҳамон баҳси мӯнаққидон дар атрофи маънои луғавӣ ва истеъмолии калима «концепция» асту ҳалос. Дурӯст аст, ки баъзан аз ширадор шудани забони наср, аз тамоюли баҳрабардорӣ аз забони осори классикӣ дар забони адибон ишораҳо ҳам дида мешавад, вале таҳлили каму беш амиқи илмӣ забони насри муосир, муқоисаи далелу ҳуҷҷатҳои кунунӣ ва собиқаи забони тоҷикӣ дар заминаи забони насри муосир, умуман, назаррас нест. Чизе, ки дар хотири луғатшинос аз ин баҳс таҳнишин

мешавад, ҳамон ишораи нависанда Сорбон аст, ки ӯ каллимаи «модаровард»-ро аз «Фарҳанги забони тоҷикӣ» гирифтааст.

Бойси ифтихор аст, ки забони рӯзномаи «Тоҷикистони советӣ» рӯз аз рӯз беҳтар мешавад. Ин фикр дар мақолаҳои хонандагон ва маълумотномаҳои анкетӣ, ки газета дар саҳифаҳои худ чоп мекунад, низ дида мешавад. Ин чизи хуб ва қолиб аст. Вале баъзан дар катори андешаҳои писандида фикрҳои ғайриобъективии тамаллуҷкорона ва мочароҷуёна ҳам роҳ меёбанд, ки дар паси пардаи ошкорбаёнӣ ва демократиконии забон ба таври хира ва тира мунъакис мегарданд. Аз ин чизҳо, ки ба илми забоншиносӣ ва такмили инкишоф додани вазифаи ҷамъиятии забон ҳеҷ дахл надоранд, парҳез кардан лозим аст. Баъзан рӯзнома дар масъалабардорӣ ва ҳалли он собиткадам нест. Масалан, ба саволи «fikри Шумо дар бораи забони газета чист», тақрибан аз ҳафт ҷавоб фақат дар як ҷавоб чунин фикр ба назар мерасид: забони газета ба ман маъқул аст, вале он қадар содда шудани забонро ҳам намехоҳам. Дар дигар ҷавобҳо ба хонандагон фаҳмо набудани бисёр воҳидҳои луғавии забони газета изҳор шуда буд. Аммо газета муайян накард, ки калимаҳои ба хонандагон номафҳуми забони газета қадомҳоянд ва сабаби истемоли ин гуна калимаҳои номафҳум дар чист. Оё онҳо дар луғатҳо дида намешаванд ё забоншиносҳо кодир нестанд, ки маънои ин гуна калимаҳоро фаҳмонанд?

Дар воқеъ дар вақтҳои охир истемоли калимаҳои ба хонанда номафҳум бисёр шудааст, баъзан ба ҷои калимаҳои умумистемоли қор фармудани муродифҳои аҷоибу ғароиби онҳо, ба ҷои калимаҳои маъмул ба қор бурдани калимаҳои тақлидии ба услуби забони тоҷикӣ бегона низ ди-

да мешавад. Ин гуна ҳодисаҳо дар асари таъбири «изхори фазл карданҳо» ҳам рух медиҳад. Баъзан дида мешавад, ки аз истифодаи калимаҳои иқтибосии қайҳо дар забон умумишуда парҳез мекунанд. Масалан, ба ҷои калимаи «кӯпрук» баҳудаву беҳуда синоними он «пул»-ро кор мефармоянд, ки фикри муғлақ ва норавшан шуда менамояд. Баъзеҳо аз истеъмоли калимаҳои бо суффикси «чӣ» сохташуда канораҷӯӣ мекунанд ва баъзе аз аҳли забон онро иқтибосӣ пиндошта ба хонанда талқин мекунанд, ки замони истифодаи он ба охир расидааст ва истеъмоли онро барҳам задан, ё акаллан маҳдуд кардан лозим аст. Дар ин гуна мавридҳо ба дастурҳои забоншиносӣ такъя кардан, ба маълумоти луғатҳо истинод намудан ва умуман истифодаи вусъати назар ба хотири онҳо камтар меояд.

Баъзан ихтирои калимаҳои нав, ба маънои ғайри маъмулиаш истифода кардани калимаҳои то кунун маъмул, ба нормаҳои ҷорӣ имло эътибор надодан ва монанди ин қӯшишҳо ҳам дида мешавад. Дар ин гуна мавридҳо луғатҳо дар ин бора чӣ қайде доранд, дастурҳои забоншиносӣ чӣ гуфтаанд, ба эътибор гирифта намешавад. Масалан: истифодаи калимаи «ғановат» дар забони журналистони қаторӣ, олиму нависандагон ва ҳатто забоншиносон ҳам васеъ ҷорӣ шудааст. Аз ин калима муштакоти онро ҳам ба миён овардаанд: «Масалан, пурғановат, ғановатнокӣ, ғановатмандӣ ва ғайра. Ин калима ҳам дар луғатҳои арабӣ ва ҳам дар луғатҳои форсӣ дида намешавад.

Имрӯз ба калимаҳои «тағбир» ва «тағбирот» вариантҳои дигари онро дар навишт ба миён овардаанд. Мо як вақтҳо дар бораи вайрон кардани имлои калимаҳои ташдиднок ҳамроҳи А. Мирзоев мақолае дар «Адабиёт ва санъат» ҷоп

карда будем. Баъдтар дар ин бора мақолаи Са-
лоҳ Солеҳов ҳам чоп шуд. Чӣ мегӯед, ки ҳатто
кормандони рӯзномаю маҷаллаҳо гӯе аз ин қон-
даҳои имло беҳабаранд, ё умуман инкор карданӣ
мешаванд, ки боз ҳамон ғалатнависиву ғалатфаҳ-
миҳо давом мекунад. «Миллат»-ро «милат» та-
лаффуз мекунанд ва менависанд, «ақаллан»-ро
«ақалан» талаффуз мекунанд ва менависанд ва,
баръакс, ҷое, ки ташдид нест, ташдид мегузо-
ранд ва бо ташдид менависанд. Масалан, қимат,
зинат, ҳолат, ҳила, тазод калимаҳои мебошанд, ки
дар навишти ҳозира ва дар гузашта ҳам дар ҳам-
садоҳои мобайн ташдид надоранд. Гӯе ин кали-
маҳоро бо ташдид навиштан ё бе ташдид навиш-
тан расм шудааст. Ин камбудӣҳо дар забони ҳат-
то олиму нависандагони номӣ ҳам роҳ ёфтаанд.
Бисёр дида мешавад, ки дар саҳифаҳои газета-
ҳо, хусусан газетаи «Тоҷикистони советӣ» кали-
маи «бурдборӣ»-ро ба маънои муваффақият кор
мефармоянд, боре ба луғат муроҷиат намокунанд,
ки ин калима дар луғат ба маънии сабру тоқат
оварда шудааст.

Боре Лоик Шералӣ хотиррасон кард, ки ноду-
рстии истеъмоли «ҷуноне ки»-ро Носирҷон Маъ-
сумӣ чандин солҳо пеш аз ин дар мақолааш таъ-
кид карда буд, мутаассифона, шахсои аз ин гуф-
таҳо беҳабар ҳанӯз ин пайвандаки таркибиро дар
ҳамин шакли ғалат менависанд ва талаффуз ме-
кунанд. Мо меафзоем, ки дар ҳамон солҳо дар
бори ин пайвандак домӯлло Зехнӣ ҳам мақо-
лае навишта буданд. Мисоли дигар, дар «Ғиёс-
ул-луғот» зери калимаи ҳанӯз таркиби то ҳанӯз
гуфтавро ғалат гуфтааст. Устод Айнӣ низ дар лу-
ғати худ ҳамин фикрро овардаанд. Муҳаммадҷон
Шукуров низ дар китоби худ иро махсус таъкид

кардаанд. Вале мушоҳида мешавад, ки аз нави-
сандаҳои маъруф сар карда, то хонандаи оддӣ
дар гуфтор «то ҳанӯз» мегуянд.

Боре рӯзномаи «Тоҷикистони советӣ»-ро ме-
хондам, дар мақолаи «Баландшавии нарх кори
хатост ё ногузир» (9 октябри соли 1988, сах. 2)
ба чунин ҷумла дучор шудам: «Тамоми фаъолия-
ти хоҷагиро мо бояд дар асоси талаботи қонун-
ҳои иқтисодӣ ташкил намоем. Аз ҷумла дар ҳа-
моқат бо қонунҳои ҷун қонуни арзиш, қонуни сар-
фаи вақти кор ва ғайра.

Хонанда ба истеъмоли ин калима ба ин маъ-
нӣ дучор мешаваду фикр мекунад, ки ин ҷо тасо-
дуфан ғалате роҳ ёфтааст, охир дар луғат кали-
маи ҳамоқат ба маънии аблаҳӣ ва аҳмақӣ шарҳ
дода шудааст.

Ё мумкин аст дар соҳаи иқтисодиёт маънои
нави истилоҳӣ пайдо кардааст, ки боз ҷумлаи ди-
гар аз ҳамин мақола ин шубҳа ва ғалатро аф-
зунтар мегардонад: «Ин танҳо ҳамон вақт меша-
вад, ки нархи маҳсулотатон устувор аст ё паст ме-
шавад. Дар омади ғап бояд гуфт, ки ин ба қо-
нуни сарфаи вақти кор ҳамоқат аст».

Дар ин мақола, ки тарҷумавӣ аст, калимаи дар
боло ишорашудаи қимат даҳ бор истифода шуда-
аст, вале дар шаклҳои гуногун. Илова бар ин ка-
лима ва ибораҳои «барои ифодаи мафҳум-
ҳои иқтисодӣ истеъмол шудаанд, дар ҳеҷ сурат
хоси ин соҳа пиндоштан мумкин нест, аз қабилӣ:
«баландбардории мутамаркази якҷағҳаи нарх»,
«дар солҳои 1931-1935 супориши даромадро ҳатто
ба дараҷаи панҷсолаи гузашта», «Ба пиндошт ин
молҳо бояд дар ҳама ҷо пур мешуданд». «Баланд-
шавии нарх на танҳо камшавии истеҳсоли мол-
ҳои арзон ва камдаромадро талофӣ мекунад?».

Оё онҳо афзалиятан маҳсулоти қимат баровардан меҳоханд?» ва ғайра.

Ин мақоларо меҳонеду бо мақолаи дигар, ки дар ҳамин газета 20 сентябри соли 1988 бо унвони «Пайванди қонун ва забон» аз тарафи доценти УДТ А. Имомов навишта шудааст, қиёс қардан меҳоҳед ва мебинед, ки дар сатҳи истеъмоли истилоҳҳои илмӣ ва услуби баёни фикри илмӣ фарқ аз осмон то замин аст. Беихтиёр ба хотиратон мақоли «гунҷишкро кӣ кушад, қассоб» мерасад.

Агар дар саҳифаҳои рӯзнома ҳамин гуна мутахассисон бо қордониву забондонӣ бештар баромад мекарданд, нуран ало нур мешуд ва маданияти сухани тоҷикӣ ба таври дилхоҳ боло ме рафт.

Ба ғалатҳои забонӣ роҳ додан дар нашрияҳои матни осори классикон ва ҳатто дар китобҳои дарсии забон ва адабиёт ҳам дида мешавад. Масалан, фарқ накардани **сиҳо(й)** ва **суҳо** дар матни «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Низомии Ганҷавӣ, дар «Гулшани адаб», ё ғалат овардани байти Мирзо Турсунзода аз «Боғи муаллақ» ва ғалат қоида баровардан аз калимаи «сарӣ»-и шеърӣ Турсунзода дар китоби дарсии «Грамматика» барои мактабҳои олий.

Аз ҳамаи инҳо хулоса бароварда, бо таъбири «Аз мост, ки бар мост» ғалатҳои дар навиштаҳои худ роҳ ёфтара бояд ислоҳ кунем, бо талаби бозсозӣ бозсозиро бояд аз худамон сар кунем.

Дар ин ҷо чизӣ дигарро хотиррасон қардан меҳоҳам: Дар бораи забони асарҳои бадеӣ гап мезанем, забони нашрияҳо ва матбуотро таҳлил қардан меҳоҳем, роҳҳои такмили забони адабиёро ҷустуҷӯ мекунем ва умуман баланд бардоштани маданияти сухани тоҷикиро орзу мекунем. Вале

чаро ба роҳ мондани кори нашри дастурҳо ва лугатҳои ба ҷоп омодаи тоҷикиро аз роҳбарони масъули ин соҳа талаб намекунем. Ин маҷлиси салоҳиятдор бояд назди масъулони органҳои роҳбарикунанда вазифа гузорад, ки нашри асарҳои ба ҷоп омодаро бо ҳар роҳ таъмин намоянд.

Дар ҷавоби қарори КМ ПК Тоҷикистон ва Совети Вазирони Тоҷикистон дар роҳи такмил ва беҳтар кардани таълими забони тоҷикӣ, таъмини вазифаи ҷамъиятии он ба тарзи таъхирнопазир камбудихоро ислоҳ кунем, аз гуфтор ба амал гузарем, дастур ва лугатҳое созем, ки дархӯри талаби замон бошанд, дар роҳи баланд бардоштани маданияти сухани тоҷикӣ хидмат карда тавонанд.

М. Начмидинов,
нависанда

МАДАНИЯТИ СУХАНИ РОҲБАР

Барои он ки маданияти сухан баланд бошад, тамоми табақаҳои ҷомеаи республика, аз поён то боло ба ин кор хоҳиши ҷидди пайдо кунанд. Аммо ҳоло ба адабиёт, ба назму насри имрӯза, ба адабиётшиносӣ, илми забон алалхусус ба маданияти сухан рағбат ва шавқу ҳавас кам аст.

Алвали солҳои панҷоҳ ман китоби Алишер Навоӣ «Муҳокиматуллуғатайн»-ро хонда, аз рӯи он кори курсӣ навишта будам. Навоӣ дар китобаш қудрати забони форсӣ-тоҷикиро эътироф намуда, онро забони олимони ва шоирони номида, баъд бо

дадилхо исбот мекард, ки бо турки низ дostonхo навиштан мумкин аст. Он вақт аз Қoшғару Фаргонаю Тошкент то Ҳиндустону Эрон бо ин забон дар мадрасаҳо мехонданд, рисолаҳо, дostonҳо менавиштанд, забони тоҷикӣ забони давлатӣ буд.

Иро ҳам ёдоварӣ кунам, ки ҳамаи диндорони Осиёи Миёна, бародарони қазoқу қирғиз низ ба забони форсӣ намоз мегузориданд. Дар кудакӣ шоҳиди чунин воқеа будам, ки қирғизҳо ин тавр пияти намоз мекарданд: «Ният кардам, бигузoram ду рақъат намози бoмдoд, вақте ки бар ман аст, қибла аз ҷиҳати қабла...» ва ғайра.

На танҳо тоҷикон, балки дигар халқҳо низ гуфтугӯро бо ин забон барои худ шараф медонистанд.

Ҳеҷ чои пинҳонӣ надорад, ки парокандагӣ ва парешонии аввалҳои асри бист сабаби сусти шудани таъсири забони тоҷикӣ шуда буд. Ба тӯфайли Октябр ва мустақилияти республика забони тоҷикӣ қувват гирифт. Халқ барои тараннуми дигаргунсозии замони нав ба шоирону нависандагон эҳтиёт дошт. Хушбахтона дар симои устодон Айни ва Абулқосим Лоҳутӣ ин гуна одамон пайдо шуданд, ки бо асарҳояшон моро бо худамон шинос мекарданд.

Рӯзе ба ман рафиқам мегуфт, ки ҳуччатҳои солҳои сиро аз газетаи «Тоҷикистони сурх» мехонду чашмаш ба укази Комитети Марказии Иҷроия афтадааст, ки дар он гуфта шудааст: Қасе, ки забони тоҷикиро намедонад, ҳукуки ба халқ роҳбарӣ карданро надорад. Он рӯз ба он рафиқ гуфтам: бесабаб набудааст, ки ходимони масъули партиавӣ ва ҳукумати ғайритоҷики он солҳо забони тоҷикиро нағз медонистанд, масалан, вазири алоқарафиқ Сайко ва ходимони партиавӣ рафиқон Захватов ва Дедов забони тоҷикиро об барин равон медонистанд. Чанде пештар ман дар газетаи «Прав-

да» сӯхбати сармуҳаррири онро бо як гурӯҳ аъ-
зоёни пленуми Қомитети Марказии КПСС аз ҳар
республика дар атрофи мизи мудаввар хондам.
Вай арз кард, ки рафиқ Қолбин алҳол бо забони
қазоқӣ гап заданро омӯхтааст. Вай вақти дар Гру-
зия кор карданаш забони грузиниро ёд гирифта, бо
ин забон гап мезадааст. Ташаккур мегӯем, ба он
ходимони партиявӣ ва советие, ки ба миллатҳои ма-
ҳаллӣ роҳбарӣ карда, забони онҳоро меомӯзанд,
бо забони онҳо ҳарф мегӯянд.

Яъқуб бинни Лайси саффориро медонед. Ин
одами пешина ба ман одами бисъёр наздик аст.
Барои чӣ? Вакте як шоир ғалабаи ӯро бо арабӣ
ситонш мекард, ӯ пурсид, ки ин шоир ба забони
ғайр чӣ мегӯянд? Вай музаффарияти шуморо таҳ-
сину офарин мехонад, гуфтанд ба ӯ. Яъқуб бинни
Лайс дарҳол эрод гирифт, ки ин мард маро бо за-
бони худамон ситонш мекард, бехтар буд. Он вақт
шеърғӯӣ ба тоҷикӣ ҳанӯз расм набуд. Аммо шо-
ир аз он эрод наид гирифта дафъатан ба тоҷикӣ
Яъқубро ҳамду сано гуфт. Ба забони тоҷикӣ шеър
гуфтаи ҳам аз ҳамон вақт оғоз ёфт. Аз ростӣ, риш-
таҳои меҳру муҳаббате ҳастанд дар байни одам-
ҳо, ки он риштаҳо одамони замони қадимро то ба
имрӯз ба якдигар мепайванданд. Вакте ки забони
модарии шуморо намояндаи халқи дигар меомӯ-
зад ва гуфтугӯ мекунад, он забондон ба шумо ода-
ми бегона не, балки наздик мешавад, сазовори из-
зату ҳурмататон мегардад. Аммо ҳаммилати шу-
мо агар забони модарии худашро рад карда бо-
шад, монанди ашрофони асри XIX рус бо забони
модарии худаш гап заданро ба худ ор донад, ин
гуна одам ба назари шумо бегона менамояд. Ба
ҳоли вай таассуф меҳӯред, зеро халқ ба ин гуна
одам эҳтироме надорад. Сад дарег, ки бисъёр роҳ-
барони партиявӣ, советӣ ва хоҷагии халқ матбу-

оти тоҷикиро писанд намекунанд. Китоб намехонанд, ба рӯзнома ва маҷаллаҳои тоҷикӣ обуна нестанд. Дар айни замон, маданияти сухан, забони адабии тоҷик аз ҷониби ҳамдиёрони худамон, ки забони худро намедонанд, ё саводи комил надоранду фикрашонро ба коғаз навишта наметавонанд, зиёдтар зарар мебинанд. Барои чӣ? Барои он ки ба хондани адабиёти тоҷикӣ эҳтиёҷ надоранд. Маърузаи онҳоро дастёрон тайёр мекунанд, ки ғайри тоҷиканд.

Дигар ин, ки коргузори дар ҳама ҷо, аз поён то боло на ба забони тоҷикӣ аст. Ақаллан ба ду забон баробар коргузори мекарданд, дар он сурат ҳам мумкин буд, ки баъзеҳо ба омӯхтани забони худашон кӯшиш кунанд. Аммо, афсӯс ки ин тавр не. Шумо гумон мекунад, ки агар ин рафиқон забони худашонро донанд, бо он кор баранд, ба онҳо ягон кас айб мекунад, ё омӯхтани забони худашонро ягон кас ба онҳо аз боло қатъиян манъ кардааст. Ҳаргиз не.

Хамаи мо чанд вақт пеш романи устод Улуғзода «Фирдавсӣ»-ро хондем. Албатта, мо нағз медонем ва аз ин роман боз ҳам равшантар фаҳмидем, ки ҳатто дар он замон шохону вазирон ба адабиёти бадеӣ то чӣ андоза шавқу ҳавас доштанд ва ҳар як асари шоиру нависанда ва олимро мутолиа мекарданд. «Шохнома»-и Фирдавсро ҳанӯз дostonхояш анҷом наёфта, даст ба даст бурда, дар тамоми ғӯшаҳои империяи ғазнавиён мутолиа мекарданд. Боз пеш аз ҳама ҳокимону амирону вазирон мехонданд. Султон Маҳмуди Ғазнавӣ зулмпарвар буд, ки халқ дар борааш гуфтааст: Қадами номубораки Маҳмуд, гар ба дарё расад, барорад дуд». Ҳатто, ин зулмпарвар қадри сухани фасеҳу балеғро медонистааст. Дар охи-

ри умри Фирдавсӣ ба ҳар ҳол фасохату балоғати сухани «Шоҳнома»-ро эътироф карда буд.

Дар аҳди муғулҳои кабир забони тоҷикӣ дар Ҳиндустон ба дараҷаи олии тараққиёт расида будааст. Мирзо Ғолиб дар китоби худ «Уди ҳиндӣ» мегӯяд, ки дар адабиёти Ҳиндустон чунон калимаҳои форсӣ ба кор бурда мешаванд, ки дар Эрону Мовароуннаҳр, яъне Самарқанду Бухоро он калимаҳо аз истеъмол баромадаанд. Мирзо Ғолиб ба ин восита ба мардуми Варзандруд эрод гирифтааст.

Як вақт ба дасти ман хуччате афтода буд. Хони Қўқанд Худоёрхон ба як аълам хати маъшур навишта гуфтааст. «Аз фалонӣ ба қадри як парӣ коҳ андоз рӯёнида нашавад». Дар ин ҷо ҳама гап барои ман муқаррарӣ буд, ба ҷуз «як парӣ коҳ». Коҳ чист медонистам, аммо ба пар шабоҳат додани майдаю зарраи коҳро наҳустин бор дучор омада будам. Парӣ коҳ маҷози олий буд.

Бори дигар такрор мекунам, ки забони тоҷикӣ дар кишварҳои номбурда забони адабиёт, илм ва дин буд. Аҳволи он ҳоло чӣ гуна аст? Бад аст, аз ростӣ бад аст. Аввал ин ки, дар мактабҳо таълиму тарбияи забони тоҷикӣ суст аст.

Аз як мактубе ду-се ҷумла мехонам, ки онро муаллиме навиштааст. Мактуб воқеан аз шаҳре омадааст, ки аз қадим Тус ном дошту бо тақозой замон Чуст шудааст. Айнан: «Ҳоло дар шаҳри Чуст, ки 50 ҳазор аҳоли дорад ва аксарияти кулли онҳо тоҷиконанд, мактабҳои тоҷикӣ барҳам хӯрданд. Дар корхонаҳо тамоми кору бор ба забони ўзбекӣ меравад. Барои ҳамин забони тоҷикиро ниғаҳдорӣ кардан мушкил шуд. Бовар кунед, аз хонандагонӣ синфи чор, ки ба ўзбекӣ дарс мегӯям, иншо гирифтам. Мавзӯи иншо аз афсонаи халқӣ «Зумуррад ва қимат» буд. Бачаҳо дар

иншо аксарият калимаҳои тоҷикиро ба кор бурдаанд. Нигоҳ кунед, ки онҳо чӣ навиштаанд. «Бомдан ҳезум олиб туш деди,— сеҳргар кампир». Диккат диҳед, ба калимаҳои «**бомдан, ҳезум, сеҳргар ва кампир**. Ё ин ки «Қимат сандуқни' уйига **кашалаб кетди**». Кашалаб кетдӣ, яъне сандуқро кашола **карда бурд** гуфтани шудааст талаба. Боз аз ҳамон мактуб: «Талабагон фақат дар мактаб ба забони **ӯзбекӣ** мехонанд. Вақти танаффус аз дарс ва дар хонашон ба забони тоҷикӣ гап мезананд. Аз ин сабаб аз 60 нафар тамомкунандаи мактаб як нафар ба институт дохил шуд. Лекин аз мактабҳои тоҷикии' совети' қишлоқи Варзиқ ба мактабҳои олии тоҷикӣ аксарият дохил шуданд. Бо ин гуфтани ҳастам, ки аввал бояд забони тоҷикиро мукаммал омӯхт.

Чанд сол пеш ба ҳавлие даромада будам. Соҳибхона зани садсола аз ҳабаргирии мо хурсанд шуда, даст бардошту ба забони адабии тоҷикӣ дуо гуфт. Ман то он вақт ин ҳолатро надида будам. Гузаштагони мо ҳозира барин забони вайрон надоштанд. Ин ҳама таъсири муҳит аст. Ҳоло мо на тоҷику на ӯзбек. Агар мо радио ва газетани тоҷикӣ, мактабҳои тоҷикӣ медоштем, забонамон ҳозира барин ба як шеваи вайрон табдил намеёфт.

Муаллими киромӣ! Умедворам, ки дар масъалаҳои зикршуда ба ташкилотҳои дахлдор фикру мулоҳизаҳои худро менависед ё бо ягон мақолатон дар рӯзномаи «Ҳақиқати Ўзбекистон» баромад мекунед. Мо мунтазири ёрии шумо ҳастем».

Вазъият ана ҳамин хел, рафикон. Чунонки дидед, забони тоҷикӣ аз чанд тараф тазъик меёбад. 50 ҳазор аҳоли на тоҷику на ӯзбек. Боре Бобочон Ғафуров бо нависандагони тоҷик сӯҳбат ораста буданд. Дар он сӯҳбат Мирзо Турсунзода ва дигар шоирону нависандагони номдор иштирок дош-

танд. Он кас ба забони матбуот, радио ёрод гирифта гуфтанд: «Бо забони тоҷикӣ навад миллион гуфтугӯ мекунанд. Идеяхои мо, комёбиҳои моддӣ ва маънавии халқамон ба шуури ин миллионҳо ҳамзабони шарқи хориҷӣ фақат ба туфайли ба забони поки адабии тоҷик рафта мерасанд. Дар ин ҷабҳа бояд ҳамаатон ҷаҳду ҷадал кунед».

Дар ин ҷо ба мавқеъ медонам як латифаро ба ёд оварам. Лукмонро хоҷааш озмуданӣ шуда фармудааст, ки гӯсфанд кушта беҳтарин аъзои онро оварад. Лукмон гӯсфандро кушта, дилу забонашро оварда мондааст. Рӯзи дигар Хоҷа боз фармудааст, ки гӯсфанд кушта, ин дафъа бадтарин аъзояшро оварад. Лукмон гӯсфанд кушта, боз дилу забонашро овардааст. Хоҷа аз ӯ пурсидааст: Ин чӣ гап аст? Лукмон ҷавоб додааст: Ҳеҷ чиз беҳ аз дилу забон нест, агар пок бошад. Ва ҳеҷ чиз бадтар аз он нест, агар нопок бошад. Ман дар бораи он гуфтани нестам, ки дар маҳалҳои раисони колхозҳо ва директорони совхозҳо дар маҷлиси бюрои райком ва дигар ҷамъомадҳо чӣ гуна забони дурушт ҳарф мезананд ва бо чӣ гуна суханони қабех ҳақорат карда мешаванд ва роҳбарони хоҷагӣ низ дар маҳалҳо бо ҳамин гуна суханон аз меҳнаткашон аламашонро мегиранд.

Дар охир чунин таклифҳо дорам:

1. Забони тоҷикӣ ҳамчун забони давлатӣ ҳуқуқи формалӣ-рӯякӣ дорад, бинобар он статусе, ки вай солҳои аввали инқилоб дошт, баргардонда, коргузори ба тоҷикӣ низ ташкил карда шавад. Дар ҳамаи идораҳо бояд ходимони партиавӣ ва советию хоҷагӣ ҳар ду забонро ба ҳубӣ донанд, бо ҳар ду забон баробар кор баранд. Забондонӣ — ҷаҳондонӣ гуфтаанд, аз забондонӣ ҳеҷ кас зарар надидааст. Ба деҳқонони сабзавоткор,

боғдор, чорводор, пахтакор бо забони онҳо гап назадан онҳоро таҳқир кардан аст.

2. Дар ҳамаи идораҳо мошинисткаҳои бо тоҷикӣ чоп мекардагӣ бо мошинкаҳояшон бошанд. Роҳбароне, ки ба тоҷикӣ сухан карданашон лозим аст, ёрдамчиёни тоҷик дошта бошанд.

3. Барои навиштани сухани тоҷикӣ дар маҷлисҳо стенографисткаҳо низ тайёр карда шаванд.

4. Дар мактабҳои тоҷикӣ аз синфи чор сар карда таълими алифбои классикӣ қорӣ гардад.

5. Дар ҳамаи мактабҳои русӣ забони тоҷикӣ таълим дода шавад. Забони тоҷикӣ дар мактабҳои русӣ бо алифбои қадимаи тоҷикӣ таълим дода шаванд боз беҳтар. Барои он ки бачаҳои ғайритоҷик ба ин бештар шавқманд мешаванд. Онҳо бо ин роҳ имконияти ба факултетҳои шарқшиносӣ дохил шудан дар оянда дар соҳаи дипломатӣ қор кардан ва ба маданияти мамлакатҳои шарқ наздикӣ пайдо мекунанд.

6. Дар мактабҳои олиии техникӣ низ кафедраҳои забон ва адабиёти тоҷик ташкил ва омӯзиши забон қорӣ гардад.

Рафикон, бозсозӣ бе ин қорҳо пеш намеравад. Одам бояд эҷодқори бозсозӣ бошад. Агар фикри ёро ба назар нагиранд, агар вай сухане гуфта ва пешниҳоди қорда натавонад, масъалаи ба фикраш муҳимро гуфта натавонад, вай чӣ тавр он қорро мекунад? Ошқорбаёнӣ ва демократия барои он аст, ки бозсозӣ ғалаба кунад. Фардо ҳар яки мо аз имрӯз сифатан беҳтар бошем, нағзтар қор ва беҳтар зиндагӣ кунем.

АНДЕШАҲО ПЕРОМУНИ ТАРЧУМАИ УНВОНИ ФИЛЬМҲО ВА БАРНОМАҲОИ ТЕЛЕВИЗИОН

Мавзӯи тарҷума, таъсири вай ба забон ва нормаҳои он масъалаест, ки тадқиқгарони махсусро нитарон аст. Ман фақат изҳор карданям, ки фаъолияти баъзе тарҷумонҳои тасодуфӣ ва бесаҳолат, тарҷумаҳои бесифату ҳарф ба ҳарфи онон ба забони мо таъсири манфӣ расонидааст, боиси пайдо гаштани унсурҳои лексикиву синтаксисии ба табиати забони тоҷикӣ номувофиқ ва бегона, сабабгори фурумадани маданияти сухан ва хусни баён гардидааст.

Мо дар ин гузориш ба тарҷумаи номи кинофильмҳо ва барномаҳои телевизион мутаваҷҷеҳ шудаем. Барномаҳои телевизион ва репертуари кинотеатрҳо ба он қисми эълоннома дохил мешаванд, ки қариб тамоми мардум ба он қатъи назар аз касбу ихтисос, завқу рағбат, вазифаву мавқеи ҷамъиятӣ доим муроҷиат мекунанд. Ин қисми эълоннома характери ахбори ташвиқӣ дорад, бо мақсади тавассути унвон ба мардум расонидани мавзӯву моҳияти кинофильм ва ё барномаи телевизион таҳия мешавад. Хонандаву тамошобинони тоҷик аз тарҷумаи унвони филму барномаи телевизион бояд ба андозае маълумот гирифта тавонад, ки соҳибони матни асл ин имкониятро доранд.

Таваҷҷӯҳ ба тарҷумаи барномаи се ҳафтаи телевизион (1-20.XI) ва эълонномаи се рӯзи кинотеатрҳо (11-13.XI) нишон дод, ки сифати тарҷу-

маҳои мазкур хеле паст буда, ба талабот ҷавоб дода наметавонад. Дар тарҷумаҳои ин муддати кӯтоҳ мо зиёда аз 200 сахву нуқсонҳои гуногунро дучор омадем.

1. Қисме аз унвони фильму барномаҳо тавре тарҷума шудаанд, ки аз онҳо маъние бардоштан маҳол аст, дар онҳо оддитарин қоидаҳои мантиқриоя нашудааст. Масалан, аз ном «Андӯҳи беҳис» чӣ маъниро дарк кардан мумкин аст? Магар андӯҳ беҳис мешавад? Оё андӯҳ худ як ҳолату ҳиссиёти инсонро далолат намекунад? Тарҷумон ин ҷо бо қамолӣ эҷодкорӣ сифатро бо исм ва исро бо сифат омехта, аз иборати «Скорбное бесчувствие» («Беҳиссии андӯҳовар»), чунин як иборати аз маъниву мантиқ маҳруме тартиб додааст. «Бешазори тирамоҳӣ», ки ба ивази «Осен в лесу» омадааст, намунаи дигари ин эҷодкорист. Бо ин қолиби ибора дар забони тоҷикӣ мансубияти исм ба замон ифода мешавад, яъне ба ягон фасл, мавсим, замон хос будани предмет ё ҳодиса ишора мешавад: кишти тирамоҳӣ, себи зимистона ва ғ. Вале мақсади иборати мазкурӣ русӣ нишон додани хусусияти фасл, мавсим дар макони муайян аст. Қӯшиши бебарори дур рафтан аз шакли матн асл маъниро вайрон, мантиқро хароб сохтааст. Агар «Тирамоҳ дар бешазор» гӯем, шаклу мазмуни матн асл ва тарҷума қамлан ба ҳам мувофиқ меафтад. Ин қабил тарҷумаҳои бемантик қам нестанд.

2. Маънии қалимаи **тарҷумаро** ҳар яки мо шарҳ дода метавонем: тавассути унсурҳои як забон ифода намудани маъниву мазмуни матн аст. Акнун маън чанд унвони фильмҳоро мисол меорам, шумо қазоват кунед, ки онҳо ба қадом забон тааллуқ доранд: «Аншлаг! Аншлаг!», «Акселератка», «Экспромт», «Резонанс», «Интервенция», «Носталь-

гия». Ман аминам, ки агар ба шумо ғарази ин гузориш маълум намебуд, ин унвонҳоро аз эълонномаҳои русӣ мепиндоштед. Вале афсӯс, ки ин тавр нест.

Қудрату имконияти забони тоҷикӣ барои ифодаи ҳар гуна фикр кифоят мекунад. Чунин калимае, ки ба забони дигар тарҷума нашавад, вучуд надорад, ҳеч набошад, бо роҳи тасвири тарҷума қардан мумкин аст. Бо ин услуб унвонҳои «Акселератка», «Аншлаг»-ро тарҷума қардан мумкин буд. Вале чаро унвонҳои «Экспромт» (Бадеҳа), «Резонанс» (Инъикос. Бозтоб), «Интервенция» (Таҷовуз, Мудохилаи мусаллаҳона) бе тарҷума мондаанд? Магар ин калимаҳо дар забони мо оммафаҳм шудаанд, оё онҳоро ҳар як тоҷик мефаҳмад? Барномаҳои телевизиону кинотеатрҳо камаш 1-2 ҳафта пеш муайян мегарданд, магар ин муддат барои босифат ва дуруст тарҷума қардани чанд номгӯй фильму намоиши телевизион кифоя нест?

Бар сари яке аз ин унвонҳои ба истилоҳ «тарҷумашуда» махсус таваққуф қардан мехоҳам. Хонандаи тоҷик бо калимаи **резонанс**, **интервенция** то андозае шинос аст. Вале магар ӯ бо шунидани калимаи **ностальгия** ба дарки ягон маъни қодир аст? Фақат оне, ки бо забони русӣ саруқор дораду онро хуб балад аст, аз ин калима маъни бардошта метавонад. Ман аминам, ки, ҳатто, на ҳар як рафиқи рус ба маъни ин калима сарфаҳм меравад, зеро **ностальгия** хоси услуби баланди забони русист. Дар луғати забони русии Ожегов **ностальгия** — **тоска по родине** шарҳ ёфтааст. Дар луғати нави русӣ-тоҷикӣ низ он ҳасрати **ватан** тарҷума шудааст. Ба назари мо, иборҳои **ёди ватан**, **хумори ватан** низ маъни ин калимаро ифода қарда метавонанд.

Тарчума нашудани ностальгия на аз нотавонии забони тоҷикӣ, на аз набудани воситаҳои ифодаи ин маънӣ, балки аз беҳунарӣ, бемасъулияти ва форигболии тарҷумон нисбат ба забони тоҷикӣ, ба шаъну эътибори он шаҳодат медиҳад.

Ҳеч кас аз тарҷумон тарҷума кардани он калимаву воҳидеро, ки ба забон пурра дохил шудаасту чунин таркиби луғавиро ташкил дода, воситаи ягонаи ифодаи мафҳуме ба шумор меравад, таллаб намекунад. Вале он ҷое, ки имкон ҳасту василаи тарҷума вучуд дорад, тарҷума кардан шарт аст!

3. Дар барномаҳои телевизион ва унвонҳои фильмҳо ҳама тарҷума шудани калимаҳои алоҳида беш аз ҳама ба назар мерасад. Ба риояи нашудани қоидаҳои грамматика, ҳусни баён то андозае ҷашм пушидан мумкин аст (агар ҳамин ҳел гуфтаи ҷоиш бошад), вале дидаю дониста як қалимаро ба калимаи дигар иваз кардан, як маъниро ба маънии дигар омехтан, байни ду ҷизи аз ҳамдигар фарсахҳо дур фарқ нагузоштан қамолоти нотавонӣ ва беистеъдодист. Ман фақат чанде аз ин тарҷумаҳоро бо матни асл меорам, шумо худ мулоҳиза кунеду баҳо диҳед:

1. Очи черные — Мижгонсиёҳ. Очи шакли ҷамъи оқ-и русӣ ба маънии ҷашм аст. Дар тоҷикӣ ҷашм ба мижгон мубаддал гаштааст.

II. Воля Вселенной — Иродаи сайёра. Вселенная сайёра нест, коинот, кайҳон, фалак аст. Дар таркиби Вселенная ҳазорҳо ҳазор сайёра мавҷуд аст.

III. Сижу у оконца — Назди тоқча нишаста. Оконце шакли мусавғари окно аст, тоқча бошад, дар тоҷикӣ раф маънӣ медиҳад.

IV. Катастрофы не разрешаю — Ба фоҷиа

ицозат намедиҳам. Катастрофа фочиа нест, фалокат, садама, шикаст аст.

V. Остановись, мгновенье!— Як лаҳза ист! Аз унвони русии ин намоиши телевизионӣ пай бурдан душвор нест, ки сухан аз сурату суратгарӣ хоҳад рафт. Унвон бояд ҳамин вазифаро ба ӯҳда дошта бошад. Вале магар аз номи тоҷикии он чунин маъние бармеояд? Ба фикри ман не!

VI. Утренний обход.— Дар барномаи намоишҳои телевизион ҳафтаи аввали моҳи феввали соли 1987 ин фильм бо номи «Сайругашти пагоҳирузӣ» тарҷума шуда буд. Хузновартар аз ҳама он буд, ки дар экрани телевизорҳо номи фильмо ба русӣ **Утренний обход** менавиштанду диктор онро бо овози баланду бурро «Сайругашти пагоҳирузӣ» тарҷума мекард. Қасе, ки **обход**-ро ба маънии муоина мефаҳмид, ба ин тарҷумаву он тарҷумон таъҷуб мекард, қасе, ки нобалад буд, гумон дошт, ки **обход** дар ҳақиқат **сайругашт** аст. Дар намоиши телевизион рузи 7 ноябри соли қорӣ ба ҷои «Муоинаи пагоҳирузӣ» ин фильмо «Азнарғузариҳои пагоҳирузӣ» тарҷума карданд.

VII. Рафикон, мо ба тарҷумаҳои барномаҳои телевизион аз ҳад зиёд эътимод дорем, бовар мекунем. Вагарна, чаро барномаи «Очевидное — невероятное»-ро таҳти унвони «Эҳтимоли фавкуллода» ҳар ҳафта тайи чандин сол тамошо карда ба дуруст тарҷума шудани он шубҳае намеорем. Магар **очевидное, очевидный** эҳтимол аст? **Очевидный** дар луғати забони русии Ожегов—**явный, бесспорный** шарҳ ёфтааст. Дар луғати руси-тоҷикии нав батабърасида ин калима **яқин, ошкор, равшан, намоён, возеҳ, хувайдо** тарҷума шудааст. Ба назари ман, иборати **очевидное — невероятное** ба **факт, ҳодиса, падидаи фавкуллода** далолат мекунад. Боре тарҷумоне ба ҷои тарҷу-

маи калимаи **очевидный** ба мо маънии калимаи туфайлии **очевидно-ро**, ки **эҳтимол** аст, пешниҳод кардааст ва мо ҳам бидуни андешае онро пазируфтем.

4. Тақлиди кӯркӯрона ба матни асл, кӯшиши дур нарафтан аз он бештар вақт ба костани ҳусни сухан, риоя нашудани нормаҳои забон, пайдо шудани калимаву ибораҳои ба таъби забони тоҷики номувофиқ сабаб шудааст. Ба тарҷуман зерин тавачҷӯҳ кунед: Игрет дуэт баянистов — Дуэти баяннавозон менавозад. Магар дар ҷумлае, ки аз се ҷузъ иборат аст, 2 маротиба такрор шудани як калима ҳусни сухан аст? Бо андаке кӯшиш ин ҷумларо ба тариқи «Ҳунарнамоии дуэти баяннавоз» тарҷума кардан мумкин буд.

Тарҷумон бояд шаклу соҳти матни асло то он ҷое нигоҳ дорад, ки ба ин норма ва қоидаҳои забони тарҷума имкон медиҳанд. Аз ин ҳад гузаштан боиси сунъӣ ва норавон баромадани тарҷума хоҳад гашт. Дар забони мо ибораҳои сабуку равони «Достони марди ҳақиқӣ», «Достони Сиёвуш», «Достони Рустаму Сӯҳроб», ки ба воситаи бандаки изофӣ сурат гирифтаанд, хеле маъмуланд. Вале аз ҷе бошад, ки тарҷумонони барномаҳои телевизион унвонҳои «Сказание о храбром Хочбаре», «Баллада о певце»-ро зӯр зада бо воситаи пешоянди таркибии дар бораи тарҷума кардани мешаванд. Магар «Достони Хочбари часур» аз «Достон дар бораи Хочбари часур» сабуку равонтар нест? Агар мо маънии пешоянди русии о-ро бо бандаки изофӣ ифода кунему ба мазмун халале нарасад, забони русӣ магар аз мо меранҷад?

Ибораи «киноконцертный зал» — зали киноконцертӣ тарҷума шудааст. Магар шарт буд, ки

онро ҳарф ба ҳарф тарҷума кунем? Зали киною-концерт чӣ камӣ дорад? Ибораҳои «киноконцерт-ный зал» ва «футболное поле» ба як қолиб, муносибати чузӯҳои онҳо ба як маънист. Агар мо тарҷумани зали киноюконцертиро дуруст ҳисобем, пас дуввумӣ бояд майдони футболӣ тарҷума шавад. Ин, албатта, боиси ханда хоҳад буд.

5. Аксар вақт хато дар тарҷума ба он сабаб роҳ ёфтааст, ки тарҷумон аввалин маънии калимаро аз лугат даръёб намуда, ба сифати маънии ягона ҳамчун тарҷума ба мо пешкаш кардааст, барои дарки маънии дурусту мувофиқи матни асл кӯшише ба ҳарч наодоааст.

Масалан, барномаи доими телевизиони марказӣ «Мир и молодёжь» «Сулҳ ва ҷавонон» тарҷума шудааст, ҳол он ки гараз аз калимаи «мир» дар ин барнома «ҷаҳон, олам» буда, мавзӯи «сулҳ ва ҷавонон» яке аз мавзӯҳои сершумори барномаи гуногунсоҳаи «Ҷаҳон ва ҷавонон» аст.

«Мусобиқа» тарҷума шудани филми бадеии «Розыгрыш» низ ба ҳамин иллат аст. Ба ҷои он ки муаллифи тарҷума ба мазмуни филм шайнос шуда, ба қадом асос «Розыгрыш» ном гирифтани онро муайян кунад, шарҳи аввалин маънии ин калимаро аз лугати русӣ-тоҷикӣ ба сифати тарҷума ба мо пешниҳод кардааст. Мазмуни филм аз он дарак медиҳад, ки «Розыгрыш» ба маънии «шӯхӣ, шӯҳии фиребомез», «бозӣ доштан» буда, ба спорту мусобиқа ҳеч иртиботе надорад. Шояд ин хато аз он сабаб арзи вучуд кардааст, ки дар лугати русӣ-тоҷикии нав маънии мазкурӣ калимаи **розыгрыш** наомадааст, вале тарҷумон набо-яд ба истифода аз як лугат қаноат кунад.

6. Дар бисёр маврид риояи оддитарии қоидаҳои грамматика, шакли таҷҳову ҷамъӣ нисмҳо, му-

вофикати шахсу шумораи феъл, мубтадову хабари чумла ба назар намерасад. Чанд намуна:

Капкан для шакалов — Қапқон барои шағол.
Потерпевшие с «Лигурии» — Зарардидае аз «Лигурия». Роня — дочь разбойника — Роня — духтари роҳзанҳо.

Дар забони русӣ мубтадову хабар аз ҷиҳати шумора ҳамеша мувофиқат мекунанд, вале дар забони тоҷикӣ, агар мубтадо бо исми ҷамъӣ ғайришахс ифода ёбад, хабар метавонад ба шакли танҳо ояд. Мутаассифона, тарҷумонон ин нуқтаро ба эътибор нагирифта, унвонҳои «Их имена появятся на экранах», «Десять дней, которые потрясли мир»-ро бо шакли ҷамъӣ хабар — «Номи онҳо дар экранҳо пайдо мешаванд», «Дах рӯзе, ки оламро ба ларза оварданд» тарҷума кардаанд, ҳол он ки ҷузъи асосии мубдатон ин ҷумлаҳо дар тарҷума ба шакли танҳо омадааст.

Ҳамчунин ба инобат нагирифтани қоидаҳои калимасозии забони тоҷикӣ, интиҳобу баҳамомезиши асосу суффикс ва ҷузъҳои калимаҳои мураккаб боиси сунъӣ, гӯшхарош ва хандаовар баромадани тарҷумани унвонҳо гаштааст.

Ин гуна хатоҳоро натиҷаи бедикқатӣ, беҳавсалагӣ, саҳлангорӣ доништан лозим меояд, вагарна тарҷумоне, ки байни шакли танҳову ҷамъ фарқ гузошта наметавонад, ҷӣ гуна тарҷумон хоҳад буд?

Масалан, унвони филми хучҷатии «Насмешливое мое счастье» ба шакли «Бахти тамасхуронаи ман» тарҷума шудааст. Рафикон, агар ҳар суффикс имконияти ба ҳар калимае пайвастан мебошад, барои ифодаи як маънӣ як суффикс басанда буд. Агар тарҷумон боре ба луғати русӣ-тоҷикӣ назар меандохт, медид, ки барои ифодаи ка-

лимаи русии **ҷасмешливӣ** калимаҳои равону табӣ — хандаовар, тамасхуромез мавҷуданд.

Ба муносибати маъракаи дарпешбудаи муҳосибаи аҳоли ба воситаи барномаи телевизиони марказӣ филми ҳуҷҷатии «Ҳисобкунаки барӯи-хатгирии аҳоли»-ро нишон доданд. Бо номи ин филм дучор омада, гумон бурдем, ки он роҷеъ ба ягон дастгоҳ ё мошинест, ки факту рақамҳоро ҷамъбаст намуда, дар бораи миқдору хусусиятҳои дигари аҳоли маълумоти ниҳой омода месозад. Ҳангоми тамошои филм маълум шуд, ки ҳисобкунак шахсест, ки хона ба хона гашта сокинонро ба рӯйхат мегирад. Худатон мулоҳиза кунед, рафикон, магар бо суффикси — ак исми шахс сохтан мумкин аст. Магар забони мо ба он дараҷа нотавон шудааст, ки барои ифодаи исми шахс воситае надошта бошад? Оё шахсе, ки ин калимаро сохтааст, намебинад, ки имрӯзҳо бо воситаи суффикси — гар даҳҳо калима ба ин маънӣ (исми шахс) сохта мешавад? Ҳеч набошад, ин маъниро тавассути суффикси — ҷӣ ифода кардан мумкин буд.

Дар ин рӯзҳо филми мазкур борҳо манзури тамошобинон шуд. Наход имконияти бо мазмуни он шинос шуда, аз паи ислоҳи ин хато шудан набуд.

Унвони филми «Золотая свадьба» ба тоҷикӣ «Зани тиллогин» тарҷума шудааст. Аввалан, калимаи тилло ба ин маънӣ на суффикси — гин, балки суффикси — й-ро мепазирад, яъне тиллоӣ назар ба тиллогин хеле сабуку равонтар аст. Сониён, калимаи тилло айни маъниро метавонад бе кӯмаки ягон воситаи калимасоз ифода кунад.

7. Як қисми унвони филмҳо ҷузъан тарҷума шудааст, ҷузъи тарҷуманаёфтаи онҳо имкон намедиҳад, ки маънии унвон пурра дарк гардад.

Ба забони тарҷумаи барномаи намоишҳои телевизион умуман партофта шудани қисмҳои яклухти матн хос аст. Қас ба андеша меравад, ки ин рафтор ба сабаби беҳавсалагии сар мезанад ё аз нотавонӣ. Дар муддати се ҳафтае, ки мо мавриди таваҷҷӯҳ қарор додем, дар «Ин ҷо Душанбе» боре ҳам унвони филми тасвирӣ аз намоиши «Хоби ширин, хурдтарақон» тарҷумаву ҷол нашудааст. Ғайр аз ин, аксар вақт номи рубрикаҳои телевизионӣ, қисми шарҳдиҳандаи эълонҳои намоиши телевизион ва он пораҳои, ки тарҷумаашон андак душвору меҳнатталаб аст, аз эълоннома берун мондаанд.

Ҳангоми тарҷумаи унвони кинофильмҳо гоҳо услуби ахбору ташвиқӣ риоя нашудааст. Тарҷумаҳо тавассути воҳидҳои лексикӣ сурат гирифтаанд, ки аз услуби баланду китобӣ буда, фаҳмидани он на танҳо ба хонандаи оддӣ, ҳатто ба мутахассисони соҳаи забон душвор аст. Ин то андозае хусусияти маълумотдиҳиву ташвиқии унвони фильмҳоро маҳдуд мекунад, имкони интиҳоб кардани барномаҳову фильмҳоро аз тарафи тамошбин кам месозад.

Гоҳо унвони фильмҳо дар ду шакл тарҷума шудаанд. Ин ҳодиса гувоҳ аст, ки кори тарҷумани филму унвонҳои он ва барномаи намоишҳои телевизион масъулу мутасаддӣ ягона надорад, бе соҳиб аст, дар он бесарусомониву бенизомӣ ҳукмрон аст.

Хулосан мулоҳизаҳои ман чунин аст.

1 Тарҷумаи дурусту солим ба афзудани боварии тамошбинони тоҷик нисбат ба имкониятҳои забони тоҷикӣ асос шуда метавонад. Сифати баланду ба талабот мувофиқи тарҷума сабаб мегардад, ки ҳангоми интиҳоби рӯзномае ба ғарази шиносӣ бо барномаи телевизиону эълони

кинову театр корафтодагон газетаҳои тоҷикиро афзал донанд.

2. Тарҷумаи барномаи намоишҳои телевизион ва эълонномаҳои кино ба ўҳдаи шахсони тасодуфӣ вогузор шудааст, вагарна мо шояд чунин хатоҳои дағал ва авфнопазир намешудем. Забондонии тарҷумонҳои мазкур якतरафа аст. Онҳо ё аз нозукиҳои забони матн асл беҳабаранд, ё аз имкониятҳои фаровони забони тоҷикӣ истифода бурда наметавонанд.

3. Забони тарҷумаи барномаи намоишҳои телевизион ва кино таҳриру тасҳеҳ намешаванд. Ҳамчунин забони қисми тоҷикии рӯзномаи «Навигариҳои экран» аз хатоҳои дағал, ҷумлаҳои бемантиқ ва калимаҳои гушхарош пур аст. Як мисол:

«Эҳтимол барои ҳамин ҳам бошад, ки дар филми мазкур роли Зиновий, ки дар роҳи ҳақиқат чуръат карда бо падараш гапаш намепазад, ба Шабалтас супурда шудааст». Ҷумлаи пайрави «дар роҳи....» ҳамчун тарҷумаи «нашедшего в себе мужество во имя истины вступить в острый конфликт с отцом» омадааст. (Навигариҳои экран, № 12, 1987).

4. Ба ин дараҷа паст шудани савияи забони тарҷумаи эълонномаҳои мазкур то як андоза аз бетарафии мутахассисони забон, пеш аз ҳама мутахассисони соҳаи тарҷума сар задааст. То ин замон ҳам сифати пасти забони тарҷумаи матнҳои номбурда маълум буд, ҳар яки мо ҳангоми муносибат ба барномаҳои телевизион ва кино ба ин гуна хатоҳо дучор меомедем, вале, мутаассифона, ин моро ба ташвиш намеовард.

5. Ман аниқ намедонам, ки ба чӣ вазҳе, ба қадом сабабе шӯъбаи маданияти сухан, ки дар таркиби ИЗА амал мекард, барҳам хӯрд. Вале

имрӯз вазъи як шоҳаи хурди маданияти забони тоҷикӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки ин иқдом иқдоми фориғболона нисбат ба забони модаринамон буд. Ба назарам, ба зарурати аз нав таъсис кардани шуъба ё сектори маданияти сухан ҷои шубҳа нест.

6. Барои беҳтар шудани забони тарҷумаи кинофильмҳо, барномаҳои телевизион ва рӯзномаҳои ин соҳа, комитети кинематография ва радиотелевизионро пеш аз ҳама зарур аст, ки ба кори тарҷумонӣ шахсонӣ салоҳиятдор ва масъулу масъулиятшиносро ҷалб намоянд, ба мутахассисони забони тоҷикӣ ҳамкорӣ барқарор созанд.

7. Бе тарбияи тарҷумонҳои босалоҳият мо ба баланд бардоштани савияи забони тарҷума ноил шуда наметавонем. Аз ин рӯ вазорати маориф бояд дар бораи таъсиси шуъба ё факультети тарҷумоние андешад, ки дар он забонҳои тоҷикӣ ва русӣ фанҳои асосӣ ба ҳисоб раванд.

Дар хотима ман назари худро ба статуси забони давлатӣ изҳор менамоям. Ба фикри ман, имрӯз муҳим нест, ки қай ва қӣ аввалин маротиба масъалаи статуси забони тоҷикиро ба миён гузоштааст. Муҳим он аст, ки мо имрӯз чӣ пешниҳод мекунем, ба кадом шакл. Ман пешниҳоди ба 2 забон додани статуси забони давлатиро дастгирӣ намекунам. Чаро? Худатон мулоҳиза кунед, рафикон: мақсад аз статуси давлатӣ додан ба забони тоҷикӣ чист? Аз рӯи кадом зарурат мо ин масъаларо ба миён гузоштаем? Мо аз он хотир ин масъаларо ба миён гузоштаем, ки забони тоҷикӣ аз забони муктадиру тавонои илму фарҳанги адаб ва давлат ба забони ҳақиру нотавони хонагӣ мубаддал шуда истодааст. Имрӯз забони тоҷикӣ дар сатҳи давлатӣ, дар соҳаи илм, хусусан ҳамчун забони коргузори ҳеч истифода

памеёбад. Мо мехоҳем, ки забони тоҷикӣ дар дохили республика ба сатҳи баланд барояд, ба сифати забони илм ва коргузори шинохта шавад. Вале агар ҳарду забон — ҳам забони русӣ ва ҳам тоҷикӣ давлатӣ эълон шаванд, оё ин нияти мо, орзуи мо амалӣ мешавад? Ҳаргиз не!

Мо ҳама забони русиро дӯст медорем, ба нерӯмандии он қоилем. Бояд эътироф кард, ки забони русӣ нисбат ба забони тоҷикӣ ҳатто дар дохили республикаамон нуфузу эътибори бештаре соҳиб шудааст, дар тамоми соҳаҳо истеъмол мешавад, вусъати истифодааш тамоми ҷанбаҳои ҳаёти ҷамъиятиро фаро гирифтааст. Агар мо ҳарду забонро давлатӣ эълон кунему гӯем, ки ҳарду мувофиқи имконоти худ фаъолият кунед, ин чӣ маънӣ дорад? Ин чунин маънӣ дорад, ки вазъи забони тоҷикӣ бадтар мешаваду беҳтар не!

Мо дируз дар бораи забони тоҷикиро омӯхтани рафиқони рус суҳанрониву кафқубихо кардем. Изҳори умед намудем, ки роҳбарони республика, вазорату комитетҳо ба забони модарии худ суҳан хоҳанд кард. Агар ба ҳарду забон статуси давлатӣ дода шавад, ҳеҷ кас ҷон қон қонда ба омӯзиши забони тоҷикӣ машғул нахоҳад шуд, аз касе донишани забони тоҷикиро талаб карда ҳам наметавонем.

Агар мо ба ҳарду забон статуси давлатӣ диҳем, гӯё баробарӣ дар истифодаи забонҳо барқарор хоҳад шуд, вале ин баробарӣ зоҳирӣ, рӯякӣ хоҳад буд. Дар амал он забоне, ки нуфузу эътибор ва вусъати истифодаи бештаре дорост, забони дигарро паҳш хоҳад кард.

Ман таклиф мекунам, ки дар ҳудуди РСС Тоҷикистон як забон — забони тоҷикӣ ҳамчун забони давлатӣ шинохта шавад.

Ман ин ҷо ба касе гафразе нагирифтаам. Ҳа-

дафи ман эътибору эҳтироми забони модарист.
Ҳамаи мо фарзанди як модар — фарзанди забони тоҷик ҳастем. Чунон ки зиндагӣ барои мо як модар додааст, забони модариамон низ як-тост. Агар мо онро хор дорем, хор хоҳем гашт, беҳурмат созем, беътибор хоҳем буд!

Шоҳмуҳаммад Ҳайдар,
ҳодими илмии Институти забон ва адабиёт

АНДЕШАҲО ДОИР БА НОМГУЗОРИ

Номҳо маҳсули ҷаҳонбинӣ ва тафаккури инсонҳо буда, пасдору бозгӯи ганҷинаи бои таърихианд. Номҳо таҷассумгари воқеоту ҳодисоти таърихи мардумон ва кишварҳо дар ҳар даври замон мебошанд. Номҳо ба ҳаёти одамон ва воқеаву ҳодисаҳои ҷамъият саҳт марбут буда, орзуву ният ва умеду хоҳиш, таъбу завқ, рӯҳия, ҷаҳонбинӣ, маданияту маърифат ва донишу тафаккури мардумонро дар худ акс намудаанд. Ниҳоят, номҳо ҳиссаи муҳими хазинаи луғавӣи забони халқ ҳисоб меёбанд ва дар шарҳу маънидод, таҳлилу тадқиқи масъалаҳои гуногуни этимология, калимасозӣ, фонетика, грамматика, шевашиносии таърихӣ ва муосир ва дигар қисматҳои забоншиносӣ кӯмаки калон мерасонанд.

Беҳуда нест, ки гузаштагони мо кӯшиш ба кор бурдаанд, ки дар номгузории навзодагон фикру андешаҳои хешро чи тавассути навиштаҳо ва чи маслиҳату машваратҳои шифоҳӣ баён кунанд, то ин ки номҳои фарзандони худ ва наслҳои оянда

дар баробари дорои маъниҳои хубу нек будан зебою хушоҳанг ва дилнишини хушоянд бошанд.

Яке аз чунин мардони фозил донишманди маъруф Абулфазли Байҳақӣ дар асари машҳураш «Таърихи Байҳақӣ» роҷеъ ба интиҳобу гузоштиани номҳои хушоянд овардааст: «Бар ҳудовандон ва падарон беш аз он набошад, бандагон фарзандони хешро номҳои некӯ ва босазо арзонӣ доранд, бад-ин вақт ки эшон дар ҷаҳон пайдо оянд».

Донишманди дигар Насириддини Тусӣ дар «Ахлоқи Носирӣ» чунин навиштааст: «Чун фарзанд дар вучуд ояд, ибтидо ба тасмияи ӯ бояд қард ба номи некӯ, ҷӣ агар номе номувофиқ бар ӯ ниҳанд, муддати умр аз он нохушдил бошад».

Амир Унсуралмаоли Қайковус ин нуқтаро ба таври зайл таъкид қардааст: «Бидон, эй азизи ман, ки агар ҳудӯи тӯро писар диҳад, аввал номи хуш бар вай неҳ, ки аз ҷумла ҳақҳои падарон яке ин аст».

Дар ҳар даври замон барои ҳар як фарди соҳибзавоқ донишмандони олами номҳо, алалҳусус, таърихи пайдоиши инкишоф, усулҳои таъбир, дараҷаи истеъмоли ва ҳудуди интиҳоб, оинҳои номҳои ва омилҳои интиҳоби он, номҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ, асрори лақаб, таҳаллусу номҳои мустаор ва ғайра шавқангез будааст. Ҳамин гуна хусусиятҳои антропонимҳо водор қардааст, ки тадқиқгарони як қатор илмҳо, мисли забонишиносӣ, адабиётшиносӣ, таърих, ҷуғрофия, мардумшиносӣ ва ҷанди дигар ба омӯзиши тадқиқи масъалаҳои ҷудогонани номҳо қамар банданд ва дар як муддати кӯтоҳ баъди пешрафти илми ономастика (номшиносӣ) ҳиссаи арзанда гузоранд.

Пайгириона ба андарзу дарҳости ниёгон имрӯз падару модарон ва номгузорони хушзавоқ дар интиҳоби номҳо ба навзодагон анъанаи неки мар-

думиро идома медиҳанд. Таҳлили маводи антропонимияи тоҷикони шаҳрҳои Душанбе, Панҷакент, Қўлоб, Конибодом ва ноҳияҳои Ашгу Ҳисор ва Чусту Косонсой ин нуқтаро бори дигар собит месозанд. Ҳисси баланди зебоифаҳмӣ, илму маърифатдустӣ, ҳудогоҳии миллии мардуми мост, ки имрӯз ҳазинаи номҳои тоҷиконро антропонимҳои ташкил додаанд, ки ифодагари хислатҳои хубу ҳамидаи инсонӣ, аз қабилҳои мардонагӣ, далерӣ, қаҳрамонӣ, паҳлавонӣ, тавоноӣ, доноӣ, родмардӣ, хирадмандӣ, нақӯкорӣ, саховатмандӣ, зебоӣ, ҳалимӣ, меҳрубонӣ, латифӣ, ҳусну назокат, тароват ва ғайра мебошанд.

Дар бобати бою рангин шудани ҳазинаи номҳои тоҷикон ва халқҳои дигари ҳамсоя ёдгориҳои барҷастаи адабиётмадон аз давраҳои қадим роли арзандаеро ба ўҳда доранд. Баҳри поси хотири гузаштагон ва фузун шудани дараҷаи ҳудогоҳии имрӯзиён ба таъриху фарҳанги аҷдодон доираи истифодаи як миқдор номҳои бостонӣ ва сегона мегардад. Инак, барои тақвияти гуфтаҳои боло зикри чанде аз номҳои ба маврид доништа мешавад: Авесто, Ардашер, Анӯшервон, Бежан, Варшан, Деваштич, Доро, Қаюмарс, Наврӯз, Парвиз, Парвин, Ромин, Ромиш, Рустам, Сиёвуш, Сӯҳроб, Фаридуи, Фаромурз, Фаррух, Фирӯз, Хусрав, Ҷамшед ва ғайра.

Ҳамчунин дараҷаи истифодаи номҳои хушӯҳангу хушмаъно ва зебои Бахтовар, Баҳор, Бехрӯз, Бӯстон, Далер, Диловар, Қомрон, Лоик, Манучеҳр, Меҳровар, Некбахт, Некрӯз, Равшан, Рӯзбеҳ, Фарзон, Фирӯз, Фозил, Хуррам, Хушбахт, Шараф, Шодмон, Ҷовид ва ғайра густариш меёбад. Ё худ номҳои занонаи Гавҳар, Гуландом, Гулбарг, Гулбаҳор, Дилнавоз, Дилоро, Дурдона, Заррина, Зулола, Латифа, Мавзуна, Малоҳат,

Манижа, Марворид, Маҳина, Муаттар, Муборак, Навбахор, Нилуфар, Нозанин, Олия, Ороста, Покиза, Рухшона, Рӯдоба, Сабза, Садбарг, Саломат, Салоҳат, Саодат, Судоба, Сулҳия, Таманно, Таҳмина, Тӯҳфа, Фарангис, Фарзона, Холиса, Хушҳол, Шаҳло, Шифо, Шукрона, Ҳилола, Ҳусноро ва ғайра.

Дар бою рангоранг гардидани номҳои муосирон роли воситаҳои ахбори оммавӣ, шоирону нависандагон, олимону донишмандон калон аст.

Мутаассифона, дар баробари интиҳоби номҳои соддаю зебои хушоҳанг баъзан дар масъалаи номгузори ва интиҳоби номҳои беаҳамияти ва безъатиборӣ зоҳир гардидааст. Барои тасдиқи фикр мо чанд намунаи номҳои меорем, ки соли 1987 дар шаҳри Душанбе ба кӯдакон додаанд: Абдулмуҳамин, Абдулҳофиз, Алиддин, Амриддин, Аҳлиддин, Зикрулло, Исмоиддин, Тошмуҳаммад, Хӯҷабой, Ҳазраткул... Ё ин ки дар ҳамин сол, яъне соли 1987 дар шаҳри Кӯлоб чунин номҳои интиҳоб кардаанд: Бибичамо, Нашоистамо, Оимпачо, Почобегим, Қурбонбӣ, Ҷавдарбӣ... ва Абдулфаттоҳ, Баракатуллоҳ, Бобоҳӯҷа, Бӯрихон, Давлатхӯҷа, Ислоббек, Меҳрочиддин, Отабек, Оятулло, Сангимад, Суннатулло, Таваралӣ, Фақиршо, Худойгӯ, Худойназар ва ғайра. Ҳатто, ба имлои дурусти онҳо чандон эътибор на додаанд, ки дар ин ҳусус баъдтар сухан хоҳем гуфт.

Дар солҳои 50-ум дар шаҳри Кӯлоб ин қабил номҳои занона истифода шуда буд: Зоғ, Қавш, Қоқулбӣ, Қоғазбегим, Қулфат, Мамал, Мафтулбӣ, Момакалон, Момоча, Мушкил, Партов, Партовбӣ, Почо, Почобегим, Самиронпачо, Ситам, Хазак, Ҳашу, Ҳайрон, Ҳеркамо, Ҳаша, Ҳилагарӣ ва ғайра. Ин аҳвол дар номгузориҳои сокинони бисъ-

ёр шахру деҳоти республика ба назар мерасад. Имлои дурусти номҳои шахс дар ҳуҷҷатҳо яке аз масъалаҳои муҳимми антропонимика ба шумор меравад. Пайдост, ки ном ба инсон як бор дода мешавад ва он як бор ба зоднома (шаҳодатномаи таваллуд) сабт, ки шуд таъбиру ислоҳи он хеле душвор ва баъзан ғайримумкин аст. Аз ин рӯ, зарур аст, ки ба навишти дурусти номҳо дар ҳуҷҷатҳои расмӣ эътибори махсус бояд дод.

Таҳлили номҳои дар дафтарҳои хоҷагӣ ва китобҳои шӯъбаҳои қайд (ЗАГС) навишташуда нишон медиҳад, ки дар сабти номҳо беаҳамиятӣ, бемаъсулиятӣ ва ниҳоят саводи хуб надоштани шахсони масъул ба чашм мерасад. Носипосӣ ба ин ганҷинаи маданияту фарҳанг то ҳоле расидааст, ки қариб шахсе нест, ки дар номи худаш, ё дар номи падараш ва ё дар фамилияш ғалат надошта бошад. Номҳо чунон ғалат навишта шудааст, ки аз шакли аслии худ хеле дур рафтааст. Ба ҳама маълум аст, ки таъбири як ҳарф номро ба кулӣ дигар мекунад. Пас, чаро котибон ба номҳои қадар бепарвоёна муносибат мекунанд? Масалан, дар Совети қишлоқи Роҳарви ноҳияи Ванҷ фамилияи фарзандони оилаи Исмоиловҳо дар ҳуҷҷатҳои онҳо ба шаклҳои Сумаилом, Сумайлов, Самойлов, Смойлов навишта шудааст. Ё ин ки фамилияи Қаҳҳоров Хисрав Хайруллоевич (1987, ш. Кӯлоб) ба шакли Кагоров сабт шудааст.

Намунаи чанд ғалатҳои машҳурро пеши назар меорем:

1. Бештари номҳо беташдид навишта шудаанд: Абдучабор, Абос, Муҳабат; Куват; Баҳридин, Зиёвудин, Икромидин, Муҳидин, Сайфидин, Фазлидин, Мукадас, Изат, Музама, Нусратуло, Хайруло, Муҳамад, Сунатуло, Тамано, Зарина,

Фарух, Хурам, Хурият; Сатор; Абдуғафор; Абдуқаҳор... Баъзан акси 'ин ҳол мушоҳида мешавад: Ситтора, Фариддун ва ғайра.

2. Риоя нашудани навишти ҳамсадоҳо: Тавар, Таваралӣ, Таварбӣ, Маҳтовбӣ, Зайнаибӣ, Доутов; Кабут, Дильшот, Шаҳзот, Фарҳот, Асатулло, Зоитова, Муҳаматов, Махсатулло, Саматова, Зиётов, Ҳамитов; Погизачон, Кавгинисо, Шодибег, Қонибег; Гулғумча, Шамбиев; Шеравган, Шароб; Махсадбӣ, Иғбол; Фарангез, Наргиз; Афтидани ҳамсадоҳо: Заро, Исоқчон, Маваш, Мӯсин, Отамбек, Сӯробчон, Шаноза, Шарбону...

3. Дар навишти садонокҳо қоидаҳои имло риоя нашудааст: Сидаф (ба қои Садаф), Боҳодур, Қоҳонгир, Бояҳмадов, Ояхмадов; Содадинова (мебоист Саодатдинова мешуд); Хиросон, Ҳисайн, Ҳисниддин, Нилофар, Октамович, Шоҳратбечович, Мавлюда, Имаралиев; Фарангез, Фаредун, Ношастамо, Зукриё, Кубруё, Кубурьё, Сунатилло, Назырби; Паришон, Умид, Нимат, Бигов; Сайёҳат, Ғайюр; Муҳаё, Саёра; Немон, Итибор, Шамигул, Қумахон...

Аломати ҷудой низ дар мавридҳои нолозим истифода шудааст: Гульноза, Гульнора, Гульшод, Дильзод, Дильноза, Дильрабо, Зульфия, Зульфова, Қульматов, Сультонов; Зебогуль, Идигуль, Мавцигуль, Рӯзигуль, Комиль... Ҷӣ зарурат аст, ки номҳои тоҷикон бо «ы» навишта шаванд: ҚадYROVA, НосYROVA, Назырбӣ, Латыпова, Ятымова, Мамаразыкова, Носырчон, Худойберды...

Хусусияту табиати на ҳар як номи тоҷикӣ дар навишти забони русӣ риоя мешавад. Дар системаи антропонимияи тоҷик мисолҳои зиёдеро дидадан мумкин аст, ки дар натиҷа ба забони русӣ навишта шудани номҳо шакли мазмун дигар гирифтаанд. Масалан: Гавхар — Гавҳар, Бехзод —

Бехзод, Раҳнамо — Раҳнамо, Роҳат — Роҳат, Таҳмина — Таҳмина, Шахзода — Шахзода, Шохихон — Шохихон, Камар — Қамар, Камчин — Қамчин, Қандак — Қандак, Қандӣ — Қандӣ, Хамида — Хамида, Ҳамсол — Ҳамсол, Ҳарина — Ҳарина, Ҳуронбӣ — Ҳуронбӣ, Ҳомия — Ҳомия.

Аз ин рӯ номҳои тоҷикон дар зоднома ҳатман ба забони тоҷикӣ навишта шавад. Амри дигарро ёдрас мешавем. Қарманди идораи давлатии нотариалии собиқ вилояти Қўлоб Аслам Холов соли 1978 (рӯзномаи «Маориф ва маданият») хунукназарии маъмурияти баъзе мактабхоро дар навишти ҳуҷҷатҳо ба зери танқид гирифта буд, ки мактаби рақами 5 райони Фарҳор соли 1969 дар номаи камоли Қўҷаров Алиқул «ихтироъкорӣ» намуда, дар саҳифаи дуҷум ба забони русӣ номи Алиқулро Алиқ сабт кардаанд. Яъне аз Алиқул Алиқ сохтаанд.

Дар таркиби номҳо истифодаи калимаву ҷузъҳои -бӣ, -бегим, -ойим, -хон ва -алӣ, -бек, -бердӣ, -бой, -валӣ, -дин, -маҳмад (-мамад, -мад), -улло, (-илло, -олло), -хон, -хоҷа (-хўҷа), -қул, -қўзӣ ва чанди дигар заминаи таърихиву иҷтимоӣ дошта бошанд ҳам, ба фикри мо, имрӯз истифодаи онҳо чандон муносибу созгор ба назар намерасад.

Лозим аст, ки нуктаи дигарро гушрас кўнем. Ин ҳам бошад, истифодаи суффиксҳои -ов, -ев, -ова, -ева, -ович, -ович, -овна, -евна, ки дар системаи номҳои халқи мо тайи солҳои Ҳокимияти Советӣ истифода мешавад, андеша кўнем. Унсурҳои анъанавии халқи худро то ба ин дараҷа беқадр кардан нишонии маърифату маданият ва фарҳанг нест. Халқи мо, дар давоми ҳазорсолаҳо ба ганҷинаи тамаддуни ҷаҳонӣ бо маҳсули тафаккури фарзандони барумандаш ғановат бах-

шидааст, бе ном набуд, унсуру қолабҳои номгузори хешро дошт. Мутаассифона, мо ба таъриху маданияти худ чунон безътиборем, ки баъзан бидуни андешаву тааммул ҳар чӣ пеш ояд аз халқҳои дигар, қабул мекунем. Номҳои низ нишони миллатанд ва ҳамчун либоси милли таъриху маданияти халқоро бою зебо мекунанд.

Ҳамватанони соҳибзавак магар Деваштич Қозиевич, Фирдавси Наҷмуддинович, Хайём Ашӯрович, Сиёвуш Чумахонович, Анӯшервон Нурматович, Бежан Нуриддинович, Варшан Ҳамидович, Сино Қаландарович хуш садо медиҳанд? Баъди чанд соли наздик Деваштичович, Фирдавсиевич, Хайёмович, Сиёвушович, Анӯшервонович, Бежанович, Варшанович, Синоевич мегӯем?! Кучо шуданд он унсурҳои ному номгузори бостонии мардумӣ, ки ҳатто дар «Шоҳнома»-и безавол фаровон истифода шудаанд: Баҳмани Ардавон, Бахроми Сиёвуш, Бежани Тархон, Додбурзини Ожангчехр, Дорои Доро, Меҳраки Нӯшзод, Меҳрпирӯзи Беҳзод, Моҳи Сурӣ, Соми Наримон, Ҳумони Виса, Шопури Ардашер ва ғайра. Чаро чунин тарзи номгузори ва чанд унсурҳои дигари мардумии мо имрӯз кам истифода мешавад ва ё истифодаи расмии онҳо ҳамагонро фаро нагирифтааст? Ба ин савол аз мақолаи «Номгузори — василаи муҳими тарбия» (Тоҷикистони советӣ, 11. 10. 1988) як дараҷа ҷавоб пайдо мекунам: «Мутаассифона дар давраҳои қарахтӣ ва пештар аз он дар соҳаи номгузори бар хилофи анъанаҳо, суннатҳо ва нормаҳои забон ва ба эътибор нагирифтани қоидаҳои номгузори дар таърихи тамаддунии милли кунӣ (фомил) (?) ва насаб (отчество) (?) дар шакли -ов, -еви русӣ таҳмил карда шуд. То ҳол дар ин соҳа ҳамон муносибати ғайриқонунии ва хилофи демократӣ ҷой дорад. Ин

аст, ки аз тарафи кормандони масъули шӯъбаҳои кайди граждони ва шӯъбаи паспорт беэътиной ва қонуншиканӣ ҳанӯз ҳам идома дорад. Дар ин муассисаҳо аксар шахсони аз забону фарҳанги миллӣ беҳабар қор мекунад. Дар шароити бозсозии муносибатҳои миллӣ чунин усулҳои маъмуриятчиғӣ ва хунукназарӣ ба яке аз нишонаҳои муҳими фарҳанги миллӣ қобили қабул нест».

Ниҳоят, таъкиди ин нуқта низ воҷиб аст, ки ба муоина ва назорати илмӣ гирифтани масъалаи номгузори, сари вақт муваффақияту норасоии номгузоронро, ақалла, байни панҷсола ё даҳсолаҳо таҳлилу ҷамъбасти намуда, барои боз ҳам ғайр гардидани хазинаи номҳо ва ҳамчунин баланд шудани ҳусну назокат ва фасоҳату латофати номҳои ҳамватанон маслиҳатҳои хайрхоҳонаи амалию илмӣ номшиносон лозим аст. Ба сифати номномаю дастур ва маълумотномаю луғатҳои гуногун фароҳам овардан ва дастраси умум намудани номҳои мустаъмали тоҷикон аз вазифаҳои муҳими номшиносии тоҷик ба шумор меравад.

Минбаъд номҳои тоҷикони ноҳияҳои гуногуни республика, республикаҳои бародар ва кишварҳои хориҷаро ҷамъ оварда, ҳар кадом маҳаллоро таҳлилу тадқиқ ва муқоиса намудан аз аҳамият холи нахоҳад буд. Номшиносӣ бояд ба масъалаи ному номгузори муосирон ҳамачониба раҳнамоӣ ва назорат кунад, маданияти баланди номмонии сокинони ҳар як маҳалло мвайян ва муқаррар намуда ба воситаи матбуот, лекцияву семинарҳои махсус гушраси соҳибномҳо гардонад. Ҳар вақт роҷеъ ба масъалаҳои ному номгузори ба ходимони масъули шӯъбаҳои сабти навзодон, идораҳои паспорт, шахсони масъули Совети депутатҳои халқии ҷамоаю посёлкаҳо ва

району шаҳрҳо, таваллудхонаю мактабҳо ва умуман ба доираи васеи соҳибномҳо ташкили сӯхбату лекцияҳо барои боз ҳам бою рангин ва беҳшудани маданияти номмони муосирону ояндагон муфид аст.

Номҳо низ мисли лаҳҷа ва фольклор маводи зиёдеро фаро мегиранд. Аз ин рӯ барои ҷамъоварӣ ва тадқиқи онҳо нерӯи қавӣ ва мустаҷкаме лозим аст. Аз мутасаддиёну сарварони боргоҳи илму фарҳанг ва аҳли фазл хоҳиш дорем, ки ғамхори дилсӯзонаи хешро ба ин баҳши эҷодиёти мардумӣ зоҳир наоянд, то ки ин хазинаи эҷодиёти халқамон дастраси номгузoron ва пажӯҳишгарон бошад ва ҳамагонро баҳрабар гардонанд. Барои ин зарур аст, ки ба доираи мавзӯҳои тадқиқоти Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи илмҳои республика аз соҳаи ономастика, мавзӯҳои тадқиқотӣ дохил карда шавад. Мутахассисони мавҷудаи соҳаи ономастикаи ин боргоҳи илму маҳз ба ҷамъоварӣ ва тадқиқи бахшҳои муҳимтарини антропонимикаю топонимика ва қисматҳои дигар ҷалб намудан талабу дархости замон аст. Таҷрибаи республикаҳои бародар ва муассисаҳои марказро ба эътибор гирифта, дар Институти забон ва адабиёт таъсиси «Гуруҳи номшиносӣ», яъне ономастика зарур ва ҳатмист, ки ба кӯмаки амаливу илмӣ ва назарии ин соҳаи илм ҳар дақиқаву ҳар соат мардум ниёз дорад.

Ниҳоят, намунаи чанде аз унсуру колабҳои ному номбарии анъанавии тоҷиконро, ки дар тӯли асрҳои зиёд дар истифода буданду ҳоло ҳам баъзан истеъмол меёбанд, пешкаш карданем.

1. 1. Бежани Азиз, Зарринаи Фарҳод, Хурмои Ширин, Фарзонаи Фаррух. 2. Боқӣ Раҳимзода, Мирзо Турсунзода, Лутфулло Бузургзода, Расул

Ҳодизода. 3. Аълоҳон Афсаҳзод, Солеҳ Суғдзод, Хушбахт Меҳрзод, Урун Кӯҳзод. 4. Меҳмон Бахти, Муҳаммад Осимӣ, Раҳим Фарҳодӣ, Тилло Пӯлодӣ, Ҷалол Иқромӣ. 5. Аскар Ҳаким, Бозор Собир, Валӣ Самад, Лоик Шералӣ, Муъмин Қаноат. 6. Муҳиддин Олимпур, Сармад Ориёпур, Толиб Фарзомпур, Ховар Меҳанпур. 7. Акбар Раҳимдод, Матин Меҳрдод, Хуррам Хушдод, Ҷовиди Шаҳдод.

II. Истифодаи расмӣ ин унсӯру қолабҳо дар Кодекси оила ва никоҳи РСС Тоҷикистон ва Дастурамал оид ба тартиби қайди ҳолати граждани дар РСС Тоҷикистон нишон дода шавад.

III. Дар ҳуҷҷатҳои навиштани фақат ном ва номи падар бидуни ҳиссаи сеюм, мисли Хурмои Ширин, Бозор Собир, Лутфулло Бузургзода, Аълоҳон Афсаҳзод, Ҷалол Иқромӣ, Муҳиддин Олимпур, Сарвар Меҳрдод ва ғайра кифоя аст.

IV. Шаҳодатномаи таваллуд ва ҳуҷҷатҳои дигар танҳо ба забони тоҷикӣ навишта шавад.

V. Барои ҷамъовариҳои номҳои одамҳо, лақабҳо (антропонимҳо), номҳои ҷуғрофӣ (топонимҳо) ва қисматҳои дигари ономастика экспедицияи махсуси ономастикӣ ба мавзӯҳои гуногуни республика ва республикаҳои бародар ташкил карда шавад. Дар таҷрибаомӯзиҳои фольклоршиносӣ ва шевашиносӣ баробари гирд овардани материали фольклорӣ ва лаҳҷа материали номҳои фароҳам оварда шавад. Ба донишҷӯён аз қисматҳои гуногуни ономастикаи муосир ва таърихӣ мавзӯи рисолаҳои дипломӣ, корҳои курсӣ, контролӣ ва реферату маърузаҳо супорида шавад.

VI. Маркази ҷамъовариҳои материали ономастика ва тадқиқу омӯзиши он бояд Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи

илмҳои РСС Тоҷикистон гардад ва бо Вазорати
адлияи республика ва Хазиначи маданияти Тоҷи-
кистон робитаи мустақкам ва ҳамкориҳои доимӣ
дошта бошад,

З. Холназарова,
номзади илми филология

НОМИ ЗЕБО ҲУСНИ ДИЕР АСТ

Одамизодро аз рӯзҳои аввали зиндагиаш ном
мемонанд ва ҳаргиз дар нимаҳои умр онро ди-
гар намекунанд. Ба шахр, маҳал, растаю гузару
деҳа низ бояд мисли одамизод як бор ном гузо-
рем ва номи зебо. Охир, номи зебо — ними ҳусн,
гуфтаанд. Вале мо аксар ҳуснамонро худ меко-
хонем. Дар як умри одамони номи ватани хурда-
камон — маҳалламонро гоҳо чандин бор дигар
мекунанд. Бо мақсади ҳамроҳии замони шудан беш-
тар номҳои «замонавӣ» интихоб мекунем. Нас-
ли оянда, ки ҳатман аз мо бамаърифаттар хо-
ҳад буд, ба чунин замонасозии мо чӣ баҳо ме-
дода бошад?!

Масалан, кадоми мо ба фарзандонамон дар
бори Коваль, ки маҳаллаи бехтарину калонтар-
ини пойтахти Тоҷикистон номи ӯро гирифтааст,
ғайр аз мансабаш чизи дигаре гуфта метавонем?!
Ё ки ба онҳо дар хусуси муносибати Бабушкин,
Пирогов, Халтурину Шапкину садҳо мисли инҳо
ба Тоҷикистон чӣ мегуфта бошем?! Наход хиз-
мату саҳми Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Қамолу Айнӣ,
Ҳайрату Мунзим, Фитрату Ҳамдӣ, Али Хуш, Нус-

ратулло Махсуму Шириншо Шотемур, Бобоҷон Гафурову Турсунзода, Ганӣ Абдуллою Фазлиддин Муҳаммадиев ба республикаи мо аз Ковалу дигарон кам бошад?!

Албатта, кадршиносиву сипосгузорӣ кори хубу хайрест, лекин бисёр «кадршиносихон» мо — тоҷикон бояд ошкор гуфт, ки ноҷову бемаврид буданд. Оё ғайритоҷикӣ шудани 138 хоҷагии фақат пахтакор, аз 219-то ва 196 кӯчаи танҳо шаҳри Душанбе аз 341-то 8 майдону гулгашт аз 10 номгӯй (мувофиқи рӯйхати соли 1979) натиҷаи ҳамин гуна кӯрдилӣ соҳибмансабони дурӯя нест, ки мансабу вазифаро аз ҳама чиз авло медонанд, ҳам аз забони модарӣ, ҳам аз ифтихори миллӣ барӣ ҳастанд.

Не, мо бузургдошти фарзандони барӯманди халку миллатҳои дигарро инкор карданӣ нестем, вале баъзеи онҳо дар ободонию пешрафти диёри мо саҳме нагузошта, беҳтарин кӯчаю гулгашту хиёбону колхозу совхозу донишгоҳҳои моро «соҳибанд». Бовар дорам, аксари онҳо ҳатто на-медонистанд, ки дар рӯи замин Тоҷикистон ё Душанбе гуфтани сарзамин вучуд дорад.

Бояд гуфт, ки ба талаффузи номи баъзеи онҳо, ҳатто, забони мардumi таҳҷой намегардад. Ба хусус, калонсолон аз ин ҷиҳат душворӣ мекашанд ва аксар маҷбур мешаванд, онҳоро шикаставу ба лаҳҷаи худ мувофиқ карда, ном баранд: Варашил (Ворошилов), Партадил (Политотдел), Виждон (Жданов), Гиповӣ (ГПУ), Устоклет (Узкоколейка) ва монанди инҳо. Охир, ҳар гузар, ҳар маҳалла, ҳар раста пеш ҳам ном дошт, вале ҷуниб номҳои «замонавии» замонасозону замонабозон онҳоро аз байн бурданд. Районҳои ҳозираи шаҳри Душанбе ҳам, ки дар гузашта деҳаҳои хурду назарногир буданд, номҳои зебову

муносиб доштаанд. Он чоеро, ки «Роҳи Оҳан»-аш ном кардаанд, «Шоҳмансур» меғуфтаанд. Халқи таҳҷой ҳанӯз ҳам бозори «Шоҳмансур», масҷиди «Шоҳмансур», ғӯристони «Шоҳмансур», «Шоҳмансури Боло», «Шоҳмансури Поён» меғӯяд. «Шоҳмансур» ҳамон вақт калонтарин деҳа буда, аз кӯчаи «Айнии» ҳозира то гирду атрофи роҳи оҳану жилмассиву аэропорт доман паҳн карда будааст. Ҳоло ҷои «Шоҳмансур», «Шоҳмансури Боло», «Шоҳмансури Поён»-ро номҳои «Восифӣ», «Герцен», «Ғалаба», «Деповская», «Костюшко», «Менжинский», «Нестерова», «Островский» бо гузарҳояш то кӯчаи Титов бо 25 гузараш гирифтаанд.

Хушбахтона, номи баъзе деҳаҳои хурд-хурд мисли «Ҳалкаҷар», «Ҳазрати Мавлоно» (бо шарофати мазори Мавлоно Яъқуби Чархӣ), «Роҳи Сабззор», «Муғулон», «Қайрағочи Тоҷик», «Қайрағочи Ўзбек», «Сангтӯда», «Зартеппа», «Тезгари Поён», «Тезгари Боло», «Деҳаи Муингач», «Қамонгарон», «Қамонгарони Боло», «Қамонгарони Поён», «Пистамазор», (як вақт МТС ин номро қариб аз байн мебурд, ҳоло он барҳам хӯрду номи «Пистамазор» боз маъмул гашт) ва «Қирғизон» барҷоянд.

Номи деҳаи Душанбе низ, ки аз боғи истироҳати ба номи Ленин то ҷойхонаи «Роҳат»-ро дар бар мегирифтааст, зинда аст.

Деҳаи «Якқачинор» ҳам тавассути як кӯчаю як хиёбон аз забон наафтаидааст, ҳарчанд он ҳам яке аз деҳаҳои васеъ буда, райони «Марказию» як қисми райони «Фрунзеи» ҳозираро дар бар мегирифтааст.

Деҳаи «Сариосиё» мавзеест, ки ҳоло райони «Октябрь» номаш кардаанд. Он аз Универмаги марказӣ то «Водоносная»-ро (воқеан, «Водоно-

сосная»-ро «Заргарон» мегуфтаанд) дар бар мегирифтааст. Хайрият, номҳои «Ҳоҷамбиёи Боло»-ю «Ҳоҷамбиёи Поён» гум нашудаанд. Аммо номи деҳаи «Сариосиё» танҳо ба шарофати масҷиди пушта (қабристон) ҳанӯз боқӣ мондааст.

Мақсади мо аз ин гуфтаҳо боз зинда гардондани номҳои пешини районҳои ҳозираи пойтахт аст.

Баъзе номҳои то имрӯз расида шакли ғалат доранд. Чунончи, «Қарамишкор». Шакли дурусти ин ном «Қалъаи Миришикор» будааст. Миришикор маънои унвон, вазифаи давлатиро дар давраи амири Ҳоҷаи Карда, номи шахсест, ки шикорҳои мири Душанберо назорат мекардааст. Ба «Қалъа» ҳам аз ӯ буда, ҳамон вақт тахминан, дар ҷои комбинати боғандагӣ воқеъ гардида, аз кинотолори «Ватан» то «Гулистон» масоҳат доштааст. Дар ҳамон ҷо масҷиди «Қалъаи Миришикор» ҳанӯз ҳам боқист, ки онро ҳоло аҷаб, ки масҷиди «Механически» мегӯянд. Ба «Қарамишкор» табдил ёфтани «Қалъаи Миришикор» сабаб дорад. Дар забон ҳодисаи табдили як овоз ба овози дигар бо мурури замон маъмул буда, дар ин калима ҳамсадои «л» ба «р» бадал шудааст.

Ба маҳаллаи «Қалъаи Боло» бошад, аз бозори «Баракат» то «Автовокзал» тааллуқ доштааст.

Баъзе номҳои мисли «Яккатут», «Чортут», «Шишахона» фақат дар забони мардуми таҳҷой боқӣ мондаанд. Қас ҳайрон мешавад, ки чаро ин номҳои хоро, аз ҷумла, «Яккатут»-ро, ки ҷои таваллудхона, касалхона ва атрофи онро дар бар мегирифтааст, ба маҳаллаи «Первый советский» ва «Чортут»-ро ба кӯчаи «Шестопалову» «Второй советский»; «Жданову» «Гипрозем» табдил додаанд. Аз ҷама таассуфовараш он аст, ки номи маҳаллаи «Шишахона»-и бостониро, ки таърихи

2000-сола доштааст, ба маҳаллаи 84-ум табдил додаанд. Ба фикри мо, дар ҳар республика ба кӯчаю гузар, шаҳру деҳаю иншоотҳо, донишкадаю дигар муассисаҳо номи онҳое гузошта шавад, ки бо он ақаллан андак алоқамаъдие дошта бошанд. Масалан, ба кадом муносибат ва бо пешниҳоди кӣ ба институтҳои давлатии педагогии Душанбею Ленинобод номҳои Шевченкою Киров, ба театри мазҳакаи мусиқии Ленинобод номи Пушкинро сазовор дониста бошанд?! Ғайр аз ин, фақат дар шаҳри Душанбе ҳам институт, ҳам кӯча, ҳам мактаб, ҳам маҳаллаи калонтарин номи Калининро гирифтааст. Ҳол он ки дар Тоҷикистон ба номи ин арбоби давлат як шаҳри калони саноатӣ — Калининобод ҳам ҳаст. Бар замми ҳамаи ин, бовар дорам, ки дар ҳама шаҳру районҳои мо ҳатман кӯчае, хиёбоне, мактабе, хочагие номи Калининро дорад. Махсусан, ба номи Калинин гузоштаи Институти тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ё ба номи Фрунзе мондани стадиони калонтарини пойтахти республика хандаовар аст. Онҳо варзишгар буданд магар?!

Дар республикаҳои бародарие, ки номи бисёр фарзандонашонро мо абадӣ гардондаем (ба истисно Украинаю Москва), ақаллан кӯчае, китобхонае (медонем, ки чунин донишкадаву шаҳру район нест) номи Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Камолӣ Хучандӣ, Айнӣ, Турсунзода, Бобочон Ғафуровро дошта бошанд?! Гумон аст. Ё дар Москваю Ленинграду Севастополу Тошкент гузаре «Душанбе» ном дошта бошад?! Худо медонад. Ва аминам, ки барои чунин носитосиҳо, пеш аз ҳама, худи мо — тоҷикон гунаҳгорем!

Яқе аз ҳамкорон бо ҳасрат дар бораи ходисаи номатлубе нақл кард. Ба дружинаи пионерии мактаби қишлоқи Чиртақи райони Турсунзода

номи фарзанди маъруфи ин ноҳия Носирҷон Маъсумиро доданӣ шудаанд. Барои ҳамин кори дар назар осон мутасаддиён чунон даводав кардаанд, ки... Садрнишинони «қонундон» даҳҳо справкаву протоколу қарору қонун ва дигар ҳуҷҷатҳо талаб намудаанд. Ва таъкид ҳам кардаанд, ки агар ба номи Павлик Морозову Сергей Тюленин, Олег Кошевою Марат Казей, Коля Мяготину дигару дигарҳо монед, марҳамат, ҳуҷҷат — пуччат даркор нест.

Мутаассифона, ҳанӯз ҳам дар республикаамон абадӣ гардондани ёди фарзандони некноми халқҳои дигар бисёр осон, вале пос доштани хотираи фарзандони фарзонаи халқи тоҷик аҷаб душвор аст. Худ, ки ба қадри бузургонамон нарасем, дигарон мерасанд магар?! Оё ҳамин гуна қадршиносҳои бузургони худӣ боис нашудааст, ки берун аз республика ҳатто бузургтарин намоёндагони адабиёту фарҳанги моро қариб намениносанд ва ба номи онон гоҳо аз республикаҳои дигар ҳаққи қалам мефиристанд ва «ворисе» бо ҳазл аз номи онҳо «Я Абуабдулло Рӯдаки, доверяю получить мой гонорар...» гӯён бовархат навишта онро мегирад.

Охир, мо — тоҷикон ҳам бисёр гузаштагоне дорем, ки ҳаёташон таърих аст. Магар бехтар нест, ки номи неки онҳоро зинда кунему дар калби фарзандонамон нисбат ба авлоду аҷдод, таъриху фарҳангамон бештар ҳисси муҳаббату эҳтиром бедор намоем. Не, мо ҳаргиз даъво карданӣ нестем, ки бамавқею бемавқеъ, чунон ки ҳоло ба мушоҳида мерасад, номи бузургонамонро ба ҳар ҷиyo ҳар ҷо мондан гирем. Баръакс, ин гуна зухуротро пешгирӣ бояд кард. Масалан, Институти давлатии педагогии шаҳри Қӯлоб, Филармонияи давлатии Тоҷикистон, Театри мазҳа-

каи мусиқии шаҳри Хоруғ ва Институти забон ва адабиёти Академияи илмҳои республика номи устод Рӯдакиро дорад. Ба чор муассисаи фарҳангу маданияти як республика гузоштани номи устод Рӯдакӣ зарурате дорад магар?! Номи устод аз ҳар ҷиҳат бештар ба Институти забон ва адабиёти Академияи илмҳо муносибу мувофиқ аст. Суиистеъмом фақат сабаби коҳишу беқадри номи бузуртон мешавад.

Оё беҳтар нест, ки ба Филармонияи давлатӣ номи Акашариф Ҷӯраев, ба театри Хоруғ номи Қимат Шохискандаровро монем.

Охир, онҳо тамоми умр дар ҳамин даргоҳҳои санъат хидмат кардаанд, шогирдонашон дар ҳамин ҷоҳо кори оноро идома медиҳанд. Чунон ки ба Театри мазҳакаӣ мусиқии шаҳри Кӯлоб бисёр мувофиқу барҷо номи Саидали Вализода мондаанд. Албатта, дар ин хусус дигарон низ мулоҳизаҳояшонро хоҳанд навишт, чунки:

Дар ҳама кор машварат бояд,
Кори бемашварат наку н-ояд.

Ҳамчунин номи кӯчаю гузару маҳалҳо бояд тарзе гузошта шавад, ки хислат, маданият, таърих, шуғлу касби мардуми ҳамон ҷоро инъикос кунад муносиб бошад. Номмониро ҳаргиз набояд кори саҳлу бемасъулият шуморем. Таассуф, ки аксар чунин кори муҳимро ба ашхоси камсаводе месупоранд, ки на аз фарҳангу маданияти халқи тоҷик хабар доранду на намояндагони онро мешиносанд. Агар чунин намебуд, номи муқаддаси Камоли Хучандиро шикаста як ҳиссааш — Камолро дар райони «Роҳи Оҳан» мемонданду ҳиссаи дигараш — Хучандиро дар райони «Фрунзе» «Ғарӣб» мекарданд?!

Воқеан, гуфтаи зарур аст, ки вақти навиштани номҳо ба забони русӣ набояд шакли тоҷикиашонро таъбир диҳанд. Масалан, дар чунин шакл кӣ бо боварии комил исмҳои хоси «Иоры», «Ери», «Байпаза», «Матча», «Нау», ва монанди инро номҳои тоҷикӣ гуфта метавонад?! Ғайр аз ин, магар зарур аст, ки ба «Яккачинор», «Қаротегин», «Қофарниҳон» ва «Помир»-у «Фархор»-и зебо суффикси «-ская» ё «-ский»-ро зӯран часпонда, забонро сактадору пурғалат кунем?! Чаро «улица» «Яккачинор» (на «Якка-Чинарская» (!)). ё «Фархор», «Қаротегин» (на «Пархарская», «Қаратегинская») гуфтаи мумкин набошад?! Ҳайронам, ки аз рӯи нишондоди кадом грамматика мутасаддиёни номгузор исмҳои хосро таъбир меода бошанд?! Охир, чунин қоида дар ягон грамматика нест.

Барои минбаъд такрор нашудани чунин хатоҳо ва нигоҳ доштани тозагии забони модариямон зарур аст, ки шакли пурраи «Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ» таъҷилан тайёр ва нашр шавад.

Дарвоқеъ, хусну маънии номҳои хубро қондан нақӯ нест. Ҳоло дар матбуоти радиою телевизион ду шакли як номро бисёр менависанду мегӯянд. Яке аз онҳо «Вилояти автономии Бадахшони Кӯҳист», ки вақтҳои охир «Вилояти автономии Кӯҳистони Бадахшон» менависанд. Ба фикри мо, ҳар ду шакл ҳам хатост. «Вилояти мухтори Бадахшони Кӯҳистон» ё хубтараш Бадахшони Кӯҳсор ғуем, дуруст аст, зеро аз «Кӯҳистони Бадахшон» гуфтаи чунин маънӣ бармеояд, ки он баробари кӯҳ, ғуё паҳно ҳам дораду мо фақат ҳисси кӯҳистонашро ном мегирем.

Барои номмояи, ба фикри мо, маслиҳату машварат бояд. Муносибати дилсӯзонаи ҳар фарди соҳибватан нисбат ба таърих, маданияту милла-

таш имкон медиҳад, ки номҳои зебои пешина бар-
қарор, номҳои бемавқею нолоиқу ноҷо нав кар-
да шаванд. Албатта, ин кори ниҳоят душвор аст,
ранҷи зиёд меҳаҳад, вале ба гуфти Рукниддини
Лвҳадӣ

Агар он ганҷи гарон металабӣ, ранҷ бибар,
Гул мапиндор, ки бе заҳмати хоре бошад.

Ўктами Холиқназар

ЗАБОНИ МАН — ҶАҲОНИ МАН¹

I

Пас аз ғалабаи Инқилоби Қабири Социалис-
тии Октябр соли 1918 дар имлои забони ру-
сӣ нахустин ва то ба имрӯз вопасин дигаргуни-
ҳо дохил карда шуданд. Қасоне, ки бо китобҳои
то замони инқилоб ошноянд, ин дигаргуниро
баръалоина пай мебаранд. Аз ҷумла, қорбасти
бемавриди сакта — «ъ» манъ карда шуда буд.
Ба ин муносибат воқиаеро ёдовар мешавам, ки
аз донишмандони забони русӣ шундаам. Қор-
гарони яке аз чонхонаҳои Ленинград (он вақт
Петроград) ҷунонки мегӯянд, «тарки одат амри
маҳол» (ҳатто пас аз баромадани Декрети ди-
гаргуниҳои имло низ) аз қорбасти бемавриди ало-

¹ *Аз муаллиф*: ин бахш моҳи март соли 1987 навишта
шуда, танҳо 24 ноябри соли 1988 — дар рузи оғози конфе-
ренсия дар рӯзномаи «Адабиёт ва санъат» ихтисоран ҷоп
гардид. Бо маслиҳат ва салоҳиди рафиқони салоҳиятдор
ҳамҷун баҳши якуми гузориши ман дар конференсия дони-
ста мешавад.

мати «ъ» натавонистанд даст кашанд. Чунончи, «въ», «Санкт Петербургъ» ва ғ. ғ. менавиштанд. Барои он ки қоидаҳои нави имлои забони русӣ ба пуррагӣ қорӣ гарданд, аз тамоми ҷопхонаҳои шаҳр ин аломатро мегиранд. Пас аз ин ҷопгарон ба ҷои «ъ» аломати апостроф (')-ро ихтироъ мекунанд.

Маротибаи дуҷум пиромуни имлои русӣ нимаҳои солҳои 60-ум баҳси доманадоре хеста буд. Ва имрӯз мо ҳама медонем, ки он баҳс натиҷае набахшид ва ба имлои забони русӣ дигаргунӣ дохил нагардид, чаро ки донишмандони забони номбурда имлои мавҷударо басо пойдору устувор донистанд.

Вале мо, тоҷикон, дар бадали ёздаҳ сол алифбои худро ду бор (солҳои 1929, 1940) дигар ва пас аз қабули алифбои имрӯза ба имлоямон ду бор (солҳои 1953, 1971) дигаргунӣ дохил кардем. Гузашта аз ин, соли 1953 ба алифбоямон ду ҳарф афзуда, шумораи ҳарфҳоро ба 39 расонидем. Онҳое, ки дар сарғаи ин иқдом, яъне гузаштан аз алифбои арабӣ ба лотинӣ (1929) ва синас аз лотинӣ ба русӣ (1940), меистоданд, ҷумла душвориҳоеро, ки ба ин муносибат пеш омаданашон қомилан имконпазир буд, наметавонистанд пешбинӣ кунанд. Ба пиндошти банди ин яке аз он сабабҳои қиддиест, ки пас аз қабули алифбои русӣ ба имлоямон ду бор дигаргунӣ дохил карда шуд. Дар сарсухани «Луғати имлои забони адабии тоҷик» (Душанбе, нашриёти «Ирфон», 1972) қайд шудааст: «Вале ханӯз ба таври қатъӣ ҳукм кардан душвор аст, ки гӯё дар таҳрири нав ҳамаи масъалаҳои баҳсноки имлои забони адабии тоҷик ҳал шуда бошанд». Ва агар аз ҳамин мавқеъ муносибат кунем, дар саҳифа-

ҳои «Адабиёт ва санъат» пайдо шудани як силсила мақолаҳо — Ансор Афсахов, Қамчин Чиллаев «Андешаҳо пиromуни имло» (№ 25, 1988), Салоҳиддин Солеҳов «Бо ташдид ё бе ташдид» (№ 31, 1985), Абдусаттор Мирзоев «Эроду пешниҳоди мо» (№ 51, 1985), баъзе қайдҳои Аҳмад Сияров дар фуруварди мақолааш «Сухане чанд бар идомаи «Ҳар сухан...» (№ 3, 1987) — пиromуни имлои забони адабии тоҷик аз як тараф, тамоман қонунӣ бошад, аз тарафи дигар таъкиди мекунад, ки вақти бори дигар дохил карда шудани дигаргуниҳо ба имло расидааст. Аммо аз ҷама муҳим ин аст, ки агар ин кор карда шавад, бояд кӯшид, ки то ҳадди имкон хато роҳ наёбад, то барои насли дигар муаммоҳои нав пеш наоянд ва мо боиси сарзаниши онҳо нагардем.

Ҷама қазияҳое, ки рафиқони номбурда дар навиштаҳояшон бардоштаанд, аз табиат ва хусусиятҳои алифбои имрӯзаамон бармеоянд. Ҳар касе, ки бо алифбои тоҷикӣ — арабӣ ошноӣ, нағз огоҳ аст, ки он, чунонки А. Афсахов ва Қ. Чиллаев барҳақ менависанд, масъалаҳои мураккаби илмӣ намегузошт. Зимнан бояд гуфт, ки мулоҳизаҳои ин ду муаллиф дар хусуси такрори ҳамсадоҳо дар наср (ба хонандагон мисолҳояшонро ёдрас мекунам: дарридан, парридан, парранда, дарранда, бурридан, буррон, арра, ғурридан, кажжӣ, бачча, Чаммашед, сумми (асп), хумми май, думми мор, содда, парриш, паррончак, қобили қабул аст ва дар забони наср (истисно будани назмро муаллифон таъкиди кардаанд) ташдид дар ин калимаҳо зарурат надорад. Ба зумраи ин калимаҳо кисса, мазза, миҷжа, уммед, рамма, ҳамма, таккон, таззод, аввом, қиммат, фаррох, гоҳҳо, уммавиён ва ғайраҳоро (аз матбуот ва баъзе асарҳо) метавон афзуд, ки бо таш-

дид навишта шудани онҳо тамоман хатост. Аммо такрори ҳамсадо, чунонки онҳо даъво доранд, ба забони мо бегона нест ва далелу мисолҳое, ки С. Солеҳов дар мақолааш меоварад, пурра асосноканд. Вале муаллифи охир барои радди андешаҳои муаллифони мақолаи аввала калимаҳои арабӣ (мутааллиқ, таммат, тааммул, маликушшуаро, маатгаассуф, сарроф, қассоб, наррод, маддох, баққол, қисса, қаттол, ҳаммом, ушшоқ ва ғайра), истилоҳу калимаҳои шаддадори иқтибосӣ (аммиак, касса, бриллиант ва ғайра) такрори ҳамсадо хангоми гирифтани пасванди чамбандии «ҳо» (дахҳо)-ро меоварад, ки А. Афсаҳов ва Қ. Чиллаев ин зумра калимаҳоро дар назар надоштаанд. Чун суҳан аз ташдид рафт, меҳоҳам тавачҷӯи донишмандони забонро ба як қоидаи забони арабӣ ҷалб кунам. Дар забони номбурда ҳарфҳо (шумораашон 28-то аст) ба ду гурӯҳ — шамсӣ ва қамарӣ ҷудо шудаанд. Дар сурати артикли «ал» гирифтани калимаҳое, ки бо ҳарфҳои шамсӣ сар мешаванд, «лом» (л)-и артикл хангоми талаффуз (дар алифбои кунунии мо дар навишт ҳам) аз миён рафта, ҳарфи нахустин ду бор талаффуз мешавад, яъне ташдид мегирад. Чунончи, Абдурраҳмон, Садриддин, Хорун ар Рашид, Силсилат уз Заҳаб, Мовароуннаҳр, «Тазҳиб ус сибён» ва ғайра. Аммо калимаҳое, ки бо ҳарфҳои қамарӣ сар мешаванд, дар сурати гирифтани артикли «ал» дар талаффуз «лом»-и онро нигоҳ медоранд (дар забони мо низ чи дар навишт ва чи дар талаффуз нигоҳ доштани он матлуб аст). Чунончи, Абдулқодир, Абдулфаттоҳ, Абдулмалик, Абдуқуддус ва ғайра.

Корбасти ҳарфи «ӯ» дар имлои имрузаамон казияи сахте шудааст. Кор ба дараҷае расидааст, ки хуш, ландаҳур, бархурдор, рушд, хубал,

тарашшуҳот, бучӣ, алабучӣ барин калимаҳоро на танҳо дар саҳифаҳои матбуот бо «ӯ» вомехӯрем, балки чунин тарзи навишти баъзеи онҳо дар луғати нави русӣ—тоҷикӣ тавсия шудааст.

А. Мирзоев як идда калимаҳо аз қабилӣ андӯх, бӯхгон, Зухра, муҳлат, суҳбат, шӯхрат, муътабар, муътадил, муъҷиза ва ғайра (вокиан, ин рӯйхатро аз шумори калимаҳои арабӣ метавон беист давом дод, масалан: табачқӯх, тавачқӯх, тавассуъ, таваччуъ, тавозӯъ, тадарруъ ва ғайраву х.)-ро оварда, бо «у» навиштани онҳоро таклиф мекунад, ки комилан дуруст аст, зеро касоне, ки аз забони арабӣ огоҳанд, нағз медонанд, ки дар он садоноки «ӯ» умуман вучуд надорад ва чумла мисолҳои боло, инчунин ҳамаи он калимаҳои арабӣ, ки мо қабул кардаему бо «ӯ» менависем, бо «у» навишта мешаванд. Ба ин муносибат мехоҳам ба як хато ишора кунам, ки дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» басо бисёр ба чашм мерасад. Дар саҳифаҳои он ду тарзи навишти як калима (арабӣ) қасро ҳайрон месозад. Ман калимаи «аб» (падар)-ро дар назар дорам, ки дар баъзе ҳолатҳо бо «у» (Абулқосим Фирдавӣ), дар ҳолатҳои дигар бо «ӯ» (Абӯ Шақури Балхӣ) навишта шудааст. Пешниҳоди вай дар хусуси бо «у» навиштани муин, суизанн, суимизоҷ, суиистеъмол, суиистифода, суиқасд низ шоистаи дастгирӣ аст. Аммо бо андешааш дар хусуси бо «ӯ» навиштани орзу, паҳлу, аду, лиму, урду (дар охир) наметавон розӣ шуд. А. Мирзоев барои тасдиқи ин суханонаш навишта, ки «ин калимаҳо дар алифбои тоҷикӣ—арабӣ дар охир вов (ӯ-и дароз) доранд, бипобар ин аз рӯи анъана бо ӯ-и дароз навиштани онҳо ба мақсад мувофиқтар аст. Зимнан бояд гуфт, ки дар миёни донишмандони забон ақидаи барғалате ҳукмфармо, ки

гӯе ҳар як калимае, ки дар навишти арабӣ «**во**» дошта бошад, дар алифбои имрӯза бо «**у**» навишта мешавад. Пас чӣ мефармоянд: тарозу, пайғу, хуш, хуб ва монанди ин калимаҳоро низ ба «**у**» нависем? Аз калимаҳое, ки дар фарҳанг дар боби ин ҳарф овардаанд, бархи беш туркӣ ё туркӣ-муғулӣ буда, чанд калимаи арабӣ (уъҷуба, уҳбат, уҳда) зӯран бо ин ҳарф навишта шудааст. Пайдост, ки ин садонок ба забони тоҷикӣ бегона аст. Муддатҳост бандаро андешае азият медиҳад, ки оё умуман аз ин садонок даст кашидан мумкин набошад? Охир дар алифбои то соли 1929 он набуд — таъкид мекунам, ки «**во**» «**у**» нест! Агар мо имрӯз аз он даст кашем, чизе намебозем. Чун мо даъво мекунем, ки мардум кунун саросар босаводанд, дар сурати бо «**у**» навиштани «**дӯ**ст, **пӯ**ст, **гӯ**шт, **хӯ**рд, **кӯ**х, **фаромӯ**ш, **хомӯ**ш, имрӯз ва ғ. аз рӯи талаботи талаффуз ва завқ (маҳз завқ!) метавонанд дуруст хонанд. Дар ин бобат мо метавонем аз мардуми рус ибрат гирем, ки ҳарчанд дар алифбояшон ҳарфи «**ё**» ҳаст, дар бисёр мавридҳо ба ҷои он «**е**» менависанд, аммо ҳангоми хондан «**ё**» талаффуз мекунанд.

Воқиян, на танҳо аз ин ҳарф. Биёед якҷоя андеша кунем, ки дар забони мо ниёзе ба ҳарфҳои **ц, ш, ы** ва аломати ҷудой — **ь** ҳаст? Наход аз баҳри аломати ҷудой умуман баромада, се ҳарфи номбурдаро бо **с, ш** ва **и** иваз кардан мумкин набошад? Охир талаффузи онҳо ба мардуми мо гарон буда, аздусар онҳоро ҳангоми гуфтугӯ тоҷикӣ мегардонанд. Барои тақвияти ин андеша мехоҳам далеле аз алифбои то соли 1929 оварам. Чунонки маълум аст, дар он чун алифбои арабӣ ду «**т**» — яке «**те**»-и оддӣ (**тахсил, таълим, тармим, таъмир**), дигаре «**те**»-и итқӣ (**тибқ,**

мутобиқ); се «с» — «с»-и син (сабаб, санад, су-
ман ва ғ.) дуюмӣ «со» — «се»-и сенукта (сабт,
соғния, субот ва ғ.) сеюмӣ «сод» (садр, субх, сабр,
собун, сайд, саҳифа ва ғ.); чор «з» — зол (зикр,
зақан, захира, зот ва ғ.); «з» — оддӣ (зубда, зи-
роат, зақум ва ғ.); «з»-и зод (захҳок, зарар, за-
рурат, зарб ва ғ.); «з»-и' изғӣ (зариф, зафар, за-
рофат, зулм ва ғ.); ду «ҳ» — «ҳ»-и ҳуттӣ (ҳақ,
ҳақир, ҳикмат, ҳабс, ҳозир, ҳуррият ва ғ.); «ҳ»-и
ҳавваз (ҳичрат, ҳандаса, ҳайбат, ҳиммат, ҳалок,
ҳучум ва ғ.) буданд. Хангоме ки насли калонсо-
ламон алифбои имрӯзаро ихтиёр кард, сарфи на-
зар аз душвориҳои беандоза зиёд ба ҷои ду «т»
як «т», ба ҷои се «с» як «с», ба ҷои чор «з» як
«з», ба ҷои ду «ҳ» як «ҳ» монд ва имрӯз ба ҷуз
доираи танги мутахассисон дар навишт ва та-
лаффузи он калимаҳое, ки мисолашон дар боло
оварда шуд, фарке намебинанд. Аз ин рӯ, агар
мо имрӯз «ц»-ро ба «с», «щ»-ро ба «ш» ва дар
баъзе ҳолатҳо ба «ч», «ы»-ро ба «и» иваз кунем,
хатое намешавад. Ихтисори алифбо онро муъ-
ҷазтар мекунад.

Чанд суҳан широмунӣ эродҳои А. Сияров до-
ир ба тарзи навишти калимаҳои арабӣ аз каби-
ли воқиа, ҷомиа, марҳала. Пӯшида мабод, ки дар
забони арабӣ садоноки «е» нест ва арабҳо садо-
ноки «и»-ро ба қор мебаранд. Ғайр аз ин, дар
бисёр маҳалҳои республика ду калимаи нахуст
воқиа, ҷомиа, инҷунин мониа, фоҷиа ва ғ. бо «и»
талаффуз мешаванд. Ва ин дувуст аст, чаро ки
ин калимаҳо бар вазни «фоила» (занокаи фоил)-
анд на «фоел». (Диккат диҳед, мо «Собера, Фо-
тема, котеба» намегӯем, балки «Собира, Фотима,
котиба» мегӯем). Калимаи «марҳала»-ро ба қо-
лаби калимасозии арабӣ андозем, он бар вазни
«мафъала» аст ва ба ин монанд калимаҳо асо-

сан фатҳа «а» мегиранд, на касра («и») (Дикқат диҳед, мо «мартуба», «машъила» намеғуем, балки «мартаба», «машъала» меғуем). Дуруст аст, ки бар вазни «мафъила» низ калимаҳо ҳастанд (манзилат, маърифат ва ғ.), аммо шумораи онҳо басо кам аст.

Ба ин муносибат меҳоҳам боз ба ду калима «зарурат», муқобалат» ист кунам, ки Т. Зеҳнӣ ба тарзи дурусти навишти онҳо дар навиштаҳои худ охирҳои солҳои панҷоҳ ишора карда буд ва донишманди шинохтаи мо М. Шукуров аз нимаҳои солҳои шастум хуни дил хӯрда, бар онҳо боз як калима — «фарқият»-ро афзуда, такрор ба такрор меғӯяд, аммо ҳамон дар шакли хато «зарврият», «муқобилният» корбаст мешаванд. (Ман боз як калима «лузумият»-ро меафзоям, ки шакли дурусташ «лузумат» аст. Дар «Луғати имло...» (с. 1972) низ шакли нодурусти ин калимаҳо тавсия шудаанд. Чун мавридаш расид, бояд бигӯям, ки калимаи «муқобала(т)» ва ҳамвазнҳои он «муҳораба» «муносаба(т)», «мубодала», «мунокаша», «муколама», «мунозара», «мубошарат», «мубораза», «мутобаҳа(т)» ва ғ. бар вазни «муфоала» мебошанд. Ҳамаи ин калимаҳо дар луғатҳои қадимаамон, дар «Фарҳанг...», луғатҳои эътимодбахши араби ҳамин тавр навишта шудаанд, ки мо овардем. Ва боре хато шуд ва ба истиснои баъзеи ҳолатҳо ин хато то ба имрӯз дастболой дорад.

Як эрод ба А. Сияров. Қалимаи «ҳин», ки дар словаръ», М., 1958, сах. 261).

мақола оварда шудааст, бо як «н» (нун) навишта шавад, на бо ду (ниг. «Арабско — русский

Чун то имрӯз андешаҳои пурарзише пиромуни имло гуфта шуд ва метавон умед кард, ки донишмандон, аҳли қалам мулоҳаза ва дарҳостҳои

худро иброз хоҳанд дошт, кумитаи истилоҳот (терминология) пас аз ҳамаи ин ба тасҳеҳи имло хоҳад пардохт. Дар он сурат агар аз миёни шахсони арабидон — дастпарварони шӯъбаи арабии университет, ки кунун бархе дар ҳуди ҳамин донишгоҳ, бархи дигар дар институти ховаршиносӣ ва шӯъбаи фалсафаи Академияи илмҳои республика кор мекунанд, низ ба ин кор кашида шаванд, дар тарзи навишти калимаҳои арабии суди зиёде хоҳад расид.

II

Аз бозе ки китоби донишманди номвари мо академик Муҳаммадҷон Шукуров «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» бо ислоҳу иловаҳои дубора рӯи ҷопро дид, беш аз се сол гузашт. Китоби номбурда натиҷаи пажӯҳиши дуру дароз, самарани мушикофҳои зиёди муаллиф аст, ки ба хотири тозагии забонамон карда шудаанд. Аз ҳар сатри китоб равшан бармеояд, ки устои арҷманд бо ҷӣ дилсӯзӣ ба забон муносибат мекунад ва аҳли қаламро меогоҳонад, ки нисбат ба он беэътиной накунад. Аз ин рӯ, китоби номбурда сазовор аст, ки китоби рӯи мизи ҳар як фарди эҷодкор (зимнан бояд бигӯям, ки аз кех то мех) бошад. Мутаассифона, мушоҳидаҳои гувоҳи онанд, ки ин тавр нашудааст, вагарна он хатоҳое, ки роҳҳои ислоҳашонро М. Шукуров нишон додааст, агар ба таъбири рӯзномаиғорон гӯем, «бо муваффақият» содир намешуданд ва, зиёда аз ин, хатоҳои тоза ба тоза раҳ намеёфтанд.

Хонандаи арҷманд ин навиштаи маро, ки аз мушоҳидаи ва мулоҳизаҳои иборат буда, дар пайравии донишманди номбурда баён меёбад, камоли хурдагирӣ мапиндорад, чаро ки он танҳо аз он хотир ба рӯи қоғаз омада, ки забонамон аз баъзе олоқиҳо пок гардад.

Инак, он мулоҳиза ва мушоҳидаҳо:

«**Таъмири пойафзол**». Солҳои сол аст, ки модар ҳар сари қадам бо ин таъбир дучор меоём. Пайдост, ки он тарҷуман «ремонт обуви»-и русист. Яқин, вақте ки онро ба тоҷикӣ тарҷума кардан лозим омадааст, кадом як тарҷумон бе ҳеҷ андеша калимаи «ремонт»-ро «таъмир» гуфтааст. Ин калима, чунонки ба донишмандон маълум аст, аслан арабӣ буда, решааш «умрон» ё «иморат» аст, маънои «ҳона сохтан», «иморат андохтан»-ро дорад ва ҳаргиз маънои «соз кардан» ё «тармим»-и чизеро надиҳааст. Маълум аст, ки пеш тоҷикон соҳиби ин ҳунарро «кӯҳнадӯз», «порадӯз», «пинадӯз» мегуфтанд. Ва агар имрӯз мо ин калимаҳоро дубора зинда карда, «ремонт обуви»-ро мутобиқан «кӯҳнадӯзӣ», «порадӯзӣ», ё «пинадӯзӣ» гӯем, як хато ислоҳ мешавад.

Айнан ҳамин эродро ба «таъмири соат», «таъмири мошин» (автомобиль, трактор) низ гуфтаи метавон. Масалаи, «мастер по ремонту часов»-ро чаро «соатсоз» ё «устои соатсоз» нагӯему «устои таъмири соат» гӯем?

Чамъбандиҳои нолозим. Дар саҳифаҳои матбуот бо ҷумлаҳои зайл дучор меоём:

«Инсон кудрати дидани ашъёҳои нисбатан дурро надорад».

«...Оиҳо пайвандгари дирӯзу имрӯз ва шишона аз рӯзгори аҷдодонанд».

«Мошини навбатӣ бо маводҳои гуногун аз комсомолони вилояти Хатлон ба штаб омад».

Нукси ҷумлаҳои боло ва «ашъорҳои дилпазир», «амсолҳои тоза» аҷдодон, афродҳо, ашхосҳо, аврокҳо, афкорҳо барин таъбирҳо, ки кам бошад ҳам, гоҳ-гоҳ ба гӯш мерасанд, дар чамъбандист. Калимаҳои ашъё, амсол, афрод, ашхос, аҷдод, афкор, аврок, мавод (шакли дурустаи «ма-

водд» — У. Ҳ), ки худ дар шакли чамъ омадаанд, ниёзе ба пасванди чамъбандии «ҳо» надоранд. Аз ин рӯ, дар чумлаҳои боло ва дар таъбирҳои, ки овардем, «ҳо» зиёдатист.

Як идда калимаҳои соф тоҷикӣ аз қабилҳои пешниҳод, бориш, сабза, мева, навишта, ки бо пасванди чамъбандии арабии (законаи «от» чамъ баста мешаванд, низ набояд «ҳо» гиранд. Мутаассифона, ин ғалат низ гоҳо ба чашм мерасад: Масалан: «Дар аҳди Сомониён забони тоҷикии он замон, ки дар навиштаҷотҳо дарӣ ё ки форсии дарӣ номида шудааст, асосан ҳамчун забони давлатӣ қабул шуда буд».

Чанд сол аст, ки «учебное пособие»-и русиро ба тоҷикӣ «васоити таълимӣ», дар баъзе ҳолатҳо «васоити таълим» ва кам андар кам «дастури таълим» тарҷума мекунанд. Баъзан мешавад, ки ба калимаи «васоит» суффикси чамъбандии «ҳо»-ро ҳамроҳ мекунанд. Ҳол он ки ин калима низ худ дар шакли чамъ омада, шакли таҷҳияш «васита» аст.

Донишманди шинохта, узви вобастаи Академияи илмҳои республика Шарофиддин Рӯстамов дар китоби худ «Забон ва замон»: (Душанбе, нашриёти «Ирфон» 1981) пирумунӣ ип масъала фасле дорад, ки дар он басо муфасссал ба ин маънӣ хато кор фармуда шудани «васоит», «васита»-ро таъкид карда, ба ҷои онҳо «дастур»-ро тавсия додааст. Аммо бо ин хато то имӯз ҳам дучор меоем. Дарвоқеъ, аз миёни ин се намуна тарҷумаи таъбири боло дурусташ «дастури таълим» аст. Авалан, «дастур» вожаи соф тоҷикист, соғиян, маънои «пособие»-ро пурра ифода мекунад.

Боз дар ҳолатҳои зер, ба пиндошти ман, чамъ бастан нашоёд.

«Мехоҳам чанд андешаҳои худро пиromуни ин масъала баён созам».

«Ҳол он ки 136 нафар коркунони маорифи халқ эҳтиёҷманди манзил мебошанд».

Маълум аст, ки худи қонишини чанд миқдори номуайяно далолат мекунад, яъне зарурати ҷамъбандиро аз миён мебарад. Бино бар ин ҷумлаи якум бояд чунин таҳрир хӯрад: «Мехоҳам чанд андешаи худро пиromуни ин масъала баён созам».

Роҷеъ ба мисоли дуюм, ки «коркун» ба суффикси «он» ҷамъ баста шудааст. Бидуни «он» навиштану хондани ҷумла равону салис бошад. Муаллифони нашри академи «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (Нашриёти «Дониш» Душанбе, 1985) навиштаанд: «Агар дар байни шумора ва предмети шумур нумеративи нафар ояд, предмет дар шакли ҷамъ низ воқеъ мегардад». Ва ду мисол аз Раҳим Ҷалил овардаанд. Пас аз мисолҳо нигоштаанд: «Аммо ин тарзи ҷамъбандӣ ҳатмӣ нест, дар шакли танҳо омадани предметҳои мазкур ба норма мувофиқтар аст». Модомки «дар шакли танҳо... омадан ба норма мувофиқтар» бошад, пас чӣ лозим ин мисолҳоро овардан? Баръалоина маълум аст, ки ин хатои нависанда аст ва онро ба ҳукми қонун даровардан нашояд.

«Бурдборӣ комъебӣ нест». Вақтҳои охир қорбасти нодурусти калимаи «бурдборӣ» ба ҷашм мерасад. Ду мисол меорам:

«Футболбозони «Помир»-ро бо саршавии мавсими нав табрик гуфта, ба онҳо бурдбориҳо хоҳонам».

«Ба пахтакорон бурдбориҳо хоҳонам».

Ҷои гап нест — калимаи «бурдборӣ» калимаи басо зебост, аммо дар ҳарду мисол низ нодуруст

корбааст шудааст. Пайдост, ки муаллифон «комь-ёбӣ», «барори кор», «муваффақият» гуфтанианд. Яқин, онҳоро дар таркиби ин калима қисми аввали он «бурд» фирефта кардааст. Аммо «бурдборӣ» комьёбӣ нест. Маънои он «сабру таҳаммул, тоқат» аст. Як назар афкандан ба фарҳанг кофист, ки чунин хато раҳ наёбад. Мутаассифона, мо гумон дорем, ки ҳама чизро медонем...

Феълҳои бавосита. Безътиноии баъзе рӯзноманигорон ва мутарҷимон аст, ки мо ба чунин ҷумлаҳо дучор меоем:

«Фосилае нагузашта мурғи фулодин ба ҳаво меҳезад, синаҳои абрӯҳои ғафсро дарида ба фазои нилобӣ мебарояд...»

«Қул्लाҳои аз бешазор боло наботот надоранд, онҳоро сангрезҳо пушидаанд.»

Иллати ин ҷумлаҳо дар он аст, ки ба ҷои феъли бавосита феъли бевосита ба кор рафтааст. Худатон мулоҳиза кунед: синаи абрӯро ҷи хел даридан мумкин аст? Онро фақат дарондан метавон. Дар ҷумлаи дуюм низ ниёз на ба пушидан аст, балки ба «пушондан». Инро қоидаи забони тоҷикӣ талаб мекунад. Ва аз ин рӯ ҷумлаҳои боло бояд ба таври зер таҳрир мешуданд: «Фосилае нагузашта, мурғи фулодин ба ҳаво меҳезад, синаи абрӯҳои ғафсро даронда, ба фазои нилобӣ мебарояд». «Қул्लाҳои аз бешазор боло наботот надоранд, онҳоро сангрезҳо пушондаанд.»

Бори ҳомиларо сабук кунем. Дар бораи ин калима борҳо гуфтанд, маъниашро шарҳ доданд, ба он часпондани суффикси «дор»-ро нораво донистанд. Аммо имрӯз ҳам гоҳ-гоҳ ба «ҳомиладор»-ҳо дучор меоем. Ҷи ҷои гила аз аҳли матбуот, вақте ки ин хатои нобахшиданӣ дар нашри охирини «Луғати русӣ — тоҷикӣ» низ дида мешавад (ниг. ба сах. 399, ба калимаи «противоза-

чаточный», ки «пешгириқунандаи ҳомиладорӣ», «зидди ҳомиладоршавӣ»; противозачаточные средства, ки «дорухӯи пешгириқунандаи ҳомиладорӣ» тарҷума шудаанд,) ҳол он ки «пешгирандаи ҳамл», «зидди ҳамл», «дорухӯи пешгирандаи (зидди) ҳамл» гуфтаи лозим аст.

Ба наздикӣ дар яке аз рӯзиномаҳо бо чуинин чумлаҳо дучор омадам: «...ҳар дафъа чормоҳа, семоҳа ҳомилаам нобуд мешуд...», «Саодат ҳам барои муҳофизаи ҳомила» муолиҷа мекунад». Хато кор фармуда шудани «ҳомила» дар ҳар ду чумла пайдост. Агар хуб қустуҷӯ кунем, дар забони мардумонамон барои ифодаи ин басо калимаҳои шево ҳастанд. Масалан, дар шеваи мардуми Қонибодом дар ин мавридҳо «гумона» корбаст мешавад.

Аслан гирем дар забони арабӣ калимаи «ҳомила» нест, балки «ҳомил» ҳаст ва худӣ ҳамин калима маънои «зани дучон, бордор, гумонадор»-ро дорад. Дар забони арабӣ, ки қинсият саҳт риоя мешавад, ин ҳодиса низ ба чашм мерасад, ки баъзе калимаҳои, ки дар охир «а» доранд, мардонаанду баръакс, баъзе калимаҳои бе «а» занона. Чунончи, калимаи «халифа», ки сарфи назар аз «а»-и мардона аст. Боре дар яке аз рӯзиномаҳои чунин ибораеро дучор омадам: «халиф ба як соат». Зӯд фаҳмидам, ки ин калкаи иборати русӣ «халиф на час» аст. Ин калима ба забони русӣ дар ҳамин шакл дохил шудааст. Аммо мо, тоҷикон, онро дар шакли арабиаш қабул кардаем. Ин як. Дуюм ин ки ибора умуман нодуруст тарҷума шуда буд. Маънои ин ибора «ҳокими дуруза» гуфтаи аст (зимнан бояд бигӯям, ки дар нашри охири «Луғати русӣ-тоҷикӣ» ҳамин хел тарҷума шудааст).

Як мулоҳиза дар бораи як калимаи дигар —

«хилофат», ки аз муштаққоти калимаи боло «халифа» буда, ба русӣ «халифат» гузаштааст. Аммо дар забони мо шакли арабиаш қабул шудааст ва хангоми тарҷума (аз русӣ) бояд «хилофат» гӯем, на «халифат», чунонки ба чаҳм расид:

1. Истилои Мовароуннаҳр ва ба халифати Араб ҳамроҳ кардани он боиси дар ин ҷо паҳн шудани на танҳо ислом, инчунин забони арабӣ гардид.

2. Дар Мовароуннаҳр ҳам мисли дигар вилоятҳои халифат забони арабӣ забони дину давлат доништа шуд.

Алғараз, калимаи «ҳомила», ки решааш аз «хамл», яъне «бор» буда, маънои **бордор**, **дучон**, **гумонадорро** дорад, бори дигарро намебардорад ва беҳтар он аст, ки «бор»-ашро сабук кунем, яъне ба он суффикси «дор» начаспонем.

Чун сухан аз калимаҳои арабӣ рафт, меҳоҳам ба баъзе номҳои арабӣ, ки мо нодуруст менависем, ишора бикунам. Ба наздикӣ дар рӯзномаи «Тоҷикистони советӣ» хабари ТАСС дар тарҷумаи ТоҷикТА дар бораи ба нависандаи Миср Начиб Маҳфуз дода шудани Мукофоти Нобелӣ ҷои гардида, номи нависанда Накиб гузаштааст. Мисриён «ч»-ро «г» талаффуз мекунанд ва дар русӣ низ ҳамин тавр мегузаранд, яъне «Начиб» нею «Накиб». Аммо мо, тоҷикон, низ бояд дар шакли дурусташ нависем. Аз ду даҳсола бештар аст, ки баъзе тарҷумонҳо хангоми ба тоҷикӣ гардондани асарҳои адиби номвари араб Чуброн номашро ихтисор карда **Чуброн Халил** менависанд, ки ин дуруст нест. Номи пурраи нависанда **Чуброн Халил Чуброн** буда, агар ихтисор карданӣ бошем, бояд **Чуброн** бигӯем. (Муқоиса кунед: «Лев Николаевич» намегӯем-ку, **Лев Николаевич**

Толстой мегӯем!). Номҳои чуғрофии арабӣ Кувайт, Саъо, Урдун, ал-Ғазза низ дар шакли нодуруст Кувайт, Саъа, Урдун, ал-Ғаззах мегузарад.

Сайри калимаҳо. Боре дар бозори Сеюн¹ гаштугузор доштам, ки касе ба китфам даст расонд ва гуфт: «Ё абӣ, бакшиш!» (Эй дадо, садақа!). Нигоҳ кардам ва дар наздам пиразанеро дидам...

Шигифт мондам, ки ин калимаи соф форсӣ (тоҷикӣ)-ро аз забони араб мешунавам, ҳол он ки дарюзаҳои тоҷик калимаи арабии «садақа»-ро ба кор мебаранд. Дар омади гап бояд бигӯям, ки дар лаҳҷаи яманиён, махсусан дар муҳофизаи (провинция)-и панҷум ва умуман дар забони арабӣ калимаҳои мо аз қабилҳои хона, шуб (арабишудаи чӯб), шубон (арабишудаи чӯпон), заргарҷӣ (заргар), чавз, қазар, норчил (арабишудаи гавз, газар, норгил) басо фаровонанд. Ё худ арабҳо фестивалро муҳарҷон гӯянд, ки ин ҳамон МЕҲРҶОН-и мост.

Имрӯз ман шигифт мемонам, ки барои чӣ дар забони мо ба ҷои калимаҳои соф тоҷикӣ — сипоҳ, лашкар, лашкаркашӣ, лашкаргоҳ, сипоҳӣ, лашкарӣ, тохт, тохтутоз вожаҳои бегонаасл ё таркибҳои сохтаи қӯшун, урду, ӯрҷиш, одами ҳарбӣ қод фармуда мешаванд? Барои чӣ ба ҷои калимаи арабии силоҳ (аслиҳа ҷамъи он ва ба он суффикси ҷамъбандии «ҳо»-ро бастан матлуб набошад), ки аз қадим ба забонамон ворид гашта, ҳуқуқи комил пайдо кардааст, яроқ мегӯем?! Чанд сол аст, ки ҳам аз радио мешунавем ва ҳам дар саҳифаҳои матбуот мехонем, ки мегӯянд: **чопики пахтазор.** Мардуми баҳши шимоли республика чи дар навишт ва чи дар гуфтугӯ айни ҳамин чизро

¹ Сеюн — шаҳрест дар Ямани Ҷанубӣ.

каланди пахтазор меғуянд, ки ин соф тоҷикист.

Бархе аз хатоҳо аз беъътиноии як зумра тарҷумонҳоямон ба забон раҳ меёбанд. Дар бисёр китобҳои дарсии таърих, ҷуғрофия ва ғайра номҳои ҷуғрофӣ монанди **Прибалтика, Приамурье, Прибайкалье, Прикаспий, Забайкалье, Закавказье, Прикарпатье** айнан оварда шудаанд. Ба фикри ман, префикси «при»-и русӣ дар ҳолатҳои боло дар сурати ба об нисбат доштан «лаб» ва дар сурати ба кӯҳ нисбат доштан «домана», префикси «за» «пас» тарҷума шавад, матлуб аст. Чунончи **Лаби Балтик, Доманаи Карпат, Паси Байкал.**

Ё худ вақтҳои пеш мо **Византияро Рум** меғуфтем. Акнун **Византия** меғуем. Дигар намедонем, ки **Мавлавиро Румӣ** гуём ё **Византиягӣ?**

Бемасъулиятӣ ва беандешагии як ё ду-се нафар боиси ҳарачу марачи зиёде мешавад, ки рафъи он басо ба гаронӣ даст медиҳад.

Шумора чӣ гуноҳ дошт? Тахминан аз оғози солҳои ҳаштодум ба забони матбуоти мо як ситлисила калимаҳо дохил шуд, ки инро метавон таъсири файзбахши ҳамзабонони хориҷиамон донист. Гуруҳе аз онҳо бо сабабҳои маълум аз ёдҳо рафта буданд, аммо қорбасти як иддаи дигар ба андешаи ман, баҳсталаб аст. Ман аз тарафдорони ин калимаҳо нешакӣ маъзарат мехоҳам, аммо ба ҳар ҳол баъзе мулоҳизаҳои худро лозим дониستم, ки пирумунӣ се калима иброз дорам: **теъдод, овозхон** ва **таҳким.**

Дар навистаҳои аҳли қалам **теъдод** ба маънои шумор (шумора), адад, ҳисоб, миқдор қорфармуда мешавад, ки ин қомилан дуруст аст. (Худи арабҳо қариб дар ҳамаи ин мавридҳо адад меғуянд, ки **теъдод** аз муштаққоти он аст). Аммо чизи дигаре, ки шахсан маро ба ташвиш меандозад, тақдири калимаи соф тоҷикӣ ва ба мар-

думон ошнои шумора аст. Бечора чӣ гуноҳ дошт, ки мо имрӯз онро қариб ба ҳукми фаромӯшӣ додем? Пеш мо мегуфтем: «Шумораи хонандагони мактаб ба 1000 расид», аммо имрӯз ҳамин ҷумларо «Теъдоди хонандагони мактаб ба 1000 расид» мегӯем. Сониян, дар навиштаҳои одамони касбу корашон гуногун низ бо ин калима вохӯрда, бо дили пур метавон чунин хулоса баровард, ки ин таҳрири кормандони рӯзномаҳост.

Дар айёми донишҷӯӣ мақолае навиштам доир ба адабиёти араб ва пеши донишманде бурдам. Хонд ва пас гуфт: «Мақолаат хуб аст, аммо калимаҳои арабиро фаровон кор фармудай. Медонам, ки дар бахши арабӣ мехонӣ ва он хоҳнохоҳ таъсир мекунад, аммо бикӯш, ки калимаҳои ғайрро танҳо дар сурати набудани мулофидҳои тоҷикии онҳо кор фармой». Суханаш писандам омад ва ман то имрӯз чунин мекунам. Ба шарҳи ин ёддошт ниёзе нест.

Дар хусуси овозхон ҳамин қадр гуфтан кофист, ки он низ, агар чунин ташбеҳ раво бошад, ба манзили қонуни як вожаи басо зебою хушоҳанги мо — сароянда (муқоиса кунед: гӯянда, созанда, навозанда сароянда) ворид гашта, онро танг гирифтааст.

Калимаи сеюм — таҳким, ки аз муштаққоти ҳукм аст, тамоман ба маънои ғалат кор фармуда мешавад. Як мисол: «Таҳкими сарҳади Давлати Советӣ дар Помир инчунин барои дар Фарғона торумор намудани босмаҷиён аҳамияти калон дошт». Муаллиф, яқин, мехоҳад бигӯяд, ки «устувор (пайдор) қардани сарҳади Давлати Советӣ...», аммо, мутаассифона, таҳким маънои устувор (пайдор) қарданро надорад. Дар яке аз луғатҳои муътамадтарин — «Луғати арабӣ-русӣ» (мураттиб Х. К. Баранов, 1958) ин калима чу-

нин шарҳ дода шудааст: 1. **арбитраж** (доварӣ, қазоват); 2. **лечение** (муолиҷа, табобат).

Намеарзади миёна. Як рафики зариф дорам. Боре бо ҳамзабононамон аз Афғонистон ҳамнишин шудааст ва коре кардааст, ки дар ивази он яке аз меҳмонон гуфтааст: «Раҳмати калон». Рафиқам бадохатан гуфтааст: «Намеарзади миёна». Меҳмон пурсидааст: «Оғочон, бигӯед, ки оё ин ибора дар забони шумо ҳаст?» «Модом раҳмати калон ҳаст, пас намеарзади миёна ҳам ҳаст», — посух кардааст рафиқам.

Ин хикояи латифамонандро ҳар боре ки аз забони ягон кас ба ҷои **сад раҳмат, ҳазор раҳмати** тоҷикӣ **раҳмати калони** гӯшхарошро мешунавам, ба ёд меоварам, ба баъзеашон онро накл мекунам, аммо — чӣ мегӯед — имрӯз ҳам кеҳу ҳам меҳ онро ба забон меоваранд. Шукр, он ҳоло дар навиштаи ягон кас ба ҷашм нарасидааст. Чанд сол пеш ба воситаи баъзе гуфторҳои радиои ҷумҳурият ду-се бор садо дод. Ман ба кормандони радио ғалат будани онро гуфтам. Ғараз аз навиштани ин сатрҳо пеш гирифтани дард аст.

Калимаҳои ихтисора. Соли 1952, пас аз он ки дар анҷумани XIX ҳизби ВКП(б) ба КПСС табдил дода шуд, мо дар шакли тоҷикӣ ПКИС мегуфтем. Аммо ду-се сол пас шакли русиашро қабул кардем ва ба гӯшаи хотирамон наомад, ки аз ин мантиқ газанд мебинад. Мулоҳаза фармоид ба мисол: Съезди XXVII КПСС, яъне съезди XXVII Коммунистической Партии Советского Союза. Бародарони озарамон шакли озариашро қор мефармоянд. Ё худ бародарони украинамон СССР-ро СРСР (Союз Радьянских Социалистических Республик) мегӯянд. Ва агар, мо, тоҷикон, низ КПСС, СССР-ро ба шакли тоҷикӣ ихтисор кунем, меҳру муҳаббат ва дилбастагиамон нисбат

ба Ҳизби Коммунистии Иттиҳоди Шӯравӣ ва Давлати Шӯравӣ як сари мӯ кам намешавад.

Айни ҳамин мулоҳизаҳо ба ВЛКСМ, ДОСААФ ва ҷумла калимаҳои ихтисора дахл доранд.

«Феъли ёридиҳандаи «мондан». Бидуни муқаддима ман ду мисол меоварам, ки яке аз саҳифаҳои матбуот асту дигаре аз наشري академии «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик». (Зимнан бояд бигӯям, ки садҳо мисол овардан метавон).

1. Илтимос, муфассал нависед, ки мо барои чӣ ва чӣ хел ба хонаи бачагон афтида мондем.

2. Дар навишт гоҳо суффикси -ум-и шумора афтида мемонад.

Оё бе феъли ёридиҳандаи «мондан» ин ҷумлаҳо ноқисанд? Ҳаргиз! Пас чӣ зарурат ба он? Пас чӣ зарурат ба феълҳои ёридиҳандаи гузаштан (маҷлис шуда гузашт), шудан (китобро хонда шудан), рафтан (бемор сӯхта шуда рафт), баромадан (мақоларо хонда баромадам), гирифтани (шеърро навишта гирифтааст), додан (мақтубро хонда дод), фириҷодан (Рашид хандида фириҷод)¹, ки донишмандон ба онҳо дар забонамон (хуқуқи шахрвандӣ) додаанд.

Вақти он расидааст, ки ба хотири тозагии забонамон зарурати будан ё набудани категорияи феъли ҳозираи давомдор (ман шунида истодаам), сифати феълии забони ҳозираи муайян (рафта истодагӣ), хӯрда истодагӣ, дӯхта истодагӣ, кор карда истодагӣ чуқур андеша кунем. Охир дар забони гузаштагони мо онҳо набуданд-ку! Ин оқибати сиёсати демократонии забон аст.

Демократонии забон завқи мардумро паст кард, ба забон ҳар гуна хасу хошок раҳ ёфт ва мардумон ба он хӯ гирифтанд. Бо вучуди ин то ба

¹ Ин мисолҳо аз китоби «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (1985) гирифта шуданд.

имрӯз пеши маҷрои он гирифта нашудааст. Агар ҳамин тавр намебуд, дар «Луғати русӣ-тоҷикӣ (1985) вожаҳои бегонааслу кӯчагӣ раҳ намеёфтанд. Ман дар ин ҷо чанде аз онҳоро меоварам: қапқоқ, таёқча, қизик, қайқ, чет, дамал, чипқон, ҳазил, қилиқ, биқин, қазоқи телпақӣ, қатӣ, қӯш, аралашкунак, аралашкунанда ва ғайраву ҳоказо.

Ин ҳама ба забони зиёиёнамон низ таъсир кард. Имрӯз мо курсинишинон, мансабдорон, вазирон, роҳбарони идораву муассиса ва корхонаҳо ва ғайраро таъна мезанем ва барҳақ таъна мезанем, ки забони модариашонро намедонанд (барои эшон забондонии нахустин нахуствазири Ҷумҳурияти Мухтори Тоҷикистон Абдулқодир Муҳиддинов, ки аз мақолаи ӯ «Мардуми шаҳр ва атрофи Бухоро тоҷиканд ё ўзбек?» «Газетаи муаллимон», 26 ноябри соли 1988) хувайдост, бояд намуна шавад. Бисъёр олимони ғайрифилолог мақсади худро ба забони модарии хеш наметавонанд баён созанд ҳол он ки чун номи олиморо доранд, бар онҳо ҳам фарзу ҳам суннат аст, ки забонро донанд, зеро, чунонки маълум аст, калимаи «олим» дар араби маънои донишмандро дорад. Дар навиштаҳои аҳли қалам ба хатоҳо дучор омада, ғашамон меояд.

Аммо биёед имрӯз, ки замон — замони ошкоргӯист, рӯшод бигӯем, ки ин ҳама иллат аз кучо сар зада? Ба пиндошти ман сабаби онро дар соли 1929 — дар соли, ки ҷои ҳуруфоти арабиرو ҳуруфоти лотинӣ гирифт, бояд ҷуст. Ман намедонам, ки дар сарғаҳи ин иқдом кӣ истода буд. Аммо чизи дигар ба ман чун ба бисъёре аз шумо равшан аст, ки баробари сурат гирифтани ин амал мардуми тоҷик аз заминаи табии худ канда, аз муҳити муқаррарии худ дур афканда шуд. Ин амалро таҳминан чунин ташбеҳ додан мумкин аст: боғеро, ки

дарахтони сарсабзу азамат дошт, боғеро, ки насл-
ҳои зиёди боғпероёни хунарманд бо меҳру дилбас-
тагии афзун парваранда буданд, ба хок яксон карда,
дар ивазаш биёбони тикхеро доданд, ки дар он ҷо
боғи дигаре бунёд кунем. Хушбахтона, он боғи
пешин ба тамоми нобуд нашудааст. Он дарахтони
азамат дубора қомат рост карданд. Акнун чорае
бояд сохт, ки ин ду боғро ба ҳам бипайвандем. Ба
ин мақсад дар мактабҳои тоҷикии республика аз
худӣ синфи як дар баробари омӯхтани ҳуруфоти
имрӯза омӯхтани ҳуруфоти арабӣ — ҳуруфоти ниё-
гон бояд ҷорӣ гардад. Чуи ҳадаф аз бозсоӣ, ки
имрӯз ҳизб пеш гирифтааст, солимгардонии ҷо-
миаи мост, амали номбурда бозсоӣ дар забони
мо мешавад ва забонамонро аз он дарду озор ва
ранҷхое, ки дар бадали солиёни дароз бар вай
расида, дармон хоҳад бахшид.

Дар омади гап мебоҳам бигӯям, ки имрӯз ҳар
кас ба масъалаи омӯзиши ҳуруфоти пештарамон
даҳлат мекунад, ба ӯ мегӯянд: «Марҳамат, курс-
ҳо ташкил шудаанд, равед, омӯзед». Аммо курсҳо
пулакианд. Ин аз рӯи мантиқ нест. Он моли мар-
дум буд. Ва мардумро аз ин мол маҳрум кардем
ва онро макруҳ, меван мамнуъ эълон доштем ва
имрӯз ҳамин молро дар ивази пул ба онҳо пешкаш
мекунем. Хеле хуб. Ҳар як фарди ҷомиаи мо ба
хубӣ мефаҳмад, ки вазъи имрузаи иқтисоди мам-
лакат хуб нест. Аммо оё вазъи иқтисоди мамлакат
солҳои сиюм, вақте ки барои омӯхтани ҳуруфоти
лотинӣ курсҳои маҳви бесаводӣ бе пул ташкил шуда
буданд, аз вазъи имрӯза хубтар буд? Умуман кай
хуб буд?! Охир ҳама чизро хариду фурӯш кардан
мумкин нест, чунонки баъзе муллоатарошони имрӯ-
за саводи ночизи худро ба бозор меандозанд ва
беҳабаранд, ки поягузори дини ислом Муҳаммад ин
корро манъ карда.

КИТОБИ ХУБ ЭЪТИБОРИ МИЛЛАТ АСТ

Баргу сози мо китобу ҳикмат аст,
Ии ду қувват эътибори миллат аст.

(Муҳаммад Иқбол)

Китоб эҷод кардан ва хусусан китоби дарсӣ офаридан кори сахл нест. Ба хусус ҳозир, вақте ки илм як чузъи муҳимми ҳама ҷабҳаҳои зиндагонии мо гардидааст, масъулияти эҷоди китобҳои дарсӣ ва тарҷумаи онҳо бағоят баланд шудааст. Ва боиси хушнудист, ки солҳои охир дар саҳифаҳои рӯзнома ва маҷаллаҳо доир ба покдошти забони тоҷикӣ гоҳ-гоҳ мақолаҳои хуб ба чашм мерасад. Аз ин рӯ метавон умед баст, ки дар ояндаи наздик барои эҷоди китобҳои дарсӣ заминаи аз ҷиҳати забону тарзи баён мустақаме ба вуҷуд меояд. Конференсияи имсола дар ин роҳ иқдоми хубест.

Мавзӯи ғузориши банда муоянаи баъзе ҷиҳатҳои тарҷумаи китобҳои дарсии соҳаи илмҳои дақиқ ва дар навбати аввал китобҳои дарсии физика аст. Аммо қабл аз ин, биёед, китобҳоеро бинем, ки муаллифҳо, тарҷумонҳо ва муҳаррирон барои сайқал додани забони ҳомаи худ ҳар гоҳ ба онҳо муроҷиат мекунанд. Ман ин ҷо пеш аз ҳама китобҳои дарсии «Забони тоҷикӣ»-ро дар назар дорам. Албатта, мо ба сабаби тангии ҷой ҳамаи ин китобҳо ро таҳлил карда наметавонем.

Ба ин зарурат ҳам нест, зеро хомиҳову камиҳон китобҳои забон то дараҷае умумианд.

Махфӣ дарёфтааст:

Сахт душвор аст гуфтан маънии ногофтаро,
Сузани алмос бояд гавҳари носуфтаро,

зеро роҳи сухансанҷӣ бaсе борик аст ва дар ин роҳ нобурдaранҷ ҳаргиз ганҷ наёбад. Мутаассифона, китобҳои дарсии имрӯза, аз ҷумла китобҳои дарсии «Забони тоҷикӣ» саҳифаҳои ранчнохӯрда бисёр доранд. Чунинчи, дар нашри XIII-и китоби дарсии «Забони тоҷикӣ, 2» (барои синфи 2) овардаанд (саҳ. 10): Агар фили аз ҳама калонро ба пеши кит оварда монем, фил нисбат ба он монанди гурба меҷамояд»(???) Мантиқро бинед: Кит дар кучост, ки филро пеши он барем? «Филро оварда мондан»? — яъне чӣ? Магар филро, ки бемӯю чапаргӯш аст ва пойҳои сутунмонанду хартуми дароз дорад, ба гурба, ки пурмӯю сикгӯш ва гирдкаллаву қачпой мебошад, монанд кардан раво аст? Хонандаи ҳамагӣ 7-8-сола аз ин муқоиса чӣ дониш мегирад? Ҳаққо, ки сухани холи аз фикр лағв аст, беҳудагӯист.

Мисоли дигар. Дар китоби дарсии «Забони тоҷикӣ, 5» (саҳ. 24) «Мусоҳиба дар маҳфил» ном порча оварда, дар он гуфтаанд: «Ҳозир ман ба шумо чанд ҷумла мегӯям, маънояшро шарҳ диҳед. Агар шарҳ дода натавонед, гӯед, ки кадом калима халал расонд». Баробари хондани ин ҷумлаҳо чанд суол ба миён меояд: Чаро калимаи «маънояшро» дар шакли танҳо омадааст, на дар шакли чамъ, чунон ки мебоист? Дар аввали ҷумлаи дуюм агар натавонед гуфтан кофӣ буд, пас, чаро ҷузъи «шарҳ додан»-ро такрор карда, «агар шарҳ дода натавонед» гуфтаанд? Чаро кадом ка-

лима ҳалал расонд гуфтаанд, бо вучуди он ки чумлаи муайянашаванда ҳануз хонда нашудааст?

Ҳам ҳама чумлаҳои ояндаи мусоҳибаи номбурда ва ҳам аксари китобҳои дигари «Забони тоҷикӣ» бо ҳамин забони даҳлезӣ иншо шудаанд, тавре эҷод шудаанд, ки гуё онҳоро «буръёбоф дар коргоҳи ҳарир» (Саъдӣ) офарида бошад.

Вазъи баъзе китобҳои дарсии «Адабиёти тоҷик» низ қариб ҳамин тавр аст. Ҳамагӣ як мисол аз китоби синфи 9 (саҳ. 190): «Бедил он шахсро боқӣ ва зинда мешуморад» (?).

Китоб агар беҳикмат бошад, бад аст, вале агар забони китоб хароб бошад, ин аз бад ҳам бадтар аст.

Модом ки китобҳои забон то ба ин дараҷа ҳоҷу носуфта бошанд, муаллифҳо ва тарҷумонҳову муҳаррирон аз кучо метавонанд, ки калимасозиву иборабандӣ ва истилоҳсозиву истилоҳшиносиро ёд бигиранд?

Мутахассиси соҳаи физика, математика, химия ва дигар илмҳои дақиқ дар ифодаи фикр беш аз ҳама маҳз ба сабаби надонистани роҳҳои истилоҳсозӣ музтар мемонад, яъне ба кӯмаки забондонону луғатсозон эҳтиёҷманд аст. Аммо тавре ба назар мерасад, ки луғатсозону забоншиноҳои мо ин ҷиҳати амалияи рӯзгорро нодида мегиранд ва ба он тавачҷӯхе надоранд. Сабаб шояд дар нотавонии онон бошад. Магар ҳамин нест, ки онҳо ягон китоби дарсии соҳаи илмҳои дақиқро ҳатто тақриз намеkunанд? Магар ҳамин нест, ки аксари истилоҳоти илмӣ-техникии фарогирифтаи «Луғати русӣ-тоҷикӣ»-и нашри соли 1985 носахе ё ҳатто ғалат омадааст? Ин, бешак, натиҷаи ҳамкорӣ накарданҳост. Ин ҷо як гуфтаи ус-тод Айнӣ бисе ҷолиб мебошад. Ӯ ҳануз соли 1926 дар рӯзномаи «Овози тоҷик» дар тақризи худ

бар китоби «Сарфу нахви забони тоҷикӣ»-и Саид Ризо Ализода навишта буд: «...То ҳол дар бораи истилоҳҳо муқаррирони тоҷик ба як қарор наомадаанд, ҳатто, на дар рӯзномаҳо ва на дар маҷлисҳои илмӣ дар ин бобат гуфту шунид ҳам накардаанд. Истилоҳоти фанӣ ва илмӣ он қадар қизи ғайримуҳимме нест, ки як муқаррар ба ихтиёри худ вазъу қабул намояд». (Куллийет, ҷилди II, китоби 2, сах. 346-347).

Мутаассифона, имрӯз, яъне соли 1988 ҳам тавре ба назар мерасад, ки гӯё устод Айнӣ ин суҳанро ҳамин ҳозир гуфта бошад. Ин, албатта, он гуна маънӣ надорад, ки илми истилоҳшиносии тоҷик аз соли 1926 то ин дам аз ҷой наҷунбида бошад. Комбӯбиҳо ҳам ба даст овардем, чанд лугат ба табъ расидааст, гуфтори мо дар атрофи масъалаҳои илмӣ салистару равонтар гардидааст ва ғайра. Аммо ин соҳаи муҳим на ба он дараҷа таҳқиқ шудааст, ки тақозои замон аст. Ба назари ман, натиҷаи ҳамин бенизомиҳост, ки вақтҳои охир аксари муаллифҳову тарҷумонҳову муқаррарон Қарорҳои Комитети истилоҳотро сарфи назар карда, ҷи дар эҷоди китобҳои нав ва ҷи дар тарҷумаи китобҳои русӣ дар истемболи истилоҳоти физикӣ (ва умуман истилоҳоти илмиву техникӣ) худсарӣ мекунанд.

Чунончи, 10 сол мешавад, ки мо «ускорение»-ро шитоб гуфтаем (ниг. тарҷумаи китоби дарсии «Физика, 8», 1978). Ин калимаи шево барои ифодаи маънии истилоҳии русӣ бисе мувофиқ афтадааст ва онро аксари кулли онҳое, ки бо эҷоду нашри китобҳои дарсӣ саруқор доранд, пазируфтаанд. Онро шӯрои илмӣи ЭСТ ва Комитети истилоҳот тасдиқ кардаанд. Бо вучуди ин ҳанӯз ҳам касоне ёфт мешаванд, ки калимаи аз ҷиҳа-

ли физикӣ ва аз нигоҳи забон носоҳеҳи «суръатноки»-ро зӯран ба кор мебаранд.

Мо бо кӯмаки устодони арчманд М. Осимӣ, М. Шукуров, Раҳим Хошим, Р. Гаффоров ва дигарон дар ҷустуҷӯи муродифи истилоҳи русии меченые атомы ҳанӯз соли 1974 ба сари калимаи нишонаатомҳо омада будем (ниг. мақолаи мо «Истилоҳ кӯтоҳ ва саҳеҳ бошад»). Аммо дар нашрҳои солҳои 1984, 1986 ва 1988-и тарҷумай китоби дарсии «Физика, 10» боз ҳамон иборай русиасос ва ғалати атомҳои нишонатор истеъмол шудааст.

Бо ин навъ мисолҳои кӯҳна ва нав гуфтаниам, ки баъзе тарҷумонҳову муҳарриронро як навъ касалии «пиронсолагии» зӯрбазураки нодида гирифтани чизи нав ёр шудааст. Ин иқдом дар роҳи такмили тарҷумаҳои китобҳои дарсӣ садди бузург набошад ҳам, дар ҷараёни таълим носозгориҳо ба миён меоварад.

Сарчашмаи асосии саҳву хатоҳо дар тарҷумай китобҳои дарсӣ ин се аст:

1) ба хубӣ надонистани пояҳои илми физика, надонистани истилоҳоти физикии русӣ ва мавқеи истеъмоли онҳо;

2) то умқи дарк накардани маънии ҷумлаҳои алоҳида ва моҳияти матни тарҷумашаванда (русӣ) ва, ниҳоят,

3) ба дараҷаи кофӣ надонистани заминаи забони баён — забони тоҷикӣ.

Тарҷумай қисме аз китобҳои дарсии ҳозира, аз ҷумла китобҳои физика, маҳз ба ҳамин се иллат хомихову носоҳеҳиҳо дорад. Омӯзгори панҷакентӣ рафиқ Н. Абулов дар як мақолаи худ («Газетаи муаллимон», 17.IX.83) аз дарҳамбарҳамии истилоҳоти физикӣ ба шӯр омада, дуруст мегӯяд, ки дар саҳифаҳои китобҳои дарсии фи-

зика баъзе истилоҳҳо ҳанӯз ҳам як шакли муайян нагирифтаанд ва ҳар кас онҳоро ба ихтиёри худ ба кор мебарад. Дар ҳақиқат, ҳамон як мафҳум дар ҳар китоб ҳар хел омадааст. Чунончи, истилоҳи «взаимодействие»-ро дар «Физика, 6, 7» таъсири якдигарӣ, таъсири байниҷаддигарӣ, таъсири ҳамдигарӣ ва таъсири байнихамдигарӣ гуфтаанд, ҳол он ки дар «Физика, 8» ва «Физика, 9» ҳамин истилоҳро таъсири мутақобил овардаанд, ки ҳаминаш дуруст мебошад. «Частота»-и русӣ дар «Физика, 8» басомад омадаасту дар «Физика, 10» онро зудӣ гуфтаанд, ки ин маънои бысроота дорад, на маънои частота («частота»-ро маҳз басомад гуфтан мебояд). Ин гуна мисолҳо бисёрёранд.

Акнун як мисоли навъи дигар аз китоби «Физика, 10» (нашри соли 1984, сах. 155): «**Чаро сояи поёни чароғ (?) нағз чудо шуда (?) меистаду (?) сояи сари он (?) номуайян аст?**» (?). Ин чумла роҳи донишандӯзии хонандаро на равшан, балки торик мегардонад. Воқеъан, сояи поёни чароғ гуфтан чӣ маънӣ дорад? Нағз (ё бад) чудо шудани соя чӣ? Истодани соя чӣ? Номуайян будани соя чӣ? Ҳар чиз соя дошта метавонад, аммо соя доштани сари чароғ магар воқеист? Магар аз чумлаи русӣ «Почему тень ног на земле от фонаря резко очерчена, а тень головы более расплывчата?» ҳамин гуна маънӣ бармеояд? Охир ин ҷо сухан на дар бораи сояи сари чароғ, балки дар бораи сояи сари одаме меравад, ки дар назди чароғ истодааст!? Бояд бигӯем, ки чумлаи маъкур дар нашри соли 1988 низ бехато наомадааст ва се ғалати дағал дорад. Онҳоро омӯзгори хушманд бо осонӣ ислоҳ карда метавонад. Мо ин ҷо диққатро ба як ҷиҳати номатлуби чумлаи зикршуда ҷалб мекунем — ҳам ин чумла ва ҳам

ҷумлаҳои ба он монанд ба забони адабиёти илмӣ-техникӣ имрӯзаӣ тоқикӣ то дараҷае сироят кардаанд, ки китобҳои дарсии физикаӣ синфҳои 6-ум, 7-ум ва хусусан 10-ум бо ҳамин забони бе-забонӣ, бо ҳамин забони мантиқзидову маънизи-до тарҷума шудаанд.

Аз таҳлили забони тарҷумаи китобҳои дарсии физика чунин бармеояд, ки баъзе ноширону тарҷумонҳову муҳарриронӣ мо бо вучуди собиқаи тӯлонии ноширӣ ва педагогӣ доштан фаҳми сӯхан карда наметавонанд, ки истилоҳ аз калимаи муқаррарӣ ба кулӣ фарқ дорад. Ва бисёр содда гӯем, калимаи муқаррарӣ вобаста ба ҷои истеъмоли худ бори маънавии гуногун дошта метавонад, ҳол он ки бар дӯши истилоҳ маънии муайян (агар ҳамин тавр гуфтан ҷоиш бошад) гузошта мешавад ва ҳангоми дидан ё шунидани он истилоҳ дар мадди назари хонанда бояд маҳз ҳамон бори маънавии истилоҳӣ ҷилвагар шавад. Ба ҳар ҳол доираи фарҳангу забондонии худро бо ҷаҳорҷӯбаи «Луғати русӣ-тоҷикӣ» маҳдуд кардан аз тангназарист.

Бади қор боз дар ин аст, ки мо ягон маркази низомдиҳандаи қори мактабу маориф надорем. Вазорати маорифӣ мо агар бо усули кӯҳна қор бикунанд, ин қорро ўҳда карда наметавонад. Қӣ дидааст ё шундааст, ки дар тӯли, масалан, даҳ соли охир ягон ходим ё роҳбари Вазорати маориф дар матбуоти даврӣ ё аз тариқи радиову телевизион ягон пешниҳоди тоза карда ё ягон нақшаи маърифатфизоянда кашада, дар амалӣ гардондани он кӯшише ба харҷ дода бошад?

Дар охир тавачҷӯҳи шуморо ба як ҷихати, аз як тараф, хузнангез, вале, аз тарафи дигар бисёр хандаовари «инкишоф»-и забони тоҷикӣ ни-гаронидан меҳоям. Зинаи имрӯзаӣ «инкишофи»

забони мо он гуна аст, ки дар аксари кулли чамъомадҳо, шӯроҳои илмӣ ва маҷлисҳои ҳар-рӯза чи дар шаҳрҳо ва чи дар районҳо ба забони тоҷикӣ суханронӣ кардан нишони камсаводӣ ва бемаданиятӣ доништа мешавад. Ҳамин аст, ки доираи истеъмоли забони тоҷикӣ рӯз то рӯз танг шуда истодааст ва дар баъзе ҷабҳаҳо ин забон аллақай аз қор мондааст. Чунончи, мо имрӯз наметавонем, ки ба забони модариямон рисолаҳои номзадӣ ё докторӣ иғшо кунем. Ин чӣ гуна зинаи «инкишоф» аст ва оё ин ҷо калимаи «инкишоф»-ро бе ноҳунак овардан раво аст? Ба ҳар ҳол озодии забон ва озодии гуфторро, ки замони социализм муҳайё сохтааст, аз даст додан ба ҳеҷ ваҷҳ социалистона ва коммунистона нахоҳад буд.

Ҳозирҳо аз минбарҳои гуногун ақидаи дузабонӣ тарғиб карда мешавад. Ин, бешак, қадаме ба пеш мебошад, аммо дарди имрӯзаи забони моро дармон буда наметавонад, зеро қисме аз пойтахтишинон дар талоши ҷоҳу ҷалол аз гуфтори, ба қавли Муҳаммад Иқбол, «аз ҳиндӣ ҳам ширинтари» модари худ парҳез кардаанд. Дар сари ин масъала ҳеҷ касро таъна кардани нестам — ин масъала бисе нозук аст ва ҳалли он ба ҷаҳонбинӣ, маданият, ба вичдони ҳар фард вобастагӣ дорад. Вале барои ин тоифа «зиёиён»-и даврони мо дузабонӣ баробари якзабонист ва ин як забон, бидуни шак, русист. Фардери аз ҳамин қабил «зиёиён» дидам, ки дар забонгумкардагии худ нишоне аз пушаймонӣ нашофт. Ва забони ӯ танҳо он гоҳ лол гашт, ки гуфташ: «Ту-ку аз забони модари худ рӯ тофтӣ, мабодо пагоҳ ё рӯзи дигар фарзанд ё набераат аз ту ибрат гирифта, аз забони кунунии ту рӯ гардонад ва «маданияти худро боз ҳам баландтар бардоштани шуда», ягон забони байналхалқитарро не-

Ша бикунад, он гоҳ аҳволи ту ва насли ту чӣ мешавад? Ё ин ки ту халки дигарро аз ҳисоби шикастани суннатҳои миллии халқи худ эҳтиром мекунӣ? Магар намефаҳмӣ, ки ин ниҳояти беҳурматист ба забон ва маданияти ҳардуи он халқҳо? Охир, касе, ки ба хоҳири эҳтироми халқи дигар ба забону маданияти модару халқи худ дардил нафрат мепарварад, барои ҳарду халқ як навъ хавф дорад!? Тасаввур карда метавонӣ, ки агар ҳама ҳамхуну ҳамнаҷодҳои ту мисли ту «пешқадам» шаванд, як ранг аз дастагули пуртаровати 15 ҷумҳурии ба ҳам қарину бародари мубармеҳезад? Касе, ки дар забону маданияти модари худ туф карда бошад, пеши қадам миллат азив буда тавонад? Дар ҳар сурат «Мо интернационалистонем!» гуфта, тавре рафтор кардан нашояд, ки аз ин калмаи дилнавоз ҷузъи «интер» афтида, танҳо «националиш» боқӣ монад».

Ҳамин тариқ, нуктаи назари ман дар масъалаи дузабонӣ аз ақидае, ки вақтҳои охир аз минбарҳои гуногун тарғиб карда мешавад, ба қуллӣ фарқ дорад. Банди низ аслан тарафдори дузабонӣ ва ҳатто ҷонибдори сезабонӣ ҳастам: чӣ хуб мебуд, ки ҳамаи ҷавонони тоҷик ва ҳамаи ҷавонони ғайритоҷики сокини ҷумҳурии мо на танҳо ду забони барояшон ҳатмӣ — забонҳои тоҷикӣ ва русӣ, балки мисли бародарони маскавии худ боз маъмултарин забони муоширати байналхалқӣ, яъне забони англисиро низ ба хубӣ медонистанд. Ин ҷараёни донишандӯзӣ ва меҳнати ояндаи ҷавониро осон хоҳад гардонд. Замони зиндагонии мо ҳаминро тақозо мекунад. Бе ин, масалан, дар ҷабҳаи илм бомуваффақият пеш рафтани муҳол аст. Аммо мавзӯи баҳси мо на ин, балки масъалаи покиза нигоҳ доштани забони мил-

лӣ (барои мо забони тоҷикӣ) аст. Аз ин ҷиҳат талаботи диалектикаи инкишофи забони миллӣ дигар аст — барои он ки забони мо покиза бошад ва чун забони як миллати социалистӣ зиңда бимонад, бисъёр зарур аст, ки забони тоҷикӣ забони давлатии ҷумҳурӣ бошад ва дар кулли корҳои расмӣ истифода шавад — ин ба забони муоширати байни халқҳои Ватанамон — забони русӣ осебе намеоварад.

Дар ҳаду сарҳадшиносии ҷаҳон
Сарҳади тоҷик забони тоҷик аст.
То забон дорад, ватаандор аст ӯ,
То забондор аст, бисъёр аст ӯ.

(Бозор Собир)

Ғ. Ҷӯраев,
номзади илми филология

МАДАНИЯТИ НУТҚИ АКТЁР

Маданияти шаклан миллию мазмунан социалистии халқи тоҷик дар партави ғояҳои Ленинӣ беш аз пеш шукуфонтар мегардад. Зимни ин вазифаҳои забони адабии тоҷик ҳамчун василаи муҳими инкишофи мактабу маориф, санъату адабиёт ва илму фарҳанги мардуми тоҷик боз ҳам вусъат гирифта, қонуну қоида ва нормаҳои он мустаҳкамтар мешаванд. Аз ин ҷост, ки донишмандон ва аҳли адаб баҳри тозагӣ ва такомули забони адабӣ пайваста ғамхорӣ зоҳир менамоянд.

Силсилаи маколаҳое, ки танҳо дар ду-се соли охир тавассути рӯзномаҳои «Тоҷикистони советӣ», «Газетаи муаллимон», ҳафтаномаи «Адабиёт ва санъат» ва маҷаллаи «Садои Шарқ» ба таъб расид, далели он аст, ки мубоҳисаҳо дар атрофи роҳи инкишофи забони адабии тоҷик қатъ наёфта, балки назар ба ҳарвақта хурӯшонтару ҷолибтар мегардад.

Бо вучуди ин, гуфтан мумкин аст, ки баҳсу мунозираҳо бештар хосияти яктарафа дошта, тамоми масъалаҳои инкишофи маданияти нутқро аз нигоҳи талаботи имрӯза, ки тӯфайли бозсозӣ ва кушодагӯӣ пеш омадаанд, дарбар гирифта наметавонанд.

Маълум аст, ки нутқи адабии тоҷикӣ ба ду шакл истифода мешавад: нутқи адабии хаттӣ ва нутқи адабии шифоҳӣ (овозӣ). Агар баъзе нуктаҳоро, ки дар ин ё он мақола дучор меоем, истисно кунем, бо боварии том метавон гуфт, ки дар хусуси ҷараёни таракқи нутқи шифоҳии адабӣ то имруз касе махсус мулоҳиза нарондааст. Ҳол он ки дар шароити кунунӣ ҳаёти маънавӣ ва маданият халқи мо зарурати ба муҳокима гузоштани як қатор масъалаҳои вобастаи нутқи адабии шифоҳиро тақозо дорад. Чун нутқи сахна қисми таркибии нутқи адабии шифоҳист, бинобар он месазад, ки мавриди тавачҷӯҳи махсус қарор гирифта дар ду замина баррасӣ шавад: 1) ишора ба сахву хатоҳо ва ноҳамворихое, ки дар нутқи сахна, хосатан, дар забони ҳунарпешагони алоҳида ба мушоҳида мерасад; 2) тадқиқи нутқи сахна чун фанни алоҳидаи забоншиносӣ ва санъатшиносӣ.

Алҳол қазовати мо дар сари заминаи аввал, ки бо рӯи конференцияи кунунӣ ҳамоҳангӣ дорад, сурат мегирад.

Театро метавон мактаби забомӯзӣ пиндошт. Тамошоӣ намоишҳо ба кас на фақат ғизои анъанавию рӯҳӣ ва завқи эстетикӣ мебахшад, балки ноаён забони ӯро низ сайқалу такмил медиҳад. Сухани ҷаззоб, башира ва буррои хунарпешаи асил боиси таклид ва пайравии ҳазорон тамошогар мегардад. Магар тамошогароне, ки хунарнамоии устодони сахнаи тоҷик Муҳаммадҷон Қосимов, Абдулхайр Қосимов, Асли Бурҳонов, Ҳочиқул Раҳматуллоев, Тӯҳфа Фозилова, Алиназар Ҳоҷаев, София Тӯйбоева, Хайрӣ Назарова, Тӯтӣ Ғаффорова ва чанде дигарро дар спектакльҳои «Шоҳ Лир», «Ромео ва Жульетта», «Дохунда», «Дил-дили Зайнаб», «Имтиҳон» ва ғайра дидаанд, аз тасири каломӣ бадеъ озода метавонианд? Лиризмӣ Маҳмудҷон Воҳидов дар ғӯши онҳое, ки ӯро дидаанду шундианд, то ҳол танинандоз аст. Маҳорати суҳанварии бисёр хунарпешагони имрӯзаи театрҳои ба номи Абулқосим Лоҳутӣ ва Ҷавонони ба номи Маҳмудҷон Воҳидов ҳам шоистаи таҳсин ва ибрат аст.

Сухани актёр ду ҷиҳат дорад: зоҳирӣ ва ботинӣ. Ҷиҳати зоҳирӣ, ки ба талаффузи овозҳо, зада, пауза ва ғайра марбут аст, риояи хусусиятҳои табиин савтиёти забони адабии тоҷик ва ҳуб донишмандони қондаву қонунҳои онро тақозо мекунад. Ҷиҳати ботинӣ, ки ба ифодаи маъно алокаманд аст, чуқур донишмандии адабиёти талаб менамояд. Ҳамоҳангии ин ду ҷиҳат ҳамон вақт таъмин ва қомеъии актёр таъкид мегардад, ки ҳар як овоз, ҳар як оҳанг табиӣ ва ҷозибанок садо диҳад.

«Ман дар спектакли «Рустам ва Сӯҳроб»,— менависад артисти халқии Тоҷикистон Гурминҷ Завқибеков,— вақте ки «замин хун, осмон хун»

меғуям, гирья мекунам». Қасе, ки намоиши мазкурро дидааст, ба ин гуфтаи ҳунарпешаи хушзавқ имон овардааст. Ҳунарпеша калимаҳои «замин, хун ва осмон»-ро тарзе талаффуз мекунад, ки ҳар як овоз (ҳарф) маънӣ касб менамояд ва дар маҷмӯъ фоҷиаи азимеро, ки ҳолати руҳии қаҳрамонро ифода мекунад, ба чашми тамошогар ҷилвагар месозад.

Диди ҳақиқии воқеа, ходиса, ки аз актёр ба тамошогар интиқол меёбад, маҳз ба тӯфайли талаффузи ҳубу буррои овозҳо ва калимаҳо сурат мегирад. Он гоҳ актёр на танҳо худ механдаду меғиряд, балки тамошогарро низ ба худ ҳамроҳ месозад.

К. С. Станиславский навиштааст: «Вақте ки актёр бо овози тарбияёфта ва техникаи дурусти талаффуз ба сахна мебарояд, маро бо маҳораташ мафтун карда, ба дасти худ мегирад. Вақте ки сухани актёр оҳангдор мебарояд, маро ба ҳаяҷон меоварад. Вақте ки артист ба маънои ҳарф, калима, ибора ва ҷумла сарфаҳм рафта, ба он дохил мешавад, маро низ бо худ мебарояд. Вақте ки бо овози шунаво ва бо оҳанги пурмазмун чизеро ифода менамояду ва худ калбан ҳис мекунаду мебинад, маро низ ба дидани образҳои лавҳаҳои тасвирӣ водор месозад».

Мутаассифона, чунин комёбӣ на ба ҳамаи актёрон муяссар мегардад. Бесабаб нест, ки вақтҳои охири дар бораи суханронии актёрон бисёр шикаҳо шунида мешаванд. Ман заҳмати пурмашаққати актёронро борҳо мушоҳида кардаам ва ба фикри онҳое, ки бо дарёёфти нуқсони андаке ҳосили меҳнати чандвақтаи ину он ҳунарпешаро хати батлон кашидани мешаванд, розӣ шуда наметавонам. Бо вучуди ин бояд иқроо шуд, ки маҳорати суханварии на ҳамаи актёрон

чолиби диққат ва сазовори таҳсин аст. Ман фикр мекунам, ки яке аз иллатҳои ба театр кам ҷазбшудани тамошогарон, ки аз он таҳиягарону хунарпешагон ҳар замон шикоят мекунанд, хушгӯӣ ва бетаъсирии гуфтори иддае аз актёрон мебошад. Махсусан, нутқи актёрони ҷавон дилгиркунанда аст. Спектакльҳоеро медонам, ки маҳз ба ҳамин сабаб баъди як-ду намоиш аз репертуари театрҳо бардошта шуданд. Бонурии нутқи ин қабил актёрон, пеш аз ҳама, аз надонистан ва риоя накардани қоидаву қонун ва нормаҳои орфоэпӣ забони адабии тоҷик сар мезанад. Чун ин мавзӯ дар гузориши ходими пешбари илм М. Файзов тафсил ёфт, ман бидуни зикри ном ба чанде нуқсонҳои орфоэпӣ, ки ба сабаби безътиной сар мезанад, танҳо ишора мекунам.

Масъалаи аввал, ки диққати ҷиддӣ меҳояд, ба талаффузи садоҳои «ӯ» вобаста аст. Азбаски ин овоз аз чор гурӯҳ лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар ду гурӯҳи онҳо мавқеъ надорад, бинобар он дар талаффузи актёрони мо ҳам якрангӣ ба назар намерасад. Ҳол он ки нормаи забони адабии риояи суро ҳатмӣ медонад. Баъзеҳо душвории талаффузи оро баҳона мекунанд. Ба назари мо коҳилӣ ва безътиной ба чунин шахсон имконият намедиҳад, ки ба пормаи анъанавии забони адабиамон бо эҳтиром назар кунанд. Ин овоз сохта ва ё бофтаи касе нест, аз забони дигар ҳам иктибос нагардидааст, балки натиҷаи қонунии ивқишофи забонамон ба шумор меравад. Бесабаб нест, ки дар фарҳангҳои пешин ин овоз бо истилоҳи «вови маҷҳул» аз фонемаҳои дигар ташхис кунонида мешуд.

Аз эътибор соқит кардани ин овоз баъзан бисеи хатоӣ дағал мегардад. Боре наттоқе хан-

гоми хондани шеъри яке аз шоирони маъруфи мо мисраеро ба тарзи зайл қироат кард: «Гуи мурғи офтобӣ аз қафас парвоз шуд». Ин чо на фақат назокати сухан зудуда шуд, балки маънии мисраъ низ хароб гардид, ки асли он ин тавр аст: «Гуӣ, мурғи офтобӣ аз қафас парвоз шуд».

Риоя нашудани лаҳзаҳои дарозу кӯтоҳии овозҳои «у» ва «и» ҳам аз нуқсонҳои ҷутқи қисме аз актёрон ба шумор меравад. Бояд гуфт, ки дарозӣ ё кӯтоҳии овозҳои у, и тасодуфӣ набуда, балки инъикоси анъанани забонамон аст. Масалан, овози «у» дар калимаҳои хун, дур, нур, хунин, дурӣ, нурӣ, суран ва ғайра кашиданоктар садо диҳад, баръакс, дар калимаҳои шутур, дуруст, курта ва амсоли онҳо талаффузи овози «и» кӯтоҳтар бояд бошад, чандон зиёд нест. Ҳамчун: шиша, тира, хира, оина, зина, шира, киса, кина, бинно ва ғайра. Дар мавридҳои дигар овози «и» хеле ихтисор меёбад. Масалан, талаффузи «и»-ро дар калимаҳои зерин мулоҳиза фармоед: китоб, шитоб, хитоб, чигар, писар, шифо, бирав ва монанди инҳо.

Инак, дар сухани баъзе актёрон ҳамин ду ҳолати табиӣ талаффузи овозҳои мазкур сарфи назар карда мешавад, яъне аксар вақт тамоюли кӯтоҳ талаффуз кардани ин овозҳо дар ҷое, ки раво нест, ба гуш мерасад. Чунончи, «шиша»-ро ба зайли «шиша», «сурат»-ро ба тариқи «сурат» талаффуз карданҳо ҷой дорад.

Нуқсонҳои дигар ба талаффузи ҳамсадоҳои ташдидшаванда оид аст. Ин масъалаест, ки сари он борҳо ғавру баҳс шудааст. Чун ин масъала ҳам ба имло ва ҳам ба орфоэпия алоқаманд аст, дар баҳси он ғайри мутахассисону мутарҷимон нави-сандагон ҳам ширкат меварзанд. Албатта, андешаҳо мухталифанд. Ҳама медонад, ки дар на-

вишт ҳамсадое, ки ташдид мегирад, ду караџ зикр мешавад. Тақрибан ҳамаи ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ ташдид гирифта метавонанд. Норматоҳои адабӣ риояи ташдидро дар талаффуз ҳам қонунӣ гардондааст ва он ба табиати забони адабӣ нишастааст. Зиеда аз ин ташдид оҳанг ва музикивияти суханро афзуда, гоҳо маънии калимаро тағйир медиҳад: дара—нишебӣ байни ду кӯх, дарра—асбоби чазодиҳӣ дар замони пеш, дарав—дарави зироат (исм), даррав—зуд (зарф), ака—акка ва ҳоказо.

Мутаассифона, ҳангоми талаффуз ташдиди ҳамсадоҳо бисёр вақт аз тарафи актёрон ба эътибор гирифта намешавад, ки ин боиси гӯш-харошии оҳанги калима мегардад. Ин ба ду тарз зоҳир мешавад: а) баъзеҳо садоноки пеш аз ҳамсадои ташдидшавандаро қадре дарозтар талаффуз мекунанд. Мисли: ғала (ғалла), муҳабат (муҳаббат), ҳиса (ҳисса) ва ғайра; б) дар талаффузи гурӯҳи дигар, баръакс, овози садоноки пеш аз ҳамсадои ташдидгиранда хеле кӯтоҳ садо медиҳад: ғала (ғалла), муҳабат (муҳаббат), диқат (диққат) ва ғайра.

Боиси таассуф аст, ки баъзеҳо ҳодисаи ташдидро аз эътибор соқит шуморида, бо ҳамин ба актёрон, ки паи ислоҳи нуқси сухани худ чандон намекушанд, илҳом мебахшанд. Ҳол он ки дар ин бобат ҳам забони мо анъанаи қадима дорад ва агар чунин намебуд, мураттибони луғатҳои пешина ҳамсадоҳои такрорро бо калимаҳои «ташдиди...», «мушадди лом, мим...» ишора намекарданд.

Баъзан ҳодисаи баръакс низ мушоҳида мегардад. Калимаи «дара» ба маънии «нишебӣ ё байни ду кӯх» дар нутқи бисёр актёрон ҳамчун «дарра» садо медиҳад. Боре анҷоми як шеърӣ

машҳури Пайрав Сулаймонӣ аз тарафи актёри
нобалад ин тавр қироат гардид:

Ку даҳҳо?
Ку ҳимоя?
Ку имдод?
Ку тараҳхум?
Хароб шав,
Барбод.

Дида мешавад, ки ташдиди ноҷои ҳамсадои
«х» маъниҷ мисраи аввалро шикаста, кимати эс-
тетикӣ порчаро хароб сохтааст...

Саҳву хатоҳо ҳамчунон дар талаффузи ҷуф-
ти садонокҳои о-и, а-и, у-и ва задаҳои фонети-
кию мантикӣ низ бисёр ба мушоҳида мерасанд,
ки ба сабабҳои маҳдудии вақт аз тафсилоти онҳо
сарфи назар мекунем. Вале ҷудо карда натаво-
нистани ҳудудҳои ҷумла (синтагма), ки яқин бо-
иси мубҳамии афкор мегардад, гуфтан мумкин
аст, ки касалиҳои иддаи актёрон ба шумор ме-
равад. Махсусан ин ҳолат дар намоишҳои теле-
визионӣ бештар ба мушоҳида мерасад.

Аз ин гуфтаҳо пайдост, ки як гурӯҳи актёро-
ни мо ҳанӯз ҳам дар банди лаҳҷаҳои маҳалли худ
мебошанд. Маҳрам Файзов дар мақолааш, ки
таҳти унвони «Беҳдошти нутқи саҳна» дар шӯ-
морани 8 маҷаллаи «Садои Шарқ» ба ҷои расида-
аст, дуруст қайд мекунад, ки рафъи нуксонҳои
лаҳҷавӣ бояд аз курсии мактаб шурӯъ шавад.
Чун асосҳои савод ва нутқи адабии шифоҳӣ дар
мактаб пайрезӣ мегарданд, пас лозим аст, ки дар
ислоҳи малакаҳои лаҳҷавии хонандагон ҳар ҷи
бештар кӯшише ба харҷ расад. Он гоҳ бо онҳое,
ки касби актёриро ихтиёр мекунанд, дар дониш-
кадаҳои олии баъди хатми онҳо кор осон хо-
ҳад шуд. Вале ин чунин маънӣ надорад, ки дар

донишкадаи театри таълими нутқи саҳиа танҳо бо машқҳои техники маҳдуд монад. Ислоҳи нуқсонҳои лаҳҷавӣ дар тӯли таҳсил ва ҳатто баъди хатми донишкада ҳам давом мекунад. Вале тарбияи саликаи забондонии актёр, огоҳии вай аз назокат, муодил ва мувозаҳои забони на фақат ба омӯзгори нутқи саҳна, балки ба серталабии педагоги моҳир ва минбаъд ба таҳиягарони театрҳо ҳам вобаста аст.

Як лаҳзаи солҳои ҳамкориам бо яке аз омӯзгори маҳорати актёри дар Институти санъати ба номи М. Турсунзода ба ёдам мерасад. Донишҷӯе аз спектакли дипломӣ дар саҳна суҳан мегуфтӯ калимаи «саҳв»-ро дуруст ва оҳангдор талаффуз карда натавонист. Ҳарчанд кӯшиш мекард, «савҳ» ё «сав» мебаромад. Омӯзгор бошад гаштаву баргашта исрор мекард, ки ин калима-ро, чунон ки мебояд, талаффуз кунед. Донишҷӯ асаби мешуд, ба танг меомад. Он гоҳ ман пешниҳод кардам, ки калимаи «саҳв»-ро бо «ғалат» ё «хато» иваз кунем. Вале омӯзгори маҳорати актёри ба ин пешниҳоди ман розӣ нашуд ва гуфт, ки барои актёр калимаи душвор набояд вучуд дошта бошад...

Имрӯз он лаҳзаеро ба хотир меораму ҳуд ба ҳуд мегӯям, ки кош ҳамаи таҳиягарони театрҳои мо аз нафосат ва салосати забони адабии тоҷик хабар медоштанду онро ба актёрони худ низ талкин мекарданд. Солҳои пеш таҳияи ину он спектакльро ба уҳдаи режиссёри русзабон вомегузоштанд. Аҷаб коре, дар ин ҳол ҷилави забонро кӣ идора мекард?

Василаи асосии суҳанронии актёр забони драма мебошад, ки он дар ду шакл ба дастраси ӯ вогузошта мешавад: а) дар асл, яъне асарҳои драманависони тоҷик; б) дар шакли тарҷума,

яъне асарҳое, ки аз забонҳои дигар ба тоҷикӣ гардонида шудаанд.

Бояд гуфт, ки тақмили маданияти нутқи актёр ба ин ду навъи асарҳои драматӣ вобастагии зиёд дорад. Ин муносибат мавзӯи баҳси алоҳида аст. Фақат як чизро таъкид кардан мехоҳам, ки дар асарҳои драматӣ аз истифодаи васеи унсурҳои лаҳҷа ҳатталимкон худдорӣ бояд кард. Намедонам, чӣ зарурате буд, ки дар спектакли телевизионии «Дугонаҳо ба театр мераванд» қаҳрамонони асосӣ саропо бо лаҳҷа ҳарф мезананд? Охир, спектакльҳои телевизионӣ барои тамоми маҳалҳои тоҷикнишин тавсия мешаванд. Ин тавр нашавад, ки як гуруҳ хандиду гуруҳи дигар бо даҳони кушода ба экранҳои телевизорӣ худ нигоҳ карда нишинанд. Аз талқини лаҳҷа на маданияти нутқи актёр инкишоф меёбаду на ба забон-омӯзии мардум фоидае мерасад.

Дар анҷом мехоҳам гуфтаҳои фавқро бо суҳанҳои зерини Саъдии бузург ҷамъбаст кунам:

Забон дар даҳон, эй хирадманд, чист?—
Калиди дари ганҷи соҳибхунар.

Ба ихтиёри актёр ганҷинаи бебаҳо — забони пуртаровати адабии тоҷик вогузошта мешавад. Аз ин ганҷина баҳра бардоштан ба ҳунару саликаи худ актёр вобаста аст!

ВАЗЪИ БИСЪЁРЗАБОНИИ БАДАХШОН ВА БЕХТАР НАМУДАНИ ҲУСНИ БАЁНИ ТОЧИКӢ

Тоҷикистон дар байни дигар республикахон Осиёи Миёна бо муҳити бисъёрзабонию серлаҳзавии худ фарқ мекунад. Дар ин ҷо ғайр аз забони тоҷикӣ ва лаҳзаҳои он забони яғнобӣ (лаҳзаи боқимондаи забони суғдӣ) ва забонҳои гурӯҳи помирӣ маҳфузанд, ки дар мубодилаи афкори мардуми ин ё он ноҳия истифода мешаванд.

Ба гурӯҳи помирӣ забону лаҳзаҳои ба ҳам наздики шуғнонӣ бо лаҳзаи бачувӣ, рӯшонӣ бо лаҳзааш хуфӣ, бартангӣ, рошорвӣ, инчунин забонҳои нисбатан дури язғуломӣ, вахонӣ, ишкошимӣ дохил мешаванд. Намояндагони забонҳои гурӯҳи шуғнонию-рӯшонӣ сухани ҳамдигарро бешуварӣ фаҳманд ҳам, бо соҳибони забонҳои дигари помирӣ (язғуломӣ, ишкошимӣ ва вахонӣ) ба тоҷикӣ ҳарф мезананд. Ин аст, ки забони тоҷикӣ дар шароити бисъёрзабони Бадахшон аз қадимӯлайём чун забони адабӣ, расмӣ ва байналқавмӣ хизмат мекард ва ин мавқеи он дар замони мо беш аз пеш афзуд ва боз ҳам васеу домнадор гардид. Бо вучуди ин таълими забони тоҷикӣ дар ин муҳит ба осонӣ муяссар намегардад. Маълум аст, ки кӯдак дар муҳити оила ба забони модарии худ тарбия меёбад, ба воя мерасад ва бо он забон байни ҳамзабонаш то охири умр мубодилаи афкор менамояд. Муаллимони синфҳои поён ҳангоми таълими забони

тоҷикӣ инро хуб ҳис мекунад, чунки хурдсолон дар дохили синф ҳам бештар ба забони маҳаллӣ гап мезананд. Аз ин ҷост, ки ҳангоми ба тоҷикӣ сухан гуфтани бадахшониён нақши забони модарии онҳо аксар вақт эҳсос мегардад, ки аз ин ҷаҳат дар сурати донишҷӯи қонуну қоидаҳои ҳар ду забон ҳалос шудан мумкин аст, ки дар маъруза мухтасар аз ҳамин хусус сухан меравад.

Бояд эътироф намуд, ки таъсири забонҳои маҳаллӣ ба нутқи тоҷикӣ бештар дар соҳаи фонетика ва нисбатан камтар дар боби грамматикаю луғат ба вуқӯъ меояд.

Таъсири савтиёти забонҳои помири ба он вобаста аст, ки кадоме аз забонҳои гурӯҳи помири чӣ қадар хоси фонетикӣ дорад. Чунончи, барои системаи вокализми забону лаҳҷаҳои гурӯҳи шугнонӣ-рушонӣ дарозию кӯтоҳии садонокҳо хос буда, вай ҳам дар калимоти худӣ ва ҳам иқтибосӣ акс меёбад. Масалан, дар забони шугнонӣ аз ҷумлаи даҳ овози садонок ҳафтоашон дароз (а:, о:, ӣ:, у:, е:, э:).

Забони рушонӣ бо системаи вокализми даҳфонемагии худ аз шугнонӣ бо он фарқ мекунад, ки дар он ба ҷои ду садонокӣ дарози шугнонӣ е: ва э: як е истифода мешавад, ки ба тоҷикӣ шабоҳат дорад, масалан: шугнонӣ се:л (сел), бе:л (бел), де:р (дер). Дар рушонӣ фонемаи «э» мавҷуд нест ва аз ин рӯ садонокӣ е баъзан ӣ талаффуз мешавад, масалан, рушонӣ: сӣ:л (сел), бӣ:л (бел), дӣ:р (дер), мӣ:х (мех), тӣ:ғ (теғ). Дар забони рушонӣ бар акси шугнонӣ о-и кӯтоҳ чун фонемаи мустақил истифода мешавад, ки он ба ӣ-и дарози шугнонӣ мувофиқат мекунад, чунончи рушонӣ: тор—шугн. тӣр тор, «боло», рушонӣ чод—шугн. чӣд «қада, хона».

Садонокӣ таърихан дарози ӣ-и тоҷикӣ дар

забонҳои шугнонию рӯшонӣ дар калимаҳои иқтибосӣ нигоҳ дошта мешавад: сим «сим», кӣн «қин», нӣм «ним», дйдор «дидор», бӣно «бӣно»; кӣно «кино», вӣно «вино». Лекин дар охири калима ба истиснои ҷанд шакл (сӣ, розӣ) «и» дар шугнонӣ фарох талаффуз ёфта, кӯтоҳ мегардад. Дар рӯшонӣ вай ба таркиби овозии «ай» табдил мешавад (шугн. бози, бозэ, руш. базай «бози», шугн. хуши, хушэ, руш. хушай «хушӣ», шугн. тоқи, тоқэ, руш. тоқай «тоқӣ»).

Ба акси шугнонию рӯшонӣ садоноки «и» дар бартангӣ дар охири калимаҳо (худӣ ва иқтибосӣ) дароз мебошад (бозӣ, бадӣ, розӣ, тоқӣ, хуши, қати, холи, тутӣ, кӣнӣ, холӣ) халӣ, мӣ, дӣ, вӣи — шакли бевоситаи ишора ҷонишинҳои бевосита).

Ин аст, ки вобаста ба дарозии садонокҳои нутқи тоҷикӣ соҳибони забонҳои гурӯҳи шугнонию рӯшонӣ одатан бо кашишнокии худ аз нутқи муқаррарӣ адабӣ фарқ мекунад.

Дар забони язғулومӣ танҳо як фонемаи дарози а:, ки ҷуфти кӯтоҳ дорад, истемол мешавад: ба:д «баъд—бад «бад», ка:л «сар»—кал «кал».

Як хусусияти фонетикӣ забонҳои гурӯҳи шугнонию рӯшонӣ ва язғулумӣ аз ҳамин иборат аст, ки садоноки «а» дар охири калимаҳои ҳам худӣ ва ҳам иқтибосӣ заданок буда, дароз талаффуз мешавад, масалан: тахта: «тахта», хазӣна: (язғ. хазина:) «хазина», ма:ла «маҳалла», «хона», пахта: «пахта», бача: «бача».

Мувофиқи қоидаи фонетикӣ забонҳои мазкур садоноки охири калима «а» ҳангоми калимасозӣ, ки одатан аз зада маҳрум мегардад, ба ҷуфти кӯтоҳ табдил меёбад, чунончи: пахта:—пахтагӣ (барт. пахтагӣ) «пахтагӣ», тахта:—тахтагӣ (барт. тахтагӣ) «тахтагӣ, хазӣна: (язғ, хазина)

—хазиначи (барт, хазиначи) «хазиначи», ма:ла—
ма:ла — хел, малайен «маҳаллаҳо» ва ғайра.

Бисъёр ғалату хатоҳои хаттию даҳанин хонандагон ва омӯзандагон забони адабии имрӯзаи тоҷик дар талаффузу навишти калимаҳои руҳ медиҳанд, ки дар таркиби худ ӯ ё худ воқи маҷҳул доранд.

Ин ҳодиса низ сабабҳои объективӣ ва таърихӣ дорад. Барои мутахассисони забонҳои эронӣ маълум аст, ки дар забони тоҷикӣ ва бисъёр забонҳои ҳамтаърихи он се овози «у» монанд истеъмол меёфтанд ва ҳар кадоми онҳо бо ислоҳоти ҷудогона дар забоншиносии тоҷикистонӣ шарҳ дода мешуд. Нисбат ба «у»-кӯтоҳ (шуд) истилоҳи «пеш» ё «замин», нисбат ба ҷуфти дарозӣ он (дӯд) «воқи маъруф», яъне маълум ва дар нисбати ӯ (дӯст, руз) «воқи маҷҳул», яъне воқи номаълумро истифода мекарданд.

Дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ овозҳои таърихан дарозу кӯтоҳи «у» ба ҳам омехта шудаанд, ки дар натиҷа дар талаффуз тафовут тақрибан эҳсос намегардад. Муқоиса кунед: дӯд. (бо овози таърихан дароз) — шуд (бо овози таърихан кӯтоҳ).

Инъикоси ин се садоҳои таърихӣ дар забонҳои тоҷикӣ, помирӣ ва лаҳҷаҳои онҳо манзараи гуногун дорад. Аз ин рӯ, дар талаффуз ва навишти ӯ-и маҷҳул саҳву хатоҳои гуногун ба миён меоянд.

Садоҳои ӯ-и маҷҳул дар заминаи дифтонги қадимаи аӯ ташаккул ёфта, дар забонҳои эронӣ, аз ҷумла тоҷикию помирӣ ва лаҳҷаҳои онҳо ба таври гуногун инъикос ёфтаанд. Масалан, дар авестӣ рауҷах, тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои шимолӣ рӯз (рӯз), лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ рӯз (рӯз), шугнонӣ рӯз «равзан», рӯшонӣ рӯз «рав-

зан». Дар заминаи қадимаи гауша дар тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои шимолии он гӯш (гӯш), дар лаҳҷаҳои тоҷикии ҷанубӣ гуш (гӯш), дар шугнонӣ гӯғъ, дар рӯшонӣ гӯвъ тавлид шуданд.

Ин аст, ки садоноки \bar{y} -и маҷхул таъҷо хоси забони адабӣ ва лаҳҷаҳои шимолии забони тоҷикӣ набуда, дар забонҳои помирӣ, алалхусус гурӯҳи шугнонию рӯшонӣ истеъмом меёбад, лекин байни забонҳои мазкур аз рӯи истеъмоли он дар дохили калимаҳои фарқҳои ҷиддӣ дида мешаванд.

Барҷастатарин тафовут дар ин аст, ки \bar{y} -и маҷхули забони адабии тоҷик дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷанде забонҳои помирӣ бо воқи маъруф, яъне \bar{y} -и таърихан дароз ифода мешавад.

Калимаҳои тоҷикӣ, ки дар дохилашон ҳам \bar{y} (\bar{y})-и маҷхул ва ҳам y -и маъруф доранд, дар забонҳои гурӯҳи шугнонию рӯшонӣ одатан бо як \bar{y} -и дароз талаффуз меёбанд, чунончи:

тоҷикӣ	шугнонию рӯшонӣ
рӯз ¹ , мӯза, кӯза, дӯст,	рӯз, мӯза:, кӯза:, куза,
пӯст, бӯса, ҷӯб, гӯшт,	дӯст, ш. пӯст, р. пӯст,
гӯша, гӯсфанд, дӯкон, дӯд,	бӯса:, ҷӯб, гӯшт
буд, кабуд	(гӯхът), гӯша (гӯхъа:),
	гӯсфанд, дӯкон (рӯш.
	дакон, шугн. дакун)
	дӯд (дъуд), бӯд (вуд),
	кабӯт (хъйн)

Пас муаллимони забону адабиёти тоҷик, ки дар ҳудуди густариши лаҳҷаҳои ҷанубӣ (яъне ноҳияҳои Қаротегин ва Кӯлоб), ва забонҳои помирӣ (ВАБК) кор мекунанд, дар таълим ва та-

¹ Азбаски дар мисолҳои забонҳои помирӣ ва яғнобӣ дарознокии овозро бо хатчаи болон ҳарф ифода намудем ва илова бар ин дар забони имрӯзан тоҷик дарознокӣ эътироф карда намешавад, аз ин рӯ навишти « y -и маҷхули забони тоҷикиро дар шакли « \bar{y} » зарур донистем.

лаффузи \bar{u} -и маҷхули забони тоҷикӣ бояд машқҳои самарабахши иловагӣ гузаронанд, то ки дар талаффузу навишти адабии овози мазкур хатоҳои рӯй назананд.

Баъзе душворихо дар навишту талаффузи садонҳои ба ҳодисаҳои фонетикӣ ва ҳуб надонистани онҳо алоқаманд аст. Ин ҷо танҳо як ҳодисаи хотирнишон месозем. Садонҳои забони адабии o пеш аз ҳамсадоҳои димоғии $-m$ ва $-n$ дар нутқи шугғониён бо овози \bar{u} мувофиқат менамояд. Чунончи:

забони адабӣ

салом, ном, шом, нишон, қон, дона

шугғонӣ

салум, нум шум (хъум), нишун (нихъун), чун, дӯна:

Ҳангоми талаффуз ба \bar{u} бадал шудани o -ро ҳуди шугғизабонҳо, албатта, пай намебаранд (вагарна имконият доранд онро ба талаффузи адабӣ мутобиқ созанд), вале ядро мутахассисон ва шунавандагон ҳис мекунанд, ки дар забону лаҳҷашон o пеш аз $-m$ ва $-n$ бетағйир мемонад.

Бисёр норасоии нутқи даҳонию хаттӣ аз номутобиқатии пурраи ҳамсадоҳои забонҳои помирӣ ва забони адабии тоҷик сар мезананд. Маълумтарин хатои хонандагон ва баъзан муаллимон дар истеъмоли чунин ҳамсадоҳое сар мезананд, ки дар забоншиносии мо бо таъбири «ҳои хуттӣ», «ҳои ҳавваз» ва «айни арабӣ» зикр мешаванд.¹

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ, ҷануби шарқии тоҷикӣ ва ҳамаи забонҳои помирӣ ҳамсадон ҳ муштақилияти комил надорад. Ноустувории он мах-

¹ Ҳамсадоҳои ҳои хуттӣ ва айнҳои калимаҳои арабӣ буда, ҳои ҳавваз байни калимаҳои тоҷикӣ ва арабӣ муштарак аст.

сусан дар забонҳои помирӣ ва лаҳҷаҳои тоҷикии Бадахшон хеле назаррас ва ҳодисаи паҳншуда мебошад.

Дар истеъмоли ҳамсадои х баъзе қонуниятҳои хотирнишон қардан судманд аст. Одатан пеш аз ҳамсадоҳои қатори қафои о, у ва қатори омехта а, у, инчунин байни онҳо талаффузи х нисбатан имконпазир мебошад, вале ҳатмӣ нест. Барои ҳамин ҳам дар ин вазъияти фонетикӣ шаклҳои адабӣ ва маҳаллӣ ба таври мувозеъ истифода мешаванд, масалан: баҳо (буҳо) бо (шуғн. бо-тчи? баҳоят чӣ?); муҳабат (ма:бат) (муҳаббат), муҳофизат (мофизат) (муҳофизат), баҳодур (бодур).

Натиҷаи ҳамин аст, ки баъзан ҳамсадои х ғайри зарурат дар нутқи дахонӣ ва ғоҳе ҳатмӣ пайдо мешавад; чунончи, ба ҷои дуо — даҳо, ҳайат — айҳат, маориф — маҳориф, маош — маҳош, саноат — саноҳат саодат — саҳодат, мурочнат — мурочиҳат, лоиҳа — лоҳия, лоия.

Душвортариҳои вазъияти фонетикӣ барои талаффузи «х» охири калима, ҳиҷои баста ва ҳампаҳлу омадани он бо садонокҳои қатори пеш ва ӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин маврид чунин тағйирот рух мезанад:

а) х дар охири ҳиҷо аз талаффуз меафтад: ниго (нигоҳ), паго (пагоҳ), ро (роҳ), шукӯ (шукӯҳ), ҷо (ҷох), кӯ (кӯҳ), нӯ (нӯҳ), тавзе (тавзеҳ), бе (беҳ).

б) аз ҳисоби афтидани х садонокӣ «а» дароз талаффуз мешавад: ба:р (бахр), са:м (сахм), ра:м (рахм), шуғн. па:лавъӯн, рӯш, па:лавъон (пахлавон), фа:м (фаҳм), да:шат (дахшат), ва:ши (вахшӣ), ма:бат (муҳаббат).

Дароз гаштани «а» дар мавриди ҳампаҳлу омадани он бо айн низ ҳодисаи муқаррарӣ мебо-

шад: ба:д (баъд), ма:лум (маълум), вѣ:да: (ваъ-
да), да:вѣо (даъво), ла:л (лаъл) ва ғ;

в) дар ҳолати ҳампахлу омадани садонокҳои қатори пеши е, и, ӣ йотбарсар ба вучуд меояд: йисоб (хисоб), мойи (моҳӣ), хойиш (хойихъ) (хо-
хиш), йезум (хезум), муӣим (муҳим), йи́ла: (ҳила),
йи́мат (ҳиммат), соӣи́б (соҳиб), муӣит (муҳит),
маӣи́н (маҳин), йилол (ҳилол).

Помиризабон дар баъзе калимаҳо дар ивази
ҳ ҳамсадои х шунда мешавад: раҳмат (раҳмат),
аҳмақ (аҳмақ), Аҳмад (Аҳмад).

Бе надониғани ин гуна ҳислатҳои ҳоси за-
бонҳои маҳаллӣ таълими самарабахши забони
адабиро ба роҳ мондаҷ душвор мебошад. Ши-
носоии казоӣ бо хусусиятҳои фарқкунандаи за-
бони адабӣ ва забонҳои маҳаллӣ ба муаллимони
имконият медиҳад, ки онҳо дар мавридҳои ном-
баршуда диққати асосиро ба рафъи таъсири ҳо-
дисаҳои фонетикӣ забонҳои маҳаллӣ ҷалб со-
зад ва тавассути ин ба қорӣ намудани норма-
ҳои забони адабӣ муваффақ мешаванд.

Дар хусуси баргараф намудани таъсири за-
бонҳои маҳаллӣ дар соҳаи грамматика ва лек-
сика низ бо усули дар боло зикрѣфта кор кар-
дано ғоидабахш мешуморем.

Вобаста ба ин ба маврид аст дар хусуси лу-
ғати забонҳои маҳаллӣ ва шеваҳо низ чанд су-
хаи ғуем. Дар забонҳои номбардаи помири ва
лаҳҷаҳои тоҷикӣ кӯҳистон бисѣр калимаҳо, қо-
лабҳои морфологӣ ва синтаксисии классикӣ ни-
гоҳ дошта шудаанд, ки истифодаи он бойси рав-
нақи минбаъдаи захираи забони адабии имрӯ-
заи тоҷик ва такмили дониши муаллимону хо-
нандагон мегардад. Хусусан, дар луғати забон-
ҳои помири ва лаҳҷаҳои тоҷикӣ ҷануб ва ҷануб-
би шарқӣ бисѣр калимоту таъбироти забони

адабии давраи кляссикӣ нигоҳ дошта мешавад, ки аз истеъмоли онҳо ҳеҷ гоҳ набояд рӯ тофт. Ҳатто, дар сурати дар забони адабиамон маъмул гаштани калимаҳои иқтибосии арабию туркӣ барои синонимҳои умумихалқии тоҷикии онҳо бояд васеъ роҳ кушод.

Бо мақсади беҳбудии минбаъдаи таълими забони тоҷикӣ дар муҳити бисёрзабонӣ ва серлаҳҷавӣ ва хубтар қорӣ шудани қоидаю қонун ва нозуқиҳои забони адабии имрӯзаи тоҷик чанд тавсияро судманд мешуморем.

1. Муаллимони забону адабиёти тоҷик бояд мутолиаи осори илмии шевашиносон ва помиршиносонро дар мадди назар гиранд. Бе шиносӣ бо хусусиятҳои фарқкунандаи забону лаҳҷаҳои маҳаллӣ таълими самарабахши забони адабиро ба роҳ мондан мушқил аст. Барои рафъи таъсири манфии забону лаҳҷаҳои маҳаллӣ бояд машқу машғулиятҳои иловагӣ гузаронд.

2. Беҳбудии таълими забони адабии тоҷик ва баланд бардоштани маданияти нутқ дар шароити бисёрзабонӣ тақозо мекунад, ки дар ин соҳа дастурҳои чудогонаи илмию методӣ таълиф ёбанд. Дар ин қорӣ хайр методистон, омӯзгорони пуртаҷриба ва муҳаққиқони забону лаҳҷаҳои маҳаллӣ яққоя иқдом гузошта метавонанд.

3. Роҳбарони институтҳои тақмили ихтисоси муаллимон имконият доранд, ки мутахассисони лаҳҷашиносро барои гузарондани машғулиятҳои қиёсӣ ҷалб намоянд.

4. Бо мақсади хубтар муайян ва муқаррар намудани таъсири забонҳои маҳаллӣ ва тадқиқи илмию методии ин масъала, дар мактабҳои дурдаст, хусусан, дар районҳои вилояти Автономии

дани баробархуқукии воқеии забонҳои халқҳои СССР бо пешниҳоди дархостҳо баромад карда истодаанд. Тавре ки дар Резолюцияи Конференцияи XIX умумиииттифокии КПСС чиддан тазаккур рафтааст, «Инкишофи озодонаи забонҳои модарӣ ва онҳоро баробар истифода бурдани тамоми гражданинҳои СССР, омӯхтани забони русӣ, ки онро мардуми советӣ ҳамчун воситаи муомилан байни миллатҳо ихтиёри қазул кардаанд, принципи муҳимтарини давлати сермиллати мост... Дар бораи фаъолони кор фармудани забонҳои миллӣ дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти давлатию ҷамъияти ва мадани бештар ғамхорӣ бояд кард. Забони халқеро, ки республика номи онро гирифтааст, омӯхтани гражданинҳои дигари миллатҳое, ки дар хоки он зиндагӣ мекунанд, пеш аз ҳама омӯхтани бачаҳо ва ҷавонон бояд тақдир карда шавад (таъкиди мо.—Т. В.). Ҳамаи ин набояд ба принципҳои демократии озодона интиҳоб кардани забони таълим муҳолиф бошад». Дар қарори Пленуми февралӣ (с. 1988) ҚМ КПСС «Дар бораи рафти бозсозии мактаби миёнаю олии вази фаҳои партия дар роҳи татбиқи он» махсус қайд гардидааст, ки «ҷавонони миллатҳои дигар ба омӯзиши забони маҳаллии миллӣ ҳавасманд гардонида шаванд». Дар нутқи Қотиби генералии ҚМ КПСС М. С. Горбачёв дар пленуми февралӣ (с. 1988) ҚМ КПСС зарурати аз нав арзёбӣ кардани сиёсати миллӣ масъалагузори шудааст, ки зикри он хеле бамаврид аст: «Хуллас, дар марҳилаи ҳозира мо бояд ба сиёсати миллӣ ба таври чиддӣ машғул шавем. Ин ба тамоми соҳаҳо ҳам ба назария ва ҳам ба амалия дахл дорад. Ин масъалаи бағоят принцифӣ ва ҳаётии ҷамъияти мост. Ба фикрам, яке аз пленумҳои Комитети Марказиро ба проблемаҳои си-

БОЗСОЗӢ ВА СТАТУСИ ЗАБОНИ ТОҶИҚӢ

Масоили муҳиме, ки дар маърузаҳо ва гузоришот мавриди баҳс қарор гирифтанд, бешубҳа ба баланд бардоштани маданияти нутқи мардуми тоҷикзабон аҳамияти бузургро дороанд. Мубоҳисон дар мавриди омилҳои баландбардории маданияти нутқ вақти зиёди хешро ба харҷ расониданд ва ба эътибор гирифтанд ва амалӣ намудани онҳо бемуболиға натиҷаи дилхоҳ хоҳад дод. Ба диди мо, яке аз омилҳои асосии гузариш ва баландшавии маданияти нутқи тоҷикон ва умуман соҳибони ҳар як забон баланд бардоштани мақом ва статуси он ба шумор меравад.

* * *

Давраи қарахитию барҷомондагӣ дар баробарӣ таъсири манфии расонидан ба ишқишофи иқтисодию социалӣ ҷомии советӣ ва ба даҳсолаҳо қафо кашидани он дар мавриди забонҳои халқҳои СССР низ хизмати хирсона намуд. Маҳз дар ин солҳо ба таври сунъӣ тангшавии соҳаҳои истифодаи забонҳои миллию халқҳои СССР ба амри анъана ворид гардид. Зеро як иддаи соҳибони забон, дар мадди аввал садрнишинону соҳибмансабон зимни ба даст овардани ҷалолу мансаб дар ҷашмонашон пардаи сиёҳӣ, дар мағзашон шеваи бегонапарастӣ ва дар дилашон ситиши модарандар маъво гирифта буд. Имруз дар сар то сари мамлақати беканорамон намояндагони миллатҳои советӣ пиромуни барқарор кар-

Дӯхистони Бадахшон ташкил кардани «гӯшаҳои забони адабиёти маҳал» аҳамияти амалию илмӣ дорад.

Хонандагон порчаҳои фольклорӣ, нақлу ривоятҳои таърихӣ ва ғайраро сараввал ба забон ва лаҳҷаи модарини худ айнан менависанд ва сонӣ онро ба забони адабӣ бармегардонанд. Дар натиҷаи ин гуна кори мустақилонаю эҷодӣ муаллим дар натиҷаи мутолиаи тарҷума аз дараҷаи забондонии шогирдонӣ ҳеҷ огоҳ мешавад ва тавассути омӯзиши қиёсии маводи асл ва тарҷумаи адабии он муваффақияту камбудиҳои шогирдонро хубтар дарк менамояд.

Аҳамияти илмию методии ин кор аз ҳамин иборат аст, ки тафаккури эҷодии хонандагон инкишоф меёбад, осори халқ дастраси аҳли илм мешавад ва дар заминаи ин тавсияи илмию методӣ додан хубтар мегардад.

Дар пайдор намудан ва омӯзишу тадқиқи илмию методии маводи «гӯшаи забон ва фольклори маҳал» муаллимони забону адабиёт ва мутахассисон якҷоя ҳамкорӣ карда метавонанд. Тавассути ин алоқаи мактабӣ бо аҳли илм боз ҳам кавитар сурат гирифта, барои таълифи асарҳои илмию методӣ заминаи бозғамӣ фароҳам меояд ва савияи забондонӣ забоншиносии хонандагону муаллимон беш аз пеш баланд хоҳад гашт.

ёсати миллӣ бахшидан лозим аст». Аз ҳамин чи- хат дар мавриди инкишофи забониҳои миллӣ, тавсияи эътибору мақоми онҳо дар республикаҳои миллӣ, статуси онҳо дар мавзеи истифодаи онҳо ва соири масоили марбути забонҳои халқҳои СССР арзёбии ҷиддӣ ва тозаро тақозо менамоянд. Ва бесабаб нест, ки баъди анҷоми пленуми февралӣ ҚМ КПСС дар аксари республикаҳои иттифоқӣ икдоми муассире дар бахши омӯзиши забонҳои миллӣ ва русӣ, тавсия бахшидани дузабонаи миллӣ ва русӣ дар саросари Иттифоқи Советӣ тавассути мақомоти ҳизбию давлатӣ ба тасвиб расиданд, барои дар амал татбиқ намудани онҳо чорабиниҳои зиёде ба ҳарч расида истодааст.

ҚМ ПҚ Тоҷикистон ва Совети Вазирони РСФСР Тоҷикистон «Дар бораи тадбирҳои тақмили таҳсил ва таълими забони тоҷикӣ дар республика» ва «Дар бораи тадбирҳои тақмили минбаъдаи таҳсил ва таълими забони русӣ дар республика» қарорҳои махсус қабул намуданд. Ҳадафи асосии қарорҳои мазкур, дар мадди аввал, тавсия ва тақмили ҷиддӣ бахшидани омӯзиши забонҳои мазкур дар мактабҳои миёна, миёнаи махсус ва мактабҳои олии ба шумор меравад. Дар қарори марбути омӯзиши забони тоҷикӣ омадааст, ки «ҚМ ПҚ Тоҷикистон ва Совети Вазирони РСФСР Тоҷикистон дар қарори қабулшуда ташкилотҳои партиявӣ, советӣ, иттифоқҳои касаба, комсомолӣ, вазоратҳо ва идораҳои РСФСР Тоҷикистонро ӯҳдадор карданд, ки принципи ленинии баробарҳуқуқии забонҳоро қатъиян риоя намуда, барои дар тамоми соҳаҳои ҳаёти республика вусъат ёфтани вазифаҳои ҷамъиятии забони тоҷикӣ ва баланд шудани эътибори он шароити даркореӣ муҳайё кунанд...

Дар ҷамъомадҳои оммавӣ, ки намояндагони миллатҳои гуногун иштирок менамоянд, ба забони тоҷикӣ гузарондани тадбирҳои ҷамъиятиву сиёсӣ ва маданияту идеологӣ амалан ҷорӣ карда шуда, дар айни ҳол тарҷумаи ғаврий (синхронӣ) онҳо ба забони русӣ таъмин гардад. (таъкиди мо — Т. В.)». Қарори мазкур яке аз иқдомотест, ки мислашро дар Тоҷикистони баъди соҳҳои 20 дар бораи баланд бардоштани мақоми забони тоҷикӣ кас надидааст. Дуруст аст, ки гузашта барои тарҳа намудан ва пешниҳод кардани чунин чорабиниҳо дар бахши забонҳои миллӣ, аз як тараф, ва ошкоро гузоштани проблемаҳои марбути сиёсати миллӣ, аз ҷониби дигар, шароит мусоидат намекард. Мо ҳамаи ин проблемаҳоро дарк мекардем, камбудихоро ҳис менамудем, вале барои рафъи онҳо забони гӯё ва нируи тавоно надоштем, худро ба қарою кӯри мезадем, зеро чораи дигарро тасаввур карда наметавонистем. Аз ҳамин лиҳоз моро зарур аст, ки дар заминаи нави сиёсати забонӣ ҳамаи мушкilot, навоқис, камбудихо ва ноадолатҳои марбути истифодаи забонҳои миллиро ҳамаҷониба арзёбӣ карда, барои рафъи онҳо пешниҳодҳои хешро бидуни наҳ задани забонҳои дигар ва ба ифрот расонидани мақоми забонҳои модарӣ ҳаллу фасл намоем. Ин вазифаи таъхирнопазирест, ки ҳоло ҳозир процесси дигаргуниҳои давраи бозсозӣ дар назди зиёиён, олимон, адибон, қорамандони матбуот ва умуман аҳли қалам гузоштааст.

Қарори КМ ПК Тоҷикистон ва Совети Вазирони РСС Тоҷикистон умдатан ба масъалаҳои марбути таҳсил ва таълими забони тоҷикӣ баҳшида шуда, барои тавсияи мақоми забони тоҷикӣ дар ин бахш чорабиниҳои зиёде пешниҳод

гардидааст. Вале вазъияти забони тоҷикӣ дар соҳаҳои дигари истифодаи вай дигартуниҳои кулӣ ва чорабиниҳои муҳимро аз ҷониби соҳибони забон нигарон аст. Таваҷҷӯҳ фармоид: мо дар ҳама ҷо, ҳам асноди ҳизбию ҳам ҳукумати ва инчунин дар Конституцияи СССР бо тафохур мехонем, ки ҳамаи забонҳои СССР, ки адади онҳо беш аз 130 мебошад, ҳуқуқи мусовӣ ва якнаво доранд. Дар Конституцияҳои республикаҳои иттифоқӣ низ омадааст, ки забонҳои халқҳои соқини республикаҳо ҳуқуқи баробар доранд. Тибқи ин асноди муҳими давр забони тоҷикӣ мебоист дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти иҷтимоию сиёсии соҳибони забон истифода гардад. Вале амалияи вазъи истифодаи забони тоҷикӣ мутлақо дигар буда ва имрӯз низ ин анъана то ҳудуде идома дорад, ки ҷои таассуф аст.

Аз солҳои 50 баландравии мақоми забони русӣ дар ҳаёти иҷтимоию сиёсии мардуми советӣ мушоҳида карда мешавад. Дар муқоиса ба он тайи ин солҳо забонҳои халқҳои СССР мавқеи хешро беш аз пеш аз даст меодагӣ шуданд. Мақоми забони тоҷикӣ ба дараҷае поён рафт, ки ба он навиштани ариза имконнопазир гардид. Дар аксари мақомоти ҳизбию давлатӣ (ҳам сатҳи болою ҳам поён) ашхосе ба қор муқаррар мегардиданд, ки ба забони русӣ ҳам аз лиҳози гуфтор ва ҳам навиштор қавидаст бошанд ва дониши забони модарии онҳо касеро ба ташвиш намеовард. Ҳамин тавр дар сатҳи роҳбарии давлатию ҳизбӣ аксаран шахсоне муқаррар мешуданд, ки забони тоҷикиро мисли забони хориҷӣ медонистанд. Албатта, чунин соҳибмансабон атрофиёни худро ғолибан аз ҳисоби қормандони русизабон ё маълумоти забони русидорро интихоб мекарданд. Табиист, ки забони гуфтугӯ, мукоти-

ба ва корғузории расмий ин қабил кормандон забони русӣ буд. Аз ин рӯ, тамоми асноду қарорҳои мақомоти роҳбарикунанда (аз ҚМ то комитети районӣ, аз Совети Вазирон то корхонаю муассисаҳо, аз Президиуми Совети Оли то советҳои маҳалли) ғолибан аввал ба забони русӣ таҳия мегарданд. Дар мақомоти болоӣ, махсусан дар давраи қарахтӣ, кам ҳолате воқеъ мегардид, ки гуфтугузор ва баромадҳо ба забони тоҷикӣ сурат бигиранд. Съездҳо, конференцияҳо, сессияҳо, пленумҳо — ҳуллаас қариб ҳамаи гирдуҳамаҳои расмию давлатӣ ғолибан ба забони русӣ доир мешуданд. Дар давраи қарахтӣ мо лофи интернационалистӣ мезадем, вале дарк карда наметавонистем, ки «Интернационализм» ҳақиқӣ, дӯстии ҳақиқии халқҳо фақат дар мавриди эҳтиромӣ комили кадрӣ қимат, шаъну шараф, маданият, забон ва таърихи ҳар халқ, робитаи ҳамҷонибаи байни онҳо имконпазир мебошад. Мо бояд ба вусъати минбаъдаи равобигии маданиятҳои миллӣ, ғайрӣ гардидани онҳо, рушду камоли онҳо ба ҳар роҳ кӯмак кунем. М. С. Горбачёв, Пленуми февралӣ (с. 1988) ҚМ КПСС).

Мо борҳо шоҳиди он будем, ки дар муассисае, ки 98% -и кормандони он тоҷик ҳастанд, маҷлисҳо маҳз ба хотири ду ва ё се нафар корғари ғайритоҷик, ки забони тоҷикиро хуб мефаҳманд, ба забони русӣ гузаронида мешуданд. Ашхосе, ки барои муҳофизати ҳуқуқи истифодаи забони тоҷикӣ кӯшиш ва ё изҳори ақида мекарданд, корғузорону корбадастон онҳоро ба гурӯҳи «ашхоси аз ҷиҳати сиёсӣ ғайрисолим ва миллатгирой» ҷудо мекарданд. Магар ин беҳурмати нисбат ба забони модарӣ ва поймол намудани сиёсати Ленини баробарҳуқуқии забонҳо набуд?

Ба ҳама аён аст, ки то оғози дигаргуниҳои давраи бозсозӣ забони тоҷикӣ қариб дар аксарӣ соҳаҳои ҳаёти иҷтимоии соҳибонаш, ки мувофиқи ҳисобگیری соли 1979 — 58,8%-и аҳолии республикаи Тоҷикистонро ташкил медиҳанд ва номи республика низ аз номи он таркиб ёфтааст, мавриди истифода нест ва ба таври ҷашмас мақоми хешро дар байни соҳибони забон аз даст додааст. Барои барқарор намудани ҳуқуқи воқеии забони тоҷикӣ кадом чорабиниҳоро бояд созмон дод, ки вазъият тағйир хӯрад?

Бояд қайд намуд, ки дар ҷумҳуриҳои дигар, аз ҷумла республикаҳои Лаби Балтика, Украина, Белоруссия, Молдавия, Осиёи Миёна айна ҳамин вазъият ба ҷашм мерасад ва омӯхтани таҷрибаи ҳалли ин масъалаҳо басо муфид аст. Мо пеш аз ҳама таҷрибаи республикаҳои Латвия ва Эстонияро дар назар дорем. Маҳз дар ин республикаҳо бо шарофати дигаргуниҳои давраи бозсозӣ ва демократияи воқеӣ мардуми латиш ва эстон бо ибтиқори ҷолиб баромад намуданд ва масъалаи баланд бардоштани статуси забонҳои худро дар мавриди муҳокимаи баъзе нуктаҳои конституцияҳои республикаҳои хеш ба муҳокима гузоштанд. Дар муҳокима намояндаҳои ҳамаи миллатҳои ин республикаҳо иштирок намуда, дархосту пешниҳодҳои худро ҷиҳати баррасии комиссияҳои махсусӣ кории назди Президиумҳои Совети Олии республикаҳои Латвия ва Эстония манзур гардониданд. Онҳо ягона роҳи баланд бардоштани мақоми забонҳои мазкурро дар он мебинанд, ки ин забонҳо дар конституцияҳои республикаҳои номбурда забони давлатӣ эълон карда шаванд. Ва дуруст қайд менамоем, ки ин корро қаблан чанде аз мардуми Кавказ дар конституцияҳои хеш ба субут расонида буданд. Сес-

сияҳои Советҳои олии республикаҳои мазкур дар мавриди дар ҳудуди ин республикаҳо ҳамчун забони давлатӣ шинохтани забонҳои латишию эстонӣ қарори махсус қабул карданд. Гурӯҳҳои қорӣ Президиумҳои Советҳои Олии республикаҳо пешниҳод намудаанд, ки дар конституцияҳои республикаҳои Латвия ва Эстония моддаҳои махсус роҷеъ ба забонҳои давлатӣ дохил кунанд (муҷриба карда шаванд: «Известия», 13 октябр ва 19 октябр с. 1988). Дар қарорҳои мазкур омадааст, ки дар мавриди забонҳои давлатӣ эълон намудани забонҳои латишию эстонӣ мақому эътибори забонҳои дигари ин республикаҳо осеба нахоҳанд дид ва мисли собиқ амалқарди худро идоме медонанд (ниг. ба мушоҳибаи муҳбири «Известия» бо Раиси Президиуми Совети Олии РСС Латвия А. В. Горбунов — «Известия», 15 октябр с. 1988; мақолаи Л. Левицкий — «Статус общеня. В Эстонии вырабатывается новый закон о государственном языке» — «Известия», 19 октябр с. 1988). Дар республикаҳои Молдавия, Украина, Белоруссия ва ғайраҳо дар атрофи масъалаи давлатӣ эълон кардани забонҳои асосии ин республикаҳо гуфтугузориҳои ҷидди идоме дорад.

Дар республикаи мо бошад ин масъалаи муҳим, ки метавонад эътибори гумқарда ва мақоми қарорҳои забони тоҷикиро эҳё намояд, то кунун мавзӯи баҳси ҷидди аҳли қалам ва алоқамандони забони тоҷикӣ нагарафтааст. Агар қарори дар боло тазаққурӯфтаи КМ ПК Тоҷикистон ва Совети Вазирони РСС Тоҷикистонро истисно кунем, иқдомоте сурат нагирифтааст. Ва аз ҳама муҳим то ба ҳол мо аз ҳоби гарони даврай қарорҳои парастии симоҳои бесират бедор нашудаем. Махз ҳақду ҳақдор ва амали дилсӯзона нисбати забони тоҷикӣ аз ҷониби ҳар соҳиби

забон метавонад онро аз ҳолати имрӯза раҳо бахшад. Раиси хазинаи маданияти Тоҷикистон шоира Гулруҳсор дар вохӯри ба кормандони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ гилаомез ибрози назар намуд, ки олимони тоҷик кай ба дифоъи забони модарии хеш бармехезанд, то ки ба вазъи имрӯзаи забони тоҷикӣ хотима диҳанд ва ҷалолу мақоми онро аз нав барқарор кунанд.

Пӯшида нест, ки дар гузашта олимони ҷомиашиносии мо, аз он ҷумла забоншиносон, истифодаи ислоҳоти забони давлатиро дар мавриди забонҳои асосии республикаҳои иттифоқӣ ва худмухтор ба назари танқиди шадид менигаристанд ва барои қобили қабул набудани онро дар ҷамъияти сермиллату гуногунзабони мо собит намудан иқтибосоти зиёдеро манзур мегардонанд. Онҳо пеш аз ҳама барои исботи фикри хеш аз мақолаи машҳури В. И. Ленин «Оё забони ҳатмии давлатӣ лозим аст?» (с. 1914) сатрҳои «Мо аз шумо беҳтар медонем, ки забони Тургенев, Толстой, Добролюбов, Чернышевский — бузург ва пуриктидор аст... Ва мо, албатта, тарафдори он ҳастем, ки ҳар як сокини Россия барои омӯхтани забони бузурги рус имконият дошта бошад.

Мо фақат як чиз: унсӯри маҷбӯркуниро на-мехоҳем. Мо ба бихишт ба воситаи калтак ронданӣ нестем. Зеро ҳар қадар шумо дар бораи «маданият» суханҳои зебо гӯед ҳам, забони ҳатмии давлатӣ ба маҷбӯрият, бо зӯрбазӯраки ҷопӣ қардан вобаста аст» (В. И. Ленин, Асарҳо, ҷ. 20, с. 61—62) иқтибос намуда, бе таҳлили амиқ суханҳои пайambarонаи Лениро ба манфиати хеш истифода мебаранд. Ҳадаф аз иншои мақолаи машҳури Ленин дар ҷе буд ва ҷаро вай ба муқобили дар Россия забони русиро забони ҳатмии

давлатӣ эълон кардани либералҳо баромад? Дар Россияи пешазинқилобӣ дар баробари русҳо даҳҳо халқҳою миллатҳои дигар сукунат доштанд ва кишварҳои онҳо ҷузъи таркибии Россияи аввали асри ХХ-ро ташкил мекарданд. Аксари онҳо дорои забон, таърих, маданият ва адабиёти бою қадима буда, анъанаҳои хешро доштанд. Агар забони русӣ аз назари қонун «забони ҳатмии давлатӣ» (таъбири Ленин) эълон мегардид, бемуболиға ба кайфияти мардуми ғайрӣрус таъсири манфӣи хешро расонида метавонист. Ва душманони соҳти социалистӣ метавонистанд инро амали русикунони халқҳои дигар маънидод кунанд. Бузургӣи Ленин дар он буд, ки вай нозуқиҳои ин масъаларо бо масъулияти том дарк намуда паямбарона иброз дошт, ки дар Россияи сермиллату гуногунзабон эҳтиёҷ ба забони муоширати байни мардуми гуногунзабон арзи вуҷуд хоҳад намуд ва забони русӣ ин вазифаи пурифтиҳорро бо сарбаландӣ иҷро карда метавонад. «Қасоне, ки мувофиқи шароити зиндагӣ ва кори худ,— навишта буд В. И. Ленин,— ба донишҷӯи забони русӣ эҳтиёҷ дорад, онро бе калтак ҳам омӯختан мегаранд» (В. И. Ленин, Асарҳо, ҷ. 20, с. 62).

Дар республикаҳои иттифоқӣ забони асосии онҳоро ба сифати забони давлатӣ эълон кардан амали муқобили гуфтаҳои доҳии муаззам набуда, балки вобаста ба шароити нави иҷтимоӣ инкишоф додани назарияи ленинии статуси забони давлатӣ ба шумор меравад. Забони давлатӣ хондани забонҳои асосии республикаҳои миллӣ пеш аз ҳама мвайян кардани статуси онҳо буда, имкон медиҳад, ки мақоми онҳоро дар ҷамъияти советӣ баланд бардорем. Ин боиси дар амал татбиқ кардани ҳуқуқи конституционӣ ҳар як миллат ва халқият хоҳад шуд. Аз тарафи дигар,

эълони ин ё он забон ба сифати забони давлатӣ маънои онро надорад, ки ҳуқуқи забонҳои дигарӣ ин маҳал поймол мегардад, балки барои инкишофи ҳамаҷониба ва истифодаи васеи онҳо тамоми шароитҳо фароҳам оварда мешавад.

Ҳамин тавр, моро зарур аст, ки барои густариши мақоми забони тоҷикӣ, таъмини истифодаи ҳамаҷонибаи вай дар тамоми соҳаҳои ҳаёти иҷтимоии мардуми тоҷик, тавсия бахшидани вазифаҳои иҷтимоии вай, баланд бардоштани маданияти забондонии мардуми тоҷик ва билохира амалӣ намудани моддаҳои марбути баробарҳуқуқии забонҳои кишвари мо, ки дар Конституцияи СССР, Програмаи КПСС, қарорҳои пленумҳои апрели с. 1985, Съезди XXVII, пленумҳои февралӣ с. 1988 бояд дар ҳудуди РСС Тоҷикистон забони тоҷикӣ забони давлатии РСС Тоҷикистон эълон карда, дар Конституцияи РСС Тоҷикистон роҷеъ ба он моддаи нав ворид карда шавад. Дар ҳалли ин масъала пеш аз ҳама шӯроат, матонат, вафодорӣ ва муҳаббати бепоёни ҳар яки мо нисбат ба забони модариямон кифоят хоҳад намуд.

С. Абдураҳимов,
номзоди илми филология

СУХАН БОЯД РАВОН БОШАД

Барои саҳеҳу равшан ифода шудани фикр ва хушоҳангии тарзи баён ҳар як калима, хоҳ мустақилмаъно ва хоҳ ёридиханда, дар дохили ҷумла бояд ҷои муайян дошта бошад. Маълум аст,

ки дар забони тоҷикӣ пешояндҳои аслии то ва аз, то ва ба дар як чо омада ҳар кадом як калимаро ба калимаи дигар вобаста менамоянд: Хайбар одатан ҳар шаб то аз хона баромадани падарам намехобид (С. Айнӣ, Ёдд, қ. I-II, саҳ. 61). Аз пайҳам омадани пешояндҳои то ва аз дар ин ҷумла равонӣ: сухан осеб надид, чунки ин пешояндҳо, аз як тараф, аз ҷиҳати таркиби овоз, аз тарафи дигар, аз бобати ифодаи маъно аз ҳам дуранд. Ҳар кадом як калимаро ба калимаи дигар пайвастанд: пешоянди то масдари **баромаданро** ба феъли хобидан, пешоянди аз исми **хонаро** ба масдари **баромадан**.

Аммо дар забони матбуот дар як чо омадани ду пешоянди асли баъзан мушоҳида мешавад, ки ҳам аз бобати таркиби овоз, ҳам аз ҷиҳати ифодаи маъно ба ҳам хеле наздиканд. Аз ин сабаб талаффуз душвор гашта, ҷумла сактадор шуда, маъно хира мебарояд, чунончи, «Бо ба қор даромадани ин корпус сохтмони комплекси институт, ки онро меъморони Москва ба лоиҳа гирифта буданд, ба охир расид».

Дар як чо омадани пешояндҳои «бо, ба» сабаби барҳам хӯрдани равонии ҷумла ва душвор шудани талаффуз гаштааст. Бояд қайд кард, ки ин гуна ҷумлаҳо дар забони матбуот ва баъзан дар мақолаҳои илмӣ солҳои охир бисёр дучор мешаванд: «Ҳамаи ин корҳо мувофиқи талаботи баланди педагогӣ, лекин бо ба назар гирифтани имкониятҳои синнусоли кӯдакон бояд ба чо оварда шаванд». «Гуруҳи калимаҳои хирман-хирман, дунё, дунё, курта-курта, ҳазор-ҳазор, сабад-сабадро... **бо ба ҳисоб гирифтани** хусусиятҳои ҷудогонашон, ба фикри мо, калимаҳои тавтологи такрор номидан беҳтар мебуд».

Дар забони адабии тоҷик ибораҳои хели «ба

кор даромадан» ба феъл ба воситаи пешоянди номии **баробари** вобаста мегарданд. Дар ҳақиқат, дар ҷумлаи боло ба ҷои пешоянди **бо** пешоянди **баробари**-ро гузорем, ҷумла раван шуда, сактааш барҳам меҳӯрад. Устодони сухан ҳамингуна маъноҳоро дар қолиби зерин баён карданд:

«**Баробари** ба он ҷо расидани мо аз соҳили тарафи муқобил паром ба муқовимати худ ҷараёни пурталотуми оби бе он ҳам девонаворро пурзӯртар карда, ба соҳили чап наздик шудан гирифт (А. Деҳотӣ, Кул. ҷ. 3. саҳ. 324). «**Баробари** расидан ба лаборатория ҳама корро монда, навори ҳамонрӯзаро кор кард (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ, саҳ. 14).

Аммо пешоянди **бо**-ро ба пешоянди номии **баробари** на ҳамеша иваз кардан мумкин аст. Чунончи дар ҷумлаи «Онҳо **бо** ба ҳариф **фишороварӣ** худ аз дигарон фарқ мекунанд» пешоянди **бо**-ро ба **баробари** иваз намудан мумкин нест. Маълум аст, ки исмҳои амал хусусияти феълӣ зоҳир намуда, ба воситаи пешоянд исмҳоро ба худ тобеъ мегардонанд: рафтуомад ба хона, ҷазо ба иштироккунандагон, дилкашолӣ ба дунё, баҳодихӣ ба ҳодисаҳо, муҳаббат ба ватан. Дар ин ибораҳо исми амал пеш аз калимаи тобеъшаванда меояд. Дар ҷумлаи боло бошад таркиби «ба ҳариф» ба иловаи он, ки худи калимаи **фишороварӣ** пешоянди **бо** дорад, дар мобайни пешоянди **бо** ва исми **фишороварӣ** ҷой гирифтааст, ки дар натиҷа ду пешоянд дар як ҷо омада, боиси барҳам хӯрдани равонии ҷумла гаштааст. Аз ин ҷиҳат лозим аст, ки тартиби калимаро дар ҷумлаи боло тағйир диҳем. Таркиби «ба ҳариф»-ро баъд аз калимаи «**фишороварӣ**» орем, яъне «**бо** **фишороварӣ** худ ба ҳариф».

Бояд хотирнишон намоем, ки ба душвории тарзи талаффуз ва ба сактаи ҷумлаҳои боло эътибор надода, баъзе аз аҳли тадқиқот ифодаҳои «бо ба назар гирифта» ва «бо ба ҳисоб гирифта»-ро ба гурӯҳи ҳоли шарт дохил кардаанд.

Дар забони матбуот дар як ҷо омадани пешояндҳои аслии **ба**, аз низ дучор мегардад: «Ба хонандагон стипендия, **ба аз** ҷойҳои дур омадагон хобгоҳ дода мешавад». Дар ин ҷумла ҳам ду пешоянд дар як ҷо омада равонии нутқро халалдор кардааст. Маънои ин ҷумла дар шакли мураккаб омадани онро талаб менамояд: «Ба хонандагон стипендия, **ба** онҳое, ки аз ҷойҳои дур омадаанд, хобгоҳ дода мешавад».

Дар баъзе ҷумлаҳои матбуот масдар аз пешоянди таълуқдори худ чунон дур ҷой мегирад, ки дар натиҷа боиси носоҳеҳии ҷумла мешавад. Чунончи, дар ҷумлаи поён 29 калима дар байни пешоянду масдар омадааст: «Худи ҳаёт барои нишон додани комёбиҳои ҷамъияти мутараққии социализм **барои** аз рӯи тамоми ҷиҳатҳои социалию иқтисодӣ, чунончи аз рӯи суръати тараққиёти иқтисодӣ, баробарии моддӣ, сиёсӣ, миллии гражданинҳо, аз рӯи иштироки омма дар идоракунии давлат, аз рӯи сарвати маънавии одамон **қиёс кардани** ду системаи ҷамъиятӣ ба дастӣ мо материалӣ бой мемихад».

Дар як ҷо омадани ду пешоянди аз ҷиҳати маъно ва тарзи талаффуз наздик дар забони матбуот ходисаи кам ё на ҳамагун аст. Устод Садриддин Айни ҳамчун устоди каломи бадеӣ ба ду пешоянде, ки дар як ҷо омада, боиси барҳам хӯрдани равонии нутқ ва сактадор шудани ҷумла мегардад, эрод гирифтаанд: «...ҷумларо чунон сохтан даркор аст, ки «аз» ва «ба» дар як ҷо наоянд. (Қайдҳои Садриддин Айни оид ба забон

ва услуби тарҷумаҳои адабиёти бадеӣ. Жур. «Шарқи Сурх», 1956, №6). Устод Садриддин Ай-нӣ дар ҳолатҳои мазкур ҷумлаҳои чунон сохта-анд, ки агар пурқунандаи бевосита ва ҳоли пеш-оянддор ҷузъи тобеи масдар бошанд, баъд аз он ҷой мегиранд: ...вай аз афтоданаи ба дасти ам-локдор бисъёр хурсанд ва розӣ мебошад. Бекорон ва сарсаригардон бо хестанашон аз хоб кӯчаҳо-ро як гардиш карда рост ба он ҷо раҳсипор ме-шуданд (Ёдд., к. II, сах. 202, 265).

Н. А. Маъсумӣ дар «Очеркҳо оид ба инкишо-фи забони адабии тоҷик» дар хусуси дар як ҷо омадани ду пешоянди асли чунин изҳори ақида кар-даанд, ки барои таъкиди матлаб ба хотир овардани он бефоида нест: «Қоидаи ҷои вазкунии ҳиссаҳои до-ҳили ибораи масдарӣ вобаста ба равонии тарзи ифода бештар ба қоидаи аз ҳамдигар дуркунии ду пешоянди пайҳамоянда алоқаманд шуда ме-монад. Дар ин сурат шартӣ дар ҷои аввал гузош-та шудани масдар ба шакли объекти бевосита омадани ӯ мебошад. С. Айнӣ дар ин ҳел мав-ридҳо бо роҳи пеш аз масдар гузоштани пурқу-нандаи бевосита ё ҳоли пешоянддор пешоянди масдарро ҷудо намекунад, балки он тарзи ифо-даро сабаби вазнинии шакли ифода медонад. Би-нобар ин бо мақсади равонии ифода ду тарқи-би пешоянддорро аз ҳам ҷудо мекунад, ки ба ин муносибат зарурияти дар як ҷо омадани ду пеш-оянд ҳам барҳам меҳӯрад. Масалан, ба ҷои «бо аз гарданаи лӯнгири гирифтани усто» — «Бо гирифтани усто лӯнгири аз гарданаи» менави-сад.

Ба ғайр аз ин, дар матбуот ҷумлаҳои ба на-зар мерасанд, ки дар онҳо пешояндҳо бемавҷеъ оварда шудаанд. Ин ҳолат сабаби хира барома-дани маъноӣ ҷумла мегардад, чунинчи, «Зариф-

бек аз бача дар бораи ба кучо рафтани Мардоншо пурсон шуд». Маъноӣ чумла дар як ҷо омадани пешояндҳои дар бораи ба-ро талаб намекунад. Ин ҷо мавриди пуркунандаи бевосита мебошад, зеро ки хабари чумла «пурсидан» объекти бевоситаро талаб менамояд. Аз ин рӯ, чумлаи болоро дар шакли «Зарифбек аз бача ба кучо рафтани Мардоншоро пурсид» додан ба мақсад мувофиқ аст.

Аз гуфтаҳои боло ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки барои риояи равонии тарзи талаффуз ва саҳеҳу равшан ифода шудани фикрду пешоянди аз ҷиҳати таркиби овоз ва маъноӣ грамматикиашон наздикбударо (ба-ба, ба-аз) дар як ҷо истифода кардан лозим нест.

Дар забони матбуот, махсусан дар соҳаи тарҷума нодуруст кор фармудани баъзе воҳидҳои грамматикии мушоҳида мешавад, ки дар натиҷа талаффузи калима сактадор мегардад.

Маълум аст, ки пайвандаҳои ва, у (-ю, -ву) муродиф буда, ба ҷои якдигар кор фармуда мешаванд ва яке аз вазифаҳои грамматикии онҳо пайвастанӣ аъзоҳои ҷида мебошад. Масалан, дар чумлаи «Собир ва Аҳмад ба кино рафтанд» ба ҷои ва пайвандаки -у-ро истифода бурдан мумкин аст. Дар адои вазифаи номбурда ин пайвандакҳо ба ҳамдигар синоним бошанд ҳам, аммо на ҳамеша ба ҷои якдигар озодона кор фармуда мешаванд. Агар дар байни аъзоҳои ҷида пайвандаки ва ояд, аъзоҳои ҷида, аз як тараф, ба воситаи пайвандаки номбурда бо алоқаи синтаксисии пайҳам пайваст шаванд, аз тарафи дигар, мавҷудияти ҳар як аъзои ҷида равшан муайян мегардад. Масалан, чумлаи «Ман дар Институти забон ва адабиёт кор мекунам»-ро аз назар гузаронем. Дар байни аъзои ҷидаи ин чумла (за-

бон ва адабиёт) гузоштани пайвандаки ва ногузир аст. Агар ба ҷои пайвандаки -у монем, ба ғайр аз гушхарош шудани ҷумла, қувваи эмоционалии ҳар як аъзои ҷида нисбатан суст мегардад. Ба ғайр аз ин, дар байни аъзоҳои ҷидаи боло гузоштани пайвандаки ва одат шуда, ба як қолиби муайян даромадааст.

Гуфтаҳои болоро ба асос гирифта, ҷумлаҳои зеринро, ки пайвандаки ва доранд, аз назар мегузаронем:

Дар соати 13 ва 21 дақиқаи вақти Москва дар мадор радиои маснуи Замин «Космос-213» бо радиои маснуи «Космос-212», ки 14 апрели соли 1968 ба мадор бароварда шуда буд, ба таври автоматӣ васл гардид. Аз соати 23 ва 27 дақиқа то соати 01 ва 13 дақиқа бо вақти маҳаллӣ замин паси ҳам шаш маротиба ҷунбид. 5 январи соли ҷорӣ соати 9 ва 28 дақиқаи вақти Москва дар Иттифоқи Советӣ мувофиқи програмаи тадқиқоти кайҳон станцияи автоматии байнисайёравии «Венера-5» сар дода шуд (Ин ҷумлаҳо тарҷимаи ТоҷикТА буда, дар тамоми газетаҳои республикавӣ дарҷ гардидаанд).

Дар ин ҷумлаҳо дар байни воҳидҳои нишондиҳандаи соату дақиқа ба ҷои пайвандаки -у (-ю, -ву) ва омадааст, ки ин нодуруст аст. Бояд кайд намуд, ки пайвандаки -у ба ғайр аз ҷида гардонидани калимаҳо дар ҷумла ҳамчун инфикс ҷузъҳои ба ҳам пайваст менамояд, ки онҳо ба ғурӯҳи калимаҳои таркибӣ дохил мешаванд. Рақамҳои нишондиҳандаи соату дақиқа (соат 10-у 5 дақиқа), дақиқаю сония (3 дақиқаю 45 сония) ва ададҳои аз бист боло (як ҳазору панҷоҳ) ҳамчун калимаҳои таркибӣ нисбатан мафҳуми мураккабро ифода мекунам. Пайвандаки -у дар ин маврид ҷузъҳои пайвастааст, ки онҳо яке ба

дигаре вобаста буда, аз ҳамдигар чудонашавандаанд. Ин хусусият ба пайвандаки ва хос нест ва аз ин сабаб истеъмоли он дар мисолҳои овардашуда бемавқеъ аст.

Таассуфovar аст, ки аввало тарзи истеъмоли нодурусти пайвандаки ва асосан дар тарҷума мушоҳида мегардид. Вале ин ҳолат дар ҷумлаҳои аслии тоҷикӣ низ пайдо шудаанд:

Соати 23 ва 36 дақиқа (вақти Душанбе) командирӣ экипажи самолёти ТУ-154 Владимир Гиро аз сардори гуруҳи диспетчерҳо Александр Саприкин барои парвоз рухсат пурсид. Соати 23 ва 49 дақиқа мурғи фулодин дар баландии 1800 метр буд. 14 январь соати 3 ва 28 дақиқаи вақти маҳаллӣ дар хоки Тоҷикистон замин ҷунбид.

Ҳарчанд ки пайвандакҳои ва, -у ба ҳамдигар муродиф буда, дар ҷои якдигар истеъмом гарданд ҳам, хусусияти аз ҳамдигар фарқкунандадоранд. Дар таркибҳои боло ҷиҳатҳои фарқкунандаи ин ду воҳидро мушоҳида мекунем. Дар таркиби рақамҳои нишондиҳандаҳои соату дақиқа ё дақиқаю сония -у хусусияти таркибсозӣ дорад, ки ба ин хусусият пайвандаки ва доро нест. Дар ибораҳои «соати ҳашту панҷоҳ дақиқа» ё «соли ҳазору нӯҳсаду ҳаштоду ҳашт» ҷузъҳои «ҳашту панҷоҳ дақиқа», «ҳазору нӯҳсаду ҳаштоду ҳашт» ҳамчун як калимаи мураккаб ба назар мерасад, ки аз ҳам чудонашавандаанд. Овардани пайвандаки ва дар таркиби ин калимаҳои мураккаб аз ду ҷиҳат раво нест: пайвандаки ва, якум калимаи мураккабро ноҳақ ба ҷузъҳо чудо менамояд, дуюм ба равонии тарзи талаффуз осеб мерасонад.

Дар байни таркибҳои ҷидае, ки яке аз ҷузъҳои шумораанд, омадани пайвандаки -у ногузир аст.

Умуман, дар вақтҳои охир пайвандаки ва-ро бениҳоят бисёр ва як дараҷа ноҷо кор мефармоянд. Ин ҳолатро бештар дар асарҳои насриё, ки аз алифбои арабиасоси тоҷикӣ ба имрӯза баргардонда мешавад, мушоҳида мекунем. Дар он ҳоле, ки воя ҳаст, ба ва табдил медиҳанд.

Азбаски нуқсонҳои забони сирояткунаида аст ва барои шакли умумӣ нагирифтаи бояд пеши онро гирифт, чунон ки яке аз беҳтарин донишмандони забони тоҷикӣ — марҳум Абдусалом Дехотӣ ҳанӯз солҳои сиюм бо номи «Дар бораи имло, алифбо, истилоҳ ва забони адабии тоҷик» мақолае навишта чунин қайд карда буд: «...дар шумораи 291 «Овози тоҷик» то ҳол аз ин маблағ 37 ҳазору 184 сӯм»-ро бўлак-бӯлак карда, ҳам бандани пеш -у-ро ба ва табдил дода, «то ҳол аз ин маблағ 37 ҳазор ва 184 сӯм» навиштаанд, ки ба равиши ҷумла ҳалал мерасонад» (А. Дехотӣ. Куллиёт, ҷ. 5, 1966, саҳ. 318).

Ин эроди нависандаи номии мо ба фактҳои дар боло овардашуда низ тааллуқ дорад ва ба зами ин нишон медиҳад, ки дар мавқеаш истифода нашудани пайвандаки ва қайҳо боз мушоҳида мешудааст.

Ба ин тариқа, воҳидҳои нишондиҳандаи соату дақиқа ва дақиқаю сония, инчунин рақамҳои аз бист болоро, ки ҳамчун калимаҳои таркибӣ мафҳуми нисбатан мураккабро мефаҳмонанд, ҳамеша бо -у (-ю, -ву) ба тариқи соати 10-у 28 дақиқа пайваст кардан зарур аст.

НАЗОРАТ МЕБОЯД

Терминологияи илмиву техникаи ҷузъи таркибии забони адабии ҳозираи тоҷик мебошад. Аз ин рӯ, онро бояд вобаста ба қоидаҳои ҳоси забони тоҷикӣ муоина кард.

То ба имрӯз дар республикаамон бештар аз 60 номгӯй луғатҳои дузабонаи академӣ, луғатҳои дузабонаи терминологӣ ва луғатҳои тафсирий ба таъб расидаанд.

Дар ташаккули терминологияи илмию техникаи нашри ҷилдҳои Энциклопедияи Советии Тоҷик тақони пурзӯре расонд. Тавре ки ба мушоҳида мерасад, бисёр истилоҳоти илмиву техникаи ва истилоҳоти касбу ҳунар, ки дар ҷилдҳои ЭСТ дучор мегоянд, ба саҳифаҳои китобҳои дарсӣ роҳ ёфта, дар истифода умумият пайдо карда истодаанд. Имрӯз мо дар истифодаи истилоҳоти соҳавӣ хеле эҳтиёткор шудаем.

Бо вучуди он ҳанӯз дар истифодаи истилоҳоти илмиву техникаи камбудии ҷиддӣ ба назар мерасад. Махсусан имрӯз вазъи забони китобҳои дарсии оид ба фанҳои табиатшиносӣ аҳли адаб ва муаллимони сершумори моро ба ташвиш овардааст. Мақолаву тақризиҳое, ки дар саҳифаҳои матбуот ҷоп шудаанд, ба ин далел шуда метавонанд. Манбаи ҳамаи ин ҳарҷу марҷи соҳаи истилоҳот дар ҷист ва ҷӣ бонс аст, ки онҳо то ба саҳифаҳои китобҳои дарсӣ роҳ ёфтаанд? Гап дар сари он, ки сифати чанде аз луғатҳои дузабонаи соҳавии то солҳои 50-ум, 60-ум ва 70-ум паст буд.

Мутолиаи чунин луғатҳо нишон медиҳад, ки му-
раттибони луғат агарчи ихтисосманди соҳаи худ
бошанд ҳам, аз сабаби надониستاني принципҳои
луғатсозӣ ба саҳву хатоҳои қиддӣ роҳ додаанд.
Дар натиҷа истилоҳоти носуфтаву ноҳинҷор, га-
лат ва бегона ба забон роҳ ёфтанд.

Мехостам иддаои худро бо чанд мисоле, ки
аз луғатҳои нашршуда бардоштаам, асоснок ку-
нам. То ба имрӯз аз ҳама бештар луғати терми-
нологии география нашр шудааст, ки мувофи-
қан солҳои 1934, 1948, 1968 ва 1980 рӯи таъри-
дидааст. Азбаски қорӣ наشري ин луғат дастрас
гардидааст, шароити мувофиқе ба миён меояд, то
басомади гузориши мафҳумҳо, устуворияти исти-
лоҳҳо, вариантнокӣҳо, хулоса, бурду боҳти
сохтмони истилоҳотро ба таври аён ва равшан
мушоҳида намоем. Албатта, аз наشر ба наشر
тарзи навишти номҳои географӣ возеҳу равшан
мешуданд, мафҳумҳо умда, ҳодиса, воқеа ва ҷа-
раёнҳои геологӣ шакли устувори истилоҳӣ меги-
рифтанд. Сохтмони ин категорияи истилоҳҳо, ба
истисноии номҳои географӣ ва истилоҳҳои сирф то-
ҷикӣ, асосан ба тарзи калька ва иқтибос сурат
мегирифтанд. Дар байни онҳо мафҳумҳои низ ду-
ҷор мешуданд, ки барои мураттибони луғат фаҳ-
миши онҳо дандоншикан буд. Натиҷаи ҳамин
буд, ки дар қисмати тоҷикии чунин мафҳумҳо на
танҳо муродифҳои нодурусту ғалат, балки зидди-
ятҳои маъноӣ пайдо мешуданд. Масалан, ба ру-
сӣ «бараньи лоб» гуфта харсангеро меномиданд,
ки онҳо як вақтҳо дар асорати пирьяхҳо буда-
анд ва аз таъсири ҳаракати пирьяхҳо соиш хӯр-
да. ҷоҳои дӯнгии онҳо бо мурури замон суфта ва
сайкал ёфта, билохира баъд аз фарҷоми давраи
яхбандӣ шабеҳи пешонаи гӯсфандро гирифтаанд,
ки номаш ҳам аз ҳамин ҷост. Дар луғати геог-

рафияи нашри 1934 ин мафхумро санги суфта дода бошад, дар нашри 1948 пешонаҳои кӯчкорӣ, 1968 сангхораҳои пешонагӯсфанд, 1980 — пешонаҳои гӯсфанд омадааст.

Луғати терминологии геология, ки соли 1981 ба нашр расид, ин мафхумро тағалсанг гуфтааст. Хол он ки ин мафхумро ба тоҷикӣ суфтасанг гуфтаи дуруст мебуд.

Ё худ гирем мафхуми нагорье, предгорье, плоскогорье, плато, столовая гора, терраса, пойма ё худ обвал, завал, отвал, провал, онолзень, надвиг, подвиг, лавинаро. Бисъёр воқеъ шудааст, ки мураттибони луғатҳои терминологӣ маҳз дар чунин ҳолатҳо маъноӣ як мафхумро аз маъноӣ мафхуми дигар фарқ карда натавониста, дар соҳтмони терминҳои тоҷикӣ ба дарҳам барҳамӣ роҳ додаанд. Инчӯ овардани сухани математик, физик ва физиологӣ асри 17-и Франция Рене Декард бамаврид аст, ки гуфта буд: «Шумо маъноӣ калимаро муайян намуда, бо ҳамин ними мардуми оламро аз иштибоҳ эмин медоред».

Дар ҷилдҳои ЭСТ ва дар луғати терминологии геология (нашри 1981) онолзень, надвиг, подвиг, лавина, мувофиқан лағзиш, рӯғеча, зерғеча, тарма истифода шуда бошад, мусаннифони луғатҳои соҳавӣ дар бобати ёфтани муродифи тоҷикии обвал ва завал то ба имрӯз ба як ҳулосаи қатъӣ наомадаанд. Луғати терминологии география (нашри 1934) обвалро сангкӯчӣ дода бошад, луғати географияи нашри 1948 онро тарма ва нашри 1980 явҷ овардааст. Дар луғати географияи нашри 1968 ва дар луғати геологияи нашри 1981 муродифи тоҷикии ин истилоҳ ба шакли фуруғалтии кӯҳӣ ба назар расид. Обвал мафхуми фуру афтидани ҷизеро ифода кунад, завал

натиҷаи ҳамин фуруравист. Обвал сангкӯчӣ ҳам нест, зеро ба ҷои санг рег ё хок ҳам кӯчиданаш мумкин. Ярч калимаи шеваи лаҳҷаҳои ҷанубист, ки онро қомуснигорони тоҷик ва ҳамчуини «Луғати русӣ-тоҷикӣ» (1985) бар оползени русӣ ба сифати истилоҳ қабул кардаанд. Обвалро тарма гуфтан ҳам хатост, зеро тармаи тоҷикӣ ҳамон лавинаи русист, ки фурурехти барфу яхро ифода мекунад. «Луғати русӣ-тоҷикӣ» (1985) обвалро **фуруғалтӣ, фуруравӣ** додааст, ки аз он махсусан калимаи аввала бештар маънои обвалро ифода кардааст. Дар мавриде, ки замин ҷӯкида, чуқуриё ва ё ҷарие пайдо кунад, мегӯянд, ки замин фуру рафтааст. Ана ҳамин гуна фуруравӣ бештар ба провал мувофиқат мекунад. Пас, обвалро ба тоҷикӣ аз **фуру ғалтидан, фуру рехтан** сохтан лозим аст: **фуруғалтӣ, фурурезӣ**.

Обвал ҳодисаи геологист, ки сарозер қанда шуда, афтидани ҷинси кӯҳиро ифода мекунад. Луғати географияи нашри 1934 завалро **обшикан** дода бошад, дар нашри 1948 онро **хоктӯда** ва Луғати геология (1981) **сангтӯда** овардаанд. Баръакс, тартибдихандагони луғати географияи нашрҳои 1968, 1980 завалро бо иборати **банди хокӣ** ифода намудаанд.

Обшикан иншооти махсуси гидротехникист барои паст кардани мавҷи об. Онро **мавҷгардон, мавҷшикан** ҳам мегӯянд. Дар «Луғати русӣ-тоҷикӣ» (1985) **водобой** ба тоҷикӣ **мавҷгардон, мавҷшикан** оварда шудааст, ки дуруст мебошад. Пас, завалро **обшикан** гуфтан нашояд, зеро завал аксаран ба таври табиӣ ба амал меояд ва пеш роҳи обро банд кардани он кам воқеъ мегардад ва агар воқеъ гардад ҳам, онро бо дигар истилоҳ (масалан, **банди обӣ**) ифода намудан лозим буд. Ҳамчуини завалро аз он сабаб **хоктӯда,**

сангтӯда ва банди хокӣ гуфтан ноҷоиз аст, ки ин-ҳо исмҳои конкрет ҳастанд, яъне аз хоку санг иборат будани тӯдаҳоро нишон медиҳанд. Завал бошад, ҳанӯз исми конкрет нест. Вай чун антоними худ (обвал) исми маънист. Танҳо баъд аз гирифтани сифати хоку санг, регу барф, яъне хоктӯда, сангтӯда, регтӯда, барфтӯда исми конкретро ифода менамояд. Дар «Луғати русӣ-тоҷикӣ» (1985) завалро тӯда додаанд, ки дуруст аст. Калимаи тӯда компоненти асосӣ буда, бо хок, рег, санг, барф, хас, барг ва ғайра таркибҳои басо мураккаби рехта дода, маъноро равшан ифода мекунад.

Чунин таҳрифҳои истилоҳиро дар луғатҳои терминологии физика ва химияи нашри соли 1948 низ мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, выветривание дар луғати терминологии география (1948) бодхӯрдашавӣ ва дар луғати химия (1948) бодвайронкунӣ дода шудааст. Ё худ истилоҳи сплав дар луғати физика (1948) гудохта бошад, дар луғати химия (1948) хӯла омадааст. Ва ё мураттиби луғати физика (1948) истилоҳи перегонкаро бургонӣ дода бошад, соҳиби луғати физика (1948) онро дисциплиция овардааст. Дар сурате ки шакли маъмули ин мафҳум ба тоҷикӣ тақдир аст.

Комитети терминологияи Академияи илмҳои Тоҷикистон, ки бояд вазъи истилоҳоти илмиву техниқиро назорат ва харҷу марҷ ва дарҳам барҳамҳои истилоҳиро сари вақт бартараф карда, аз соҳаҳои гуногуни илму техника бюллетенҳои терминологӣ ба нашр расонад, то ба имрӯз чандон фаъолияти хубе нишон намедиҳад. Натиҷаи ҳамин аст, ки савияи нашри луғатҳои соҳавӣ ҳанӯз паст аст, дар байни истифодаи баъзе истилоҳҳо ягонагӣ дида намешавад. Бисёр афсӯс, ки

комитети терминология солҳои охир ҳақамиро аз даст додааст.

Дар бобати истифодаи истилоҳот матбуот низ назорат металабад. Басо ба чашм мерасад, ки баъзе муаллифон ба ивази терминҳои русиву интернационали истилоҳҳои навсохти тоҷикӣ пешниҳод карда, худро тавре нишон доданӣ мешаванд, ки гӯё забонро боӣ мекарда бошанд. Терминҳои навсохти муоинахона ба ҷои поликлиника, соядаст ба ҷои автограф, саробустон (бустонсаро) ба ҷои дача, кохи барқ ба ҷои станцияи электрӣ аз қабилӣ ҳамин гуна неологизмҳо ба шумор мераванд.

Вазӣ лавҳаву шиорҳо ва номи муассисаву ташкилотҳои шаҳри Душанбе низ ташвишовар аст. Агар гузоратон ба растанӣ ошхонаҳои паҳлуи театри академии ба номи Лоҳутии шаҳри Душанбе афтида бошад, лавҳаҳои Пельменная, Мантушная, Пловная, Самбусная, Лагманная, Шашличнаяро дида, ҳайрон мешавед, ки чаро номҳои таомҳои тоҷикӣ маҳз ба забони русӣ навишта шудаанд. Агар ин гуна номҳоро, масалан, дар шаҳрҳои марказии Русия меидем, тааҷҷуб намекардем. Вале дар Душанбе барин шаҳр, ки пойтахти Тоҷикистон аст, ин номҳо бояд шакли тоҷикишон: Тушбера, Манту, Палав, Самбуса, Лагмон, Кабоб навишта шаванд.

Ё худ бубинем лавҳаи меҳмонхонаи «Тоҷикистон»-ро аз тарафи чап меҳмонхона, ҳотел (бо ҳарфҳои англисӣ) ва аз мобайн «Таджикистан» ва аз рост гостиница навиштаанд, яъне онро ба тоҷикӣ Меҳмонхона Таджикистан, бо англисӣ Хотел Таджикистан ва ба русӣ Таджикистан гостиница бояд бихонем. Навишти дурусти ин лавҳа бояд Меҳмонхонаи Тоҷикистон бошад.

Соқинони шаҳри Душанбе ба бозори тим гу-

зоштани номи **Баракатро** дида, басо хурсанд шуданд. Баракат! Чӣ номи зебо. Вале навишти ин ном низ бехато нагузашт. «Бозори колхозӣ Баракат». Ин ҷо низ изофат намерасад. Лоақал «Бозори колхозии Баракат» менавиштанд. Дар ин бозор на танҳо маҳсулоти колхозу совхозҳо, балки анвои гуногуни молҳои саноатӣ, алалхусус, амволи кооперативҳои гуногун ба фуруш мераванд. Пас, номи ин бозорро мухтасаран «Бозори Баракат» гуфтан ҷоиш буд.

Дар шафати хонаи Иттифоқи нависандагон мағазини «Ҳазору як майда-чуйда» ҳаст. Вале афсӯс, ки солҳо дар ин навишта, ба ҷои х х барҷову овезон аст ва аз ин хавоси на танҳо соҳибони мағазин, балки шаҳрдорон ҳам вайрон намешавад.

Биёед, акнун бубинем, ки вазъи рекламаҳо дар муассисаҳои савдо чӣ гуна аст. Панирҳо, Ҳасибҳо, Конфетҳо, Шираворихо, Шарбатҳо. Пайдост, ки ин ҳама чамбандиҳои ноҷоя аз калькаҳои русии **сыры, Қолбасы, Конфеты, Сладости, Соки** сар задааст. Агросаноати давлатии республика бо мақсади дар навиштаҷоти тоҷикӣ содир накардани хато ҳоло тамғаҳоро танҳо ба русӣ менавиштагӣ шудааст, ки ин ҳам беэътиной нисбат ба забони тоҷикӣ, дар мадди аввал беэътиной ба маҳсулоти ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Шиорҳоеро, ки дар кӯчаҳо мехонем, ҳамчунин беиллат нестанд. Чунончи, дар хиёбони Путовский шиори айёми бозеозиро, ки ба русӣ «Гласность — нравственное здоровье человека» аст, ба тоҷикӣ омадааст: «Ошкорбаёнӣ — хушодобии инсон аст». Агар ба таъкиби ҳамин гуна навиштаҷот афтида, камбудӣ мекобам, гуед, ҳар қадар хоҳед, ҳамон қадар пайдо карда метавонед. Чу-

нин вайронкориҳои забони на танҳо ба шаҳри Душанбе, балки ба тамоми шаҳру районҳои республика хос аст.

Барои рафти ин камбудӣҳо ва гирифтани пешроҳи ҳамаи ин гуна вайронкориҳои забони пешниҳод менамоем:

1) дар назди Совети Вазирони РСС Тоҷикистон ба ягон номи шартӣ гуруҳе таъсис дода шавад, ки он ҳатман муҳр ва салоҳияти ҷаримаситонӣ дошта бошад;

2) дар навбати аввал тафтишоту танзимоти лавҳаву шиору номи муассисаву корхонаҳои шаҳри Душанберо бояд сар кард. Шакли ислоҳи онро аз тариқи амру фармон нишон дода ва дар мавриди ба таъхир андохтан ё худ саркашӣ намудан аз ислоҳи он аз муассисаҳои марбута ҷарима ситондан ва бо ҳамии принципи давлати ҳуқуқнасосро ҷорӣ намудан салоҳ аст.

М. Мирраҳимов,
номзади илми фалсафа

НОМУ НАСАБ

Вақте ки сухан дар бораи забони тоҷикӣ меравад, масъалаи имрӯзу фардои онро васеътар баррасӣ кардан шарт аст. Мо бояд решаи масъаларо ёбем, то ки омӯзиши забони тоҷикӣ хубтар сурат гирад ва барои густариши ҳаматарафаи он имконият фароҳам ояд. Чанд мулоҳизаи банда ба тариқи зер аст:

Ибтидо, рӯируст бояд хотиррасон шавад, ки дар таълими забони тоҷикӣ ва дар ҳаққи омӯзгорони ин соҳа беадолатӣҳо вучуд дорад. Ҷаро муаллимони фанни забони русӣ назар ба муал-

лимони забони тоҷикӣ бештар маош мегиранд? Ва ҳол он ки бояд баръакс бошад — давлат барои омӯзиши забони тоҷикӣ ғамхорӣ намояд. Донишҷӯёни факультетҳои филологияи рус низ дар мактабҳои олии ҷумҳурӣ назар ба толибилмони филологияи тоҷик ба ёрдампулӣ (стипендия)-и зиёдтар таҳсил мекунанд, ки ин албатта, забони тоҷикӣ ва мақоми вайро мекоҳонад. Ин беадолатӣ бояд барҳам дода шавад.

Дуюм, мо бояд омӯзиши алифбои ниёгонамонро ба таври васеъ дар мактабҳои миёнаю олии ҷорӣ намоем. Вале кас ҳайрон менамояд, ки Вазорати маорифи республика бо кадом асос дар програмаи мактаби миёна таълими ин алифборо (бигузур ба номи «Забони форсӣ» бошад ҳам) пешбинӣ накардааст ва агар бошад ҳам, пас, дар бист мактаб асту халос. Бигузур дар тамоми мактабҳои миёна аз синфҳои аввал ё дуюм саркарда ин алифборо омӯзанд. Чаро дарсҳои забон ва адабиётро бо ин ҳуруфот бурдан мумкин нест? Охир, алифбои форсӣ барои ташаккули қобилияти ҳофизаи бачагон бештар мусоидат мекунад. Даъвои баъзе олимтарошон, ки гӯё омӯзиши алифбои ниёгонамон душвор аст, ба «рӯи бел ҳам намеистад» ва ба таъкид намеарзад. Боре мо мӯкоиса кардем, ки омӯзиши алифбои ниёгон назар ба имрӯза барои бачагон ду баробар осонтар аст. Ман дар бораи аҳамияти таърихӣ, фарҳангӣ, ахлоқӣ, илмӣ, педагогӣ, маърифатӣ ва меросияти анъанаҳои нек тавассути ҳуруфоти классикӣ чизе намегӯям, зеро онҳо бидуни далелҳои боло низ равшан аст. Ва аз ҳама муҳимаш бе ягон қайдӯ шарт адабиёти таълимию дарсиро бо ин ҳуруфот бояд бештар нашр кард. Бигирем, ҳамон «Матни классикӣ»-и М. Қосимова ро ба таври таъҷилӣ нашр кардан мумкин аст.

Ва аз соли ояндаи 1989 сар карда, ба ин кор ба таври ҷиддӣ машғул шуд. Вагарна боз гуфтаҳои ҳамаи мо ба ҳадаф намерасанд.

Охирин масъалае, ки мехостам диққати шумоёнро ба он ҷалб намоям, ин масъалаи дуруст навиштани ному насаб дар шиноснома (паспорт)-и тоҷикон мебошад. Намедонам «аз дӯст бошад ё душман», агар ҳамаи халқҳои Лабибалтика ва Мовароуқафқоз, рус ва украин мувофиқи хоҳиш ному насабашонро дуруст навиштан метавонанду мо гӯё ба ин ҳуқуқ надоштаем. Масъалаи ному насаб борҳо дар матбуоти мо мавриди баҳс қарор гирифтааст, аммо Шӯрои Вазирони РСС Тоҷикистон бо Дастурӯламати махсус ва Институти забон ва адабиёти ба номи Абӯабдулло Рӯдакӣ бо қадом як тавсияномаи «илмӣ» ҳалли онро мавқуф гузошта, моро аз дуруст навиштани ному насаби хеш бозмедоранд.

Ба қарибӣ ба Шӯъбаи фалсафа номаи зерин омад ва мо ба зудӣ онро ҷавоб навиштем (ҳарчанд то имрӯз Институти забон ва адабиёт ба он ҷавоб тайёр накардааст), ки ба диққати шумо пешкаш менамоем. Агар писанди шумо, ширкаткунандагони конференция, гардад мо худро ҳурсанд мешуморем.

Ба шӯъбаи фалсафаи АИ РСС Тоҷикистон

Дар вақтҳои охир ба адреси Управлениаи актҳои ҳолати граждани назди Вазорати адлияи РСС Тоҷикистон аз номи аҳолии республика мактубҳои бисёр омада истодаанд.

Онҳо дар мактубҳои хоҳиш мекунанд, ки дар вақти ба қайд гирифтани таваллуди кӯдакон ва додани ҳуҷҷатҳои граждаи ба шакли ри-

вочдоштаи номгузори ва номнависӣ тағйирот дорад, ба ҷои «евич», «евна», «и» ва «зода»-и тоҷикӣ илова карда навишта шавад.

Аммо Кодекси оила ва никоҳи РСС Тоҷикистон ва Дастурамал дар бораи тартиби қайди актҳои ҳолати граждани дар РСС Тоҷикистон нишон медиҳад, ки фамилияи кӯдакон мувофиқи фамилияи падар ё модар, номи падар мувофиқи номи падари ӯ навишта ва ба он суффикси «евич», «евна», «овна» ҳамроҳ карда мешавад.

Яъне: Мирзоев Шариф Абдуллоевич, Сафарова Зебо Гуловна.

Управлениаи актҳои ҳолати граждани аз Шумо хоҳиш мекунад, ки барои тағйир додани номгузори ва номнависӣ дар ҳуҷҷатҳои гражданиҳо, алаҳусус тоҷикон, фикру ақидаҳои худро ба адреси мо навишта фиристонед.

**Сардори управлениа
Р. ТИЛЛОХОҶАЕВА.**

**Ба сардори Управлениаи актҳои ҳолати
граждани (назди Вазорати адлияи РСС
Тоҷикистон Р. Н. Тиллохоҷаева**

Мӯхтарам Роза Носировна!

Ба номаи фиристодаи Шумо аз 17.XI.1988,
№ 351 ҷунин ҷавоб менависем.

Забони тоҷикӣ дар тарзи ифодаи ном, номи падар ва насаб (фамилия), навишти онҳо аз имкониятҳои васеъ бархурдор аст. Истифодаи ном, номи падар ва насаб маълум ва маъмул мешавад. Дар зер чанд тарзи (варианти) ном, номи падар (отчество) ва насаб (фамилия)-ро мисол меорем.

Варианти I. Навиштани фамилия бо роҳи ба

номи падар ҳамроҳ намудани «и»-и заданок пайдо мешавад. Масалан, Муҳаммадҷон Раҳимӣ, Файзулло Ансорӣ ва ғайра.

Варианти II. Тарзи иншои ном, номи падар (отчество) ва насаб (фамилия) ба тариқи зайл, бо истеъмоли «и»-и изофӣ сурат гирад.

Фаридуни Рустам, Мунаввари Рӯзибой ва монанди онҳо.

Варианти III. Шакли маъмултарики ифода ва иншои ном ва насаб бо суффикси «зода» сохта мешавад. Суффикси «зода» ба номи падар ё бобо омада, номи падар ва насабро нишон медиҳад. Султон Давронзода, Мирзо Турсунзода, Боқӣ Раҳимзода ва ғайра.

Ба иловаи ин дар тарзи навишти ном, номи падар (отчество) ва бобо (фамилия) бо суффикси «зода» боз метавонад ин хел сурат гирад. Санавбари Боқӣ Раҳимзода (дар шакли мухтасар Санавбар Раҳимзода), Дилбари Рӯзӣ Баҳромзода, Саиди Азиз Маҳкамзода, Аҳмади Зариф Абдуллозода ва ғайра.

Варианти IV. Беҳтарин тарзи ифода ва иншои ному насаб ба тарзи зерин аст, ки яввал ном, баъд номи падар меояд. Масалан: Лоик Шералӣ, Бозор Собир ва ғ. Ҳангоми навиштани ин тарзи ному насаб душворие пеш нахоҳад омад. Зеро таърихан дар байни тамоми халқҳои славянӣ ҳам тарзи истифодаи «отчество» он қадар маъмул набуд. Аз ҷумла шакли серистеъмол Вера Ткачук, Андрей Соколов, Леонид Чигрин, Александр Твардовский ва ғ.

Чӣ тавре ки мебинем, худи халқҳои славянӣ низ тамоман ба «евич» ва «овна» ё худ «ева», «ов» нагузаштаанд, балки вобаста ба қонунияти забон ва фарҳанги ҳеш вариантҳои гуногуни ному насабро нигоҳ доштаанд.

Варианти V. Ба номи падар ё бобо илова кардани суффикси «-зод» ва бо ин роҳ ифода кардани ному насаб ва кунья. Масалан: Музаффарӣ Суғдзод, Азизӣ Рустамзод, Фурӯғӣ Фаррухзод аст.

Варианти VI. Ба номи падар ҳамроҳ кардани калимаи «пур» (ба маънои писар). Масалан: Муҳиддин Олимпур, Нодири Нодирпур, Саиди Раҳимпур ё худ Пури Довуд, Пури Сино ва монанди инҳо.

Варианти VII. Азбаски дар забони тоҷикӣ ҷинсиятро асосан номи шахс нишон медиҳад ва дар баъзеи онҳо ва номҳои тоҷикишудаи арабӣ ин нукта барҷаста зухур намудааст (масалан, Салим — номи мардона. Салима — номи занона. Фирӯз ба Фирӯза) боз тарзи истифодаи «духт» (барои ҷинси занона) ва «пур» (ба маънои «писар» барои ҷинси мардона) барои ном ва номи падар метавонад истеъмоли шавад. Аз ҷумла Сулаймон пури Азиз, Пӯлод пури Довуд, Азиза духти Аҳмад, Сӯлҳия духти Фирӯз ва ғайра.

Варианти VIII. Насабро зодгоҳ ё ҷои истикомат низ метавонад нишон диҳад. Масалан: Шохини Шерозӣ, Хизматшоҳи Дарвозӣ, Маҳастии Хучандӣ ва ғайра.

Варианти IX. Ном ва насаб бо иловаи суффикси «ён», «он» ва «рон» ба номи падар ё бобо нишон дода мешавад. Масалан, Саиди Шаҳриёрон, Ардашери Бобакон, Булбули Фирӯзиён, Дилбари Сӯхробиён, Парирухи Ҳақдодиён ва ғайра. Ин тарзи номгузорӣ ва фамилиясозӣ таърихан хеле қадим буда, ҳоло он қадар серистеъмоли нест.

Чӣ тавре ки мебинем, имконияти забони тоҷикӣ дар ифодаи ном, номи падар ва насаб хеле фаровон аст (танҳо муҳимтаринашонро мисол

овардем) ва дар навишти онҳо низ як қолаби маҳдудро нигоҳ доштан қамоли хирадмандӣ нест. Ном ва насаб қисми муҳими маданияти миллист ва ғамхорӣ ҳар як шахсро талаб менамояд. Зиёда аз ин, тарзи навишти ном ва насаб дар тамоми халқҳои мутамаддини ҷаҳон хусусиятҳои худро дорад.

Мо чунин мешуморем, ки сабти ном, номи падар (отчество) ва насаб (фамилия)-ро дар ҳуҷҷатҳо — Шаҳодатномаи таваллуд ва паспорт ба тарзи (вариантҳои I, II, III, IV, V, VI навиштан мувофиқи мақсад аст. Маҳз бо ҳамин сабабҳо Управлениаи актҳои ҳолати граждани назди Вазорати адлияи РСС Тоҷикистонро лозим меояд, ки дар Кодекси оила ва никоҳи РСС Тоҷикистон ва Дастуруламал оид ба тартиби қайди ҳолати граждани дар РСС Тоҷикистон вариантҳои дар боло зикршудаи ном, номи падар ва насабро махсусан қайд карда, дар интиҳоби онҳо ва сабашон дар ҳуҷҷатҳо руҳсат диҳад.

Чаъфар Рустамзод,
муаллими Институти педагогии ш. Душанбе

САРЧАШМАИ ҲУСНИ СУҲАН

Конференцияи маданияти суҳан масъалаҳои муҳим, аз ҷумла истифодаи сарчашмаҳои гуногун ва роҳҳои инкишофи забони адабӣ ва баланд бардоштани маданияти суҳанро муҳокима кард.

Ф. Энгельс дар асари «Анти-Дюринг» овардааст: «...материя ва шакли забони модарӣ танҳо вақте мафҳум мегарданд, ки пайдоиш ва инкишофи пай дар пай он омӯхта шавад, вале агар, яқум, ба шаклҳои мурдаи он ва, дуҷум, ба забон-

хои зинда ва мурдаи хеш аҳамият дода наша-
вад, ин имконнопазир аст»¹. Ба ин муносибат ҳа-
минро гуфтаниам, ки адабиёти классикии форсу
тоҷик муҳимтарин сарчашмаи ҳусни сухани мост.
Яке аз сабабҳои асосии костани ҳусни сухани
мо ҳамин аст, ки мо аз ин сарчашма ба қадри
бояду шояд истифода накардем, даҳсолаҳо онро
сарфи назар намудем, забони ширину волои он-
ро мавриди тадқиқи омӯзиш қарор надодем. Дар
байни забони ба истилоҳ «имрӯзаву дируза» тафо-
воти чиддӣ гузоштем.

Адабиёти классикӣ, забони муктадири онро
ваомӯхта, маданияти суханамонро баланд бар-
доштани мо имконнопазир аст. Дар адабиёти
классикии мо калимаву ибора, таркибу таъбир
ва ҷумлаҳои ибратангезе ҳастанд, ки суханро сай-
кал медиҳанд, нуру зиё мебахшанд, сазовори пай-
равианд. Ман барои намуна як қолиби ҷумла-
бандии онро оварданиам. Ин қолиби бо пайван-
даки «то» бастанӣ ҷумлаҳост.

Ба мо маълум аст, ки калимаи «то» ду вази-
фаи бузурги грамматикӣ дорад, вай дар ташки-
ли ҳам ибора ва ҳам ҷумла ширкат менамояд.
Дар вазифаи аввал чун пешоянд ва дар вазифаи
сонӣ чун пайвандаки тобеъкунанда воқеъ мегар-
дад. Ин гуна воҳидҳои грамматикӣ дар забони
мо кам нестанд. Ин ҳодиса аз инкишофи забон,
аз раваки тафаккури соҳибхоназанон башорат
медихад. Масалан, дар мисраи дуюми байти зе-
рин ду воҳиди муштараквазифаи грамматикӣ
«-то» ва «чун» омадааст. Ба қадом вазифа ома-
дани онхоро шахсе бадеҳатан дарк менамояд, ки
аз ин қобилияти онҳо огоҳ ва аз ҳазинаи ада-
биёти классикӣ бархӯрдор бошад:

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 32, с. 333.

Мешавам дилгир, Соиб, аз ҳаёти панҷ рӯз,
Хизр чун овард то имрӯз тоби зиндагӣ?

Мушоҳидаи истифодаи пайвандаки «то» да-
лолат мекунад, ки дар адабиёти имрӯзаи мо,
яъне адабиёти советӣ на ҳамаи имконоти ҷум-
лабандӣ бо ин пайвандак истифода гардидааст.
Чунончи, дар грамматикаи забони адабии ҳози-
раи тоҷик ва китобҳои дигар бо се ҷумлаи пай-
рав омадани он зикр шудааст. Профессор Д. Т.
Тоҷиев, ки доир ба ҷумлаҳои мураккаби тобӣ
бо ҷумлаҳои пайрави ҳол тадқиқоти докторӣ ан-
ҷом дода, онро ба сифати рисолаи алоҳида ҷоп
кунонд, бо ҷумлаи пайрав омадани онро нишон
дода, чанд тобиши маъноии он ҷумлаҳоро ба қа-
лам додааст. Мо ҳоло ба таҳлили ин масъала
фурӯ нарафта, ҳамин қадар гуфтанием, ки дар
мисолҳои дасти мо ки ҳанӯз хеле кам буда, тан-
ҳо аз чанд асари адабиёти классикӣ гирд овар-
даем, пайвандаки «то» бо шаш ҷумлаи пайрав
омадааст.

1. Ҷумлаи пайрави мақсад: Гуломе ба русто
рафт, то намак орад («Гулистон»).

Дар ин қолиби ҷумлабандӣ омадани пайван-
даки то маълум аст. Аммо дар ин қолиб ҷило-
ҳои рангоранги маъноӣ нишон додани ҷумлаи
пайрав ба назар мерасад, ки кашфи асрори он
қори сахл нест. Инак, яке аз он тобишҳо, ки на-
тиҷа менамояд:

Рӯзаке чанд бош, то бихӯрад
Хок мағзи сари хаёландеш.

(Саъдӣ)

Зулф бар бод мадеҳ, то надихӣ барбодам,
Ноз бунъед накун, то накунӣ бунъедам.

(Ҳофиз)

2. Ҷумлаи пайрави замон:

То мард сухан нагуфта бошад,
Айбу хунараш нухфта бошад.

(Саъдӣ)

Ин ҷумлаи пайрав тобиши маъноии шарт до-
рад.

3. Ҷумлаи пайрави шарт (бо тобиши замон):

Ба ҳам бармақун, то тавонӣ диле,
Ки оҳе ҷаҳоне ба ҳам баркунад.

(Саъдӣ)

4. Ҷумлаи пайрави сабаб:

То дили ҳарзагарди ман рафт ба чини зулфи ӯ,
З-он сафари дарози худ азми ватан намекунад.

(Ҳофиз)

То рух аз бодаи гулранг барафрӯхтай,
Ҷигари лолаузори чаман сӯхтай.

(Соиб)

Сухани беҳабарон ранги ҳақиқат дорад,
То ту, Соиб, ба сари кӯи маҷоз омадай

5. Ҷумлаи пайрави натиҷа:

Оламе чун соя зери пой ӯ афтодаанд,
То киро аз хок бардорад дили худкоми ӯ
Хуне, ки буд дар дили ман мушки ноб шуд,
То шуд бодае ба ишқи ҳақиқӣ маҷози ман.

(Соиб)

6. Ҷумлаи пайрави мубтадо:

Рӯзгоре шуд зи ҷуши гуфтугӯ афтодаем,
Қист, Соиб, то ба ҳарф орад мани хомӯшро.

Ўлафзу маъниро ба тег аз якдигар натвон бурид,
Қист, Соиб, то кунад ҷонуно ҷон аз ҳам ҷудо.

Мо ин ҷумлаҳоро барои он ба катори ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мубтадо дохил намудем, ки ҷумлаи пайрави он вазифаи мубтадои сарҷумларо адо менамояд, ки дар сарҷумла номазкур мондааст ва онро дар шакли калимаи ҳамнисбат овардан имконнопазир мебошад. Ин қолиби ҷумлабандӣ дар адабиёти имрӯзаи мо низ дида мешавад, аммо дар китобҳои илмиву дарси мо дарҷ наёфтааст.

7. Ҷумлаи пайрави пурқунанда:

Ту ба ҷон падар ҷӣ қардӣ хайр,
То ҳамон ҷашм дорӣ аз писарат.

(Саъдӣ)

Ин қолиби ҷумлабандӣ қолиби диққат аст. Ҷумлаи пайрав тобиши натиҷа ва тавзеҳӣ дорад. Мо ҷумлаи пайрави онро пурқунанда пиндоштем, қошки забоншиносон ба қушодани муаммои ин қолиб мадад мекарданд.

Бештарини ҷумлаҳои пайрав бо пайвандаки «то» ба назар чун ҷумлаи пайрави замону шарт намудор мешаванд. Ин ҳодиса ба табиати аслии пайвандаки «то» ва шаклҳои феълӣ марбут аст. Масалан, дар ҷумлаҳои пайраве, ки хабари онҳо ба яке аз шаклҳои сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода шудааст, маънӣ ё тобиши шарт барҷаста зоҳир мешавад. Тобиши ҷумлаи пайрави мақсад, ки вай ҳам ба ҳамин сифа ифода мешавад, ба омилҳои дигари синтаксисӣ алоқаманд аст.

Ба ин муносибат чанд таклиф дорам.

1. Омӯзиш ва тадқиқи забони тоҷикиро бо як давра маҳдуд нақунем, адабиёти давраи ҳам

классикӣ ва ҳам советиро истифода кунем.

2. Ғарбияи кадрҳои забоншиносон, ихтисосмандони таърихи забон ба талаботи имрӯза ҷавоб дода наметавонад. Мактабҳои олии ва институтҳои тадқиқотӣ ҳар сол ду-се аспирант қабул мекунанд, ки хеле кам аст. Бо ин суръат кай омӯзиши забонҳои форсии қадим, форсии миёна, суғдӣ, забонҳои дигари форсӣ ва масъалаҳои зиёди назариву амалии забон имконпазир мегардад?

3. Савияи забондонии ҷавононро бояд баланд бардошт, онҳо камаш бояд забони тоҷикӣ, русӣ, арабӣ ва яке аз забонҳои аврупоиро донанд.

4. Таълиф ва нашри дастурҳои маданияти суҳан, санъати суҳанварӣ ва услубшиносиро тезондан лозим аст, то ҳар кас ба сари худ ҳар чӣ хондан нагирад.

5. Маи таклифи рафиқонро дар хусуси ба забони тоҷикӣ додани мақоми давлатӣ дастгирӣ менамоем.

АНДЕШАҲО, ПЕШНИҲОДОТ

Дар конференция ҳамчунин чанд тани дигар ба музокира баромада, фикру мулоҳиза ва пешниҳодоти хешро иброз доштанд, ки фишурдаи баъзеи онҳоро ба хонандагон пешкаш менамоем.

Академики АИ РСС Тоҷикистон Раҷаб Амонов (Душанбе).

— Боиси хушнудист, ки гуфт ӯ,— дар ин маҷлис бо иштироки аҳли илму адаб ва ходимони маданият, маориф ва матбуот масъалаҳои ҳалталаби маданияти нутқ ва ҳусни суҳап муҳокима мешаванд.

Нотик бо таассуф қайд кард, ки дар байни садҳо мардон, ки толорро пур карда ништаанд, занҳо аз даҳ-дувоздаҳ нафар бештар нестанд. Чаро ин хел? Барои чӣ ба муҳокимаи масъалаҳои забони модарӣ занон-модарон ба андозаи зарурӣ чалб карда намешаванд? Магар имрӯз дар байни занони мо донишмандони забон каманд? Ва ҳол он ки рафти маҷлис нишон дод, ки занон метавонанд муҳимтарин масъалаҳои маданияти нутқ ва забонмӯзию забондониро ба миён гузоранд ва роҳи ҳалли онҳоро гӯянд. Маърузаи забоншиноси ҷавон Зебуннисо Холназарова, баромади боҳарорат ва пурмазмуни адиби забардаст ва арбоби муътабари ҷамъият Гулрухсор, профессор Мукаррама Қосимова ва як нафар муаллимаи мактаби миёна инро ба хубӣ тасдиқ кард. Дар гузориши онҳо ҳусни забони модарии мо пайдид омад, ба чиҳатҳои басо ҷолиби масъалаҳои забон дахл шуд. Маълум аст, ки кӯдакон забонро, пеш аз ҳама, аз модарон меомӯзанд. Инкишофи нутқи насли наврас, дарки нафосати суҳан ва ҳусну гуфтор ба кӯшиши модарон саҳт вобаста аст. Ҳамин ки кӯдак ба сар чунбондан ё қадам мондан шуруъ кард, модар ба ваҷд омада, ўро дӯстдорӣ мекунад. Ҳамин ки ў калимае гуфт, сари модар ба осмон мерасад. Дар гузашта модарон ба ин муносибат суруд мехонданд, яъне як силсила сурудҳои маълум буданд, ки шавқи дили модар ва хурсандиҳои ўро аз ҳаракатҳои фарзанд ифода мекарданд. Ана, тифлаки шодком калимаи «дада» (падар)-ро ба забон овард. Модар ўро навозиш карда, суруд мехонад:

Дада, дада, чони дада.
Тарбузи фелони дада,

Химчаи ларзони дада,
Танӯри тафсони дада,
Нахӯди биръени дада,
Ғунчаи хандони дада.

Сурудҳои гуногуни сабуку форам, ки модарон барои фарзандони худ мехонанд, кӯдакро ба идроку эҳсоси назокати оҳанги забон омода месохтанд. Савти ғушнавози сурудро, дар матни суруд дар шакли чида ва такрор ба такрор зикр шудани калимаҳои ҳамвазну ҳамкофияю ҳамоҳанг, ҳар гуна садоҳои тақлидӣ ба маҳкам нишастани нафосати забони модарӣ дар зехни кӯдак мусоидат мекард. Дигар хел ғӯем, ба воситаи гуфтори ширин ва суханони нафису дилчаспу манзум тифли худро дӯстдорӣ ва навозиш кардани модар аҳамияти бузурги тарбиявӣ дошт.

Қас мехоҳад пурсад: оё модарон имрӯз ба адои ин вазифаи муқаддаси худ чидду ҷаҳд доранд? Оё аз дилу ҷон кӯшиш доранд, ки фарзандонашон забони модарӣ, забони яке аз қадимтарин ва ғанитарин адабиётҳои ҷаҳон, забони Рӯдакию Фирдавсӣ, Ибни Синою Саъдӣ, Ҳофизу Ҷомиро нағзакак ёд гиранд?

Ба ин муносибат бояд гуфт, ки ин забон дар Бухорову Самарқанд ва ноҳияҳои тобеи ин шаҳрҳо арзи вучуд карда, то замони мо инкишоф ёфта омад, вале вақтҳои охир бо сабабҳои маълум эътибори он дар «зодгоҳ»-и худ коста шуд. Ин масъалаи махсус аст, ки ҳоло ба шарҳу маънидои он машғул нашуда, ҳаминро таъкид кардан мехоҳем, ки бе намояндагони шаҳрҳои Самарқанду Бухоро ва дигар маҳалҳои тоҷикнишини республикаи бародарии Ўзбекистон барпо гардидани ҳар гуна маҷлис, ки ба забони тоҷикӣ бахшида мешавад, мӯтадил нест. Масъалаи забони тоҷикӣ Самарқанду Бухоро масъалаи хеле муҳим

аст. Дар Бухоро аз рӯи маълумоти маъхазҳои хитой ханӯз ду ҳазор сол пеш худро тоҷик мегуфтанд ва то ҳол тоҷик мегӯянд, вале ҳозир забони тоҷикӣ дар Бухоро аз аҳамият дур шуд. Дар Самарқанд ҳам вазъият ҳамин. Барои аз нав зинда кардани забони тоҷикӣ дар Самарқанду Бухоро ҳамаи мо бояд иштирок кунем.

Пеш аз инқилоб даҳҳо шоиру нависандагон дар Самарқанду Бухоро буданд. Кучо шуданд онҳо? Забондонӣ, маданияти сухан, фасоҳати баён аломати барҷастаи маданияти инсон аст. Ба забони фарзандон бояд мо бепарво набошем! Фаромӯш накунем, ки маданияти нутқ, бо рушду камол ва инкишофи маънавии фарзандони мо вобастагии бисёрҷониба дорад. Бинобар ин ҳамчун забони давлатӣ эътироф ва қабул шудани забони тоҷикӣ дар шароити имрӯза аҳамияти дараҷаи аввал пайдо мекунад ва ман тарафдори онам, ки ба забони тоҷикӣ статуси забони давлатӣ дода шавад.

Дӯстони азиз, мудирони шӯъбаи маориф, муаллимони шаҳру районҳо, ба шумо муроҷиат мекунам. Дар ҳамаи шаҳру районҳо ҳатман бояд ҳаёти адабӣ, маҳфили адабӣ бошад ва агар инчиз набошад, на забони мо ва на адабиёти мо пеш меравад. На фақат дар бораи лаззати маишӣ фикр кардан лозим, балки дар бораи ғизои маънавий ҳам. Ана ҳамин ғизои маънавий боис шуд, ки чандин нафар шахсони истеъдоднок дар соҳаи адабиёт ба воя расанд.

Номзади илми филология Юсуф Акбаров (Душанбе) изҳор намуд, ки конференция мебоист як масъалаи умда ва мушаххаси маданияти суханро мавриди баҳс ва баррасӣ қарор меод. Чун ҳудуди масъалаҳо номуайян аст, пас аз он чӣ тавр метавон натиҷагирӣ кард?

Номзади илми филология Қамчин Чиллаев (Душанбе) перомуни хосиятҳои роҳи инкишофи забони адабии тоҷик сухан ронд. — Ман ба ақидаи онҳое, ки ҷонибдори ҳар ҷи бештар оммафаҳм кардани забони адабианд. — гуфт нотик. — ҳаргиз розӣ шуда наметавонам. Агар савияи забондонии мо баробари авом бошад, пас ҳоли забон ҷӣ хоҳал шуд?

Номзади илми филология Додихудо Саймиддинов (Душанбе) суҳанашро аз тарҷумаи нодурусти суханони В.И.Ленин, ки дар съезди III комсомол эрод карда буд, оғоз намуд. В.И.Ленин ба пасли ҷавони кишвар муроҷиат карда буд: «...учитесь, учитесь и учитесь!». яъне, «омӯхтан, омӯхтан ва боз омӯхтан!». Тарҷумаи ғалати тоҷикии суханони лоҳӣ, ки то ба имрӯз ислоҳ нагардидааст, ин аст: «Хондан, ҳодаи ва боз ҳам хондан» ва ё «Хонед, хонед ва боз хонед!». Пайдост, ки тарҷумони тоҷик ду мафҳум, яъне «учитесь» ва «читать»-ро тафовут накардааст. Ин шиор қариб дар аксар мактабҳо ва донишқадаҳои мо бо ҳарфҳои калон сабт гардидааст, ки онро бояд ислоҳ кард. Мо дар гузашта мактабҳо ва бехтарин анъаноти соҳаи тарҷума доштем, ки имрӯз аз он ҷудо гаштем. Кам тарҷумонҳои муосир ҳар ду забон, яъне забони моларӣ ва русиро хуб медонанд. Тарҷумон бояд ду забонро хеле олай донад ва сабку принципҳои забони адабиоро риоят кунад. Мутаассифона ҷунин шахсон ангуштшуморанд.

— Ҷаро забони тоҷикӣ имрӯз дар ҷунин вазъ қарор дорад? — савол медиҳад нотик ва ҷавоби онро аз сифати китобҳои дарсӣ ва баҳусус, «Алифбо» ҷӯе мешавад.

Китоби номбурда, ки пояи нахуст дар омӯзиши

забони модарист, ба пиндошти нотик, нуқсони зиёд дошта, барои таълим мувофиқ нест. — Нотик барои исботи идлаои худ аз ин китоб чанд мисол нишон медиҳад. Чунончӣ, дар бахши ҳарфи «в» якҷо бо калимаҳои «мӯ», хӯр, шӯр ва ғ. расми нӯл бо калимаи ифодакунандаи он ва муш бо калимаи «муш» оварда шудааст (сах.27). Дар сах. 28. дар боби ҳарфи «и» боз расми муш ва дар зери он «м...» зикр шудааст. Магар дар забони тоҷикӣ калимаи дигар нест? Дар боби ҳарфи «е» матн зайл оварда шудааст! «Салим ва Егор ду дӯст. Дуи онҳо дар сайр буданд. Егор ғазал хонд. Салим ҳам ғазал хонд. Егор ба Салим гул дод». (сах. 43). Дида мешавад, ки матн аслан мантиқ надорад. Ё худ дар се саҳифа ҳамчун номи мева панҷ маротиба ва ҳамчун исми хос чаҳор маротиба зикр шудани калимаи «анор» чӣ зарурат дорад?

Вазъи китобҳои дигари забони тоҷикӣ низ хуб нест. Бояд эътироф кард, ки принципи омӯзиши забон ва дастурҳои таълим мутобиқи талабот нест. Дар китобҳои дарсии забони тоҷикии мактабҳои миёна ва олии ягон мисолеро аз осори классикӣ, ки намунаи беҳтарини забони мо мебошад, намебинед. Ба таври сунъӣ ҷудо кардани забон ва инкори осори гузашта ба хотири чист ва ҷӣ маъно дорад? Қимати забони осори Рӯдакӣ, Саъдӣ ва ӯ «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аз «Вафо» ва ӯ «Шӯроб» паст аст? Чуни бархӯрди ғалат ва ғайриилмӣ ба он овардааст, ки мардум ба забони модарӣ фикри худро, чунон ки мебояд, баён карда натавонанд.

Иллати дигари вазъи кунунии забони тоҷикиро дар система ва методи таълими он дар мактабҳои миёна ва олии бояд дид. Махсусан, принципи омӯзиши забон дар факультетҳои филологияи мактабҳои олии мувофиқи талаб нест.

Имлои забон бояд асоси илмӣ дошта бошад.

Барои забони тоҷикӣ, ки аз асри XI қабл аз милод то ба имрӯз дорои осори ғании хаттӣ ва шаклҳои мухталифи хат мебошад, принципи таърихӣ дар раҳ ва қонуниятҳои он бояд риоят шавад.

Баҳс дар атрофи овози «ӯ» бояд ба ягон конференцияи илмӣ дигар мавқуф гузошта шуда ва ин масъала ба таври ҷиддӣ мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор гирад. Ҳарчанд дар робита гуфтаниҳо ва фанҳо зиёд аст, аммо ба хотири ташкили баҳси алоҳида аз он худдорӣ менамоем. Аломати ҷудой чун йотбарсарҳо аз назари истилоҳ ва имло хоси табиати забони тоҷикӣ нест. Модом ки аломати «ъ» дар алифбои забони тоҷикӣ вуҷуд дошта ва дар навишти калимаҳои иқтибосии русӣ истифода мешавад, вай бояд танҳо мутобиқи фонетика ва орфографияи забони русӣ, ба сифати «мягкий знак» қабул гардад. Аз ин ру, вай дар калимаҳои мисли «даръё» дигар наметавонад ба сифати аломат истифода шавад. Ғайр аз ин, навишти он ҳилофи талаффузи забони тоҷикӣ аст. Як силсила номҳои чуғрофии изофиро бе ҳеҷ далели илмӣ якҷо менависанд. Масалан, Шаҳринав, Обигарм, Қоинбодом ва ғайра. Гуё ин қабил номҳо ба худ задаи яккалимагӣ гирифта ва якҷо талаффуз мешаванд. Аввалан, «задаи яккалимагӣ» истилоҳи ғалат ва сохтаи он забоншиносонест, ки аз фонетика ва қонунҳои он огоҳӣ надоштанд. Дуюм, дар имлои номҳои чуғрофӣ навишти таърихӣ принципи асосист, на талаффузи лаҳҷа. Масалан, Қоинбодом дар лаҳҷа ихтисор шуда, шакли «Қанадом»-ро низ дорад. Аммо касе наметавонад онро дар ин шакл нависад. Ин қабил номҳо фақат вақте якҷо навишта мешаванд, ки дар онҳо изофат ихтисор шуда калима шакли мураккабро гирад. Масалан, Денав (Дехнав) Дехи нав, Дехбуланд (Дехи буланд), баланд).

Истилоҳ ҳам аз назари мантиқ ва ҳам грамматика бояд дақиқ бошад. Аксар истилоҳоти машхури бобҳои фонетика ва грамматикаи забони тоҷикӣ аз лиҳози шакл ва маъно покис ва баҳста-лабанд.

Муаллими калон, аълоҷии маорифи халқи РСС Тоҷикистон **А. Бурҳонов** (Уротеппа) хотирнишон кард, ки алифбои арабиасоси ниёғони мо на аз синфи якум, чунон ки баъзеҳо ҳамин тавр пешниҳод мекунанд, балки аз синфи чорум таълим дода шавад, зеро, ба ақидаи \bar{u} , барои хонандагони синфи якум дар як вақт омӯзонидани ду алифбо вазнинӣ меоварад. Нотиқ ба суҳанаш идома дода, изҳор намуд, ки дар тамоми идораҳо коргузорӣ ба забони тоҷикӣ ба роҳ монда шавад. — Баъзе рафикони мо, — гуфт \bar{u} , — таклиф карданд, ки ҳарфи « \bar{u} » аз алифбо бардошта шавад. Дар он сурат як силсила калимаҳо чӣ мешавад? Ба ақидаи нотиқ, ин фикр қобили пазириш нест. Омӯзгор дар хотимаи суҳанаш нуқтаҳои зайлро мавриди қайду таъкид донист, ки боиси баланд бардоштани эътибори забони тоҷикӣ шуда метавонанд: таълим дар мактабҳои олии то ҳадди имкон ба забони тоҷикӣ гузаронида шавад; дар ҳамаи гуруҳҳои курси такмили ихтисоси муаллимон омӯзиши забони тоҷикӣ чорӣ шавад; дар курсҳои такмили ихтисоси кормандони идоравӣ ҳатман маданияти нутқ чорӣ шавад.

Доктори илми филология **Атахон Сайфуллоев** (Душанбе) чанд фикри қолиб пешниҳод намуд. Аз чумла, \bar{u} қайд кард, ки дар республикаамон ба забони тоҷикӣ, ки забони аксарият аст, мартабаи давлатӣ дода шавад. Ҳамчунон \bar{u} изҳор дошт, ки мисли республикаҳои Россия, Украина ва Белоруссия дар Тоҷикистони мо ҳам нашри китобҳои дарсӣ дар чанд вариант таҷриба карда шавад, то

муаллимон беҳтарину мувофиқтариши онҳоро хоста гиранду аз рӯи он таълим диҳанд. Дар мактабҳои оливу миёна бояд оғӯи забонро бардошт. Барои ин на фақат аз муаллимони забону адабиёт, балки аз соири омӯзгорон талаб бояд кард, ки забони тоҷикиро ба дараҷаи аъло аз худ намоянд.

Муаллими мактаби миёна Қ. Наимов (Комсомолобод) нуктаҳои зайлро арз кард: шоираи хушқамоли мо Гулрухсор мегӯяд: «Марги миллат аз марги забон сар мешавад». Ҳифзи забон, ҳифзи миллат вазифаи муқаддаси ҳар яки мост. Дар ин бобат классикони мо намунаи ибратанд. Устод Айнӣ ҳомӣ ва бонии забону фарҳанги мо буданд. Мутаассифона, чунон ки М. Файзов бисёр хуб гуфт, байрақи устод Айнӣ афтидааст. Онро бояд дубора бардошт ва ман фикр мекунам, ки ин амали хайр ва шарафнок аз тарафи шумо — аҳли адаб, донишмандони забону фарҳанг анҷом хоҳад ёфт. Забони тоҷикӣ дар республикаамон забони давлатӣ эълон карда шавад.

Сипас нотик ду пешниҳоди дигарро ибраз дошт: аввалан, дар сурати муҳокимаи таҳрири нави имлои забони тоҷикӣ ҳарфи «ӯ» (ё чунон ки «у»-и дароз, «у»-и заданок меноманд) сарфи назар шавад, зеро бештари хатмкунандагони мактабҳои маҳалҳои ҷануб аз иншоҳои дохилшавӣ ба ҳамин иллат баҳои «ду» мегиранд. Сониян, нависандагон ва рӯзноманигорон аз лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ огоҳ бошанд, то ки дурдонаҳои беҳтаринро умумӣ созанд.

Дар баёниҳои муаллими мактаби миёна А. Қатаев (Исфара) ду фикри муҳим мавриди пуштибонӣ қарор гирифт: перомунӣ мақоми давлатӣ додани забони тоҷикӣ муроҷиатномаи дастҷамъӣ қабул карда, он чун дархост ба ҳукумати республика пешниҳод шавад; пешниҳоди профессор

М. Қосимова дар хусуси таъсиси факултети тарҷумонӣ айни муддао доништа шавад.

Муаллими мактаби миёна **М. Атоуллоев** (Панҷакент) даъват намуд, ки ваҳдати забон таъмин ва нормаҳои забони адабӣ муроот гардад. Ба ин маънӣ, чӣ зарурат ҳаст, ки аз таркиби имло овози «ӯ»-ро соқит кунем? Охир, ин овоз аз гузаштагон ба мо мерос омадааст ва дар нормаи забони адабиёти классикӣ низ роиҷ будааст. Масъалаи хурофоти арабӣ ҳоҷати бас надорад, онро ҳатман бояд қорӣ кард.

Методисти шӯъбаи маорифи халқи райони Фрунзеи пойтахт **Б. Ашӯрова** дар боби зарурати ҳаётии доништани забони тоҷикӣ сухан ронда аз ҷумла қайд намуд, ки ин забон аз тариқи университетҳои халқӣ, ки дар назди мактабҳо фаъолият мекунанд, омӯзонида шавад, зеро дар ин университетҳо бештар занон ширкат меварзанд. Агар модарон забонро хуб донанд, боварии комил дорам, ки онҳо паи ислоҳи нутқи фарзандони хеш мешаванд.

Мудири кабинети забон ва адабиёти Институти тақмили ихтисоси муаллимони республика **Ш. Тағоев** (Душанбе) андешаҳои худро ба ин тарз иброз кард: 1) дар таҳрири нави имло (агар чуни амал сурат гирад) аломати ҷудой (ъ) ва ҳарфҳои ц, щ ва ы соқит шаванд; 2) нафақат муаллимони забону адабиёти тоҷик, балки омӯзгорони дигар низ дар омӯзонидани забони тоҷикӣ худро масъул ҳисоб кунанд; 3) кабинетҳои забону адабиёти мактабҳои хоро бо навиштаҳои беғалат зинат бояд дод, то боран сайқал додани саводи хонандагон кӯмак намоянд.

Муҳаррири калони Сарредакцияи Энциклопедияи Советии тоҷик **Амон Нуров** (Душанбе) тақозо кард, ки баъди синфи 4 алифбои арабиасос таъ-

лим дода шавад. Истилоҳот ва қоидаҳои грамматикиро бояд сабуқтар кард. Грамматикаҳои мо тарҷумаро мемонанд. Ба назари ман, гуфт нотик, дар мактабҳои Тоҷикистон луғатро ҳам ба сифати фан дарс додан лозим аст, зеро бе ин илм не забон шиносиву не адабиётшиносиро тасаввур кардан мумкин аст. Ниҳоят ба таърихи забонамон ва омӯзиши он эътибори ҷиддӣ бояд дод. Вақти он расидааст, ки «Авесто» ба тоҷикӣ тарҷума ва ҷоп шавад.

* * *

1. Ба Конституцияи Тоҷикистон дохил кардани модда дар бораи забони давлатӣ будани забони тоҷикӣ, яъне ба забони тоҷикӣ додани статуси забони давлатии республика.

2. Ҳар чӣ зудтар ба муҳокимаи умум гузоштани Лоиҳаи имлои забони тоҷикӣ ва пас аз муҳокимаи ҳартарафа зудтар тасдиқ кунонидани он. Ҳоло ҳар нашриёт, ҳар редакция, ҳар идора имлои худро дорад ва ин бесарусомонӣ ба саводнокшавии омма мусоидат намекунад.

3. Аҳамияти ҷиддӣ додан ба орфоэпия (дар назди театрҳо, киностудия, телестудия, радиостудия будани мутахассисони басавод, яъне аҳамият додан ба нутқи артистон ва дикторҳо, ки мардум, одатан, забонро аз онҳо меомузанду ба онҳо тақлид мекунанд). Дар синфҳои болои мактабҳои омӯзонидани санъати наattoқӣ.

4. Дар шаҳрҳои калони республика ҳар чӣ бештар кушодани яслию боғчаҳои тоҷикӣ (на гуруҳҳои тоҷикӣ дар назди ясливу боғчаҳои русӣ). Ва вобаста ба ин тайёр кардани мутахассисони муассисаҳои томактабӣ (маълумоти олидор) ба забони тоҷикӣ ва муҳайё сохтани адабиёти даркорӣ ва дастурҳои методӣ. Ҳар чӣ бештар нашр кардани

китобчаҳои шавқовару баландғоя барои бачаҳои синни томактабӣ.

5. Тарҷумаи китобҳои дарсӣ, адабиёти таълимӣ ва бадеӣ (махсусан барои бачаҳои синни томактабӣ) набояд аз қалами тарҷумонҳои бехунар барояд. Тарҷумонӣ кори ҳар кас нест. Аз ин сабаб идораи нашриётҳо, редакцияҳои газетаву журнал, телевизиону радио эҳтиёткор бояд бошад. Ман инчунин таклиф мекардам, ки шуъбаи тарҷумонӣ (як вақтҳо буду бо чӣ сабабе бастанд) дар унiversитет барқарор гардад.

6. Методикаи таълими забони тоҷикиро ҳам дар мактабҳои миёна ва ҳам дар мактабҳои олии қомилан таъбир бояд дод. Ва мо, муаллимон, дар ин бобат фикр бояд кунем ва аз ин ҳолати қароқушӣ коҳилӣ ҳар чӣ зудтар бароем. Аз таҷрибаи муаллимони пешқадами республикаамон, инчунин республикаҳои иттифоқӣ ва ҳатто мамлакатҳои дигар истифода бояд бурд. Аз усули таълими гузаштаи ба ном «схластикии» худамон низ истифода карданамон зарур аст.

7. Ҳатман (бетаъхир) тақсими кардани синфҳо ба гуруҳҳои 10-12-нафара ҳангоми гузаронидани дарсҳои забони тоҷикӣ; дарс гузарондан дар синфҳои 30-40-нафара натиҷаи дилхоҳе намедихад ва ин ҳилофи усули таълими забон низ мебошад. Ва вобаста ба ин бояд бигӯям, ки дар факультетҳои филология хондани лексияҳо аз предметҳои забон барои 100-120 нафар студент (дар як вақт) қобили қабул нест, зеро ҳар як фан хусусияти худро дорад. Дарси забонро бо дарсҳои адабиёт, фалсафа, таърих яксон доништан нашояд.

8. Дар мактабҳои ғайритоҷикӣ ба дарси забони тоҷикӣ аҳамияти махсус дода шавад ва таълими он на аз синфи 3, балки аз синфи 1 гузаронида шавад.

9. Қушодани кафедраи забони тоҷикӣ дар тамоми мактабҳои олии республика ва пеш аз ҳама дар Институти забон ва адабиёти рус.

10. Дар мактаб (аз синфҳои 4 ё 5) омӯзонидани ҳуруфи арабӣ. Барои қорӣ кардани ин дарс пешакӣ бояд тайёри дид. Ба назари ман, пеш аз ҳама лозим аст, ки китобҳои дарсӣ, ба мисли «Алифбои арабии тоҷикӣ», «Имлои матни классикӣ», «Китоби хониши матни классикӣ» таълиф кунем.

11. Навиштани китобҳои дарсӣ кори ниҳоят мураккаб ва масъулиятнок аст ва аз ин сабаб навиштани онҳоро ба одамони тасодуфӣ, ба одамони аз таълиму тадрис дур набояд супурд. Ба таълифи китобҳои дарсӣ қормандони Академияи илмҳо, муаллимони мактабҳои миёна ва олии бояд ҷалб шаванд.

Дигар ин, ки дар нашри китобҳои дарсӣ таъхир набояд кард.

12. Диққат додан ба омӯзиши таърихи забон низ зарур аст. Мураттаб сохтани луғатҳои осори нависандагону шоирони алоҳида, асарҳои алоҳида, давраҳои алоҳида, луғатҳои калимасозӣ, ибораҳо, фразеологизмҳо, луғатҳои калимаву таркибҳои иқтибосӣ ва худӣ, зарбулмасалу мақолҳо ва амсоли ин зарур ва ҳатмист. Аз ин рӯ, ташкил кардани сектори алоҳида дар назди Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ айни муддаост.

М. ҚОСИМОВА,
доктори илми филология,
профессор

* * *

Дар марказҳои илмӣ, таълимии Тоҷикистон оид ба баланд бардоштани маданияти сухан, рушду такомули забони тоҷикӣ дар партави қарори

Қомитети Марказии Ҳартияи Қоммунистии Тоҷикистон ва Совети Вазирони РСС Тоҷикистон «Дар бораи тадбирҳои тақмили омӯзиш ва таълими забони тоҷикӣ дар республика» бисъёр сӯҳбату баҳсҳои муфиду бамавриде баргузор гардида истодаанд.

Мо низ дар ин бобат чанд андешаю дархостамонро пешниҳод менамоем.

1. Дар аксар баҳсу андешаҳо, мақолаю гузоришҳо дар атрофи фонемаи «ӯ» (вови маҷҳул), ки таърихан аз дифтонги «аи»-и давраи қадим маншаъ гирифтаасту аз фонемаи «у» (вови маъруф) фарқи кулӣ дорад, ҳамчунин маънои калимаро таъбир медиҳад, изҳори ақида карданд. Баъзеҳо тақлиф ба миён гузоштаанд, ки ба ҷои ин ду фонема як фонема «у» қабул карда шавад. Ин гуна масъалаҳои баҳсталабу душвор дар таълими забони тоҷикӣ ҳам бисъёранд, ки ҳалли онҳо ба мутахассисони варзидаю таҷрибаандӯхтаи таърихи забон вобаста аст. Аз ин рӯ, мо тақлиф менамоем, ки дар институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ сектори таърихи забон кушода шавад ва тадқиқу таҳлили чунин масъалаи зарур ба зимаи он гузошта шавад, чунки аксар шахсони ғайримутахассис ба ҷои ҳалли ягон проблема онро баръакс ба кӯчаҳои сарбаста бурда, хонандагонро ба иштибоҳ меандозанд.

2. Дар маҷлису сӯҳбатҳо перомунӣ забони тоҷикӣ мақолаю гузориши муҳаққиқону хонандагон оид ба аломати ҷудой (ь) андешаҳои судманде иброз гардид. Дар ҳақиқат, аломати ҷудой (ь) ягон хусусияти фонемагӣ надорад ва дар таълими забони тоҷикӣ ба ҷои ёрӣ гаронӣ меорад. Аксар хонандагон дар истифодаи он душворӣ мекашанд. Дигар ин ки то имрӯз дар имлои он ҳам яқрагӣ

нест. Беҳтар он аст, ки ин аломат аз алифбои тоҷикӣ бароварда шавад.

Ҳамчунин, ба назари мо, дар алифбои ҷорӣ тоҷикӣ нигоҳ доштани ҳарфҳои «Ц», «Ы», «Щ» ва йотбарсарҳо «Ё», «Ю», «Я» чандон зарурат надоранд. Бе онҳо ҳам фикрро ифода кардан мумкин, ҳатто, беҳтар аст. Ин қор аз ҷиҳати иқтисодӣ ҳам аз аҳамият ҳолӣ нахоҳад буд.

3. Дар алифбои имрӯзаи тоҷик ҳарфҳои «Э» ва «Е» асосан як фонемаро ифода мекунад. Аз ин рӯ, барои нигоҳ доштани ҳар дуи онҳо зарурияти ҳатмӣ ба назар намерасад ва хуб мебуд, ки яке аз онҳо (ба фикри мо «Е») ихтисос карда шавад.

4. Тавассути матбуоти даврагӣ, навиштаҳои шоирону нависандагони алоҳида эҳё гардидани як миқдор калимаю таркиб ва ибораҳои фаромӯшшудаи тоҷикию умумиэронӣ иқдоми нек ва шоиста ба шумор меравад. Аксари он воҳидҳое, ки мо имрӯз онҳоро эҳёгардида меҳисобем, дар гурӯҳе аз шеваҳои тоҷикӣ мустаъмаланд, бинобарин қисме аз онҳоро моли хориҷ ё бегона ҳисобидан аз рӯи инсоф нест. Аз ин ҷиҳат, ба фикри мо равиши дуруст дар ин амал он аст, ки ин гурӯҳ воҳидҳои хушоҳанг, муносибро дар асоси материали шеваҳо, забони адабиёти классикӣ санҷидаю тадқиқ карда, аҳли қалам дар навиштаҳояшон муодили беҳтаринашонро ба қор бурда, дар қавсайн муродифи кунунии онҳоро биёранд, ба мақсад мувофиқ аст. Дар ҳар ҳолат барои оммафаҳмии забони адабӣ, дастрасии он ба аҳли ҷомеа, услубҳои коргузори он аз калимаю ифодаҳои тумтароқу гӯшхарош ва душворфаҳм ҳазар бояд кард.

5. Имрӯз дар ҳақиқат, чунон ки ҳаёт тақозо дорад, усули таълими забони тоҷикӣ ҳам дар мактабҳои миёна ва ҳам олии ба кулли таъбир мевоҳад. Пеш аз ҳама, бояд мо тафриқаро миёни забони

адабии пешина ва имрӯза камтар намоем, зеро ба ҳар як мутахассиси соҳаи филология равшан аст, ки хусусиятҳои грамматикӣ осори адибони классикӣ, хусусан таркиби луғат, соҳти грамматикӣ навиштаҳои онҳо (албатта, ба истиснои адибони ҷудогонае, ки услуби душворнависиро меписандиданд) аз сабку услуби нигориши адибони хушзавқу боистеъдоди имрӯза кам тафовут доранд. Ҷунони, шеърӣ Рӯдакию Фирдавсӣ, Ҳофизу Саъдӣ Камолу Ҷомӣ, Шохину Ҳайрат ба истиснои баъзе луғатҳо (ин ҳолат дар назми муосир ҳам дида мешавад) ба фаҳми хонандаи имрӯза ҳам мувофиқ аст. Аз ин нигоҳ хуб мешуд, ки ҳангоми таҳлилу тадқиқи мавзӯҳои грамматика барои шавқмандӣ ва дилписандии дарс, дар таълифи китобҳои дарсӣ дастурҳои таълимӣ барои хонданбоб гардидани он навиштаҳо аз осори адибони классик намунаҳои беҳтарин оварда шавад. Ҳамчунин дар китобҳои дарсии забони тоҷикӣ ба тасвири грамматика бештар саргарм нашуда, ба мисолҳои аҳамияти пандуахлоқӣ ва дидактикӣ дошта зиёдтар эътибор додан лозим аст. Алалхусус аз осори адибони классик мисолҳои панду ахлоқӣ бештар оварда шавад, аз ду ҷиҳат матлуб аст: аввал хондагону донишҷӯён дарси панду ахлоқ, одамият меомӯзанд, дуюм, аз забону услуби классикон огоҳ шуда, захираи луғавиашон бой мегардад.

6. Таклифи дигарӣ мо ин аст, ки асару мақолаҳои бештар нашр шаванд, ки маданияти суҳандонию суҳансанҷии ҷомеаро боло бардошта, хондагону донишҷӯёнро барои такмил ёфтани савияи донишашон раҳнамун созанд. Ба чунин таълифот асарҳои зеринро мансуб доништан мумкин аст: китоби дуҷуми ҷилди ёздаҳуми куллияти устод С. Айни, ки тадқиқоти забоншиносии устодро дар бар мегирад; Тоҷиев Д. «Тарзҳои алоқии муайян-

кунанда», Сталинобод, 1955; Маъсумӣ Н.А. «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик», Сталинобод, 1959; Шукуров М. «Ҳар сухан ҷое, ҳар нукта мақома дорад», Душанбе, 1981; Рустамов Ш. «Забон ва замон» Душанбе, 1981; Ғаффаров Р. «Нависанда ва забон», Душанбе, 1977 ва ғайра.

Имрӯз онҳо аллакай камъёб шудаанд, тақрибан нашр шуданашонро зарур мешуморем.

7. Адибону суханварони гузаштаю имрӯзаи тоҷик, арбобони илму маданият дар мартабаю мақоми забон, каломи модарӣ суханҳои пурарзише гуфтаанд, вале то имрӯз онҳоро дар шакли китобчае барои хонандагону донишҷӯён, умуман ҷомеа тайёру нашр накардаем. Иҷрои ин кор махсусан имрӯз вочиб аст.

8. Дар ҳамаи республикаҳои иттифоқӣ рӯзнома, маҷалла ё ахборе нашр мешаванд, ки ба омӯзишу таҳқиқи масъалаҳои гуногуни забону адабиёт оид мебошанд. Таъсиси чунин нашрияҳо дар республика бо номҳои «Забон ва адабиёти тоҷик», Масъалаҳои забон ва адабиёти тоҷик», «Маданияти сухан» ва ғайра зарур мешуморем. Ба забони тоҷикӣ бештар ташкил кардани боғчаю кӯдакостон ва мактабҳо дар шаҳри Душанбе, марказҳои вилояту районҳо, шаҳру шаҳракҳои сернуфус ва гуногунмиллат аз иқдомоте хоҳад буд, ки ба баланд шудани роли забони тоҷикӣ мусоидат хоҳад кард, зеро ки кӯдак аз хурдӣ ба шунидану гуфтани забони тоҷикӣ одат карда, аз назокату нафосати он баҳраманд мешавад.

10. Ниҳоят, мо низ он таклифиро, ки ба забони тоҷикӣ дар ҳудуди республика мавқеи давлатӣ дода шавад, тарафдорӣ менамоем. Ҳамчунин таклиф пешниҳод мекунем, ки минбаъд ба забони

точикӣ навиштану мудофиа намудани рисолаҳои номзадию докторӣ доир ба забону адабиёти тоҷик ба роҳ монда шавад.

Ш. Кабилов, Д. Хочаев, Э. Шоев,
доцентони УДТ ба номи В. И. Ленин

* * *

1. Сардафтари адабиёти советии тоҷик Садриддин Айнӣ тарбияи хонаводагии кӯдакро дар асарҳои аввалиндараҷа шуморидааст. Табиист, ки калимаҳои аввалро кӯдак дар оила аз модар меомӯзад. Азбаски ҳоло умри зиёди кӯдакони мо дар яслию боғча мегузарад, чунин таклиф мекардам:

а) дар шаҳру шаҳрчаҳои, ки ясливу боғчаҳои тоҷикӣ надоранд, ба ташкили чунин муассисаҳои диққат дода шавад.

б) барои ин кадрҳои тайёр карда, ба таълими забони тоҷикӣ шароит фароҳам оварда шавад.

в) дастурҳои аз қабилҳои рисолаҳои методӣ, асбобҳои айёни, ҳатто, лӯхтаку бозичаҳои бештар бароварда шавад.

Барои он ки таълими забони тоҷикӣ дар мактабҳои бештар шавад, ба назарам, чунин чорабиниҳои ногузиранд:

а) дар шароити имрӯза назорати ҷиддии фаъолияти онҳое, ки аз забони тоҷикӣ дарс медиҳанд ва ба вучуд овардани муҳити мусоиди муомила ба забони тоҷикӣ дар мактаб ва дар маҳал.

б) дар синфҳои тоҷикӣ одатан дар як синф 40-45 талаба меҳонад, ки ба омӯхтани забон номувофиқ аст. Бинобар он ҳангоми дарси забон синфҳоро ба гурӯҳҳои 15-нафарӣ тақсим кардан ниҳоят зарур ва ҳатмӣ бояд бошад, то хонандагон аз ин дарс манфиат бардошта тавонанд. Дар акси ҳол хондану нахонданишон баробар;

в) дар мактабҳо забони русиро аз синфи чорум ё панҷум омӯзанд. Зеро кӯдак аввал забони модариашро хуб ёд гирад, баъд омӯхтани забони русӣ судманд хоҳад буд.

2. Дар гузориши Ш.Ҳайдаров доир ба ном, таърихи он, ҳуҷҷатпуркунӣ суҳанҳои хуб гуфта шуд. Барои ислоҳ қардани ном ва номи падар ба идораҳои дахлдор муроҷиат кунед, онро ё номумкин мешуморанд ё чандин номгӯӣ ҳуҷҷат талаб қарда мегӯянд, ки онҳоро биёред, мо се моҳ меомӯзем, баъд ҷавоб медиҳем. Яке аз он ҳуҷҷатҳо дар қадом таваллудхона, қай ва дар қучо таваллуд шудани шахси муроҷиаткунанда аст. Шахсоне ҳастанд, ки дар хонаи худ ба дунё омадаанд, онҳо аз қучо ҳуҷҷат биёранд. Бинобар он таклиф мекардам, ки ҳукумати республика ба идораҳои дахлдор дастуре диҳад, то қорафтада сарқардон нашавад ва органҳо бо баҳонаҷӯӣ сари мардумро қаранг нақунанд. Тартиби барои ҳама ҳатмӣ лозим аст дар ин қор.

3. Доир ба давлатӣ шудани забони тоҷикӣ ва ба конституцияи республикаамон навиштани он.

Аз гуфти муаллими мӯҳтарам Муҳаммадҷон Шуқуров ва дигарон ҳулоса бармеояд, ки забони тоҷикӣ забони давлатӣ шавад ва забони русӣ ҳамчун забони муомилаи байни халқҳо қайд қардад ва барои омӯзиши он имқониятҳо фароҳам оварда шавад.

Мо забони русиро эҳтиром меқунем, бо ин забон бо дигар халқҳо қайҳо боз муомила дорем ва дар оянда ҳам ин идома хоҳад ёфт. Яъне ман гуфтаниам, ки мақоми забони русӣ муайян аст ва барои ба конституцияи Тоҷикистон дохил қардан эҳтиёҷ нест. Илова ба он дар шаҳри Душанбе Институту забон ва адабиёти рус мавҷуд аст, ки он қадрҳои забони русиро ба хоҷағни халқи республи-

ликаамон тайёр мекунад; дар ҳар як мактаби миёнаи республикаамон забони русиро дар гуруҳҳои хурд-хурд бо ҳамаи материалҳои лозима мегузаронанд; газетаи «Вечерний Душанбе» ба забони русӣ мебарояд, ҳамчунин телевизиони мо ду програмаи марказиро мегирад, дар прорамаҳои радиою телевизиони республика барномаҳои зиёд ба забони русӣ ҳаст.

Агар дар конституция забони русиро қайд кунем, аксар кормандон, ки то ин дам дар идораҳо, масалан, протоколи маҷлис ё дигар ҳуҷҷатҳои ҳамкорони русзабон навишта медоданд, ба ин одат кардаанд ва онҳоро боз ҳам эҳтиёҷ ба забони тоҷикӣ намоишад ва ҳамин хел ҳолати забони тоҷикӣ ба таври пешина мондан мегирад. Сабаби то ин дам қарори «Дар бораи такмили омӯзиш ва таълими забони тоҷикӣ дар республика» бенатиҷа монданиш ҳам дар ҳамин аст.

Бинобар он тақлиф мекунам:

1) Забони тоҷикӣ давлатӣ шавад ва ба конституцияи республикаамон навишта шавад.

2) Азбаски баъди забони давлатӣ шудани забони тоҷикӣ эҳтиёҷ ба кадрҳои меафзояд, бинобар ин бояд Институти педагогии забон ва адабиёти тоҷик кушода шавад.

**Тӯҳфа Расулова,
муҳаррири нашриёти «Адиб»**

ҚАРОРИ

Конференсияи республикавии «Масъалаҳои маданияти сухан дар партави қарори КМ ПК Тоҷикистон ва Совети Вазирони республика «Дар бораи тадбирҳои тақмили омӯзиш ва таълими забони тоҷикӣ дар республика», ки рӯзҳои 24-25 ноябри соли 1988 дар маҷлисигоҳи АИ РСС Тоҷикистон баргузор гардидааст.

Конференсия маърузаҳои мудирӣ шӯъбаи забони адабии тоҷикӣ Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, узви вобастаи АИ РСС Тоҷикистон профессор Ш. Рустамов «Масъалаҳои муҳими маданияти сухан», мудирӣ бӯъбаи шевашиносии институти мазкур профессор Р. Ғаффуrow «Маданияти сухан ва вазифаи забоншиносии тоҷикӣ», директори Институти тадқиқоти илмӣ илмҳои педгоғӣ М. Лутфуллоев «Мақтаб ва маданияти сухан», ходими пешбари илмӣ Институти забон ва адабиёт ба номи Рӯдакӣ А. Мирзоев «Масъалаҳои имлои тоҷикӣ» ва 13 гузориши илмиро шунида, муҳокима намуд. Дар муҳокима олимон, муаллимон, адибон ва рӯзноманигорон иштирок намуданд.

Дар маърузаҳову гузоришоти илмӣ ва музокираҳо қайд шуд, ки қарори Комитети Марказии Ҳизмати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Совети Вазирони РСС Тоҷикистон «Дар бораи тадбирҳои тақмили омӯзиш ва таълими забони тоҷикӣ дар республика» ҳуҷҷати муҳими давраи бозсозӣ буда,

барои баланд бардоштани эътибори забони тоҷикӣ ва беҳтар шудани таълими он икдоми чиддӣ ба шумор меравад. Аммо ин қарор суст амалӣ шуда истодааст, ба иҷрои он на ҳамаи ташкилоту муассисаҳои дахлдор шурӯъ намудаанд.

Маданияти суҳан қисми таркибии маданияти халқ аст. Дараҷаи инкишофи он ба сатҳи умумии маърифати соҳибони забон марбут аст. Мақоми забонро дар ҷамъият талаботи замон муқарар менамояд. Забони адабии тоҷик дар даврони социализм хеле инкишоф ёфт, доираи истифодаи он ва сеъ гардид, ба фанни асосии таълим ва тарбияи оммаи меҳнаткаш табдил ёфт ва ба пешрафти рӯзафзунӣ ҳаёти мардуми мо хидмат намуд. Аммо амали забони адабии тоҷик дар ин давраи таърихӣ пурра ва ҳамаҷониба набуд. Дар як қатор донишкадаҳои касбҳои техникӣ ва олии республика забони тоҷикӣ таълим дода намешавад, студияи кино ба забони тоҷикӣ фильм намебарорад, доираи истифодаи забони тоҷикӣ дар услубҳои илмӣ расмӣ ниҳоят дараҷа маҳдуд аст, дар аксари шаҳрҳо ва маркази районҳо боғчаҳои тоҷикӣ ягон-ягонанд, дар онҳо мураббияҳои соҳибхисос намерасанд. Таълими забон ва адабиёт дар мактаб ва донишкадаҳои олии талаботи имрӯза пурра ҷавоб дода наметавонад. Савияи забондонии омӯзгорон ҳам чандон қаноатбахш нест. Дар мактаб хати классикии арабиасоси мо ба дараҷаи лозима омӯхта намешавад. Дар донишкадаҳои олии таълими услубиноӣ, маданияти суҳан ва суҳанварӣ хуб ба роҳ монда нашудааст. Забони тоҷикӣ ба ноҳияҳои тоҷикнишини РСС Ўзбекистон ба тарзи бояду шояд дастрас нест. Дар забони матбуоту нашриёт, радиову телевизион, театру кино, китобҳои дарсӣ, асарҳои тарҷумавӣ риоя нашудани нормаи забони адабӣ тез-тез дида мешавад. Сифати луғатҳои истилоҳӣ

хеле паст буда, дастури принципҳои истилоҳсозӣ камбудихои чиддӣ дорад. Ягон нашрия қоидаи ҷорӣ имло ва аломатҳои китобатро пурра риоя на-мекунад. Қоидаҳои имло ва алифбо ислоҳ ва так-мил мевоҳанд.

Дар номгузориҳои кӯчаҳо, хиёбонҳо, гулгашту майдонҳо, колхозу совхозҳо, деҳаву посёлкаҳо, району шаҳрҳо, дар тарзи навишти номи падару фамилияҳо анъана ва қоидаҳои забон на ҳамеша риоя мешаванд. Сатҳи маданияти сухани шифоҳии мардум хеле паст мебошад, бисёр роҳбарони муас-сиса ва ташкилотҳо ба забони тоҷикӣ дуруст су-хан карда наметавонанд.

Масъалаи озодӣ ва баробархукукии забонҳои миллӣ дар ибтидои ташкили давлати советӣ аз тарафи В. И. Ленин муайян шуда буд. Доҳӣ ва партияи большевикон дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷамъият, аз ҷумла дар соҳаи коргузори ва илм пур-ра ва бемамонӣ истифода шудани забони модари-ро ҳамчун муҳимтарин шартҳои озодии миллии халқҳо талқин мекарданд. В. И. Ленин махсус таъ-кид карда буд: «Дар бобати истифодаи забони мил-лӣ дар республикаҳои миллӣ, ки ба ҳаёти ит-тифоқи мо дохил ҳастанд, қоидаҳои саҳт ҷорӣ кардан ва ин қоидаҳоро муҳусан бодикқат таф-тиш намудан лозим аст» (ҷ. 36, с. 629). Ин ни-шондоди доҳӣ пас аз сари ӯ, дар солҳои шахс-парастӣ ва қарахтӣ риоя нагардид. Вазъи имрӯзаи забони тоҷикӣ ба ин шаҳодат медиҳад. Ҳоло вақ-ти он расидааст, ки қоидаҳои саҳт ҷорӣ карда, адолати ленинро дар ин соҳа барқарор намоем. Талабҳои вазъи давлатӣ додан ба забони тоҷикӣ аз ҳамин ҷо ба миён меояд.

Бо амалӣ шудани ин тадбирҳои мақоми забони пуриктидори халқи қабири рус ҳамчун забони му-оширати байни миллатҳо боз ҳам баланд мешавад

лика чунин чамъомадҳо доир ба маданияти сухан гузаронида шаванд;

б) таълими фанни маданияти сухан дар мактаб (дар синфҳои боло) ва донишкадаҳои олии (бо фарфилологӣ) ба роҳ монда шӯъбаҳои филологӣ ва ғайри-

в) луғати тафсирии забони адабии ҳозираи шаванд, луғати асарҳои Айни ҳарчи зудтар нашр омода сохта, тартиб додани луғати осори адибони машҳури классик ва советӣ ривож дода шавад.

г) маъмурияти Институти забон ва адабиёт ба номи Рӯдакӣ гуруҳҳои махсуси тадқиқ таъсис карда, таҳқиқи илмии маъсалаҳои маданияти сухан ва таърихи забонро таъмин намояд; таҳрири нави қоидаҳои имлои забони тоҷикиро зудтар анҷом дода, ба муҳокимаи умумии аҳли салоҳ пешниҳод намояд; аҳамияти фавқулодда азим касб кардани забони адабии тоҷикро дар ҳаёти маънавии республика ба эътибор гирифта, дар назди Президенти АИ Тоҷикистон барои зинд кардани штати корӣ бо маблағи алоҳида масъала гузорад.

5. Ба Академияи илмҳои РСС Тоҷикистон тавсия карда шаванд, ки барои беҳтарин асарҳои илмӣ забоншиносӣ мукофот таъсис намояд.

6. Дастури «Принципҳои асосии терминологияи забони тоҷикӣ» аз нав тайёр карда шаванд, ҷоли луғатҳои терминологӣ мувофиқи он ба роҳ монда шаванд.

7. Дар номгузорӣ ва навишти номҳои принциби илмӣ топонимияи таърихӣ ва табиати забони тоҷикӣ қатъӣ риоя шаванд.

8. Дар ҳамаи мактабҳои олии ва миёнаи махсус қабули имтиҳонро дар шӯъбаҳои тоҷикӣ аз забон ва адабиёти тоҷик ба расмият дароварда, омӯзиш ва таълими тоҷик ба расмият дароварда, омӯзиш ва таълими забони тоҷикиро дар онҳо бе-

ва равшантар чилва менамояд, масъулият ва ғам-хорӣ ба пойдорӣ ва дар доираи муайян истифода гардидани забонҳои миллатҳои дигар ва забонҳои хурди сокинони республика бештар мегардад.

Тадқиқи асосҳои илмии маданияти суҳан, вазъи ҷамъиятии забон, инкишоф ва такмили нормаҳои он, ташаккулу рағнақи шоҳаҳои услубии забони адабӣ, забони театр, воситаҳои ахбори умум, масъалаҳои имло, орфоэпия, нутқи шифоҳӣ, муносибати шаклҳои хаттӣ ва шифоҳии забони адабӣ таъсири мутақобилаи забони адабӣ ва шева аз рӯи план ва ба таври муназзам сурат намегирад. Дар ин соҳаҳо кадрҳои соҳибтаҳассус ниҳоятдараҷа каманд. Дар институтҳои тадқиқотӣ ва донишкадаҳои олий барои қабул ва тарбияи кормандони нав, хусусан ҷавонони забоншинос шароити мусоид мавҷуд нест.

Конференсия барои ислоҳи нуқсонҳои қайдшуда, татбиқи амалии қарори мазкури партия ва ҳукумат доир ба такмили таълими забони тоҷикӣ ва баланд бардоштани мақоми ҷамъиятии он қарор қабул кард:

1. Материалҳои конференсия ба ҷои тавсия карда шавад; аз нашриёти «Маориф» хоҳиш карда шавад, ки маҷмуаи материалҳои конференсияро ба плапи соли 1989 дохил намояд; аз роҳбарияти «Газетаи муаллимон» ва ҳафтаномаи «Адабиёт ва санъат» хоҳиш карда шавад, ки ин материалҳоро нашр намоянд.

2. Ин гуна конференсия аз рӯи масъалаҳои алоҳидаи маданияти суҳан дар ҳар 2 сол гузаронида шавад.

3. Соли оянда даъват кардани анҷумани забоншиносон мувофиқи матлаб доништа шавад.

4. Конференсия тавсия менамояд:

а) дар вилоятҳо ва шаҳру районҳои республи-

лика чуни чамъомадҳо доир ба маданияти сухан гузаронида шаванд;

б) таълими фанни маданияти сухан дар мактаб (дар синфҳои боло) ва донишкадаҳои олии (бо фарқи адади соат дар шӯъбаҳои филологӣ ва ғайрифилологӣ) ба роҳ монда шавад;

в) луғати тафсирии забони адабии ҳозираи тоҷикон ва луғати асарҳои Айни ҳарчи зудтар нашр шаванд, луғати тоҷикӣ-русиро фавритар ба ҷоп омода сохта, тартиб додани луғати осори адибони машҳури классик ва советӣ ривож дода шавад.

г) маъмурияти Институти забон ва адабиёт ба номи Рӯдакӣ гурӯҳҳои махсуси тадқиқ таъсис карда, таҳқиқи илмии масъалаҳои маданияти сухан ва таърихи забонро таъмин намояд; таҳрири нави қоидаҳои имлои забони тоҷикиро зудтар анҷом дода, ба муҳокимаи умумии аҳли салоҳ пешниҳод намояд; аҳамияти факултета азим касб кардани забони адабии тоҷикро дар ҳаёти маънавии республика ба эътибор гирифта, дар назди Президиуми АИ Тоҷикистон барои зиёд кардани штати корӣ бо маблағи алоҳида масъала гузорад.

5. Ба Академияи илмҳои РСС Тоҷикистон тавсия карда шавад, ки барои беҳтарин асарҳои илмии забоншиносӣ мукофот таъсис намояд.

6. Дастури «Принципҳои асосии терминологияи забони тоҷикӣ» аз нав тайёр карда шавад, ҷопи луғатҳои терминологӣ мувофиқи он ба роҳ монда шавад.

7. Дар номгузорӣ ва навишти номҳои принципи илмии топонимияи таърихӣ ва табиати забони тоҷикӣ қатъӣ риоя шавад.

8. Дар ҳамаи мактабҳои олии ва миёнаи махсус қабули имтиҳонро дар шӯъбаҳои тоҷикӣ аз забон ва адабиёти тоҷик ба расмӣ дароварда, омӯзиш ва таълими забони тоҷикиро дар онҳо бе-

истисно чорӣ намуда, дигар фанҳо низ бар гурӯҳҳои тоҷикӣ ба забони тоҷикӣ таълим дода шаванд, дар институтҳои таълим ва шӯъбаҳои он хондани лекция ба забони тоҷикӣ ба роҳ монда шавад.

9. Аз Вазорати маорифи халқи республика хоҳиш мешавад, ки масъалаи аз синфи IV сар кардани таълими алифбои арабиасоси тоҷикӣ ва омузиши матни классиқиро дида барояд.

10. Минбаъд дар чорабиниҳои оид ба забону адабиёти тоҷик намоёндогани республикаҳои бародари ҳамсоя низ даъват карда шаванд.

11. Конференсия ба Совети Олии РСС Тоҷикистон муроҷиат мекунад, ки забони тоҷикиро дар ҳудуди Республикаи Советии Социалистии Тоҷикистон забони давлатӣ эълон намояд дар бораи статуси давлатии забони тоҷикӣ ба Конституцияи республика моддаи махсус дохил карда, кафолати устувори ҳуқуқиву конституциявии иҷрои вазифаҳои ҷамъиятии онро таъмин созад.

АЗ НАШРИЕТ

Хонандан гиromӣ! Дар дасти Шумо китобест бо номи «Маданияти сухан» ва дар он, чунонки аллакай медонед, матолиби Конференсияи илмӣ пиromуни ин масъала аз 24—25 ноябри соли гузашта дохил шудаанд. Ҳаройина аз таваҷҷуҳи Шумо дур намонд, ки аз Конференсияи номбурда нав андаке бештар аз як сол сипарӣ шуда ва он дигар дар ҳукми таърих аст. Аммо он дар ёди ҳамаи онҳое, ки дар қораш ширкат варзиданд, саҳт нақш хоҳад баст. Ва ин бечиз нест. Гап дар сари он аст, ки маҳз дар ҳамин Конференсия масъалаи ба забонамон дода шудани мақоми давлатӣ ба миён омада, мавриди баррасӣ қарор гирифта ва хитобе ҳам ба риёсати Шурои Олии ҷумҳурият равона шуда буд.

Ва ин як сол ҳам, ки аз Конференсия гузашт, соли бас пурҷӯшу хурӯше буд дар ҷомиаи мардуми тоҷик, дар ҳаёти фарҳангии онҳо. Ва ин як сол — соле буд, ки ба худоғоҳии миллий, худшиносии миллии мардумамон нақши бузурге гузошт. Ҳар фарди шариф изҳори ақида қард, ба забонамон дода шудани мақоми давлатӣ аз орзуҳои дерин, аз орзуҳои ниҳонии мардумон аст.

Ва инак ин орзу ҷомаи амал пӯшид — 22 июли 1989 Шурои Олии ҷумҳурият дар давраи иҷлосияи ҳеш Қонуни забон — Қонуни ба забони тоҷикӣ (порсӣ) дода шудани мақоми давлатиро қабул қард ва ин рӯзро ҷашни забони тоҷикӣ (порсӣ) зълом дошт.

Ба забони тоҷикӣ (порсӣ) дода шудани мақоми давлатӣ — ин тантанани хирад аст, ин муҳимтарин воқиаи таърихиест, ки тайи даҳсолаҳои зиёд ба вуқӯъ пайваस्ताаст. Забони бузурги тоҷикӣ (порсӣ) дар шакли имрӯза дар бадали беш аз ҳазор сол — аз аҳди давлатдории ниёғони волоғуҳарамон — Сомониён то садаи бист мақом ва мартабаи давлатиро доро буда, ба он барғузидатарин асарҳои бадеӣ ва илмӣ, ки тавонистанд дар кохи тамаддуни умумибашар мақоми сазоворе пайдо бикунанд, таълиф гаштаанд. Забони бузурги тоҷикӣ (порсӣ) тайи садаҳои зиёд дар Мовароунахру Эрону Хуросон густариш ёфта, бо шевоии хеш, бо ғушнавозии хеш, бо тавоноии хеш дилҳоро тасхир сохта ва ҳатто мардумони ғайрро низ волаю шайдо гардонида, эшон дониستاني онро ба худ шарафи бузург мешумурдаанд. Аммо дар садаи бист ва ба вижа тайи шаш-ҳафт даҳсолаи пасин дар патичаи сиёсати нодуруст ва харобкор ҳоли забони мо табоҳ гардида, рӯ ба забунӣ овард, доираи қорбасташ маҳдуд гардид, ба пайкари нозуку ҳассосаш захмҳои зиёде расиданд ва, алғараз, аз он авранге, ки шоистааш буд, ноҳақ вожгун гашт. Тайи ин ҳама солҳо забони мо чун модаре арзи ҳастӣ дошт, ки фарзандони ноҳалафаш аз ӯ носипосона рӯ гардондаанд. Инак, имрӯз мо, мардуми тоҷик, аз нурҳои пурбаракати хуршеди бозсозӣ неру гирифта, ба садои хирад ғуш андохта, ба ислоҳи як ҳаҷои дағал пардохтем ва ХАЗРАТИ ВОЛОИ ЗАБОН-ро дубора ба аврангаш нишондем. Аммо ин танҳо оғози қор аст. Ва ақнун ҳамагонро зарур аст, ки камари ғайрат ва ҳиммат баста, захмҳои пайкари ҳассосу нозуки варо дармон созем ва шоистаю сазовор хидматгузори кунем. Дар ин қор метавонед ҳар яки Шумо саҳм гузored. Ва саҳми Шумо ин аст, ки бояд ба забони тоза ва поқу беолонш ҳарф занед, об аз чашмаҳои софу зулоли гузаштагонамон хуред...

Ва ин ҳама тақопуйҳои мо, ин ҳама чонканиҳои мо ба он хотир аст, ки мо аз пешиниён забони шевою тавоно, забони бузурге мерос гирифтаем ва моро ҳам фарзу ҳам суннат аст, ки ба ҳамин шевоӣ, ба ҳамин тавоноӣ ва ба ҳамин бузургӣ онро ба пасиниён мерос гузorem...

МУНДАРИЧА

Маниёзов А. Сухани муқаддимавӣ	3
Рустамов Ш. Масъалаҳои муҳими маданияти сухан	9
Ғаффоров Р. Маданияти сухан ва муҳимтарин вазифаҳои забоншиносони тоҷик	70
Лутфуллоев М. Мактаб ва маданияти сухан	126
Мирзоев А. Масъалаҳои имло ва ҳусни сухан	140
Файзов М. Орфоэпияи тоҷикӣ ва вазифаҳои он	169
Рауфов Х. Нақши луғат дар маданияти сухан	183
Наҷмиддинов М. Маданияти сухани роҳбар	193
Қосимов О. Андешаҳо перомуни тарҷумаи унвони филмҳо ва барномаҳои телевизион	201
Шоҳмуҳаммад Ҳайдар. Андешаҳо доир ба номгузорӣ	214
Холназарова З. Номи зебо ҳусни диёр аст	225
Ўктами Холиқназар Забони ман — ҷаҳони ман	233
Саидҷаъфар Қодирӣ Китоби хуб эътибори миллат аст	255
Ҷӯраев Ғ. Маданияти нутқи актёр	264
Карамшоев Д. Вазъи бисёрзабонии Бадахшон ва беҳтар намудани ҳусни баёни тоҷикӣ	274
Ваҳобов Т. Бозсозӣ ва статуси забони тоҷикӣ	284
Абдурахимов С. Сухан бояд раво бошад	294
Абдуллоев Н. Назорат мебояд	303
Миррахимов М. Ному насаб	310
Ҷаъфар Рустамзод Сарчашмаи ҳусни сухан	316
Андешаҳо пешниҳодот	321
Қарори конференсия	341

Ба хонандагони арчманд ёдрас ме-
кунем, ки аз ин пештар нашриёти «Ма-
ориф» китобҳои зеринро доир ба забон
ба табъ расонид:

1. Муқаррама Қосимова «Хуруфот ва
имлои матнҳои классикӣ».

2. Талбак Хаскашов «Фонетикаи за-
бони тоҷикӣ».

КУЛЬТУРА РЕЧИ

(на таджикском (фарси) языке)

Мудири редакция *Уктами Холиқназар*
Муҳаррири ороиш *Ғ. Шукуров*
Муҳаррири техники *Т. Любичкая*
Мусаҳҳеҳ *Б. Холова*

Ба матбаа 25.05.89 супорида шуд. Ба чопаш 2.11.89 имзо шуд.
Формати 70×100¹/₃₂. Қоғози типографии № 2. Чопи барҷаста.
Ўзъи чоии шартӣ 14,3. Ўзъи рангаи шартӣ 14,46. Ўзъи наши-
рию ҳисобӣ 14,35. Супориши № 5554. Адади нашр 10000 нусха.
Нарҳаш 85 тин.

Наширети «Маориф», Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба матбуот, 734063. Душанбе, кӯчаи Айӣӣ, 126.

Матбааи аввалини Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба матбуот, 734025. Душанбе, хиёбони Ленин, 37.

